

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ - ΤΜΗΜΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

ΓΗ ΜΩΡΙΑ – ΟΡΟΣ ΜΩΡΙΑ ΚΑΙ Η ΘΥΣΙΑ ΤΟΥ ΙΣΑΑΚ

Διπλωματική Έργασία Ειδικεύσεως (Master)
τοῦ μεταπτυχιακοῦ φοιτητοῦ

ΙΣΙΔΩΡΟΥ ΦΑΚΙΤΣΑ
ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΙΕΡΑΠΟΛΕΩΣ
ΓΕΡΟΝΤΟΣ ΣΚΕΥΟΦΥΛΑΚΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΟΥ ΤΑΦΟΥ

Ἐπιβλέπων καθηγητῆς Ν. ΟΛΥΜΠΙΟΥ

*«ὁ δὲ Θεὸς βασιλεὺς ἡμῶν πρὸ αἰῶνος
εἰργάσατο σωτηρίαν ἐν μέσῳ τῆς γῆς».
Ψαλμ. 73(74),12*

Ἀθήνα – 2017

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:	1
ΠΡΟΛΟΓΟΣ:	4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ:	6
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: ΤΟ ΒΙΒΛΙΚΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΚΑΙ Η ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΤΟΥ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ. (ΓΕΝ. 22:1-19):.....	14
ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΚΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ:.....	20
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΓΗ ΜΩΡΙΑ – ΟΡΟΣ ΜΩΡΙΑ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΙΟΥΔΑΪΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ:.....	40
Γενικά:.....	40
Ίωβηλαΐα:.....	41
Φλάβιος Ίώσηπος ό Ίουδαΐος:.....	45
Φίλων ό Άλεξανδρεύς:.....	47
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: ΓΗ ΜΩΡΙΑ –ΟΡΟΣ ΜΩΡΙΑ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΤΑΡΓΚΟΥΜΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ:.....	51
Γενικά:.....	51
Ταργκοϋμ τοϋ Όνκέλου (TgOn):.....	52
Ταργκοϋμ τής Geniza τοϋ Καΐρου (TgGK):.....	55
Ταργκοϋμ τοϋ Neofiti (TgN):.....	57
Άποσπασματικό Ταργκοϋμ (TgFr):.....	59

Ταργκούμ τοῦ ψευδο – Ἰωνάθαν:.....	61
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: ΓΗ ΜΩΡΙΑ –ΟΡΟΣ ΜΩΡΙΑ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΡΑΒΒΙΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ:.....	67
Γενικά:.....	67
Ἡ Μεκιλτὰ τοῦ ραββὶ Ἰσμαήλ (MekRIs):.....	68
Genesis Rabbah (GenR):.....	69
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: ΓΗ ΜΩΡΙΑ – ΟΡΟΣ ΜΩΡΙΑ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΠΑΤΕΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ:.....	79
Γενικά:.....	79
ΠΑΤΕΡΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ:.....	82
Α. Ἀναφορικῶς πρὸς τὸν χρόνο τῆς μετάβασης, ἥτοι τὴν ἀπόσταση, καὶ τὸν συμβολισμό του:.....	82
Β. Ἀναφορικῶς πρὸς τὸν τόπο τῆς θυσίας:.....	87
Γ. Ἀναφορικῶς πρὸς τὴν τυπολογία τῆς θυσίας:.....	95
Δ. Ἀναφορικῶς πρὸς τὸν τρόπο ἀναγνώρισεως τοῦ τόπου τῆς θυσίας:.....	101
Ε. Ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ὀνοματοδοσίᾳ τοῦ τόπου τῆς θυσίας:.....	102
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ: ΓΗ ΜΩΡΙΑ –ΟΡΟΣ ΜΩΡΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΡΑΔΟΣΗ.....	104
Γενικά:.....	104
Ἱστορικὴ ἀνασκόπηση:.....	104

Πρώτοι χριστιανικοί χρόνοι:.....	104
Μουσουλμανική κατάκτηση:.....	106
Ἐπὶ Σταυροφόρων:.....	107
Ὑστερος Μεσαίωνας:.....	126
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ: ΓΗ ΜΩΡΙΑ –ΟΡΟΣ ΜΩΡΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΤΕΧΝΗ.....	127
Γενικά:.....	127
Ἀδὰμ καὶ Γολγοθὰς:.....	128
Τὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἀδάμ:.....	137
Ἡ Μονὴ τοῦ Ἀβραάμ:.....	140
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ:.....	142
ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ:.....	145
ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ:.....	153
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:.....	155

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Μεταλλεῖο ἀκένωτο ὑπερφυῶν διηγήσεων καὶ κατανυκτικῶν εἰκόνων εἶναι ἡ Παλαιὰ Διαθήκη, ἐκ τῆς ὁποίας ἀρνόμεθα ἅμεσες πληροφορίες περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου, ὡς ἀποτόκου τῆς ἀγάπης καὶ τῆς βουλήσεως, τῆς σοφίας καὶ τῆς παντοδυναμίας τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ στὸ πλαίσιο τῆς Θείας Οἰκονομίας.

Παρὰ ταῦτα τὸ βιβλικὸ κείμενο βρίθκει καὶ πολλῶν ἀσαφειῶν, καὶ κατ' ἀκολουθίαν δυσεπιλύτων προβλημάτων, τὰ ὅποια ὀφείλονται τόσο στὶς διαχρονικὲς συρραφεὲς καὶ παρεμβάσεις στὸ ἀρχικὸ-πρωτότυπο κείμενο, ἀφοῦ ἡ τελικὴ διαμόρφωσή του συντελέσθηκε τὸν 10ο μ.Χ. αἰ., ὅσο καὶ στὴν ἀδυναμία τῶν Ἑβδομήκοντα νὰ ἀποδώσουν κατὰ πάντα ἐπακριβῶς καὶ εὐστόχως τὸ ἱερὸ κείμενο ἐκ τοῦ ἑβραϊκοῦ, γεγονὸς τὸ ὁποῖο καταφαίνεται καὶ ἐκ τῆς τυπολογικῆς ποικιλίας τῶν γραφῶν τῆς χειρογράφου παραδόσεως.

Μεταξὺ τῶν πολλῶν προβλημάτων, τὰ ὅποια κατὰ καιροὺς ἀντιμετώπισαν καὶ ἀντιμετωπίζουν οἱ μελετητὲς καὶ ἐρμηνευτὲς τοῦ βιβλικοῦ κειμένου, ἐντάσσονται καὶ ἐκεῖνα, ποὺ ἀφοροῦν στὴν ταυτοποίηση χώρων ἢ τοποθεσιῶν. Καὶ ἐκ τῶν προβλημάτων αὐτῶν ἄλλα μὲ πολὺ ἐπιστημονικὸ μόχθο ἐπιτυχῶς διευκρινίσθηκαν καὶ ἡ λύση τοὺς ἔγινε ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀποδεκτὴ, ἄλλα δὲ παρέμειναν ἀκόμη γρίφοι ἀσαφεῖς καὶ αἰνιγματώδεις.

Ἐνα ἀπὸ τὰ προβλήματα αὐτὰ εἶναι καὶ τὸ ἀντικείμενο πραγμάτευσης τῆς παρούσης μελέτης, ποὺ συνίσταται στὴν διευκρίνιση τῆς ἀκριβοῦς θέσεως τῆς «γῆς Μωρία» ἢ τοῦ «ὄρους Μωρία» ἐν συναφείᾳ πρὸς τὴν θυσίαν τοῦ Ἀβραάμ.

Καὶ ἀσφαλῶς τὸ θέμα ἔχει τύχει ἐμβριθοῦς μελέτης ἐκ μέρους πολλῶν ἐπιστημόνων καὶ ἔχουν διατυπωθεῖ ἐπ' αὐτοῦ πολλὲς καὶ ἐνδιαφέρουσες ἀπόψεις, ἀπὸ τὶς πλεόν ἀπίθανες ὡς τὶς περισσότερο πιθανές, καὶ μάλιστα θεμελιωμένες σὲ ἐπιχειρήματα ἀπὸ περισσότερο ὡς ὀλιγοτερον πειστικά.

Γι' αὐτὸ καὶ μετὰ πολλῶν ἐνδοιασμῶν ἀνέλαβα τὴν ἐκπόνηση τῆς παρούσης, καὶ μάλιστα μετὰ τὴν δημοσίευση τῆς σχετικῆς μελέτης περὶ τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαὰκ ἀπὸ τὸν σεβαστὸ καθηγητὴ κ. Ν. Ὀλυμπίου, ὁ ὁποῖος δεόντως καὶ εὐστόχως ἐρμήνευσε τὰ σχετικὰ προβλήματα ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἐλληνιστικῆς ἰουδαϊκῆς, τῆς ταργκουμικῆς καὶ τῆς ραββινικῆς γραμματείας, ἔχοντας παραλλήλως ὑπόψη καὶ τὰ κατὰ καιροὺς πορίσματα τῶν βιβλικῶν ἐρευνῶν.

Προφανῶς λοιπὸν ὁ ὑποφαινόμενος διὰ τῆς συνθέσεως καὶ συγκροτήσεως τῆς παρούσης ὡς ἓνα βαθμὸ δὲν διεκδικεῖ περγαμηνὲς πρωτοτυπίας οὔτε θεωρεῖ ὅτι κομίζει «γλαῦκα εἰς Ἀθήνας»· ἀπλῶς, ἀξιοποιώντας τα ὡς τώρα πορίσματα τῆς ἐπιστήμης ἐπὶ τοῦ ὑπὸ ἐξέταση ζητήματος, παρέχει κατὰ τὸ δυνατόν εὐσύνοπτη

εικόνα αὐτοῦ. Περαιτέρω ὁμως, γιὰ νὰ καταστεῖ κατὰ τὸ δυνατόν πληρέστερη ἡ εἰκόνα αὐτή, ἐξετάζει τὸ ζήτημα καὶ ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς πατερικῆς γραμματείας, τῆς ἱστορίας, τῆς παραδόσεως καὶ τῆς τέχνης.

Ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ κατανυκτικὴ διήγηση τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ γιὰ τοὺς Ὀρθοδόξους Χριστιανοὺς ἐνέχει ἰδιάζουσα καὶ ἔκτακτη σημασία, ἀφοῦ τὸ ὅρος τῆς θυσίας ἐκείνης κατὰ διαχρονικὴ παράδοση συνδέεται μὲ τὸν φρικτὸ Γολγοθᾶ, παρὰ τὶς ὅποιες περὶ τοῦ ἀντιθέτου ἀντιλήψεις καὶ θεωρίες ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν σκοπιμοτήτων, ἀσμένως ἀνέλαβον τὴν πραγμάτευση τοῦ θέματος, κατόπιν μάλιστα καὶ τῆς ἐπιθυμίας, τῶν παραινέσεων καὶ τῆς εὐλογίας τοῦ Μακαριωτάτου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων καὶ Πατρὸς ἡμῶν κ.κ. Θεοφίλου, ἀλλὰ καὶ τῶν προτροπῶν τοῦ προσφιλοῦς καθηγητοῦ κ. Ν. Ὀλυμπίου, ὁ ὁποῖος προθύμως ἔθεσεν στὴν διάθεσή μου ὅλη σχεδὸν τὴν ἀναγκαῖα βιβλιογραφία καὶ μὲ συνέδραμε μὲ τὶς σοφὲς ὑποδείξεις καὶ ὁδηγίες του. Πρὸς τούτοις τὸ τολμηρὸ αὐτὸ ἐγχείρημα ἐπέβαλαν στὸν ὑποφαινόμενο καὶ λόγοι συναισθηματικοὶ ὑπὸ τὸ κράτος εὐλαβῶν λογισμῶν, ὅτι δηλαδὴ δι' αὐτοῦ ἀποτεῖ ἀπὸ καιροῦ ὀφειλόμενο χρέος πρὸς τοὺς Παναγίους Τόπους, εἰς τοὺς ὁποίους ὁ Θεὸς ὁ Ἅγιος ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων ὁδήγησε τὰ βήματά του καὶ τῶν ὁποίων τὸν κατέστησε ταπεινὸ διακονητὴ, καὶ δὴ καὶ στὸν πανσεβάσμιον Ναὸ τοῦ Παναγίου Τάφου, τὸν Γολγοθᾶ καὶ τὸν Ναὸ τῆς Εὐρέσεως.

Ὅθεν πρωτίστως εὐχαριστῶ τὸν Πανάγιο Θεό, ὁ ὁποῖος μὲ ἀξίωσε νὰ φέρω σὲ πέρας τὴν μελέτη αὐτήν. Περαιτέρω χάριτας ὁμολογῶ στὸν Μακαριώτατο Πατριάρχη κ.κ. Θεόφιλο, ὁ ὁποῖος προφρόνως μου παρέσχε τὴν εὐκαιρία νὰ περατώσω τὶς σπουδές μου στὴν Θεολογικὴ Σχολή, ἀκολουθῶς μὲ ἐνθάρρυνε γιὰ τὴν ἀνάληψη τοῦ θέματος καὶ ἀρκούντως μὲ διευκόλυνε, παρέχοντάς μου τὶς ἀναγκαῖες ἄδειες. Εὐγνωμοσύνη ἐκφράζω στὴν τροφὴ Θεολογικὴ Σχολή καὶ στοὺς σεβαστοὺς καθηγητὲς τῆς, ποὺ μόχθησαν γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ μου κατάρτιση καὶ μὲ περιέβαλαν μὲ καλοσύνη καὶ εὐγένεια. Εὐγνώμων διατελῶ πρὸς τὸν καθηγητὴ κ. Ν. Ὀλυμπίου γιὰ τὴν ὑπόδειξη τοῦ θέματος, γιὰ τὶς παρατηρήσεις καὶ διορθώσεις του καθ' ὅλο το στάδιο τῆς συνεργασίας μας, καθὼς καὶ πρὸς τὰ ἄλλα δύο μέλη τῆς τριμελοῦς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς, τὴν καθηγήτρια κ. Βελουδία Παπαδοπούλου καὶ τὸν ἐπίκουρο καθηγητὴ κ. Χρήστο Καραγιάννη γιὰ τὶς εὔστοχες παρατηρήσεις τοὺς κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ θέματος. Τέλος, εὐχαριστῶ τὸν φιλόλογο κ. Χρήστο Καρρὰ γιὰ τὶς φιλολογικὲς του παρατηρήσεις καὶ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ κειμένου τῆς παρουσίης.

Ἱερουσαλήμ, Ἰούλιος 2015

Ἰσίδωρος Φακίτσας

Ἀρχιεπίσκοπος Ἱεραπόλεως

Γέρων Σκευοφύλαξ τοῦ Παναγίου Τάφου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ βιβλική διήγηση περὶ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ¹ εὐλόγως καὶ δικαίως ἔχει χαρακτηρισθεῖ ὡς ἡ πλέον σπουδαία καὶ ὑπέροχη, μεγαλειώδης καὶ βαθύτατη σὲ νόημα, τῆς παγκόσμιας λογοτεχνίας, ἀφοῦ παρέχει διδάγματα ἀπόλυτης πίστεως, ὁλοκληρωτικῆς ἀνιδιοτέλειας καὶ ἄνευ ὅρων καὶ ὁρίων ἀφοσίωσης στὸν Θεό.

Σύμφωνα μὲ τὴν διήγηση αὐτὴν, ὁ Θεός, γιὰ νὰ δοκιμάσει τὸν Ἀβραάμ, τὸν καλεῖ νὰ τοῦ προσφέρει ὡς θυσία τὸν προσφιλεῖ υἱόν του, τὸν Ἰσαάκ. Ὁ πατριάρχης ἄμεσα καὶ ἄνευ περιστροφῶν ἢ τῆς παραμικρῆς ἀναβολῆς χωρεῖ στὴν ἐκπλήρωση τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ καὶ μόνον διὰ τῆς θείας ἐπεμβάσεως ἀποτρέπεται ἡ ἐκπλήρωση τῆς θυσιαστήριας πράξης· ἓνα προσφερόμενο κριάρι ἀρκεῖ ὡς ὑποκατάστατο τῆς θυσίας. Ἀκολουθῶς ὁ Θεός, ἐπιβραβεύοντας τὴν ἀφοσίωση τοῦ Ἀβραάμ, ὑπόσχεται σὲ αὐτὸν ὅτι ὁ ἴδιος καὶ οἱ ἀπογονοὶ του θὰ κληρονομήσουν τὴν γῆ. Καὶ αὐτό, διότι ἡ πράξη τῆς θυσίας προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ καὶ τῶν δύο, τοῦ ἐνὸς πράττοντος καὶ τοῦ δευτέρου ὡς ἀποδέκτη τῆς πράξεως. Καί, ἂν τὸ γεγονός θεωρηθεῖ ἀπὸ πλευρᾶς οὐσιαστικῆς ἐμπλοκῆς τοῦ Ἀβραάμ, τότε αὐτὸ ἀναφέρεται στὴν δοκιμασία τοῦ πατριάρχου, ἐνῶ, ἂν θεωρηθεῖ ἀπὸ πλευρᾶς Ἰσαάκ, κυρίως δηλαδὴ ὡς δοκιμασία αὐτοῦ, τότε καλεῖται τὸ δέσιμο ἢ ἡ θυσία τοῦ Ἰσαάκ.²

Ἡ Ἱερουσαλήμ³, στὴν περιοχὴ τῆς ὁποίας ἐντοπίζεται ἡ γῆ ἡ ὑψηλὴ, εἶχε οἰκοδομηθεῖ ἐπὶ τριῶν ἢ κατ' ἄλλῃ ἄποψη ἐπὶ ἑξὶ λόφων διατεμνομένων ἀπὸ κοιλάδες. Ὁ ὑψηλότερος ἀπὸ αὐτοὺς, ἡ Σιών, ποὺ περιλαμβάνει τὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τῆς πόλεως, ὀρίζεται νότια καὶ δυτικὰ ἀπὸ τὴν βαθειὰ κοιλάδα Ἐννὼμ, καὶ βόρεια καὶ ἀνατολικά ἀπὸ τὴν καλούμενη «ἐλάσσονα κοιλάδα» ἢ «τυροποιεῖον» ἢ «κοιλάδα τῶν τυροπωλῶν», ἡ ὁποία ἐκτεινόταν ΒΔ μέχρι τὴν κοιλάδα τῶν Κέδρων καὶ ἐνωνόταν στὶς βορειοανατολικὲς ὑπώρειες τῆς Σιών μὲ ἄλλῃ κοιλάδα, ποὺ κατέβαινε ἀπὸ τὰ βόρεια.⁴

¹ Γέν. 22:1-19.

² Οἱ δύο φράσεις, *θυσία τοῦ Ἀβραάμ* καὶ *θυσία τοῦ Ἰσαάκ*, δηλωτικὲς τῆς πολυθρύλητης θυσίας, εἶναι ἀσφαλῶς ἰσοδύναμες, ἀλλὰ μὲ τὴν εἰδοποιὸν διαφορὰ, ὅτι εἰς μὲν τὴν πρώτη, τὴν καὶ συνηθέστερη, προβάλλεται ἡ προσωπικότητα τοῦ πατριάρχου, τῆς γενικῆς ἐκλαμβανομένης ὡς ὑποκειμενικῆς, εἰς δὲ τὴν δευτέρη προβάλλεται τὸ ἀντικείμενο τῆς θυσίας, ὁ Ἰσαάκ, τῆς γενικῆς ἐκλαμβανομένης ὡς ἀντικειμενικῆς· τὴν δευτέρη αὐτὴ μάλιστα γιὰ εὐνοήτους λόγους προβάλλει κυρίως ὁ ἰουδαϊσμός (Akedah Yitzhak).

³ Περὶ τοῦ ἀκριβοῦς τοπογραφικοῦ καθορισμοῦ τῆς Ἱερουσαλήμ βλ. Τιμοθέου Θέμελη (ἀρχιεπ. Ἰορδάνου), *Ἡ Ἱερουσαλήμ καὶ τὰ μνημεῖα αὐτῆς*, ἐν Ἱεροσολύμοις 1932, τ. Α', σσ. 47κεξ. (ἐφεξῆς Τ. Θέμελη, *Ἡ Ἱερουσαλήμ* ...). Ἐκεῖ ὁ λόγιος ἱεράρχης σημειώνει καὶ τὴν ἄποψη ὅτι ἡ Ἱερουσαλήμ ἔκειτο ἐπὶ τεσσάρων λόφων καὶ γιὰ αὐτὸ ἀποδόθηκε σὲ αὐτὴν ἡ ἐπωνυμία «τετράλοφος» ἐνῶ ἀπὸ τοῦς Ἰουδαίους ἐκαλεῖτο καὶ «ἐπτάλοφος», ὑπολογιζομένων καὶ τῶν τριῶν κορυφῶν τοῦ ὄρους τῶν Ἐλαιῶν.

⁴ Ἡ Σιών ἐκαλεῖτο καὶ «πόλις τοῦ Δαὶδ» καὶ ὑπὸ τοῦ Ἰωσήπου «ἄνω πόλις». Ὡς περιβαλλόμενη μάλιστα ὑπὸ τειχῶν καὶ κοιλάδων ἦταν τὸ ἀσφαλέστερον ὀχυρωμένο μέρος τῆς πόλεως, ὅπου ὑπῆρχαν ἡ ἀκρόπολις καὶ τὸ βασιλικὸ ἀνάκτορο. Περὶ Σιών ἐν γενεῖ βλ. Π. Μπρατσιώτου, «Σιών», *MEE*, τ. 21, σ. 892. R. Hunter, *Cassell's Concise Bible Dictionary*, London-New York-Toronto-Melbourne, 1909,

Ὁ δεύτερος λόφος, χαμηλότερός του πρώτου, εἶναι ἡ Ἄκρα, πὺν ὑπὸ τοῦ Ἰωσήπου ὀνομαζόταν «κατωτέρα πόλις» καὶ ἰσοπεδώθηκε ὑπὸ τῶν Μακκαβαίων. Τὸ «Τυροποιεῖον» διεχώριζε τὴν Ἄκρα βορείως ἀπὸ τὴν Σιών καὶ ΒΑ ἀπὸ τὸν Μωρία.

Ὁ λόφος, ὁ λεγόμενος Μωρία⁵, ὁ τρίτος λόφος, χαμηλότερος ἀπὸ τὴν Ἄκρα, ἦταν ὁ «ιερός λόφος». Ἀργότερα βορειοανατολικῶς τῆς Σιών, μὲ τὴν ὁποία στὴν ἀρχαία ἐποχὴ στὴν περιοχὴ τοῦ «Τυροποιείου» συνδεόταν μὲ γέφυρα, τῆς ὁποίας λείψανα μνημονεύει ὁ Ροβινσών.⁶ Ὁ Μωρία, μικρὸς λόφος ἀρχικά, μὲ τὴν ἐπέκταση τοῦ ἀλωνιοῦ τοῦ Ὁρνᾶ τοῦ Ἰεβουσαιίου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὁ Δαυὶδ μεσίτευσε ὑπὲρ τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ⁷, ἔγινε τόσο εὐρύχωρος, ὥστε ἐπ’ αὐτοῦ ἀνεγέρθη καὶ αὐτὸς ὁ Ναός. Τὸ θεμελιῶδες του Ναοῦ ἔδαφος ἀναγνωρίζεται ἀκόμη στὸν περίβολο τοῦ σημερινοῦ Χαράμ ἔλ Σερίφ, ὅπου κεῖται τὸ λεγόμενο τέμενος τοῦ Ὁμάρ. Αποτελοῦσε μάλιστα μέρος τῆς μακρᾶς ἀκρώρειας στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς πόλεως ὑπεράνω του χειμάρου τῶν Κέδρων ἢ στὴν λεγόμενη κοιλάδα τοῦ Ἰωάσαφ, ἐνῶ ἐκτείνόμενος πρὸς τὰ βόρεια μὲ μικρὴ κατωφέρεια μέχρι τὸν λόφο Βεζεθά, ἀπέληγε στὸν νοτιοανατολικὸ λόφο τῆς Ἱερουσαλὴμ Ὁφέλ. Οἱ ἀκριβεῖς διαστάσεις του μετὰ δυσκολίας δύνανται νὰ καθορισθοῦν, μὲ πιθανότητες τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἀρχικὴ τοποθεσία: ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον 155 περίπου μ. καὶ ἀπὸ ἀνατολᾶς πρὸς δυσμᾶς 100 μ. περίπου, ἐνῶ τὸ ὑψόμετρό του ἀπὸ τὸ ἐπίπεδό της θαλάσσης εἶναι 800 μ. περίπου. Τὸ ὄνομά του σημαίνει «ὁ Θεὸς εἶδε, ὁ Θεὸς ἐξέλεξε». Ἐπ’ αὐτοῦ κεῖται ὁ ἀγρὸς τοῦ Ὁρνᾶ, ὅπου ὁ Κύριος διὰ τοῦ προφήτου Γάδ, διέταξε τὸν Δαυὶδ τὸν μεταμεληθέντα γιὰ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ λαοῦ του, νὰ κτίσει βωμὸ καὶ νὰ τελέσει θυσία. Ἔτσι ὁ προφητᾶναξ ἀπεφάσισε νὰ οἰκοδομήσει ἐκεῖ ναὸ πρὸς τιμὴν τοῦ Κυρίου, ἀλλὰ ἔλαβε πληροφορία ἀπὸ τὸν Θεό, ὅτι ἡ τιμὴ αὐτὴ τῆς ἀνοικοδόμησής τοῦ οἴκου τοῦ Θεοῦ ἐπιφυλασσόταν στὸν Σολομώντα, τὸν υἱό του. Κατὰ τὴν παράδοση ἐπὶ τοῦ λόφου αὐτοῦ τελέσθηκε ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ.

Τὸ παράδοξο πάντως ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι τὰ χωρία, στὰ ὁποία ἐκτενῶς ἱστοροῦνται τὰ κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ Ναοῦ⁸, δὲν γίνεται καμμία ἀναφορὰ τοῦ κυρίου αὐτοῦ ὀνόματος· καὶ ὄχι μόνον αὐτό, ἀλλὰ καὶ ὁ λόφος τοῦ Ναοῦ, ὁ χαμηλότερός των ἄλλων, ἀδύνατον ἦταν νὰ γίνῃ ὁρατὸς «μακρόθεν», ὅπως προϋποθέτει τὸ Γεν. 24:4.⁹

σ. 511. Γ. Κωνσταντίνου, *Λεξικὸν τῶν Ἁγίων Γραφῶν*, Κωνσταντινούπολις 1890, σσ. 451-453 (λ. Ἱερουσαλήμ). Τιμοθέου Θέμελη, *Ἡ Ἱερουσαλήμ ...*, σσ. 47 κέξ.

⁵ Περὶ Μωρία βλ. γενικῶς Γ.Λ. Ἀρβανιτάκη, «Μωρίας λόφος», *MEE*, τ. 17, σσ. 960-961. *ΘΗΕ* τ. 9, στ. 79, ἐν λ. «Μωρία». J. Becker, «Morija», *Lexikon Fur Theologie Und Kirche*, (ἐκδ. Herder) Freiburg – Basel – Wien, στ. 475.

⁶ E. Robinson, *Biblical Researches in Palestine and the adjacent Regions*, τ. 1, Boston 1856, σσ. 266-267.

⁷ *B' Βασ.* (=B' Σαμ.) 24:24 καὶ *A' Χρον.* (=A' Παραλ.) 2:24.

⁸ *B' Βασ.* (=B' Σαμ.) 24:25. *A' Χρον.* (=A' Παραλ.) 21 καὶ 26. *B' Βασ.* (=B' Σαμ.) 6 καὶ *B' Χρον.* (=B' Παραλ.) 3.

⁹ D. Baldi, *Enchiridion Locorum Santorum*, VIII, Jerusalem 1982, σσ. 1412-1413.

Οἱ συνήθως ὑπὸ τῶν γεωγράφων, ἱστορικῶν, ἀρχαιολόγων καὶ λεξικογράφων παρεχόμενες πληροφορίες περὶ τῆς θέσεως ἢ τοῦ λόφου Μωρία εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κοινοὶ τόποι, διαφοροποιούμενοι αἰσθητὰ στὰ ἐπὶ μέρους ζητήματα, καὶ συνοψίζονται στὰ ἐξῆς σημεῖα:

Ὁ Τάκιτος σημειώνει ὅτι ἡ πόλη τῆς Ἱερουσαλὴμ ἔκειτο ἐπὶ δύο λόφων, ἴσως λόγῳ τῶν μεταβολῶν ποῦ ὑπέστη, ἰδίως ἀναφορικῶς πρὸς τοὺς λόφους ἐπὶ Μακκαβαίων ἢ καὶ ὀλίγον ἐνωρίτερα¹⁰.

Ὁ Γουλιέλμος Τύρου, μὲ περισσὴ σαφήνεια σημειώνει ὅτι ἡ πόλη ἔκειτο ἐπὶ δύο ὄρεων, χωριζομένων διὰ φάραγος, καὶ ἐξ αὐτῶν τὸ πρὸς δυσμὰς ὄρος ἦταν ἡ Σιών καὶ τὸ πρὸς ἀνατολὰς ὁ Μωρία¹¹.

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ καὶ ἡ μετ' ἐπιμονῆς ὑποστηριχθεῖσα ἄποψη τοῦ Fergusson, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ Σιών ἔκειτο ἐπὶ τοῦ Μωρία, βορείως τοῦ ἰουδαϊκοῦ Ναοῦ¹².

Κατὰ τοὺς Abel, ἡ γῆ Μωρία, ποῦ ἀναφέρεται στὸ Γεν. 22:2 εἶναι τὸ σημεῖο, ὅπου τελέσθηκε ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ. Ἀργότερα ἡ τοποθεσία τῆς θυσίας ταυτίσθηκε μὲ τὸ ὄρος Μωρία στὴν Ἱερουσαλὴμ, ὅπου ἰδρύθηκε ὁ Ναὸς τοῦ Σολομῶντος. Ἡ ταύτιση αὐτὴ πάντως δὲν εἶναι ἐξακριβωμένη.¹³ Ἀναφέρουν μάλιστα τὴν ἰουδαϊκὴ παράδοση τοῦ Β' Χρον. (=Β' Παραλ.) 3:1 σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Ἰωσήπου σὲ αὐτὴν (τὸ Μώριον ὄρος)¹⁴, καὶ τοῦ Ἱερωνύμου,¹⁵ ποῦ συνδέουν τὸν χώρο τῆς θυσίας μὲ τὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ.

Ο Smith δέχεται καὶ ἐκεῖνος τὴν ἀπόψη, ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀκριβὴς ταύτιση τοῦ ἐξεταζομένου τόπου καὶ λόφου, καὶ σημειώνει τὴν ἀντίληψη τῶν Σαμαρειτῶν, ὅτι τὸ σημεῖο τῆς θυσίας ταυτίζεται μὲ τὸ ὄρος Γαριζίν, ἡ ὁποία ἐνδεχομένως εὐσταθεῖ, ἀν ληφθεῖ ὑπόψη τὸ γεγονός, ὅτι τὸ Γαριζίν εἶναι ὁρατὸ καὶ ἐμφανὲς ἀπὸ κάποια ἱκανὴ ἀπόσταση, τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν συμβαίνει καὶ μὲ τὸν καλούμενο Μωρία λόφο τῆς Ἱερουσαλὴμ σὲ σχέση πάντα μὲ τὸ Γεν. 22:4.¹⁶

Ο Mc Ray ἀναφέρεται ἀπλῶς στὴν ἀνοικοδόμησι τοῦ Ναοῦ τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὸν Σολομῶντα ἐπὶ τοῦ ὄρους Μωρία, ποῦ κεῖται βορείως τοῦ λόφου Ὁφέλ, ὅπου ἀργότερα ἀνοικοδόμησαν αὐτὸν ὁ Ζοροβάβελ καὶ βραδύτερα ὁ Ἡρώδης. Παρέχει ἀκόμη τὴν πληροφορία, ὅτι ἡ ΝΑ γωνία τοῦ Ναοῦ ἦταν πιθανότατα τὸ σημεῖο τοῦ πύργου τοῦ Ναοῦ, ὅπου, σύμφωνα μὲ τὸν Εὐαγγελιστὴ Λουκᾶ (4, 9), ὁ Χριστὸς ἐπειράσθη ὑπὸ τοῦ σατανᾶ.¹⁷

¹⁰ P. C. Taciti, *Historiae* V 11, (Lipsiae 1927).

¹¹ Gulielmi Tyri, *Historia*, VIII 3.

¹² Fergusson, *An Essay on the Ancient Topography of Jerusalem*, 1847, σσ. 53, 57

¹³ P. F.- M. Abel, *Geographie de la Palestine*, Paris, 1967, τ. 1, σσ. 374-375.

¹⁴ Ἰωσήπου, *Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία*, I 13, 1.

¹⁵ Ἱερωνύμου, *Ἐρωτήσεις εἰς τὴν Γένεσιν*, XXII 2.

¹⁶ G. A. Smith, *The Historical Geography of the Holy Land*, 1966, σ. 223, σήμ. 1.

¹⁷ G. McRay, *Archaeology and the New Testament*, Michigan, 1997², σσ. 101-102.

Κατὰ τὸν Kaiser τὸ ὄρος Μωρία, σύμφωνα ἄλλωστε καὶ μετὰ τὸ Β΄ Χρον. (=Β΄ Παραλ.) 3:1, ἦταν ἡ τοποθεσία στὴν Ἱερουσαλήμ, ὅπου ὁ Κύριος ἐμφανίσθηκε στὸν Δαυὶδ καὶ τὸν ἐνέπνευσε νὰ κτίσει βωμὸ καὶ νὰ προσφέρει θυσία, ἐνῶ στὸν ἴδιο τόπο ἀργότερα ὁ Σολομὼν ἀνήγειρε τὸν Ναὸ τοῦ Κυρίου. Ὑπογραμμίζει μάλιστα τὸ γεγονὸς, ὅτι δὲν εἶναι ὀλίγοι οἱ μελετητές, οἱ ὁποῖοι διστάζουν νὰ προσδιορίσουν τὴν θέσιν αὐτὴ ὡς συνώνυμη μετὰ τὸν τόπο, ὅπου ὁ Θεὸς δοκίμασε τὴν πίστιν τοῦ Ἀβραάμ μετὰ τὴν προθυμία του νὰ θυσιάσει τὸν υἱὸν τοῦ Ἰσαάκ, διότι τὸ Γεν. 22:2 ἀναφέρει τὴν λέξιν Μωρία ὡς περιοχὴ καὶ ὄχι ὡς συγκεκριμένο λόφο ἢ ὄρος. Ἐξάλλου ἐπισημαίνει ὡς ἀφύσικον τὸ γεγονὸς, ὅτι ὁ Ἀβραάμ θὰ μετέφερε ξύλα στὴν Ἱερουσαλήμ, ἡ ὁποία ἦταν δασώδης περιοχὴ, ἐνῶ θὰ ἦταν δυνατόν κάλλιστα νὰ τὰ προμηθευθεῖ στὸν τόπο τῆς προγραμματισμένης θυσίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πάλι δὲν μπορεῖ νὰ προκαλεῖ ἐκπληξιν, ὅτι ὁ πατριάρχης θὰ πῆγαινε προετοιμασμένος γιὰ τὴν θυσία, ἀφοῦ δὲν θὰ ἤθελε νὰ ὑποβληθεῖ στὴν ταλαιπωρία τῆς ἀναζήτησης κατάλληλων ξηρῶν ξύλων μετὰ τὴν ἀφίξιν του, ἀλλὰ ἀντίθετα νὰ προσφέρει τὴν θυσία ὀλοκαυτώματος ἀπρόσκοπτα καὶ χωρὶς ἀναβολή. Ἐπίσης, κατὰ τὸν Kaiser, τὸ σημεῖον Μωρία στὴν Ἱερουσαλήμ εἶναι δυνατόν εὐλόγα νὰ περιγραφεῖ ὡς ἓνα τριήμερον περίπου ταξίδι ἀπὸ τὴν Βεερσέβα, σύμφωνα καὶ μετὰ τὸ Γεν. 11: 4 καὶ 19.

Περαιτέρω ὁ ἴδιος ἐρευνητής, μετὰ ἀφορμὴν τὴν ὀνοματοδοσίαν τοῦ ἐξεταζόμενου τόπου ἀπὸ τὸν Ἀβραάμ, σύμφωνα μετὰ τὸ Γεν. 22:14, σημειώνει ὅτι τὸ βιβλικὸ χωρίον ὑποδηλώνει ὅτι οἱ ἐπόμενες γενεές θὰ ἀναγνωρίζουν αὐτὸν ὡς «ὄρος ἢ λόφος τοῦ Κυρίου», πού ἀποτελεῖ καὶ τὴν συνήθη ἔκφραση προκειμένου περὶ τῆς Σιών-Ἱερουσαλήμ.¹⁸ Ἐπίσης, σύμφωνα πάντα μετὰ τὴν γνώμην τοῦ Kaiser, τὸ ὄνομα Μωρία κατὰ ἐτυμολογικὴ αἰτιολογίαν εἶναι δυνατόν νὰ συνδέεται μετὰ ἐβραϊκὸν ῥῆμα, πού ἔχει τὴν σημασίαν τοῦ βλέπειν ἢ προβλέπειν, καὶ ἀποτελεῖ σημαντικὸν ἀπὸ θεολογικῆς ἄποψιν ὄρον, ἐμφανιζόμενον ἐπανειλημμένα στὸ Γεν. 22:1-19. Ἀκολουθῶν ὁ Κύριος ὁ Θεὸς στὴν Ἱερουσαλήμ θὰ φανερωθεῖ, ὅπως πούθενά ἄλλου, καὶ θὰ προνοήσῃ γιὰ τὸν λαόν του μετὰ τὰς εὐεργεσίας του διὰ μέσου των θυσιῶν, πού ἐκεῖνος θὰ διατάξῃ. Μετὰ βάσιν τὴν συνάφειαν αὐτὴν οἱ βιβλικοὶ συγγραφεῖς μποροῦν νὰ ὑποθέσουν ὅτι ὁ Ἀβραάμ ἦταν ἑτοιμὸς νὰ προσφέρει τὴν θυσίαν του στὸ ἴδιον ἐκεῖνον ὄρον ἢ λόφον, ὅπου ἀργότερα οἱ Ἰσραηλίτες θὰ προσφέρουν τὰς δικὰς τους, δηλαδὴ ἐπὶ τοῦ ὄρους Σιών στὴν Ἱερουσαλήμ.¹⁹

Ὁ Neile, ἐκτὸς των ἄλλων κοινῶν πληροφοριῶν, σημειώνει ὅτι ἡ ἐτυμολογικὴ προέλευσις τῆς λέξεως Μωρία εἶναι σκοτεινὴ καὶ ἀβέβαιη. Ἐστιάζει ἐπίσης στὸ γεγονὸς, ὅτι τὰ Ταργκουμὶμ ὑπογραμμίζουν τὴν λατρείαν τοῦ Ἀβραάμ ἐπὶ τοῦ τόπου αὐτοῦ, συνδέοντάς πιθανῶς τὸ ὄνομα μετὰ ρ. γιὰρ (= φοβᾶμαι, σέβομαι). Ἀκόμη τὴν ἐκδοχήν, ὅτι ἡ ἐξεταζόμενη ὀνομασία, κατὰ τὴν συριακὴν ἔκδοσιν (Peshita), τῆς ὁποίας ἡ ἀνάγνωσις φαίνεται προτιμητέα, σχετίζεται τοὺς Ἀμορρίτες καὶ τὴν χώραν

¹⁸ Ψαλμ. 24(25):3. Ἠσ. 2:3. Ζαχ. 8:3.

¹⁹ W.C.Kaiser, *Archaeological Study Bible*, Grand Rapids, Michigan 2005, σ. 37.

τους, τὴν θεωρεῖ ὡς πιθανότερη, παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ τοπογραφικὸς ἐντοπισμὸς, σύμφωνα μὲ αὐτὴν, εἶναι ἄγνωστος. Ὡστόσο, κατὰ τὴν μετάφραση τῶν Ἑβδομήκοντα, ὁ λόφος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου κτίσθηκε ὁ Ναός, ὀνομάζεται ὄρος τοῦ Ἀμορρία (Β΄ Χρον. (=Β΄ Παραλ.) 3:1).²⁰

Ο Hunter θεωρεῖ ὅτι ἡ πιθανὴ ἐρμηνεία τοῦ ὀνόματος Μωρία προέρχεται ἀπὸ τὴν λέξη Moriyah, ποὺ σημαίνει τὸν ἐκλεγμένο ἢ παρεχόμενο ἀπὸ τὸν Γιαχβέ. Συνδέεται μάλιστα ἀφενὸς μὲ τὸ ὄρος τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ καὶ ἀφετέρου μὲ τὸν λόφο, ὅπου ὑπῆρχε τὸ ἀλώνι τοῦ Ὁρνᾶ τοῦ Ἰεβουσαίου, ποὺ ἀγοράσθηκε ἀπὸ τὸν Δαυῖδ, ὅπου ἀργότερα ὁ Σολομὼν οἰκοδόμησε τὸν Ναό. Ἐξάλλου τὸ γεγονός, ὅτι ἡ κορυφὴ τοῦ λόφου ἀνῆκε σὲ ἓναν Ἰεβουσαῖο, κατὰ τὸν Hunter, ἀποτελεῖ ἐνδειξη, ὅτι ἐκεῖ ὑπῆρχε παλαιὰ πόλη τῶν Ἰεβουσαίων, ποὺ κατακτῆθηκε καὶ αὐτὴ ἀπὸ τὸν Δαυῖδ. Αναφέρει ἐπίσης καὶ τὴν ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος ἐκδοχὴ τοῦ Sayce, ὁ ὁποῖος, μελετώντας ἐπιγραφικὰ τεκμήρια ἀπὸ τὸ Tel el Amarna, συνέδεσε τὸν ἐκεῖ ἀναφερόμενο θεὸ Uras, ὁ ὁποῖος ὀνομαζόταν καὶ Marru, μὲ τὴν ἀραμαϊκὴ λέξη Mare (=Κύριος), τοῦ ὁποίου στὴν περιοχὴ τῆς Ἱερουσαλὴμ ὑπῆρχε ἱερὸ καὶ στὸν ὁποῖο ἀποδιδόταν λατρεία. Ἐκεῖθεν ἐξηγεῖται καὶ τὸ ὄνομα Μωρία.²¹

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ ἄποψη τοῦ Diebner, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ παράδοση τοῦ Β΄ Χρον. (=Β΄ Παραλ.) 3:1 παραπέμπει στὴν ταύτιση τοῦ ὄρους τῆς θυσίας μὲ τὴν Σιών, ἐνῶ ἡ παράδοση τοῦ Γεν. 22:2 μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξει τὴν σαμαρειτικὴ ἄποψη περὶ τοῦ Γαριζίν ὡς ὄρους τῆς θυσίας.²²

Ἐξίσου ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ ἄποψη, κατὰ τὴν ὁποία τὸ ὄρος Μωρία τοῦ Β΄ Χρον. (=Β΄ Παραλ.) 3:1 ἦταν ἱερὸς χῶρος, καὶ ὡς τοιοῦτος ἦταν καὶ κατάλληλο μέρος γιὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ Ναοῦ, ὅχι γιατί ἐκεῖ ἦταν τὸ ἀλώνι τοῦ Ὁρνᾶ, ἀλλὰ κυρίως διότι ταυτιζόταν μὲ τὴν γῆ τοῦ Μωρία, στὴν ὁποία εἶχε γίνῃ ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ.²³

Ο Lowndes θεωρεῖ ὅτι ὁ Μωρία ἦταν λόφος στὴν Ἱερουσαλὴμ, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὁ Σολομὼν ἔκτισε τὸν Ναό, καὶ σχετίζει αὐτὸν μὲ τὴν γῆ τῆς Μωρίας, ὅπου ὁ πατριάρχης Ἀβραάμ ἔδωσε τὴν μέγιστη ἀπόδειξη τῆς πίστεώς του, ὅταν ἔκανε ὅλες τὶς ἐτοιμασίες, γιὰ νὰ θυσιάσῃ τὸν υἱό του, τὸν Ἰσαάκ. Σημειώνει ὁμως, ὅπως παραδόξως, ὅτι ὁ τόπος αὐτὸς «ἐχωρίσθη ἀπὸ τὸ ὄρος Σινὰ διὰ κοιλάδος, ἔπειτα ὁμως ἐνώθησαν ὁμοῦ διὰ γεφύρας»! Προφανῶς ὁμως ἐννοεῖ τὸ ὄρος Σιών, ἀφοῦ ἡ ἀπόστασις Ἱερουσαλὴμ – Σινὰ εἶναι τόση, ὥστε ἀκόμη καὶ σήμερα εἶναι ἴσως

²⁰ A.H.M' Neile, *Hastings' Dictionary of the Bible*, σ. 631. Βλ. καὶ A. Clamer, «La Genese», τ. 1, *La Sainte Bible*, Paris 1953, σσ. 312- 313.

²¹ R.Hunter, *Cassell's Concise Bible Dictionary*, London-New York-Toronto-Melbourne 1909, σ. 511.

²² B. G. Diebner, λ. Moria, ἐν *Religion in Gescnichte und Gegenwart*, Band 5, σσ. 1502-1503.

²³ N.K.J.V. *Study Bible*, Earl Kadmacher (ed.), σ. 665.

ἀδύνατον νὰ καλυφθεῖ διὰ γεφύρας. Ἐτυμολογεῖ πάντως τὴν λέξη Μωρία ἀπὸ τὸ ρῆμα *ha'r* (=βλέπω).²⁴

Ὑπάρχει ἐπίσης καὶ ἡ ἄποψη, ὅτι τὸ ἀλῶνι τοῦ Ὁρνᾶ, ποὺ ἀναφέρεται στὸ ἐπεισόδιο τοῦ Δαυῖδ,²⁵ συνδέεται μὲ τὸ σημεῖο τῆς σταυρώσεως τοῦ Χριστοῦ στὸν Γολγοθᾶ.²⁶ Ἡ ἄποψη αὕτη στηρίζεται κυρίως στὴ φρασεολογία τῶν δύο βιβλικῶν χωρίων (ἀρκεῖ-ικανόν).²⁷

Ἡ Brayford, ἐξετάζοντας τὸ κείμενο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Ο' παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἀπόδοση τῆς γῆς Μωρία μὲ τὴν ἔκφραση *γῆν τὴν ὑψηλὴν* εἶναι ἀρκοῦντως εὐστοχη, δεδομένου ὅτι ὁ στίχος ἀπολήγει στὴν ἀναφορὰ *εἰς ἓν τῶν ὀρέων*, ὁπότε θὰ ἐπρόκειτο γιὰ κάποια ὄρεινὴ περιοχὴ μὲ λοφοσειρὲς ἢ κορυφές.²⁸

Κατὰ τὸν ἀείμνηστο Τζαφέρη, ἡ Ἱερουσαλὴμ ἔκειτο ἐπὶ τεσσάρων λόφων, τοῦ νοτιοανατολικοῦ, γνωστοῦ ὡς Ὁφλᾶ (Ἑβρ. Ὁφέλ), τοῦ ἀνατολικοῦ, ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸν Μωρία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ ἐπὶ τοῦ ὁποῖου εἶχε οἰκοδομηθεῖ ὁ ἰουδαϊκὸς Ναός, τοῦ λόφου τῆς Σιών στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα, καὶ τοῦ βοριοδυτικοῦ, ὅπου ὑπάρχει ὁ Γολγοθᾶς καὶ ὁ Τάφος τοῦ Κυρίου.²⁹

Τέλος, ὁ Gibson, σὲ πρόσφατη μελέτη του, σημειώνει ὅτι ἡ Ἱερουσαλὴμ περὶ τὰ τέλη τοῦ 8ου π.Χ. αἰῶνα, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἐζεκία, ἔφθασε στὸ μέγιστό της ἔκτασής της, ἐκτεινόμενη σὲ δύο λόφους. Τὸ κέντρο της ἀρχικὰ ἐντοπιζόταν στὸν νοτιοανατολικὸ λόφο, στὴν περιοχὴ δηλαδή, ποὺ ἀργότερα ὀνομάσθηκε πόλη τοῦ Δαυῖδ, ἐπειδὴ ἐκεῖ ὁ προφητὰναξ ἔκτισε τὸ ἀνάκτορό του καὶ τὸ τεῖχος τῆς Σιών. Τὸ ὄρος Μωρία συνδεόταν βορείως μὲ τὴν πόλη τοῦ Δαυῖδ μὲ ἓνα φυσικὸ «σαμᾶρι» καὶ στὴν κορυφὴ του ὁ Σολομὼν οἰκοδόμησε τὸν Ναὸ τοῦ Θεοῦ. Στους χρόνους μάλιστα τοῦ Χριστοῦ τὸ ὄρος αὐτὸ εἶχε σχεδὸν ὁλόκληρο ἐξαφανισθεῖ ὑπὸ τὴν ὀγκώδη «πλατφόρμα» τοῦ Ἡρωδιανοῦ ὅρους τοῦ Ναοῦ. Ὁ δυτικὸς λόφος περιλαμβάνει τὴν περιοχὴ τοῦ παραδοσιακοῦ ὄρους τῆς Σιών, στίς βορειοδυτικὲς καὶ βοριοανατολικὲς πλευρὲς τῆς πόλεως κεῖνται οἱ μικρότεροι λόφοι Γολγοθᾶς καὶ Μπεζεθᾶ.³⁰ Ἀκόμη ὁ Gibson ὑποστηρίζει τὴν ἄποψη, ὅτι τὸ σημεῖο τῆς σταυρώσεως τοῦ Κυρίου ἔκειτο στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ κρανιόσχημου λόφου Γολγοθᾶ.³¹

Ἀπὸ ὅσα ἤδη σημειώθηκαν εἶναι φανερὴ, πέραν τῶν κοινοτοπιῶν, καὶ ἡ ἐγκρατοῦσα σύγχυση ἐκ τῶν ἀντιφατικῶν ἀπόψεων, τόσο περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν λόφων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἔκειτο ἡ Ἱερουσαλὴμ, ὅσο καὶ περὶ τῆς θέσεως ἐκάστου καὶ τῆς ὀνομασίας του. Καὶ αὐτὸ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, ἀφοῦ ἐκ τοῦ ὀνόματός του

²⁴ I. Lowndes, Λεξικὸν ἐβραϊκὸν-νεοελληνικὸν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἐν Μελίτῃ 1842, σ. 58.

²⁵ *Α' Χρον.* (= *Α' Παραλ.*) 21:15-16.

²⁶ *Λουκ.* 22:38.

²⁷ *The Orthodox Study Bible*, USA 2008, σ. 476.

²⁸ S. Brayford, *Genesis*, Leiden-Boston 2007, σ. 330 (=Septuagint Commentary Series).

²⁹ B. Τζαφέρη, *Ἅγιοι Τόποι*, Ἀθήνα 19923, σ. 59.

³⁰ Sh. Gibson, *Οἱ τελευταῖες ἡμέρες τοῦ Ἰησοῦ, βάσει ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων* (μετάφρ. Σ. Δεσπότη), Ἀθήνα 2010, σσ. 37, 92-94 (ἔκδ. Οὐρανός).

³¹ Αὐτόθι, σσ. 16-17.

προσαγορεύθηκε και ή ίδια ή πόλη Σιών, ή όποία όμως κατά άλλους ήταν ό ανατολικός λόφος, κατά άλλους δέ ό δυτικός³². Τήν σύγχυση μάλιστα αυτή επιτείνει και τó γεγονός, ότι Σιών εκλήθησαν κατά καιρούς και κατά περιπτώσεις και τó όρος Έρμων ή Άερμών³³, αλλά και τά όρη τής Ιουδαίας³⁴. Ενίστε μάλιστα και ό ιουδαϊκός Ναός και ό λόφος Μωρία ιδιοποιούνται τó όνομα αυτό³⁵.

Στήν παρούσα μελέτη επιχειρείται διερεύνηση του τόπου τής θυσίας του Άβραάμ (Γεν. 22:1-19) στο πλαίσιο τής όλης διηγήσεως του βιβλικού κειμένου και κατά τó έβραϊκό πρωτότυπο και κατά τήν μεταφραστική έκδοχή των Έβδομήκοντα. Τó ζήτημα δηλαδή του τόπου τής θυσίας συνεξετάζεται με τά συνακόλουθά της, διότι μόνον αν αυτή θεωρηθεί και εξετασθεί στην όλότητά της, είναι δυνατόν νά συναχθούν και επί μέρους συμπεράσματα. Έννοείται πάντως ότι κυρίως και κατ' έξοχήν εξετάζονται οι κρίσιμοι στίχοι τής διηγήσεως (2, 3, 4, 8, 9, 14).

Τό υπό πραγμάτευση θέμα αναπτύσσεται σέ έπτά κεφάλαια:

Στό πρώτο παρατίθεται τó κείμενο κατά τó έβραϊκό πρωτότυπο, κατά τήν μετάφραση των Έβδομήκοντα, κατά τήν λατινική έκδοχή του από τον Έρώνυμο και κατά τó διορθωμένο στην έλληνική έβραϊκό κείμενο από τον άείμνηστο καθηγητή Αθ. Χαστούπη. Ακολουθώς επιχειρείται έρμηνεία τής διηγήσεως υπό τó πρίσμα τής έρευνας και των πορισμάτων των έρευνητών, οι όποιοι αξιοποιούν ευρύτατη έρμηνευτική παράδοση σέ συνδυασμό με τις παρεχόμενες από τó βιβλικό κείμενο πληροφορίες και καταλήγουν σέ ποικίλες θεωρίες.

Στό δεύτερο κεφάλαιο προσεγγίζεται τó υπό εξέταση θέμα σύμφωνα με τις πηγές τής έλληνιστικής ιουδαϊκής γραμματείας, όχι μόνον, διότι σέ αυτές άπαντά ή άρχαιότερη τροποποίηση τής βιβλικής διηγήσεως, αλλά και διότι ή ιουδαϊκή έρευνα διαβλέπει σέ αυτήν τήν δημιουργία ένός άπολυτρωτικού δόγματος (Akedah) ως πρώτη αντίδραση και άμυνα έναντι του έμφανισθέντος Χριστιανισμού.

Στό τρίτο κεφάλαιο έρευνάται τó θέμα βάσει άραμαϊκών παραφράσεων του βιβλικού κειμένου (Targumim), πού εισάγουν νέες έρμηνείες αντίστοιχες προς παραδόσεις διαφορετικών εποχών.

Στό τέταρτο κεφάλαιο ή έρευνα θεμελιώνεται επί κειμένων τής ραββινικής γραμματείας, σέ κάποια από τά όποια διαφαίνεται διαμορφωμένο τó δόγμα τής Akedah, άφου άνάγονται σέ εποχή, κατά τήν όποίαν είχε ήδη διαμορφωθεί ό πυρήνας τής χριστιανικής διδασκαλίας.

³² Π. Μπρατσιώτου, *Ό προφήτης Ήσαϊας. Είσαγωγή – Κείμενο Ο' - Μετάφραση – Σχόλια*, τεύχ. Α', κεφ. Α'-ΙΒ', έν Αθήναις 1989, σσ. 30-31, 53, όπου σημειώνεται ότι «παλαιότερον Σιών έλέγετο ή νοτιανατολική άκρόπολη, Έρουσαλήμ δέ ή νοτιοδυτική άκρόπολη». Βλ. και Τ. Θέμελη, *Η Έρουσαλήμ...*, τ. Α', σ. 21.

³³ Δεύτ. 4:49. Ψάλμ. 132 (133):3.

³⁴ Ψάλμ. 132 (133):3.

³⁵ Εύσεβίου Καισαρείας, «Υπομνήματα εις Ήσαϊαν» 12, PG 24, 245.

Στὸ πέμπτο κεφάλαιο τὸ ὑπὸ ἐξέταση ζήτημα ἐρευνᾶται ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς πατερικῆς καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας. Διὰ πλουσίων ὑπομνημάτων, οἱ Πατέρες κυρίως, ἐμφορούμενοι ἀπὸ θεοπνευστία, ἐρειδόμενοι στὴν διαχρονικὴ παράδοση τῆς ἐκκλησίας καὶ ἐρμηνεύοντας ἀλληγορικὰ καὶ συμβολικὰ τὴν θυσία τοῦ Ἀβραάμ, διαβλέπουν σὲ αὐτὴν ὄχι μόνον προτύπωση τῆς σταυρικῆς θυσίας τοῦ Κυρίου, ἀλλὰ καὶ τὸν τόπο τελέσεως (Μωρία - Γολγοθᾶ), τὸν χρόνον (τριήμερη ἀπόσταση ἀπὸ τὴν Βεερσέβα ὡς τὸ ὄρος τῆς θυσίας – τριήμερη ἀνάσταση τοῦ Κυρίου κ.α.).

Στὸ ἕκτο κεφάλαιο βάσει ἱστορικῶν κειμένων, ὁδοιπορικῶν, περιηγητικῶν, προσκυνηματικῶν κ.ά., καταγράφεται διαχρονικῶς ἡ ἱστορία τῆς μεταφορᾶς τῶν παραδόσεων τοῦ Γολγοθᾶ καὶ τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως στὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν σταυροφορικῶν κατακτήσεων καὶ τῆς κυριαρχίας τῶν κατακτητῶν στοὺς Ἁγίους Τόπους (11ος αἰ.), ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκ νέου μετατόπισή τους στὴν ἀρχικὴ κοιτίδα τους περὶ τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰῶνα.

Στὸ ἑβδομο κεφάλαιο ἐρευνᾶται τὸ ὑπὸ ἐξέταση θέμα καὶ ἀπὸ ἄποψη τέχνης καὶ παραδόσεως, πανάρχαιας καὶ μεταγενέστερης. Ἡ χριστιανικὴ τέχνη ὡς ἔκφραση παράδοσης ἐντοπίζει καὶ συνδέει στὸν πανῖερο Γολγοθᾶ τὰ κοσμοϊστορικὰ γεγονότα τῆς δημιουργίας καὶ τῆς ταφῆς τοῦ Ἀδάμ, τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ καὶ τῆς σταυρώσεως τοῦ Κυρίου. Ἀλλὰ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καταγραφὴ τῶν ἐπώνυμων διαχρονικῶν μαρτυριῶν, αὐθεντικοὶ μάρτυρες τοῦ πράγματος εἶναι τὸ λεγόμενο Παρεκκλήσιο τοῦ Ἀδάμ καὶ ἡ Μονὴ τοῦ Ἀβραάμ.

Ἡ μελέτη κατακλείεται μὲ τὰ συμπεράσματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΒΙΒΛΙΚΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

ΚΑΙ Η ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΤΟΥ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

(ΓΕΝ. 22:1-19)

Ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ, ἡ ὁποία παρατίθεται στὸ Γεν. 22 : 1-19 καταχωρίζεται ἐνταῦθα κατὰ τὸ πρωτότυπο ἑβραϊκὸ κείμενο, κατὰ τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τῶν Ἑβδομήκοντα, κατὰ τὴν λατινικὴ μετάφραση τοῦ Ἱερωνύμου βάσει τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως τῶν Ἑβδομήκοντα καὶ κατὰ τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση ἐκ τοῦ διορθωμένου ἑβραϊκοῦ πρωτοτύπου, ὥστε ὁ ἀναγνώστης νὰ ἔχει ἄμεση πρόσβαση καὶ ἐποπτεία στοὺς ἐξεταζόμενους στίχους κατ' ἀντιστοιχία. Ἄλλωστε οἱ ἐκδόσεις σὲ ἄλλες γλῶσσες ἀκολουθοῦν εἴτε τὸ ἑβραϊκὸ πρωτότυπο εἴτε τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τῶν Ἑβδομήκοντα, καὶ ἰσχύουν καὶ ἐπ' αὐτῶν ὅσα θὰ λεχθοῦν κατωτέρω περὶ τῶν ἐξεταζομένων στίχων τῶν καταχωριζομένων κειμένων.

וַיְהִי אַחֲרֵי הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה וְהָאֱלֹהִים נִסָּה אֶת־אַבְרָהָם
וַיֹּאמֶר אֵלָיו אַבְרָהָם וַיֹּאמֶר הֲנִי² וַיֹּאמֶר קַח־נָא אֶת־בְּנֶךָ
אֶת־יִצְחָק אֲשֶׁר־אַהֲבָת אֶת־יִצְחָק וְלֶךְ־לְךָ אֶל־אֶרֶץ הַמִּדְבָּר
וְהַעֲלֵהוּ שָׁם לַעֲלֹה עַל אֶתֶר הַהָרִים אֲשֶׁר אָמַר אֱלֹדִי³
וַיִּשָּׁב אַבְרָהָם בְּבֶקֶר וַיַּחֲבֹשׁ אֶת־חֲמורוֹ וַיִּקַּח אֶת־יִשְׁגִּי
נַעֲרָיו אִתּוֹ וְאֵת יִצְחָק בְּנוֹ וַיִּבְקַע עֵצִי עֹלָה וַיִּקַּח וַיִּלְךָ
אֶל־הַמָּקוֹם אֲשֶׁר־אָמַר־לּוֹ הָאֱלֹהִים⁴
בַּיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי וַיֵּשֶׁא אַבְרָהָם אֶת־עֵינָיו וַיִּרְא אֶת־הַמָּקוֹם
מֵרָחֵק⁵
וַיֹּאמֶר אַבְרָהָם אֶל־נַעֲרָיו שְׂבוּ־לָכֶם פֹּה עִם־הַחֲמֹר וְאֲנִי
וְהַנֶּשֶׁר גֹּלְקָה עֲרֹכָה וְנִשְׁתַּחֲוֶה וְנִשְׁכָּה אֱלֹכִים⁶
וַיִּקַּח אַבְרָהָם אֶת־עֵצֵי הָעֹלָה וַיִּשֶׁם עַל־יִצְחָק בְּנוֹ וַיִּקַּח
בָּרֶדוֹ אֶת־הָאֵשׁ וְאֶת־הַמֵּאֲכָלֶת וַיִּלְכוּ שְׁנֵיהֶם וַיָּחֲדוּ⁷
וַיֹּאמֶר יִצְחָק אֶל־אַבְרָהָם אָבִיו וַיֹּאמֶר אָבִי וַיֹּאמֶר הֲנִי
בְּנִי וַיֹּאמֶר הִנֵּה הָאֵשׁ וְהַעֲצִים וְאַתָּה הִשָּׁה לַעֲלֹה⁸
וַיֹּאמֶר אַבְרָהָם אֱלֹהִים יִרְאֵה־לּוֹ הִשָּׁה לַעֲלֹה בְּנִי וַיִּלְכוּ
שְׁנֵיהֶם וַיָּחֲדוּ⁹
וַיָּבֹאוּ אֶל־הַמָּקוֹם אֲשֶׁר אָמַר־לּוֹ הָאֱלֹהִים וַיִּבְנוּ שָׁם
אַבְרָהָם אֶת־הַמִּזְבֵּחַ וַיַּעֲרֹךְ אֶת־הַעֲצִים וַיַּעֲקֹר אֶת־יִצְחָק
בְּנוֹ וַיִּשֶׁם אִתּוֹ עַל־הַמִּזְבֵּחַ מִקְשֵׁל לַעֲצִים¹⁰
וַיִּשְׁלַח אַבְרָהָם אֶת־רֵדוֹ וַיִּקַּח אֶת־הַמֵּאֲכָלֶת לַשֹּׁחַט
אֶת־בְּנוֹ¹¹
וַיִּקְרָא אֵלָיו מֵלֶאֱדָה וַיִּהְיֶה מִן־הַשָּׁמַיִם וַיֹּאמֶר אַבְרָהָם
אַבְרָהָם וַיֹּאמֶר הֲנִי¹²
וַיֹּאמֶר אֶל־יִשְׁחָלַח נָדָךְ אֶל־הַנֶּשֶׁר וְאֶל־תַּעֲשֵׂה לוֹ מֵאוֹמֶה
כִּי שָׁתָה יִרְעָתִי כִּי־יִרְא אֱלֹהִים אֵתָה וְלֹא חֲשַׁבְתָּ אֶת־בְּנֶךָ
אֶת־יִצְחָק מִמֶּנִּי¹³
וַיֵּשֶׁא אַבְרָהָם אֶת־עֵינָיו וַיִּרְא וַיִּהְיֶה־אֵיל אֶחָד נֹאחַז
בְּסִבְבָּת בְּקֶרְבָּיו וַיִּלְךְ אַבְרָהָם וַיִּקַּח אֶת־הָאֵיל וַיַּעֲלֵהוּ
לַעֲלֹה תַחַת בְּנוֹ¹⁴
וַיִּקְרָא אַבְרָהָם שְׁם־הַמָּקוֹם הַהוּא וַיִּהְיֶה וַיִּרְאָה אֶשֶׁר
יֹאמֶר הַיּוֹם בָּהֶר וַיִּהְיֶה וַיִּרְאָה¹⁵
וַיִּקְרָא מֵלֶאֱדָה וַיִּהְיֶה אֶל־אַבְרָהָם שְׁנֵית מִן־הַשָּׁמַיִם¹⁶
וַיֹּאמֶר כִּי נִשְׁבַּעְתִּי נֹאסִיָּהנָה כִּי יֵשֶׁן אֲשֶׁר עָשִׂיתָ
אֶת־הַדָּבָר הַזֶּה וְלֹא חֲשַׁבְתָּ אֶת־בְּנֶךָ אֶת־יִצְחָק¹⁷
כִּי־בֶרֶךְ אַבְרָהָם וְהַרְבֵּה אַרְבֵּה אֶת־יִצְחָק כְּכֹסֶכֶס
הַשָּׁמַיִם וְכַחֲלוֹל אֲשֶׁר עַל־שִׁפְתֵי הַיָּם וַיִּרֶשׁ וַיִּרְשֶׁךְ אֶת־שָׂעִר
אִי־בִי¹⁸
וְהַתְּכַרְכִּי בִּזְרָעֶךָ כֹּל מִיַּד הָאָרֶץ עָקֹב אֲשֶׁר שָׁמַעַת בְּקִלְיִ¹⁹
וַיֵּשֶׁב אַבְרָהָם אֶל־נַעֲרָיו וַיִּקְטְנוּ וַיִּלְכוּ וַיָּחֲדוּ
אֶל־בְּאֵר שָׁבַע וַיֵּשֶׁב אַבְרָהָם בְּבֶאֱר שָׁבַע פ
וַיְהִי אַחֲרֵי הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה וַיָּגֵד לַאֲבִרָהָם לֵאמֹר הִנֵּה
יֹלְדָה מִלְכָּה וְנִסְתָּוֹא בָנִים לְנָחִיר אַחִיר²⁰
אֶת־יִשְׂרָאֵל בְּכֶדוֹ וְאֶת־בְּנוֹ אִתּוֹ וְאֶת־קַמְשָׁאֵל אָבִי אֲדָם²¹
וְאֶת־כֶּשֶׁד וְאֶת־חִזּוֹ וְאֶת־פִּלְדֵּשׁ וְאֶת־יִדְלָף וְאֵת בְּתוּאֵל²²

³⁶ Τὸ κείμενο ἐλήφθη ἀπὸ τὴν στερεότυπη ἔκδοσιν τῶν K. Elliger – W. Rudolph, *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Stuttgart 1990.

Τὸ κείμενο τοῦ Γεν. 22: 1-19 κατὰ τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τῶν Ἑβδομήκοντα

Στὴν μετάφραση αὐτὴ³⁷ τὸ κείμενο τοῦ ἑδαφίου ἔχει ὡς ἐξῆς:

1. Καὶ ἐγένετο μετὰ τὰ ρήματα ταῦτα ὁ Θεὸν ἐπείραζε τὸν Ἀβραὰμ καὶ εἶπε πρὸς αὐτὸν Ἀβραάμ, Ἀβραάμ· ὁ δὲ εἶπεν· Ἴδου ἐγώ.
2. **Καὶ εἶπεν λαβὲ τὸν υἱόν σου τὸν ἀγαπητὸν ὃν ἠγάπησας, τὸν Ἰσαάκ, καὶ πορεύθητι εἰς τὴν γῆν τὴν ὑψηλὴν καὶ ἀνένεγκον αὐτὸν ἐκεῖ εἰς ὀλοκάρπωσιν ἐφ' ἐν τῶν ὁρέων, ὧν ἂν σοὶ εἴπω.**
3. **Ἀναστὰς δὲ Ἀβραὰμ τὸ πρωὶ ἐπέσαξε τὴν ὄνον αὐτοῦ · παρέλαβε δὲ μεθ' ἑαυτοῦ δύο παῖδας καὶ Ἰσαάκ τὸν υἱὸν αὐτοῦ καὶ σχίσας ξύλα εἰς ὀλοκάρπωσιν ἀναστὰς ἐπορεύθη καὶ ἦλθεν ἐπὶ τὸν τόπον, ὃν εἶπεν αὐτῷ ὁ Θεός.**
4. **Τῇ ἡμέρᾳ τῇ τρίτῃ καὶ ἀναβλέψας Ἀβραὰμ τοῖς ὀφθαλμοῖς εἶδε τὸν τόπον μακρόθεν.**
5. Καὶ εἶπεν Ἀβραὰμ τοῖς παισὶν αὐτοῦ· Καθίσατε αὐτοῦ μετὰ τῆς ὄνου, ἐγὼ δὲ καὶ τὸ παιδάριον διελευσόμεθα ἕως ὧδε καὶ προσκυνήσαντες ἀναστρέψομεν πρὸς ὑμᾶς.
6. Ἔλαβε δὲ Ἀβραὰμ τὰ ξύλα τῆς ὀλοκαρπώσεως καὶ ἐπέθηκεν Ἰσαάκ τῷ υἱῷ αὐτοῦ· ἔλαβε δὲ καὶ τὸ πῦρ μετὰ χεῖρα καὶ τὴν μάχαιραν, καὶ ἐπορεύθησαν οἱ δύο ἅμα.
7. Εἶπε δὲ Ἰσαάκ πρὸς Ἀβραὰμ τὸν πατέρα αὐτοῦ εἶπας· Πάτερ. Ὁ δὲ εἶπεν Τί ἐστίν, τέκνον; λέγων· Ἴδου τὸ πῦρ καὶ τὰ ξύλα · Ποῦ ἐστὶν τὸ πρόβατον τὸ εἰς ὀλοκάρπωσιν;
8. **Εἶπε δὲ Ἀβραὰμ Ὁ Θεὸς ὄψεται ἑαυτῷ πρόβατον εἰς ὀλοκάρπωσιν, τέκνον. Πορευθέντες δὲ ἀμφοτέροι ἅμα,**
9. **ἦλθον ἐπὶ τὸν τόπον, ὃν εἶπεν αὐτῷ ὁ Θεός. Καὶ ὠκοδόμησεν ἐκεῖ Ἀβραὰμ θυσιαστήριον καὶ ἐπέθηκεν αὐτὸν ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον ἐπάνω τῶν ξύλων.**
10. Καὶ ἐξέτεινεν Ἀβραὰμ τὴν χεῖρα αὐτοῦ λαβεῖν τὴν μάχαιραν σφάζαι τὸν υἱὸν αὐτοῦ.
11. Καὶ ἐκάλεσεν ἄγγελος Κυρίου ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καὶ εἶπεν αὐτῷ· Ἀβραάμ, Ἀβραάμ. Ὁ δὲ εἶπεν· Ἴδου ἐγώ.
12. Καὶ εἶπεν· Μὴ ἐπιβάλῃς τὴν χεῖρα σου ἐπὶ τὸ παιδάριον μηδὲ ποιήσης αὐτῷ μηδὲν · νῦν γὰρ ἔγνων ὅτι φοβῇ τὸν Θεὸν σὺ καὶ οὐκ ἐφείσω τοῦ υἱοῦ σου τοῦ ἀγαπητοῦ δι' ἐμέ.
13. Καὶ ἀναβλέψας Ἀβραὰμ τοῖς ὀφθαλμοῖς αὐτοῦ εἶδεν, καὶ ἰδοὺ κριὸς εἰς κατεχόμενος ἐν φυτῷ σαβὲκ τῶν κεράτων · καὶ ἐπορεύθη Ἀβραὰμ καὶ ἔλαβεν τὸν κριὸν καὶ ἀνήνεγκεν αὐτὸν εἰς ὀλοκάρπωσιν ἀντὶ Ἰσαάκ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ.

³⁷ Τὸ κείμενο ἐλήφθη ἀπὸ τὴν, κατὰ γενικὴ ὁμολογία, ἀρτιότερη καὶ ἐπισημότερη ἀπὸ τὴς ἐκδόσεις, ἐκείνην τοῦ Α. Rahlfs, *Septuaginta, id est Vetus Testamentum, graece iuxta LXX interpretes. Duo volumina in uno*, Stuttgart 1979. Οἱ κρίσιμοι στίχοι, οἱ ὅποιοι ἀφοροῦν κατεξοχὴν τὴν παροῦσα μελέτη γράφονται μὲ ἔντονα στοιχεῖα.

14. **Καὶ ἐκάλεσεν Ἀβραὰμ τὸ ὄνομα τοῦ τόπου ἐκεῖνου Κύριος εἶδεν, ἵνα εἰπωσιν σήμερον· Ἐν τῷ ὄρει Κύριος ὤφθη.**
15. Καὶ ἐκάλεσε ἄγγελος Κυρίου τὸν Ἀβραὰμ δεύτερον ἐκ τοῦ οὐρανοῦ
16. λέγων Κατ' ἐμαυτοῦ ὥμοσα, λέγει Κύριος, οὐ ἔνεκεν ἐποίησας τὸ ρῆμα τοῦτο καὶ οὐκ ἐφείσω τοῦ υἱοῦ σου τοῦ ἀγαπητοῦ δι' ἐμέ,
17. ἢ μὴν εὐλογῶν εὐλογήσω σε καὶ πληθύνων πληθυνῶ τὸ σπέρμα σου ὡς τοὺς ἀστέρας τοῦ οὐρανοῦ καὶ ὡς τὴν ἄμμον τὴν παρὰ τὸ χεῖλος τῆς θαλάσσης, καὶ κληρονομήσει τὸ σπέρμα σου τὰς πόλεις τῶν ὑπεναντίων ·
18. καὶ ἐνευλογηθήσονται ἐν τῷ σπέρματί σου πάντα τα ἔθνη τῆς γῆς, ἀνθ' ὧν ὑπήκουσας τῆς ἐμῆς φωνῆς.
19. Ἀπεστράφη δὲ Ἀβραὰμ πρὸς τοὺς παῖδας αὐτοῦ, καὶ ἀναστάντες ἐπορεύθησαν ἅμα ἐπὶ τὸ φρέαρ τοῦ ὅρκου. Καὶ κατώκησεν Ἀβραὰμ ἐπὶ τῷ φρέατι τοῦ ὅρκου.

Τὸ κείμενο τοῦ Γεν. 22: 1-19 βάσει τῆς ἐλληνικῆς μεταφράσεως τῶν Ἑβδομήκοντα στὴν λατινικὴ μετάφραση τοῦ Ἱερωνύμου (Vulgata).

Στὴν μετάφραση αὐτῇ³⁸ τὸ κείμενο τοῦ ἐδαφίου ἔχει ὡς ἑξῆς:

1. Quae postquam gesta sunt tentavit Deus Abraham et dixit ad eum Abraham ille respondit adsum
2. **Ait ei tolle filium tuum unigenitum quem diligis Isaac et vade in terram Visionis atque offer eum ibi holocaustum super unum montium quem monstravero tibi.**
3. **Igitur Abraham de nocte consurgens stravit asinum suum ducens secum duos iuvenes et Isaac fillium suum cumque concidisset ligna in holocaustum abiit in locum quem praeceperat ei Deus.**
4. **Die autem tertio elevatis oculis vidit locum procul**
5. Dixitque ad pueros suos expectate hic cum asino ego et puet illuc usque properantes postquam adoraverimus revertemur ad vos
6. Tulit quoque ligna holocausti et imposuit super Isaac fillium suum ipse vero portabat in manibus ignem et gladium cumque duo pergerent simul
7. Dixit Isaac patri suo pater mi at ille respondit quid vis fili ecce inquit ignis et ligna ubi est victima holocausti
8. **Dixit Abraham Deus providebit sibi victimam holocausti fili mi pergebant ergo pariter**

³⁸ Τὸ κείμενο ἐλήφθη ἀπὸ τὴν δόκιμη ἔκδοσιν τοῦ Robertus Weber, *Biblia Sacra iuxta Vulgatam Versionem*, Stuttgart 1994.

9. **Veneruntque ad locum quem ostenderat ei Deus in quo aedificavit altare et desuper ligna composuit cumque conligasset Isaac filium suum posuit eum in altari super struem lignorum**
10. extenditque manum et arripuit gladium ut immolaret filium
11. Et ecce angelus Domini de caelo clamavit dicens Abraham Abraham qui respondit adsum
12. Dixitque ei non extentas manum tuam super puerum neque facias illi quicquam nunc cognovi quod timeas Dominum et non peperceris filio tuo unigenito propter me
13. Levavit Abraham oculos viditque post tergum arietem inter vepres herentem cornibus quem adsumens obtulit holocaustum pro filio
14. **Appellavitque nomen loci illius Dominus videt unde usque hodie dicitur in monte Dominus videbit**
15. Vocavit autem angelus Domini Abraham secundo de caelo dicens
16. Per memet ipsum iuravi dicit Dominus quia fecisti rem hanc et non pepercisti filio tuo unigenito
17. Benedicam tibi et multiplicabo semen tuum sicut stellas caeli et velut harenam quae est in litore maris possidebit semen tuum portas inimicorum suorum
18. Et benedicentur in semine tuo omnes gentes terrae quia oboedisti voci meae
19. Reversus est Abraham ad pueros suos abieruntque Bersabee simul et habtavit ibi.

Τὸ κείμενο τοῦ Γεν. 22: 1-19 κατὰ τὴν ἐκ τοῦ διορθωμένου ἐβραϊκοῦ πρωτοτύπου μετάφραση στὴν ἐλληνικὴ.

Στὴν μετάφραση αὕτῃ³⁹ τὸ κείμενο τοῦ ἐδαφίου ἔχει ὡς ἑξῆς:

1. Μετὰ δὲ τὰ γεγονότα αὐτὰ ὁ Θεὸς ἔθεσε τὸν Ἀβραάμ ὑπὸ δοκιμασίαν.
2. « Ἀβραάμ», εἶπε πρὸς αὐτόν. Ἐκεῖνος δὲ ἀπήντησεν · « ἰδοὺ ἐγώ».
3. **Παράλαβε τώρα τὸν υἱόν σου, εἶπεν ὁ Θεός, τὸν μονάκριβόν σου υἱόν, τὸν ὁποῖον ἀγαπᾷς, τὸν Ἰσαάκ, καὶ πηγαινέ εἰς τὸν τόπον Μωριγιὰ καὶ ἐκεῖ πρόσφερε τὸν ὡς ὀλοκαύτωμα εἰς ἓνα ἐκ τῶν λόφων, τὸν ὁποῖον θὰ σοῦ ὑποδείξω ἐγώ.**
4. **Τὴν ἐπομένην πρωΐαν, λοιπὸν ὁ Ἀβραάμ ἠγέρθη ἐνωρὶς καί, ἀφοῦ ἐσαμάρωσε τὴν ὄνον του, ἔλαβε μαζί του δύο ἀπὸ τοὺς ὑπηρέτας του, καθὼς καὶ τὸν υἱὸν τοῦ Ἰσαὰκ · σχίσας δὲ ξύλα διὰ τὸ ὀλοκαύτωμα, ἠγέρθη καὶ ἐπορεύθη εἰς τὸν τόπον, τὸν ὁποῖον εἶχεν ὑποδείξει εἰς αὐτόν ὁ Θεός.**
5. Κατὰ τὴν τρίτην δὲ ἡμέραν ὕψωσεν ὁ Ἀβραάμ τοὺς ὀφθαλμούς του καὶ εἶδεν

³⁹ Ἡ μετάφραση ἐλήφθη ἐκ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ἀθανασίου Π. Χαστούπη, *Ἡ Ἀγία Γραφή. Μετάφρασις τῶν Ἑβδομήκοντα –Μετάφρασις διορθωμένου ἐβραϊκοῦ κειμένου κτλ.*, ἐν Ἀθήναις 1960.

6. τὸν τόπον ἀπὸ μακράν.
7. Εἶπε τότε ὁ Ἀβραὰμ εἰς τοὺς δούλους του : παραμείνατε ἐδῶ μετὰ τὴν ὄνον, ἐνῶ ἐγὼ καὶ τὸ παιδίον θὰ προχωρήσωμεν μέχρι ἐκεῖ, διὰ νὰ τελέσωμεν τὰ τῆς λατρείας μας, ἔπειτα δὲ θὰ ἐπιστρέψωμεν πλησίον σας.
8. **Οὕτω ὁ Ἀβραὰμ ἔλαβε τὰ ξύλα διὰ τὸ ὀλοκαύτωμα καὶ τὰ ἔθεσεν ἐπὶ τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἰσαάκ, ἐνῶ εἰς τὴν ἰδικὴν τοῦ χεῖρα ἔλαβε τὸ πῦρ καὶ τὴν μάχαιραν· ἀνεχώρησαν δὲ μαζὶ καὶ οἱ δύο.**
9. **Πάτερ μου, εἶπεν ὁ Ἰσαάκ εἰς τὸν πατέρα τοῦ Ἀβραάμ. Τί εἶναι, υἱέ μου, ἀπήντησεν οὗτος. Ἴδου τὸ πῦρ καὶ τὰ ξύλα, εἶπεν ὁ Ἰσαάκ, ποῦ εὐρίσκεται ὁμοῦς τὸ πρόβατον διὰ τὸ ὀλοκαύτωμα ;**
10. Ὁ Θεός, υἱέ μου, θὰ φροντίσῃ μόνος του διὰ τὸ πρόβατον τοῦ ὀλοκαυτώματος, εἶπεν ὁ Ἀβραάμ. Ἐξηκολούθησαν δὲ τὸν δρόμον καὶ οἱ δύο μαζί.
11. Ὅταν δὲ ἔφθασαν εἰς τὸν τόπον, τὸν ὁποῖον εἶχεν ὑποδείξει εἰς αὐτὸν ὁ Θεός, ὁ Ἀβραὰμ ἤγειρεν ἐκεῖ θυσιαστήριον, ἐτακτοποίησε τὰ ξύλα καὶ, ἀφοῦ ἔδεσεν τὸν υἱὸν τοῦ Ἰσαάκ, ἔδεσεν αὐτὸν ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου ὑπεράνω τῶν ξύλων.
12. Ἐνῶ ὁμοῦς ὁ Ἀβραὰμ ἤπλωνε τὴν χεῖρα του, διὰ νὰ λάβῃ τὴν μάχαιραν καὶ σφάζῃ τὸν υἱόν του,
13. ἄγγελος Κυρίου ἐκάλεσεν αὐτὸν ἀπὸ τοὺς οὐρανοὺς καὶ εἶπεν : Ἀβραάμ, Ἀβραάμ ! Ἴδου ἐγώ, ἀπήντησεν οὗτος.
14. **Μὴ θέσεις τὴν χεῖρα σου ἐπὶ τοῦ παιδίου, εἶπεν ὁ ἄγγελος, καὶ μὴ τοῦ κάμῃς τίποτε. Διότι τώρα γνωρίζω ὅτι εὐλαβεῖσαι τὸν Θεόν, ἐφ' ὅσον δὲν τοῦ ἠρνήθης τὸν υἱόν σου, τὸν ὁποῖον ἔχεις μονάκριβον.**
15. Ὅταν δὲ ὁ Ἀβραὰμ ὕψωσε τοὺς ὀφθαλμούς του, εἶδεν ὀπισθέν του κριόν, δεμένον διὰ τῶν κεράτων του ἀπὸ τὸν θάμνον. Ἐπῆγε λοιπὸν ὁ Ἀβραὰμ καὶ ἔλαβε τὸν κριὸν καὶ τὸν προσέφερεν ὡς ὀλοκαύτωμα ἀντὶ τοῦ υἱοῦ του.
16. Τότε ὁ Ἀβραὰμ ὠνόμασεν τὸν τόπον ἐκεῖνον Γαχβὲ γινε (ὁ Κύριος λαμβάνει πρόνοιαν), ὅπως εἶναι γνωστὸν τὸ ὄρος τοῦ Κυρίου καὶ σήμερον.
17. Καὶ ὁ ἄγγελος Κυρίου ἐκάλεσε διὰ δευτέραν φορὰν ἀπὸ τοὺς οὐρανοὺς τὸν Ἀβραάμ
18. καὶ εἶπεν · ὀρκίζομαι εἰς τὸν ἑαυτόν μου –εἶναι ἀποκάλυψις τοῦ Κυρίου –ὅτι ἐφ' ὅσον ἔπραξες τοῦτο καὶ δὲν ἐκράτησες τὸν υἱόν σου, τὸν μονάκριβόν σου,
19. θὰ σὲ εὐλογήσω ἐξάπαντος καὶ θὰ πληθύνῃς ὅπωςδήποτε τοὺς ἀπογόνους σου ὡς τὰ ἄστρα τοῦ οὐρανοῦ καὶ ὡς τὴν ἄμμον τῆς παραλίας, ὥστε οἱ ἀπόγονοί σου θὰ καταλάβουν τὰς πόλεις τῶν ἐχθρῶν τῶν
20. καὶ διὰ τῶν ἀπογόνων σου θὰ εὐλογηθοῦν ὅλα τα ἔθνη τῆς γῆς, διότι ὑπήκουσες εἰς τὴν προσταγὴν μου.
21. Τότε ὁ Ἀβραὰμ ἐπέστρεψεν εἰς τοὺς δούλους του καὶ ὅλοι μαζὶ ἀνεχώρησαν διὰ Βηρσαβέ, ὅπου καὶ κατώκησεν ὁ Ἀβραάμ.

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΚΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

Ἦδη τὸ 1872 ὁ Geiger ὑποστήριξε ὅτι οἱ παραδόσεις περὶ ἐξιλεωτικῆς ἀξίας καὶ σημασίας τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ ἔχουν βαβυλωνιακὴ προέλευση.⁴⁰ Τὴν θεωρίαν ὁμως τοῦ Geiger κατὰ τὸ ἔτος 1911 ἀντιμάχεται ὁ Robinson, ὁ ὅποιος, σὲ ἐπίρρωση τῆς θέσεώς του, ἐπάγεται τὴν πανάρχαια παράδοση, γνωστὴ ἤδη ἐκ τοῦ βιβλικοῦ κειμένου,⁴¹ κατὰ τὴν ὁποία ἡ θέση τοῦ Ναοῦ ταυτίζεται μὲ τὸν τόπο τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαάκ. Δὲν ἀποδέχεται τὴν ἀλληλεξάρτηση τῶν δύο παραδόσεων, τῆς χριστιανικῆς δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἰουδαϊκὴ ἢ τῆς ἰουδαϊκῆς ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ, ἀλλὰ δέχεται ὅτι ἀμφότερες ἔχουν ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ τὸ ἐξωβιβλικὸ περιβάλλον. Ἔτσι ἀνάγει τὶς ὁμοιότητες τῆς διδασκαλίας περὶ τῆς θυσίας τῶν δύο παραδόσεων σὲ κοινὴ πηγή, ποὺ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν θεολογικὴ σκέψη «τόσο περὶ τὸν Γολγοθὰ, ὅσο καὶ περὶ τὸ ὄρος Μωρία».⁴²

Ὁ Ἀβραάμ, ἐκτός των ἄλλων μικροτέρων δοκιμασιῶν,⁴³ ὑποβάλλεται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ στὴν ἀσφαλῶς μεγαλύτερη δοκιμασία τῆς θυσίας τοῦ μονάκριβου υἱοῦ του σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ὄρη, ποὺ θὰ τοῦ ὑποδεικνυόταν στὴν γῆ τοῦ Μωρία. Σύμφωνα μὲ τὸ ΜΚ κείμενο τοῦ πρωτοτύπου στὴν BHS, Γεν. 22:2 ἄκουσε τὴν φωνὴ τοῦ Κυρίου λέγοντος: «Καὶ εἶπεν λαβὲ τὸν υἱόν σου τὸν ἀγαπητὸν ὃν ἠγάπησας, τὸν Ἰσαάκ, καὶ πορεύθητι εἰς τὴν γῆν τὴν ὑψηλὴν καὶ ἀνένεγκον αὐτὸν ἐκεῖ εἰς ὀλοκάρπωσιν ἐφ' ἐν τῶν ὁρέων, ὧν ἂν σοὶ εἴπω».

Στὸν στ. 2 τὸ ὄνομα τῆς τοποθεσίας *γῆ τοῦ Μωρία*, ὅπου ἐπρόκειτο νὰ τελεσθεῖ ἡ θυσία τοῦ Ἰσαάκ, παραμένει ἐντελῶς ἄγνωστη καί, κατὰ τὴν ἄποψη τῶν περισσοτέρων ἐρευνητῶν, προήλθε ἐξ ἐπιδράσεως τῆς ἀναφορᾶς τοῦ Β' Χρον. (=Β' Παραλ.) 3:1.⁴⁴ Ἄν καὶ ὁ προβληματισμὸς περὶ τὸ ὄνομα αὐτὸ εἶναι ἔντονος, ἐντούτοις οἱ διάφορες ἐρμηνεῖες ἐκφράζουν εὐρύτατη ἐρμηνευτικὴ παράδοση περὶ

⁴⁰ A. Geiger, «Erbsunde und Versöhnungstod; deren Versush in das Judenthum einzudringen», *JZWL* 10 (1872) 166-171. Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ στὴν Akedah Yitzhak. Τὸ Γέν. 22:1-19 στὴν Παλαιὰ Διαθήκη καὶ τὸν Πρώιμο Ἰουδαϊσμό*, Ἀθήνα 2000, σ. 43 (ἐφεξῆς : Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*), σσ. 17- 18.

⁴¹ Β' Χρον.(=Β' Παραλ.) 3:1.

⁴² M. Robinson, «Acedah Jitzchap bas-siphrut ha-ibrit», *Ha-Shi'loah* 25 (1911) 208-213, 312-318.

⁴³ Ἔχουν ἤδη προηγηθεῖ ἡ διαρκὴς περιπλάνησή του μέχρι τὸ 80ο ἔτος τῆς ἡλικίας του καὶ ὁ ἀποχωρισμὸς ἀπὸ τὴν γυναῖκα τοῦ (Γεν. 12:14-20. 20:1-16), ὁ ἀποχωρισμὸς ἀπὸ τὸν ἀνηψιὸ του (Γεν. 13: 9-12), ἡ ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνηψιοῦ του μὲ κίνδυνον τῆς ζωῆς του (Γεν. 14:13-16), ἡ μακρόχρονη περίοδος τῆς ζωῆς του σὲ ἀτεκνία (Γέν. 15:2-6) καὶ ἡ ὑποχρέωση νὰ ἐκδιώξει τὸν υἱὸ του τὸν Ἰσμαὴλ (Γέν. 21:14-16) . Βλ. Η. Οἰκονόμου, *Πειρασμοὶ ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ. Ὅροι, Κείμενα καὶ μορφολογικὴ ἐρμηνεία*, Ἀθῆναι 1970, σ. 18, ὑποσημ. 1.

⁴⁴ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 43. G. von Rad, *Das erste Buch Mose, Genesis*, Göttingen 1976/10, σ. 204. J. Scharbert, «Genesis 12:50. Kommentar zum Alten Testament mit der Einheitsübersetzung», *NEB*, Stuttgart 19903, σ. 165. J. Skinner, «A Critical and Exegetical Commentary on Genesis», *ICC*, Edinburgh 19944, σ. 328 κ.ξ. E. Speiser, «Genesis, Indroduction, Translation and Notes», *The Anchor Bible I*, New York 19692, σ. 161. W. Zimmerli «I. Mose 12-25», *ZBK*, Zurich 1976, σ. 110.

τὴν ὀνομασία *γῆ τοῦ Μωρία*, σύμφωνα με τὴν ὁποία πρέπει νὰ καταστεῖ δυνατὴ ἡ κατανόηση τόσο τῆς ὀνομασίας, ὅσο καὶ τῆς τοπογραφίας τῆς τοποθεσίας ἐκείνης.

Ἡ ἀναφορὰ στὴν τοποθεσία, τὴν ὁποία ὁ Θεὸς ὑπέδειξε στὸν Ἀβραάμ, παραπέμπει στὶς ἄλλες τοποθεσίες, ὅπου ὁ πατριάρχης εἶχε συναντήσει τὸν Θεὸ καὶ εἶχε κτίσει βωμούς.⁴⁵ Ὁ ὑπαινιγμὸς ἐξάλλου τῆς πρώτης ἐντολῆς στὸ Γεν. 12:1 «ἔξελθε ἐκ τῆς γῆς σου καὶ ἐκ τῆς συγγενείας σου καὶ ἐκ τοῦ οἴκου τοῦ πατρός σου, εἰς τὴν γῆν, ἣν ἂν σοὶ δείξω»⁴⁶ εἶναι πρόδηλος στὴν φράση «πορεύθητι εἰς τὴν γῆν τὴν ὑψηλὴν καὶ ἀνένεγκον αὐτὸν ἐκεῖ εἰς ὀλοκάρπωσιν ἐφ' ἐν τῶν ὁρέων, ὧν ἂν σοὶ εἴπω».⁴⁷ Γενικῶς εἶναι φανερό ὅτι τὸ σύνολο τοῦ Γέν. 22:1-19 παραπέμπει σὲ παλαιότερες ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν περὶ Ἀβραάμ διηγήσεων.⁴⁸

Ἀκολουθεῖ ἀφηγηματικὴ περιγραφὴ τῆς ἄμεσης ἀναχώρησης ἀπὸ τὴν Βεερσέβα πρὸς τὸ ὄρος τῆς γῆς τοῦ Μωρία διὰ τριημέρου πορείας.

Ἀμέσως ὅμως ἐξαγγέλλεται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἡ ὀνομασία τῆς εὐρύτερης περιοχῆς, στὴν ὁποία ὁ Ἀβραάμ ὀφείλει νὰ μεταβεῖ ἐσπευσμένα γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῆς ἐντολῆς. Ἐπισημαίνεται ὅτι ἡ *γῆ τοῦ Μωρία* ἄγνωστη εἶναι στὴν γεωγραφία τῆς Παλαιστίνης καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἄγνωστο εἶναι καὶ τὸ ὄρος τῆς θυσίας. Πάντως τὸ ἴδιο τὸ βιβλικὸ κείμενο παρέχει τὶς ἐξῆς διαφωτιστικὲς πληροφορίες: α) Ὁ Ἀβραάμ κατευθύνθηκε πρὸς τὸν ὑποδειχθέντα ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τόπο (στ. 3). β) Τὴν τρίτη ἡμέρα «εἶδε τὸν τόπον μακρόθεν» (στ. 4). γ) Τὴν ἴδια ἡμέρα μαζί με τὸν Ἰσαὰκ ἔφθασε «ἐπὶ τὸν τόπον, ὃν εἶπεν αὐτῷ ὁ Θεός» (στ. 9), ἂν καὶ σὲ κανένα σημεῖο δὲν διευκρινίζεται ἡ ἀκριβὴς τοποθεσία καὶ ἡ ἰδιαίτερη ὀνομασία τοῦ ὄρους τῆς θυσίας.⁴⁹

Ἀλλὰ καὶ οἱ παρεχόμενες ἀπὸ τὸ βιβλικὸ κείμενο πληροφορίες περὶ τῆς τοποθεσίας τοῦ Μωρία, μετὰ τὴν σωτηρία τοῦ Ἰσαὰκ καὶ τὴν θυσία τοῦ κριοῦ, εἶναι συγκεχυμένες. Κατὰ τὸ κείμενο, ὁ Ἀβραάμ ὀνόμασε τὸν τόπο *Γιαχβὲ γιρέ*.⁵⁰ Καὶ πάλι ὅμως δὲν ἀναφέρεται ἂν ἡ τοποθεσία εἶχε καὶ ἄλλη παλαιότερη ὀνομασία, ὅπως σὲ ἄλλες περιπτώσεις.⁵¹

⁴⁵ Γεν. 12:6. 13:3-4. 19:27. 22:3, 4, 9, 14.

⁴⁶ Γεν. 12:1.

⁴⁷ Γεν. 22:2.

⁴⁸ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 46.

⁴⁹ Ἀξιοσημεῖωτο πάντως εἶναι ὅτι σὲ πολλὰς περιπτώσεις ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ στὸν πατριάρχη διαπιστώνεται ἔλλειψη ἀκριβείας ἢ ἀσάφεια στὸν λόγο του. Ἔτσι π.χ. οὔτε στὸ Γεν. 15:13-14 κατὰ τὴν σύναψη τῆς διαθήκης του μετὰ τὸν Ἀβραάμ διευκρίνισε τὸ ὄνομα τῆς ἄγνωστης καὶ ξένης χώρας ἢ τοῦ ἔθνους, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ὑπηρετήσουν οἱ ἀπόγονοί του, οὔτε στὸ Γέν. 12:1, κατὰ τὴν πρόσκληση τοῦ Ἀβραάμ νὰ ἐγκαταλείψει τὴν πατρίδα του, τὸν πληροφορήσε τὸ ὄνομα τῆς χώρας τοῦ προορισμοῦ του, ἀλλὰ μόνον κατὰ τὴν δευτέρη ἀποκάλυψή του στὴν Χαναὰν τὸν ἐνημέρωσε ὅτι ἐκεῖνη ἦταν ἡ χώρα, τὴν ὁποία ἐπρόκειτο νὰ δώσει ὡς κληρονομία στοὺς ἀπογόνους του (Γεν. 12:7). Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 74. Is. Kalimi, «The Land of Moriah», *HTHR* 83 (1990) 345-362.

⁵⁰ Περὶ τῆς φράσεως καὶ τῆς σημασίας της βλ. Yerkes R., «The location», *JBL* 31 (1912) 136-137.

⁵¹ Γεν. 28:19. Κρίτ. 1:23. 18:19.

Ἐτυμολογικῶς ἡ ὀνομασία συνδέεται πρὸς τὸ ρ. **𐤀𐤏𐤔**⁵², τὸ ὁποῖο ἔχει τὴν ἔννοια τῶν ρ. βλέπω, προβλέπω, προνοῶ, φροντίζω, ἐκλέγω, διαλέγω, ἐξασφαλίζω, φανερώνω, ἀποκαλύπτω.⁵³ Τοῦ ἰδίου ρήματος γίνεται χρήση καὶ περὶ τοῦ γεγονότος, τὸ ὁποῖο προηγήθηκε καὶ περιγράφηκε στὸν στ. 8, ὅτι δηλαδὴ ἐκεῖνο ἦταν τὸ ὄρος, γιὰ τὸ ὁποῖο ἐπαληθεύθηκαν οἱ λόγοι τοῦ Ἀβραάμ πρὸς τὸν ἀνυποψίαστο υἱὸ τοῦ «ὁ Θεὸς ὄψεται ἐαυτῷ πρόβατον εἰς ὀλοκάρπωσιν» (στ. 8). Ἀλλὰ τὸ ἴδιο ρῆμα χρησιμοποιεῖται καὶ γιὰ τὴν αἰτιολόγησιν τῆς ὀνομασίας αὐτῆς, ἀφοῦ «ἐν τῷ ὄρει Κύριος ὤφθη» (στ. 14). Ἔτσι ἡ ὀνομασία Γιαχβὲ γιρὲ συνδέθηκε στενὰ μὲ τὸ ἄγνωστο ὄρος τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαάκ. Ἀλλὰ ἡ ὀνομασία αὐτὴ ἐκφράζει τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς πράξης καὶ ὄχι τὴν ὀνομασία τοῦ τόπου, στὸ ὁποῖο ἄλλωστε γεγονὸς ὀφείλεται καὶ ἡ ἐξάλειψίς της.⁵⁴

Τὸ ὄνομα λοιπὸν τοῦ ὄρους τῆς θυσίας καὶ ἡ ἀκριβὴς τοπογραφία του δὲν ἐμφαίνονται στὸ βιβλικὸ κείμενο. Σύμφωνα μάλιστα μὲ ἀπόψεις ἐρευνητῶν ἀναφορικῶς πρὸς τὶς πηγές, ἡ διήγησις τῆς θυσίας ἀνήκει στὸ κείμενο τοῦ Ἑλωχμιστοῦ, τὸ ὁποῖο προέρχεται ἀπὸ γιαχβιστικὸ πυρήνα καὶ ὑστερογενῶς διαμορφώνεται καὶ ἀναμορφώνεται ἀπὸ νεώτερο συντάκτη. Κατὰ μία ἐκδοχὴ ὁ Γιαχβιστὴς συνένωσε τὶς διηγήσεις τοῦ Ἀβραάμ μὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἰσαάκ. Δὲν κατέγραψε ὅμως ἐξ ἀρχῆς ὅλη τὴν διήγησιν, ἀλλὰ τὴν καταχώρισε στὸ κείμενό του τμηματικὰ στὴν ὑπάρχουσα ἱστορία μεταξύ τῆς ἐξηγήσεως τῶν τοπωνυμίων καὶ τοῦ συμπεράσματος. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἔδωσε νέα μορφή κειμένου, παρουσιάζοντας μάλιστα τὴν δευτέρην κλήσιν ἀπὸ τὸν οὐρανόν.⁵⁵ Βραδύτερα συνέδεσε τὴν φράσιν τοῦ παλαιότερου κειμένου Γιαχβὲ γιρέ, τὴν ὁποία ἐξέλαβε ὡς τοπωνύμιον, μὲ τὴν φράσιν ὄρος τοῦ Γιαχβέ.⁵⁶ Ἄρα ὁ συντάκτης τῆς τελικῆς προσαρμογῆς καὶ διαμορφώσεως τοῦ κειμένου ἐπιχείρησε σαφῆ, ἀλλὰ ἀναχρονιστικὴ σύνδεσιν μεταξύ τοῦ γνωστοῦ στοὺς ἀναγνῶστες ὄρους τοῦ Γιαχβέ καὶ ἐκείνου τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαάκ, ὁ ὁποῖος ἔκειτο σὲ κάποιο ἀπὸ τὰ ὄρη τῆς γῆς τοῦ Μωρία, πού ὁ Ἀβραάμ ὀνόμασε Γιαχβὲ γιρέ.⁵⁷

⁵² Ο J. King, *Genesis, Commentaries of the first book of Mose, called Genesis, by J. Calvin. Translated from the original Latin and compared with French edition by the Rev.*, Edinburg 1847, σ. 566 σημειώνει ὅτι ἐκ τῶν συμφραζομένων μετὰ βεβαιότητος ἀναγνωρίζεται ὅτι ἡ ὀνομασία αὐτὴ προέρχεται ἐκ τῆς λ. **𐤁𐤏𐤔** (γιαρά), ἡ ὁποία σημαίνει διδάσκω, ἢ ἐκ τῆς λ. **𐤁𐤏𐤔** (γιαρὲ) ἡ ὁποία σημαίνει φοβᾶμαι, ὀνομαστικὰ δὲ καλεῖται ὁ τόπος τῆς θείας λατρείας, εἴτε διότι ὁ Θεὸς ὑπέδειξεν αὐτὸν γιὰ τὴν προσφορὰ τῆς θυσίας, γιὰ νὰ μὴν ἔχει περιθώρια ἀντιλογίας ὁ Ἀβραάμ, ἀφοῦ δὲν ἔπρεπε νὰ ἐπιλεγεῖ ἄλλος χώρος, εἴτε διότι ὁ χώρος εἶχε ἤδη ὀρισθεῖ γιὰ τὸν Ναό.

⁵³ Βλ. HELOT 906-909. HALAT 1079-1080. HAHWAT 734-736. LVTL 861-864. HALOTN 1157-1161. LHAVT 745-747.

⁵⁴ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 75.

⁵⁵ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 75. Ρ. Zerafa, «The Land of Moriah» *HThR* 83 (1990) 346.

⁵⁶ Βλ. Ἦσ. 2:3. 30:29. Μιχ. 4:2. Ψαλμ. 24(25):3. Ζαχ. 8:3. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ ἀναφορικὰ μὲ τὸ ὄρος τοῦ οἴκου τοῦ Κυρίου. Ἦσ. 2:2. Μιχ. 4:1. Β' Χρον. (=Β' Παραλ.) 33:15. Ἡ σύνδεσις αὐτὴ πιθανότατα ἀναφέρεται στὴν περίοδο τοῦ ναοῦ τοῦ Σολομῶντος.

⁵⁷ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 75.

Ἦδη σημειώθηκε ὅτι ἡ φράση *γῆ τοῦ Μωρία* δὲν ἀπαντᾷ πουθενὰ ἄλλοῦ στὴν Π. Διαθήκη καὶ στὴν πραγματικότητα ἡ ἀρχαιότερη διήγησή της δὲν παρέχει οὔτε σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ τὴν ταυτότητά της οὔτε λεπτομερεῖς ἀποδείξεις γιὰ τὴν ὀνομασία αὐτῆς ἢ ἐκείνης τοῦ ὅρου τῆς θυσίας. Ἐξ ἄλλου ἡ ὀνομασία αὐτὴ ὄχι μόνον δὲν ἀποδίδεται σὲ κάποιο γνωστὸ κεντρικὸ ὅρος, τοῦ ὁποῖου πιθανῶς τὸ ὄνομα θὰ ἔφερε καὶ ἡ εὐρύτερη περιοχὴ, ἀλλὰ καὶ τὰ ὅρια τῆς περιοχῆς ἐκείνης δὲν προσδιορίζονται σαφῶς ἢ ἐπαρκῶς, ἀφοῦ στὸ κείμενο παρίσταται ὡς γνωστῇ.⁵⁸

Ἡ μόνη λοιπὸν πληροφορία, τὴν ὁποία παρέχει τὸ κείμενο εἶναι ὅτι ἡ γῆ τοῦ Μωρία ἔκειτο σὲ ὄρεινὴν περιοχὴ (στ. 2) καὶ ὅτι ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν Βεερσέβα ἦταν ταξίδι τριῶν ἡμερῶν (στ. 4). Ἡ πληροφορία ὅμως αὐτὴ δὲν παρέχει ἀκριβέστερα καὶ περιγραφὴ τῆς ἀποστάσεως, δεδομένου ὅτι στὴν Π. Διαθήκη ἀρκετὲς μαρτυρίες ἔχουν ὡς κεντρικὸ θέμα ταξίδια, τὰ ὁποῖα ὁλοκληρώνονται τὴν τρίτη ἡμέρα.⁵⁹ Ἐξ ἄλλου τὴν ἀναγνώριση τῆς ταυτότητος τῆς ἄγνωστης ἐκείνης περιοχῆς δυσχεραίνει καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ διήγησις δὲν προσδιορίζει τὴν κατεύθυνση τῆς πορείας τοῦ Ἀβραὰμ ἀπὸ τὴν Βεερσέβα. Ἔτσι δὲν ὑπάρχουν σαφεῖς μαρτυρίες ἀπὸ φιλολογικὲς ἢ ἐπιγραφικὲς πηγές. Ἡ ἀρχικὴ εἰκασία, ὅτι τὸ ὄνομα Μωρία ὑπῆρχε στὴν ἐπιγραφὴ Β' ἐπὶ τοῦ τοίχου σπηλαίου-νεκροταφείου πλησίον τοῦ Hurvat Beit Lei⁶⁰ κατόπιν ἐπανεξετάσεως ἀποδείχθηκε ἐσφαλμένη.⁶¹

Ἡ ἴδια ὀνομασία ἀπαντᾷ βραδύτερα μόνο μία φορά, στὸ Β' Χρον. (=Β' Παραλ.) 3:1 στὴν φράση *יְהוָה יְהוָה* (Ο' = ἐν ὄρει τοῦ Ἀμορρία) καὶ ταυτίζεται μὲ τὸν τόπο, ὅπου ὁ Δαβὶδ εἶχε ἐγκαταστήσει τὴν σκηνὴ τῆς συναντήσεως (τοῦ μαρτυρίου) καὶ ὅπου ὁ Σολομὼν ἔκτισε τὸν Ναὸ τοῦ⁶².

Ἔτσι τὸ ὅρος τοῦ Μωρία ταυτίσθηκε μὲ τὸ ὅρος τοῦ Γιαχβέ, ὅπου ἀργότερα κτίσθηκε ὁ Ναός. Ὁ Mazar σημειώνει ὅτι, γιὰ νὰ προβληθεῖ ἡ ἱερότητα τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ νὰ ἐξαρθεῖ περαιτέρω ἡ σημασία της, εἰσήχθη σειρὰ παραδόσεων στὸ βιβλικὸ κείμενο. Σὲ αὐτὲς ἀκριβῶς τὶς παραδόσεις ἐντάσσονται ἡ μνεῖα τῆς Ἱερουσαλήμ (Σαλήμ) ὡς τόπου ἱεροῦ γιὰ τὸν Ἑλ-Ἐλιγιών, ὁ ὁποῖος ταυτίζεται μὲ τὸν ὕψιστο Γιαχβέ⁶³, ἡ θυσία τοῦ Ἰσαάκ, ποὺ ἐγινε σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ὄρη τῆς γῆς τοῦ Μωρία, ὅπου ὁ Ἀβραὰμ ἔκτισε θυσιαστήριον καὶ ὀνόμασε τὸν τόπον ἐκεῖνο Γιαχβέ γιρέ, δηλαδὴ ὁ Κύριος ἀποκαλύπτεται⁶⁴, καὶ ἡ ἀνέγερσις βωμοῦ ὑπὸ τοῦ Δαβὶδ στὸ

⁵⁸ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 75-76.

⁵⁹ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 76, ὑπόσημ. 212.

⁶⁰ J. Naveh, «Old Hebrew Inscriptions in a Burial Cave», *IEJ* 13 (1963) 85-86. Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 76.

⁶¹ J. Naveh, «A Collection of Inscriptions: Canaanite and Hebrew Inscriptions», *Leshonenu* 30(1966)73. F. Cross, «The Cave Inscriptions from Khirbet Beit Lei», *NEATC*, σ. 302. A. Lemaire, «Prires en Tempes de Crise: Les inscriptions de Khirbet Beit Lei», *RB* 83 (1976) 560-561.

⁶² Β' Χρον. (=Β' Παραλ.) 3:1: «Καὶ ἤρξατο ὁ Σολομὼν τοῦ οἰκοδομεῖν τὸν οἶκον Κυρίου ἐν Ἱερουσαλήμ ἐν τῷ ὄρει τοῦ Ἀμορρία, οὗ ὤφθη Κύριος τῷ Δαβὶδ πατρὶ αὐτοῦ, ἐν τῷ τόπῳ, ᾧ ἡτοίμασε Δαβὶδ ἐν ἄλλῳ Ὄρνῳ τοῦ Ἰεβουσαίου».

⁶³ Γεν. 14:22.

⁶⁴ Γεν. 22:14.

άλωνι τοῦ Ὁρνᾶ, ποὺ ἔκειτο στὴν καθαγιασμένη περιοχὴ τοῦ ὄρους Μωρία, ὅπου ἐμφανίσθηκε σὲ αὐτὸν ὁ Κύριος⁶⁵ καὶ ὅπου ὁ Σολομὼν οἰκοδόμησε τὸν Ναόν.⁶⁶

Ἀλλὰ τὸ ὄρος τοῦ Μωρία παραδόξως ταυτίσθηκε καὶ μὲ τὸ ὄρος τῆς θυσίας στὴν γῆ τοῦ Μωρία, καὶ ἔτσι ὄχι μόνον ἀναφέρεται στὴν θυσία τοῦ Ἰσαάκ, ἀλλὰ καὶ ταυτίζεται μὲ τὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ, τὸ ὁποῖο κεῖται στὴν Ἱερουσαλήμ. Ἡ ἄποψη μάλιστα αὐτὴ υἱοθετεῖται καὶ ὑπὸ τοῦ King, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Θεὸς ἀποζήτησε ἐκεῖ μία προσωρινὴ λατρεία ἀπὸ τὸν δοῦλο του τὸν Ἀβραάμ, ἐπειδὴ ἤδη στὴν μύχια βούλησή του εἶχε ἀποφασίσει νὰ καθιερώσει τὴν τακτικὴ του λατρεία στὸν χῶρο αὐτόν. Καὶ οἱ θυσίες κανονικὰ λαμβάνουν τὸ ὄνομά τους ἀπὸ τὴν λέξη, ποὺ σημαίνει φόβο, ἐπειδὴ παρέχουν ἀπόδειξη γιὰ τὸν σεβασμὸ πρὸς τὸν Θεό. Ἐπιπλέον μὲ κανένα τρόπο δὲν ἀμφισβητεῖται ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ χῶρος, ὅπου ἀργότερα ἀνεγέρθηκε ὁ Ναός.⁶⁷

Ἡ παράδοση αὐτὴ ταύτιση διατηρήθηκε καθ' ὅλη τὴν μεταγενέστερη ἰουδαϊκὴ παράδοση. Ὡστόσο ἡ ἀκριβὴς καὶ καθαυτὴ ἔννοια τῆς λέξεως Μωρία δὲν ἔχει ἀκόμη διακριβωθεῖ παρὰ τὶς εὐλόγα ἐπιχειρηθεῖσες ἐρμηνεῖες. Στὴν μετάφραση τῶν Ο' ἡ φράση γῆ τοῦ Μωρία διατήρησε μόνον τὴν τοπογραφικὴ σημασίᾳ της καὶ ἀποδίδεται ὡς «γῆ ἡ ὑψηλὴ». Τὴν ἴδια σημασίᾳ ἔδωσαν καὶ ὁ Ἀκύλας, ὁ ὁποῖος τὴν ἀποδίδει ὡς «γῆ ἡ καταφανής», καὶ ὁ Σύμμαχος, ὁ ὁποῖος τὴν μεταφράζει ὡς «γῆ τῆς ὀπτασίας». Τὴν ἴδια σημασίᾳ διατηρεῖ καὶ ἡ Itala, ἀποδίδοντας τὴν φράση ὡς *terram excelsam*,⁶⁸ καθὼς καὶ ὁ Ἱερώνυμος στὴν Vulgata μεταφράζοντας ὡς *in terram visionis*.

Στὶς μεταφράσεις αὐτὲς ὀφείλουμε μετὰ βεβαιότητος ἐκ τῶν συμφραζομένων νὰ ἀναγνωρίσουμε τὴν σημασίᾳ τοῦ ρήματος **נָבַח** (=βλέπω, φανερώνω) μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐκδηλώσεως τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ τὸ στοιχειῶδες νόημα τῶν λέξεων εἶναι τὸ ὄρος τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ (στ. 14).⁶⁹ Ἡ Πεσιττὰ ταυτίζει τὴν **נָבַח** **נָבַח** (=γῆ τοῦ Μωρία) μὲ τὴν ἀντίστοιχη γῆ τῶν Ἀμοραίων **נָבַח** **נָבַח**, ἐνῶ ἡ σαμαρειτικὴ παράδοση, μὲ ἀφορμὴ καὶ ἀφετηρία τὶς βιβλικὲς ἀναφορές, ταυτίζει τὴν γῆ τοῦ

⁶⁵ *B' Chron.* (=B' Παραλ.) 3:1.

⁶⁶ B. Mazar, *The Early Biblical Period*, Jerusalem 1986, σσ. 50-51.

⁶⁷ J. King, *Genesis, Commentaries of the first book of Mose, called Genesis, by J. Calvin. Translated from the original Latin and compared with French edition by the Rev.*, Edinburg 1847, σ. 566.

⁶⁸ F. Field, *Origenis Hexaplorum quae supersunt, sive veterum interpretum graecorum in totum Vetus Testamentum fragmenta*, τ. 1, Prolegomena. Genesis-Esther, Oxonii 1875, σ. 37. Ἀπὸ τοὺς γνώστες ὅμως τῆς Ἑβραϊκῆς ἀποδοκιμάζεται ἡ ἄποψη αὐτή, ὅπως καὶ ἐκείνη, ποὺ ἀποδίδει τὴν φράση ὡς ὄρος τῆς σμύρνης τοῦ Θεοῦ, ὡς δῆθεν ἐπικυρούμενη ἀπὸ τὸ *Ἰσμ.* 4: 6: «πορεύσομαι ἐμαυτῷ πρὸς τὸ ὄρος τῆς σμύρνης καὶ πρὸς τῶν βουνῶν τοῦ Λιβάνου». Πρβλ. H. J. King, *Genesis, Commentaries of the first book of Mose, called Genesis, by J. Calvin. Translated from the original Latin and compared with French edition by the Rev.*, Edinburg 1847, σ. 556.

⁶⁹ N. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 77.

Μωρία με τὴν מִּנְחָה מִיִּזְרְעֵל (= γῆ τοῦ Ἑμμώρ), ὑπονοώντας τὴν περιοχὴ τῆς Συχέμ καὶ ἀποδεχόμενη τὸ ὄρος Γαριζὶν ὡς ἐκεῖνο τῆς θυσίας.⁷⁰

Ἀσφαλῶς ἡ ταύτιση αὐτὴ ὀφείλεται μόνο στὸ ὁμόηχο τῶν δύο ὀνομάτων καὶ δὲν ἔχει σταθερὰ ἐρείσματα, ἂν καὶ δὲν ἀπαιτεῖ ριζικὴ τροποποίηση τοῦ κειμένου.⁷¹ Τὴν ἴδια ταύτιση ἔκανε καὶ κατὰ τὸν 12ο αἰ. ὁ ραββὶ Σαμουήλ, υἱὸς τοῦ Μεῖρ⁷² ἀλλὰ καὶ ἱκανὸς ἀριθμὸς μεταγενεστέρων ἐρμηνευτῶν, οἱ ὅποιοι θεώρησαν τὴν λέξη Μωρία τοῦ ΜΚ ὡς παραφθορά.⁷³ Κάποιοι μάλιστα ἀναφερόμενοι στὴν φράση Δρυς Μωρέ, δηλαδὴ στὸ δένδρο τῆς ἱερῆς περιοχῆς τῆς Συχέμ,⁷⁴ ἐπεχείρησαν νὰ ταυτίσουν τὴν τοποθεσίαν τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαὰκ μετὰ τὸ φυσικὸ θυσιαστήριον στὴν κορυφὴ τοῦ ὄρους Γαριζίν, περὶ τοῦ ὁποίου οἱ Σαμαρεῖτες διατείνονταν ὅτι ἀποτελοῦσε τὴν πραγματικὴ σκηνὴ τῆς θυσίας.⁷⁵ Ὁ Wellhausen⁷⁶ ἀποδέχεται ἀλλοίωση τοῦ κειμένου καί, ὑπὸ τὴν ἐπίδραση πιθανότατα τῆς σαμαρειτικῆς παραδόσεως, ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ἀρχαιότερος συντάκτης τοῦ κειμένου δὲν ἔγραψε מִנְחָה מִיִּזְרְעֵל (= γῆ τοῦ Μωρία), ἀλλὰ γῆ τῶν Ἀμορραίων,⁷⁷ ὑπονοώντας τοὺς ἀρχαίους κατοίκους τῆς Συχέμ, τὴν ὁποία θεωρεῖ ὡς τὸν τόπο τῆς θυσίας.⁷⁸ Πρόκειται γιὰ ἐρμηνεία μᾶλλον ἀληθοφανῆ, ποὺ ἔχει γίνῃ εὐρέως ἀποδεκτὴ καὶ χρησιμοποιεῖται καὶ ὡς γενικὴ ὀνομασία γιὰ τοὺς προϊσραηλιτικοὺς κατοίκους τῆς Παλαιστίνης. Δίνει μάλιστα καὶ ικανοποιητικὴ λύση στὸ πρόβλημα τῆς μεταβάσεως τοῦ Ἀβραάμ σὲ ξένη χώρα, ὅχι σὲ ἐκείνη τῶν Φιλισταίων, χωρὶς ὥστόσο νὰ ἐξέρχεται ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς Παλαιστίνης. Ἡ θεωρία ὅμως αὐτὴ χωλαίνει κατὰ τὸ γεγονός, ὅτι δὲν λαμβάνει ὑπόψη ὅτι ἡ Συχέμ ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν Βεερσέβα, περίπου 143 χλμ., καὶ τόσο διάστημα ἦταν ἀσφαλῶς ἀδύνατον νὰ διανύσει ὁ Ἀβραάμ μετὰ πορείαν τριῶν ἡμερῶν, λαμβανομένων μάλιστα ὑπόψη καὶ τῶν συνθηκῶν τῆς ἐποχῆς του.⁷⁹

⁷⁰ *Αριθ.* 21:31. *Κριτ.* 10:8. 11:21. Βλ. ἐπίσης Μ. Grunbaum, «Bemerkungen zu einigen fruher in dieser Zeitschrift erschienen Aufsätzen», *ZDPV* 6(1883), σ. 198. Τοῦ αὐτοῦ, «Nachtragliches zu Nabulus und Garizim», *ZDPV* 7 (1884) 133. Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 77.

⁷¹ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 77.

⁷² Is. Kalimi, «The Land of Moriah», *HTHR* 83 (1990) 348.

⁷³ A. Dillmann, «Die Genesis», *KHAT*, Leipzig 18926, σσ. 286-287. J. Skinner, «A Critical and Exegetical Commentary on Genesis», *ICC*, Edinburg 19944, σσ. 368-369. L. Vincent, «Abraham a Jerusalem», *RB* 58 (1951) 366-371. G. von Rad, *Das erste Buch Mose, Genesis*, Gottingen 1976¹⁰, σ. 190.

⁷⁴ *Γεν.* 12:6.

⁷⁵ F. Cook, *Genesis, The Holy Bible According to the Authorized Version (A.D. 1611), with an Explanatory and Critical Commentary and a Revision of the Translation, by Bishops and Other Clergy of the Anglican Church*, τ. 1, Genesis-Exodus, London 1871, σ. 140.

⁷⁶ J. Wellhausen, *Die Composition des Hexateuchs und der historischen Bucher des Alten Testaments*, Berlin 18993, σ. 19.

⁷⁷ Πρβλ. *Γεν.* 15:16. 33:19. 48:22.

⁷⁸ Βλ. καὶ A. von Gall, *Altisraelitische Kultstaten*, Geisen 1898, σσ. 112-114. O. Procksch, *Genesis*, σσ. 314- 315. A. Dillmann, «Die Genesis», *KHAT*, Leipzig 18926, σσ. 286-287. S. Driver, «The Book of Genesis. With Introduction and Notes», *WBC*, London 1904³, σ. 217.

⁷⁹ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 78.

ἔχει πάντως παρατηρηθεῖ ὅτι στὰ ὀνόματα τῶν στ. 2 καὶ 14 Μωρία (Μωρὲ) καὶ Γιρὲ ὑφίσταται κάποια παρήχησις. Σὲ αὐτὴν κάποιοι μελετητὲς ἀναγνωρίζουν τὴν προσπάθεια τοῦ ἀφηγητῆ νὰ συνδέσει τὰ δύο τοπωνύμια σὲ ἀναφορὰ καὶ πρὸς τὴν θεοφάνεια, πὺ συντελέσθηκε κατὰ τὴν θυσία⁸⁰.

Ἄλλοι ἐρμηνευτὲς, περιορισμένοι στὸ ΜΚ, ὑπὸ τὴν ἐπίδραση καὶ τῆς μεταγενέστερης ἰουδαϊκῆς παραδόσεως, εἶκασαν ὅτι ἡ γῆ τοῦ Μωρία εἶναι ἡ ἀρχαία ὀνομασία τῆς ὀρεινῆς περιοχῆς τῆς Ἰουδαίας, ὅπου κεῖται καὶ ἡ Ἱερουσαλήμ.⁸¹ Πολέμιος ὅμως τῆς ἀπόψεως αὐτῆς εἶναι ὁ Glueck, ὁ ὁποῖος ταυτίζει τὴν γῆ τοῦ Μωρία μὲ ἄλλη περιοχή, πρὸς κατεύθυνση ἐντελῶς ἀντίθετη ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλήμ, μὲ τὴν περιοχή δηλαδὴ τοῦ Σινᾶ. Ἐνδεικτικῶς ἀναφέρει ὅτι γιὰ τὸν Ἀβραὰμ δὲν θὰ ἦταν ἀναγκαῖο καὶ ἀπαραίτητο νὰ μεταφέρει μαζί του τὰ ξύλα γιὰ τὴν φωτιά τοῦ θυσιαστηρίου, ἀφοῦ ὁ τόπος προορισμοῦ του ἦταν στοὺς δασώδεις λόφους τῆς Ἰουδαίας. Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ, πὺ ἀποτελεῖ ἐλεύθερη ἐρμηνεία τῆς σημασίας τοῦ Μωρία, περιγράφεται ὡς νὰ ἔχει γίνῃ στίς ἄγριες καὶ ἄδενδρες περιοχὲς τοῦ Σινᾶ.⁸²

Παρεμφερὲς εἶναι καὶ ἡ ἄποψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ γῆ τοῦ Μωρία ταυτίζεται μὲ τὴν Αἴγυπτο, ἀφοῦ ὁ Ἀβραὰμ ἔπρεπε νὰ ταξιδεύσει σὲ ξένη χώρα.⁸³ Ἄλλη ἐπίσης ἄποψη ἐντοπίζει τὴν γῆ τοῦ Μωρία ἐκτὸς τῶν συνόρων τοῦ ἀρχαίου Ἰσραήλ, ἀνατολικῶς τῆς Arabah,⁸⁴ ἃν καὶ οἱ εἰσηγητὲς τῆς δὲν προσδιορίζουν ἐπακριβῶς τὴν τοποθεσία. Ἰδιαίτερο ὅμως ἐνδιαφέρον ἐμφανίζει καὶ ἡ ἄποψη τοῦ Gunkel,⁸⁵ ὁ ὁποῖος ταυτίζει τὴν γῆ τοῦ Μωρία μὲ περιοχή τῆς Γερουέλ, πλησίον τῆς Τεκόα, στὴν ἔρημο τῆς Ἰουδαίας.⁸⁶

Σύμφωνα μὲ τὸν Murphy, ἐπρόκειτο γιὰ κάποια ὁροσειρὰ ἢ ὀρεινὴ περιοχή μὲ ἀλλεπάλληλους λόφους. Δέχεται ὅτι προφανῶς ὁ Ἀβραὰμ, προτοῦ ἀναχωρήσει γιὰ τὸν τόπο τῆς θυσίας, γνώριζε καλῶς τὴν θέση τοῦ συγκεκριμένου ὄρους. Ἀπορρίπτει μάλιστα τὴν θεωρία, ὅτι αὐτὸ ταυτίζεται μὲ τὸ Μωρὲ τοῦ Γεν. 12:6, καθὼς θεωρεῖ ὅτι τὰ δύο ὀνόματα ἀποτελοῦν δημιούργημα τοῦ ἴδιου συντάκτη, καὶ μάλιστα καὶ πλησιόχωρα κεφάλαια ὁπότε αὐτὸς δὲν εἶχε λόγο νὰ ἀναφέρει τὴν θέση ἐκείνη μὲ δύο διαφορετικὰ ὀνόματα. Θεωρεῖ ὅτι τὸ Μωρὲ εἶναι ὄνομα ἀνθρώπου, ἐνῶ τὸ Μωρία τὸ ἐκλαμβάνει ὡς προσδιοριστικὸ κάποιας περιοχῆς, τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι ἴσως ταυτίζονται μὲ τοὺς Κεναανίτες, οἱ ὁποῖοι, κατὰ τὸ Γέν. 14:4, εἶχαν

⁸⁰ R. Alter, *Genesis. Translation and Commentary*, New York 1996, σ. 104.

⁸¹ S. Loewenstamm, «Moriah, The Land of Moriah», *EncB* 5:460. Πρβλ. U. Cassuto, *Jerusalem in the Pentateuch*, [BOS 1], Bible Jerusalem 1973, σσ. 71-78. M.M. Kashner, *Torah Shelema: Genesis*, Jerusalem 1927, σσ. 3-4, 870-872.

⁸² N. Glueck, *Rivers in the Desert: A history of the Negev*, New York 1959, σ. 60. N. Sarna, *Understanding Genesis*, σσ. 159-160.

⁸³ P. Zerafa, «The Land of the Moriah», *Angelicum* 44 (1967) 87.

⁸⁴ H. White, «The Initiation Legend of Isaac», *ZAW* 91 (1979) 28-29.

⁸⁵ H. Gunkel, «Genesis. Genesis übersetzt und erklärt», *GHAT*, Gottingen 1977⁹, σ. 2: 41.

⁸⁶ *Β' Χρον.* (= *Β' Παραλ.*) 20:16.20.

ἐπαναστατήσει κατὰ τῶν γηγενῶν κατοίκων. Ἄρα κατὰ τὴν ἄποψή του ἡ ὀνομασία δόθηκε ἀπὸ τοὺς τελευταίους μὲ ἀφορμὴ τὴν δράση τῶν ἐπαναστατῶν⁸⁷.

Σύμφωνα μὲ τὸν Spurrell, ἡ γῆ τοῦ Μωρία ἀναφέρεται σὲ εὐρύτερη περιοχὴ κατὰ ἀντιστοιχία πρὸς τὴν γῆ Ἰαζήρ, τὴν γῆ Γαλαὰδ⁸⁸ καὶ τὴν Γεσέν⁸⁹, ἐνῶ ὡς ἑναρθρο ὄνομα ὑποδηλώνει τὸν λόφο, ὅπου οἰκοδομήθηκε ὁ Ναός. Τόσο περιορισμένη ἦταν ἡ χρῆση τοῦ ὅρου, ὥστε οὐδέποτε χρησιμοποιήθηκε ὡς προσδιορισμὸς τοῦ λόφου Σιών⁹⁰.

Υπάρχουν καὶ μελετητές, οἱ ὅποιοι εἶναι ἐπιφυλακτικοὶ ἀπέναντι στὴν πολυαριθμία τῶν ἀπόψεων καὶ τῶν προτάσεων, καὶ δέχονται ἀπλῶς ὅτι ἡ ἀκριβὴς θέση τοῦ ὅρου παραμένει ἀκόμη ἀπροσδιόριστη καὶ ἄγνωστη⁹¹.

Ο Zerafa,⁹² στηριζόμενος σὲ φυλετικὲς κυρίως παραδόσεις, ὑποστηρίζει τὴν ἄποψη, ὅτι, ἀντὶ τῆς γῆς τοῦ Μωρία, πρέπει νὰ νοηθεῖ ἡ γῆ τῶν Ἀμορραίων. Ἐντοπίζει μάλιστα τὸν τόπο τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαὰκ στὸ **יִצְחָק יְהוָה** Λαχάι Ροΐ, κατὰ τοὺς **וְיָזְבֵּחַ** (Ὁ φρέαρ τῆς ὀράσεως), στὸ νοτιοδυτικὸ ἄκρο τῆς Παλαιστίνης, ὅπου ἐγκαταστάθηκε ὁ Ἰσαάκ.⁹³ Πάντως καὶ ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ θεμελιώνεται ἐπὶ τοῦ ρήματος **וְיָזְבֵּחַ**, ὅπως δηλαδὴ ἀπαντᾷ στὸ πρωταρχικὸ κείμενο τῆς διηγέσεως, ὅπου ἡ ὀνομασία Λαχάι Ροΐ δὲν εἶχε τὴν γιαχβιστικὴ σημασία, τὴν ὁποία προσέλαβε, ὅταν οἱ Ἰσμαηλίτες κάτοικοι τῆς περιοχῆς ἀφομοιώθηκαν ἀπὸ τοὺς Ἰσραηλίτες καὶ υἱοθέτησαν τὶς παραδόσεις τους. Τὸ ὄνομα ἀναβίωσε καὶ πάλι στὶς ἰσμαηλιτικὲς παραδόσεις, ἀλλὰ ἐξαλείφθηκε ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς ἱστορίας τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαὰκ γιὰ χάρις ἑνὸς σπουδαιότερου τόπου θυσίας, ἐκείνου τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἱερουσαλήμ.

Ἐχει ἀκόμη ὑποστηριχθεῖ ἡ ἄποψη,⁹⁴ ὅτι τὸ ὄνομα Μωρία εἰσήχθη στὸ Γεν. 22:2 ἐκ τοῦ Β' Χρον. (=Β' Παραλ.) 3:1, σύμφωνα μὲ τὸ ὅποιο τὸ ὄρος Μωρία εἶχε ταυτισθεῖ μὲ τὴν θέση τοῦ Ναοῦ τῶν Ἱεροσολύμων. Ἡ θέση δὲ αὐτὴ ἐκεῖ δηλώνεται ὀνομαστικῶς, διότι ὁ χῶρος γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ Ναοῦ στὴν περιοχὴ εἶχε ἤδη ὀριστικοποιηθεῖ. Ἄρα στὸν χῶρο αὐτό, ἐπὶ τοῦ ὅρου Μωρία, ποὺ ἐπελέγη ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Θεὸ γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ οἴκου του, ἐκλήθη ὁ Ἀβραάμ νὰ θυσιάσει τὸν Ἰσαάκ. Ἡ ἄποψη ὅμως αὐτὴ δὲν ἔτυχε καθολικῆς ἀποδοχῆς, διότι μὲ τὸν τρόπο, ποὺ ἔχει διατυπωθεῖ, φαίνεται πιθανότερο ὅτι ἀνῆκε στὸ ἀρχικὸ κείμενο τῆς διηγέσεως, δηλαδὴ σὲ ἐκεῖνο τοῦ Ἐλωχμιστῆ. Ἐξάλλου ἡ λέξις στὸ κείμενο ἐκεῖνο σχετίζεται

⁸⁷ J. G. Murphy, *A critical and exegetical commentary on the book of Genesis*, 1867, σσ. 338-339.

⁸⁸ *Αριθ.* 32:1.

⁸⁹ *1. Ναβή* 10:41.

⁹⁰ G. J. Spurrell, *Notes on the Text of the Book of Genesis*, 1896, 207-208.

⁹¹ C. T. Fritsch, *The Book of Genesis*, 1959, σ. 74.

⁹² P. Zerafa, «The Land of Moriah», *Angelicum* 44 (1967) 91-94.

⁹³ *Γεν.* 24:62. 25:11.

⁹⁴ J. Skinner, «A Critical and Exegetical Commentary on Genesis», *ICC*, Edinburg 1994, σσ. 328-329. G. von Rad, «Das erste Buch Mose. Genesis», *ATD* 2/4, Gottingen 1976, σ. 190. C. Westermann, *Genesis 12-50. Erträge der Forschung*, Darmstadt 1975, σ. 437. J. Montgomery, «Paronomasias on the Name Jerusalem», *JBL* 49 (1930) 279. R. Kilian, *Isaaks Opferung*, σσ. 31-37.

μέ την ρίζα **מִנְיָ**, τῆς ὁποίας στήν διήγηση γίνεται χρήση τουλάχιστον πέντε φορές (στ. 4, 8, 13-14).⁹⁵ Προφανῶς ὁ Χρονικογράφος ἐπιχείρησε νά προσθέσει τήν ἀκριβῆ τοποθεσία τοῦ Ναοῦ τῶν Ἱεροσολύμων στήν δική του ἐπαναδιατύπωση, ὅπου ἀπέτυχε νά ταυτίσει τήν θέση τοῦ Ναοῦ,⁹⁶ καί προτίμησε μιὰ σαφεῖ σύνδεση ἀνάμεσα στήν θέση τοῦ ὄρους τοῦ Ναοῦ καί σέ ἐκείνη, ὅπου εἶχε δεθεῖ ὁ Ἰσαάκ. Μετέφερε λοιπὸν τὸ ὄνομα τοῦ Μωρία, πού ἀπὸ ὀνομασία περιοχῆς (γῆ τοῦ Μωρία) μεταβλήθηκε σέ ὀνομασία τόπου (ὄρος τοῦ Μωρία), ὅπου ἀργότερα ἀνεγέρθηκε ὁ Ναός. Ἀκολουθῶς, χωρὶς νά κάνει τήν διάκριση μεταξύ τοῦ τόπου λατρείας καί τῆς εὐρύτερης περιοχῆς, παρέλειψε τὸ ὄνομα τῆς τοποθεσίας τοῦ θυσιαστηρίου (Γιαχβὲ γιρέ), τὸ ὁποῖο εἶχε δώσει σέ αὐτὴν ὁ Ἀβραάμ. Ἐπισημειώνεται ὅτι, ὅπως στὸ βιβλίον τῆς Γενέσεως ἡ φράση ὀφείλε τὴν ὀνομασία της στήν ρίζα **מִנְיָ**, ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ Ἀβραάμ τὴν ἀποκάλεσε **מִנְיָ! מִיָּה!** (Γιαχβὲ γιρέ), ἔτσι καί στὸ βιβλίον τῶν Χρονικῶν ἔλαβε τὴν ὀνομασία τῆς νέας περιοχῆς ἀπὸ τὸ ἴδιον το ρῆμα, τὸ ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε στὸ ὄρος Μωρία, ὅπου ὁ Θεὸς εἶχε φανερωθεῖ.⁹⁷ Γίνεται λοιπὸν σαφές ὅτι τὸ ὄρος τοῦ Γιαχβὲ ἢ τὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ ταυτιζόταν μέ τὴν τοποθεσία τῆς θυσίας κατὰ τὴν περίοδο τοῦ πρώτου Ναοῦ (στ. 14b). Ἔτσι ὁ συντάκτης ὄχι μόνον ἔδωσε σημαντικὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα στοὺς συγχρόνους του, ἀλλὰ καί προσέδωσε στὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ πρόσθετο μέτρο ἀγιότητας, ἐμφανίζοντας αὐτὸ ὡς τόπο ἐπιλεγμένο ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Θεὸ γιὰ θυσίες ζώων σέ μεταγενέστερη περίοδο.⁹⁸ Ὁ Kalimi μάλιστα ὑποστηρίζει τὴν ἄποψη, ὅτι ἡ παράδοση αὐτὴ ἀνάγεται χρονικὰ σέ προγενέστερη περίοδο ἀπὸ ἐκείνη τοῦ χρόνου συγγραφῆς τῶν Χρονικῶν, καί ἄρα, ὅταν ὁ ὄρος ἀναφέρεται στήν ὑπὸ πραγμάτευση ἱστορία ἢ στήν τοποθεσία τοῦ Ναοῦ μόνον κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἡνωμένης Μοναρχίας, φαίνεται ἀκριβής.⁹⁹

Ἀξιοσημείωτα εἶναι τὰ γραφόμενα ὑπὸ τοῦ Cogan,¹⁰⁰ ὁ ὁποῖος, ἀναφερόμενος στήν ἱστορία τῆς Akedah, σημειώνει ὅτι πασίγνωστο εἶναι πὼς ὁ Θεὸς στὸ ὄρος Μωρία ὑπέβαλε σέ δοκιμασία τὸν Ἀβραάμ, ζητώντας του νά προσφέρει τὸν υἱόν του ὡς καιόμενη προσφορά. Τὴν περίοδο τῆς Ἡνωμένης Μοναρχίας ἡ θέση τοῦ Ναοῦ τῶν Ἱεροσολύμων εἶχε ταυτισθεῖ μέ τὸ ὄρος Μωρία.

Παρὰ ταῦτα, σύμφωνα μέ τὶς πηγές, ἡ ὀνομασία ὄρος Μωρία φαίνεται ὅτι δόθηκε στήν τοποθεσία μόνον κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Δευτέρου Ναοῦ. Οἱ μαρτυρίες τοῦ Χρονικογράφου στὶς διηγήσεις τῆς θυσίας καί τοῦ ἄλωνος τοῦ Ὁρνᾶ σκοπὸ εἶχαν τὴν ἀναβάθμιση τοῦ πτωχοῦ Ναοῦ τοῦ Ζοροβάβελ καί ἐπιστρατεύθηκαν ὡς

⁹⁵ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 80.

⁹⁶ M. Cogan, « The city which I have chosen » *Tarbiz* 55 (1986) 301-308.

⁹⁷ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 80.

⁹⁸ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 80. Is. Kalimi, «The Land of Moriah», *HThR* 83 (1990) 346.

⁹⁹ Is. Kalimi, «The Land of Moriah», *HThR* 83 (1990) 350.

¹⁰⁰ M. Cogan, « The city which I have chosen » *Tarbiz* 55 (1986) 301, 306-307.

κρυφή πολεμική έναντίον τοῦ ανταγωνιστικοῦ ἱεροῦ των Σαμαρειτῶν στο ὄρος Γαριζίν.¹⁰¹

Πάντως, ἂν καὶ ἀμφίβολο εἶναι μέχρι ποίου βαθμοῦ ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ ἀνήκει στὴν ἀρχικὴ διήγηση, ἀφοῦ μάλιστα ἐμπεριέχεται μόνο σὲ δύο κείμενα, στὴν προκειμένη διήγηση εἶναι ἀναπόσπαστη. Ὁ Wenham¹⁰² ἔχει τὴν ἄποψη, ὅτι, ἀφοῦ κάποιες ἐρμηνεῖες μὲ τὶς παραφράσεις τους ἀναγνωρίζουν γῆν τῆς ὁράσεως, ἡ ὀνομασία αὐτὴ προϋποθέτει τὴν ἐμπειρία τοῦ Ἀβραάμ, ὅτι ὁ Κύριος θὰ προνοήσῃ-θὰ φροντίσει. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ ρῆμα **וַיִּסְתַּח** ἀποτελεῖ τὴν λέξη κλειδὶ τῆς ὅλης διηγήσεως, καὶ ἐν προκειμένῳ στο ὄνομα τῆς τοποθεσίας, ὅπου ὁ πατριάρχης ὀφείλει νὰ ὀδηγήσῃ καὶ νὰ θυσιάσῃ τὸν υἱόν του, ὑπάρχει ὁ πρῶτος ὑπαινιγμὸς περὶ τῆς τελικῆς σωτηρίας.¹⁰³

Ἡ πρώτη σκηνὴ τῆς θείας ἐντολῆς κατακλείεται μὲ τὴν ἀναφορὰ στὸν χῶρο, στὸν ὁποῖο θὰ τελεσθεῖ ἡ θυσία **וַיֵּלֶךְ אַבְרָם וְשָׂרָה אִמּוֹ וְיִצְחָק בְּנֵם** (= ἐφ' ἐν τῶν ὁρέων, ὧν ἂν σοὶ εἴπω). Ὁ Ἀβραάμ ἐντέλλεται νὰ προσφέρει τὴν θυσία ἐπὶ ἐνὸς ὄρους, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα δὲν ἀποκαλύπτεται. Κατονομάζεται μόνον ἡ εὐρύτερη περιοχὴ. Ἡ φράση τοῦ κειμένου « ὧν ἂν σοὶ εἴπω » παραπέμπει ἀναντίρρητα στὴν ἀντίστοιχη τοῦ Γεν. 12:1 « εἰς τὴν γῆν, ἣν ἂν σοὶ δείξω ». Ἀλλὰ καὶ γενικῶς τὸ Γεν. 22:2 ἀπηχεῖ τὸν στίχο αὐτὸν καὶ κάνει ἐμφανέστερο τὸν παραλληλισμὸ μεταξύ τῆς τελευταίας καὶ τῆς πρώτης ἐντολῆς τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν Ἀβραάμ.

Ἡ διήγηση φαίνεται ὅτι θὰ στρέψῃ τὴν προσοχὴ καὶ θὰ ἐστιάσῃ τὸ ἐνδιαφέρον στο ὄρος, τοῦ ὁποίου ἐξαίρει τὸ ὕψος. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὸ βιβλικὸ κείμενο, ἀκολούθως ὁ Ἀβραάμ ὑψώνει τὰ μάτια του καὶ ἀτενίζει μακρόθεν τὸ ὄρος (στ. 4). Ἀργότερα ἀνεβαίνει μαζὶ μὲ τὸν υἱόν του, ἐγκαταλείποντας προσωρινῶς τοὺς ὑπηρέτες καὶ τὸ ὑποζύγιο, ποὺ πιθανῶς ἀντιμετωπίζει δυσχέρειες στὴν ἀνάβαση (στ. 5-6). Περὶ τοῦ ὄρους αὐτοῦ δὲν ὑπάρχουν διαθέσιμες μαρτυρίες ἐκ τοῦ βιβλικοῦ κειμένου, καὶ ἄρα ἡ θέση τοῦ παραμένει ἄγνωστη.

Δὲν πρόκειται ἀσφαλῶς περὶ μεμονωμένης περιπτώσεως στὴν Π. Διαθήκη, ἀφοῦ ἄλλωστε πασίγνωστη ἀνέκαθεν ἦταν ἡ δοξασία, ὅτι οἱ θεοὶ κατοικοῦσαν στὶς κορυφές τῶν ὁρέων. Ἔχει μάλιστα ἐπισημανθεῖ ὅτι οἱ Χαναανίτες, καθὼς καὶ οἱ Ἰσραηλίτες βραδύτερα, λάτρευαν τὶς θεότητες στὰ ὑψηλὰ (=βαμῶθ), σὲ ὄρη ὑψηλὰ καὶ σὲ κορυφές ὑψηλές.¹⁰⁴ Ἀλλὰ καὶ στὴν Ἱερουσαλὴμ ὁ Ναὸς εἶχε οἰκοδομηθεῖ

¹⁰¹ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 80. Is. Kalimi, «Der Judisch – Samaritanische Streit um den Ort des Opferung Isaaks», *Trumah* 2 (1990) 47-52.

¹⁰² G. Wenham, *Genesis 16-50*, WBC 2, Dallas – Texas 1994, σ. 104.

¹⁰³ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 81.

¹⁰⁴ Περὶ τῆς λατρείας στὰ βαμῶθ βλ. Ν. Ὀλυμπίου, *Τὸ Βαμῶθ...*, Ἀθῆναι 1991, σ. 84 κέξ. Περὶ τῶν ἱερῶν κορυφῶν κατὰ τὴν Κρητομυκηναϊκὴ ἐποχὴ καὶ τὶς σχέσεις τους μὲ τὸν χῶρο τῆς Ἀρχαίας Ἑγγύς Ἀνατολῆς βλ. W. Burket, *Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Θρησκεία*, (μετφρ. Ν. Μπεζεντάκου – Ἀφρ. Ἀβραγιάνου), Ἀθήνα 1993, σσ. 76-79.

στην κορυφή του ὄρους Σιών,¹⁰⁵ ἐνῶ ἡ κορυφή του Σινᾶ ἀναφέρεται ὡς ὁ κατεξοχὴν τόπος ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ.¹⁰⁶ Γενικῶς, διάχυτη εἶναι ἡ πεποιθήσις τῶν λαῶν κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Βίβλου, ὅτι οἱ κορυφές τῶν ὑψηλῶν ὀρέων ἦσαν ὁ κατάλληλος τόπος συνάντησης μὲ τὸν Θεό,¹⁰⁷ καὶ αὐτὸ προκύπτει καὶ ἐν προκειμένῳ στὴν ἐξέλιξη τῆς διηγήσεως, καὶ μάλιστα στὴν φράση τοῦ στ. 14 «ἐν τῷ ὄρει Κύριος ὤφθη».¹⁰⁸ Τέλος, ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ λέξις **רָמָה** (=τὰ ὄρη) εἶναι ἀναγραμματισμὸς τῆς λ. **מִרְיָה** (=τοῦ Μωρία) πρὸς δικαιολόγησι τοῦ πληθυντικοῦ τὰ ὄρη, ἃν καὶ δὲν πρόκειται γιὰ ἐπαρκῆ αἰτιολόγησι.¹⁰⁹

Στὸ βιβλικὸ κείμενο ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ἀβραάμ, εὐθὺς μετὰ τὴν ἐτοιμασίαν, ἀναχώρησε καὶ κατευθύνθηκε πρὸς τὸν τόπο. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴν φράσι «ὃν εἶπεν αὐτῷ ὁ Θεός» (στ. 3 καὶ 9) ὁ τόπος φαίνεται ὅτι εἶναι ἤδη γνώριμος, σαφὴς καὶ δεδομένος. Καὶ ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν φράσι αὐτήν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν προσδιορισμὸν εἰς «τὴν γῆν τὴν ὑψηλήν». Διότι τὸ ἄρθρο ἔχει ὀριστικὴ καὶ εἰδοποιὸ δύναμι, ὥστε νὰ καθιστᾷ τὴν λέξι, μὲ τὴν ὁποία συνάπτεται, ἀπὸ ἀόριστη σὲ ὀρισμένη, ἀπὸ γενικὴ σὲ εἰδική, κοινῶς γνωστὴ καὶ συγκεκριμένη, διακρινόμενη καὶ ἀντιστελλόμενη ἀπὸ ἄλλες ὁμοειδεῖς. Εἰδικῶς μάλιστα, ὅταν τὸ ἐπίθετο συνάπτεται μὲ οὐσιαστικὸ καὶ ἐπιτάσσεται αὐτοῦ (ἐναρθρο οὐσιαστικὸ σὺν ἐναρθρῷ ἐπίθετο), ἐξαίρεται μετ' ἐμφάσεως τὸ προσδιοριζόμενο οὐσιαστικόν. Κατὰ ταῦτα «ἡ γῆ ἡ ὑψηλή» εἶναι περιοχὴ ὀρισμένη, συγκεκριμένη καὶ γνωστὴ στὸν Ἀβραάμ, ἐνῶ ἄγνωστο εἶναι τὸ ὄρος, δηλαδὴ ὁ ἀκριβὴς τόπος τῆς θυσίας, ποὺ ὁ Θεὸς ἐπιφυλάσσεται νὰ ἀποκαλύψει στὸν πατριάρχη κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς πορείας μὲ τρόπο, ποὺ μόνον ὁ ἴδιος γνωρίζει.¹¹⁰

Ἀπὸ τὴν ἐντολὴ ὅμως τοῦ στ. 2 φαίνεται ὅτι ἡ ὑπόδειξις ἦταν ὑστερογενὴς καὶ προσδοκώμενη. Καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὕτη εὐστοχη εἶναι ἡ ἀπόδοσις τῆς προτάσεως

¹⁰⁵ *Ψαλμ.* 48(49):2-3.

¹⁰⁶ *Εξ.* 19:1κ.εξ.

¹⁰⁷ Κατὰ τὶς Βιβλικὰς διηγήσεις ἐπὶ τῶν ὑψηλῶν κορυφῶν τῶν ὀρέων προσέφεραν λατρεία, διότι ἐκεῖ οἱ ἄνθρωποι αἰσθάνοντο τὴν θεότητα ἐπίγειαν καὶ πλησιέστερην πρὸς αὐτοὺς. Βλ. *Ἠσ.* 2:2, *Μιχ.* 4:1. Ἔτσι ἐπὶ ὄρους προσέφερε θυσία ὁ Ἰακώβ, προτοῦ ἀποχωρισθεῖ τὸν Λάβαν. *Γεν.* 31:14. Στὴν κορυφὴ τοῦ Καρμηλίου ὄρους ὁ προφῆτης Ἠλίας οἰκοδόμησε ἐκ νέου τὸ θυσιαστήριον τοῦ Κυρίου. *Γ' Βασ.* 18:30-35. Τὸ ὄρος Σινᾶ ἢ Χωρήβ ἐπανειλημμένα καλεῖται ὄρος τοῦ Θεοῦ, στὴν κορυφὴ τοῦ ὁποίου ἀπεκαλύφθη ὁ Θεὸς στὸν Μωυσῆ καὶ ἀργότερα στὸν Ἠλία (*Εξ.* 3:1-2, 4:27, 24:12-13). *Γ' Βασ.* 19:8. Στὸ ὄρος τῶν Ἑλαιῶν θέλησαν ὁ Δαυὶδ καὶ οἱ σύγχρονοί του νὰ λατρεύουν τὸν Θεὸ τῶν Πατέρων τους. *Β' Βασ.* (= *Β' Σαμ.*) 15:30-32. Βλ. Ν. Ὀλυμπίου, *Προϊσραηλιτικοὶ Ἱεροὶ Χῶροι*, σ. 38. Ἐξάλλου κατὰ τὴν καθιερωμένη ἀντίληψιν τῶν Ἑλλήνων ὅλες τῶν ὀρέων οἱ κορυφές ἦσαν ἐν γένει τόποι λατρείας τῶν θεῶν, καὶ κυρίως τοῦ Διός, ὁ ὁποῖος ἐξ ὕψους κυβερνοῦσε τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἀπέστελε σὲ αὐτοὺς ἄλλοτε εὐτυχία καὶ ἄλλοτε δυστυχία. Ἡ ἴδια ἀντίληψις ἐπικρατοῦσε καὶ στοὺς Ρωμαίους. Βλ. Π. Ἰασεμίδου, *Ἐγχειρίδιον τῆς θρησκείας καὶ μυθολογίας τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ρωμαίων*, ἐν Αθήναις 1871, σσ. 15, 37-39, 284, 327-328.

¹⁰⁸ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 88.

¹⁰⁹ G. Wenham, *Genesis 16-50*, WBC 2, Dallas – Texas 1994, σ. 106. Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 88.

¹¹⁰ Χ. Πουλίου, *Συντακτικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης κατὰ Παφῆλ Κυννῆρον καὶ Ἐρνέστον Κόχιον*, ἐν Αθήναις 1896, σ. 253. W. Goodwin, *A Greek Grammar*, 1974, σ. 208.

«ὃν ἂν σοὶ εἶπω» (στ. 2) στήν Vulgata μὲ τὸ ρῆμα σὲ συντελεσμένο μέλλοντα: «quem monstravero tibi», δηλαδή «τὸν ὅποιο ἐν τῷ μεταξὺ – προηγουμένως – πρὸ τῆς ἀφίξεώς σου στὸ ὄρος, θὰ σοῦ ἔχω ὑποδείξει». Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ Θεὸς ἀναβάλλει τὴν ὑπόδειξη τοῦ ἀκριβοῦς σημείου τῆς θυσίας καὶ ὅτι, ὥσπου νὰ φθάσει ὁ πατριάρχης «εἰς τὴν γῆν τὴν ὑψηλὴν», θὰ τὸν ἔχει στὸ μεταξὺ ἐνημερώσει γιὰ τὸν ἀκριβῆ τόπο τῆς θυσίας.¹¹¹ Ἄλλωστε στὸ βιβλικὸ κείμενο ὑπάρχουν ἀνάλογες περιπτώσεις, κατὰ τὶς ὁποῖες ὁ Θεὸς ὑστερογενῶς δηλαδή μετὰ τὴν ἀναχώρησι, ὑποδεικνύει τὸν ἀκριβῆ τόπο προορισμοῦ¹¹².

Κατὰ τὸν Gunkel,¹¹³ στὸ τέλος τοῦ στίχου ὑπάρχει χάσμα, στὸν ὅποιο προϋποτίθεται μετὰξὺ Ἀβραὰμ καὶ Θεοῦ γενόμενος διάλογος, κατὰ τὸν ὅποιο ὁ μὲν πατριάρχης διαβεβαίωνε τὸν Θεὸ ὅτι εἶχε ἤδη κάνει ὅλες τὶς ἀπαραίτητες ἐτοιμασίες καὶ ἐμελλε νὰ ἀναχωρήσει, ὁ δὲ Θεὸς ἀπεκάλυπτε πρὸς αὐτὸν τὸν τόπο τῆς θυσίας. Σύμφωνα μὲ τὸν King,¹¹⁴ ὁ Ἀβραὰμ ὄντως εἶδε τὸν τόπο ἐκεῖνο, ὁ ὁποῖος ἐνωρίτερα τοῦ εἶχε ὑποδειχθεῖ σὲ μυστικὸ ὄραμα. Τῆς αὐτῆς ἀπόψεως εἶναι καὶ ὁ Wenham,¹¹⁵ ὁ ὁποῖος μάλιστα ἐπισημαίνει ὅτι, μὲ τὴν παράλειψη τοῦ ὑποτιθεμένου ἐνδιαμέσου διαλόγου, σκόπιμα προβάλλεται ἡ ἄμεση ὑπακοή τοῦ πατριάρχου. Ὁ Westermann¹¹⁶ ὅμως θεωρεῖ ἀπίθανο κάτι τέτοιο, ἀφοῦ θὰ ἀναιροῦσε τὸν παραλληλισμὸ μὲ τὸ Γεν. 12:14.

Σύμφωνα μὲ τὸ βιβλικὸ κείμενο, ὁ Ἀβραὰμ κατὰ τὴν τρίτη ἡμέρα (וַיָּבֹא אַבְרָהָם בְּעֶשְׂרִים וְשָׁנָה) ἀντίκρισε μακρόθεν τὸ ὄρος τοῦ προορισμοῦ του. Προβληματισμὸ ἐπὶ τοῦ προκειμένου δημιουργεῖ ὁ χρονικὸς αὐτὸς προσδιορισμὸς, ἂν δηλαδή πρόκειται περὶ συμβατικοῦ ἢ ἐπακριβοῦς ὑπολογισμοῦ τῆς ἀποστάσεως ἐκ τῆς Βεερσέβα, ἀπὸ ὅπου ὑποτίθεται ὅτι ἀναχώρησε ὁ Ἀβραὰμ. Ἀσφαλῶς ὁ ἀριθμὸς τρία εἶναι ἄκρως σημαντικὸς, ὡς ἀκριβῶς χρησιμοποιεῖται ἐπὶ προσώπων ἢ πραγμάτων¹¹⁷ σὲ δημοφιλεῖς διηγήσεις. Στὴν Π. Διαθήκη μάλιστα οἱ τρεῖς ἡμέρες θεωροῦνται ἡ τυπικὴ περίοδος προετοιμασίας γιὰ κάτι σημαντικό.¹¹⁸

Ἀλλὰ καὶ στήν προκειμένη διήγησι γίνεται χρῆσι τοῦ ἀριθμοῦ τρία καὶ ἐπὶ προσώπων καὶ ἐπὶ πραγμάτων, ὅπως : Ἀβραὰμ – ὑποζύγιον – υἱὸς (στ. 3), ξύλα –

¹¹¹ Ὁ συντελεσμένος μέλλοντας παριστάνει τὴν πράξιν ὡς μέλλουσα ὡς πρὸς τὸ παρόν, ὡς τελειωμένη δὲ ὡς πρὸς ἄλλον καιρὸν, καὶ ἐν προκειμένῳ ὡς πρὸς τὴν ἀφίξιν τοῦ Ἀβραὰμ «εἰς τὴν γῆν τὴν ὑψηλὴν». Βλ. I.N. Μαδβιγίου, *Λατινικὴ Γραμματικὴ ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ μεταφρασθεῖσα* (ὑπὸ E. Καστόρχου), Ἀθήνησι 1849, σσ. 275-276. B. Gildersleeve-Gonzales Lodge, *Latin Grammar*, 1974 σσ. 161-12.

¹¹² Γεν. 3:22: «Ἀναστῆθι καὶ ἐξέλθε εἰς τὸ πεδῖον καὶ ἐκεῖ λαληθήσεται πρὸς σε», κ.ά.

¹¹³ H. Gunkel, *Genesis, Genesis übersetzt und erklärt, GHAT*, Göttingen 1977. σ. 237.

¹¹⁴ J. King, *Genesis. Commentaries of the first book of Moses, called Genesis*, by J. Calvin. *Translated from the original Latin and compared with French edition by the Rev...*, Edinburgh 1847, σ. 566.

¹¹⁵ G. Wenham, *Genesis 16-50, WBC 2*, Dallas – Texas 1994, σ. 106.

¹¹⁶ C. Westermann, *Genesis 12 -50. Erträge der Forschung*, Darmstadt 1975, σσ. 438-439.

¹¹⁷ A. Orlik, «Epische Gesetze der Volksdichtung », *ZDADL* 51 (1909) 4.

¹¹⁸ Γεν. 31:22. 40:20. 42:18.

φωτιά –μάχαιρα (στ. 6), ἄγγελος - Ἀβραάμ – υἱός (στ. 11), Ἀβραάμ –υἱός – κριοῦς (στ. 13).¹¹⁹ Πάντως ἀνάλογες ἐκφράσεις ἀπαντοῦν πολλές στὸ βιβλικὸ κείμενο. Μάλιστα στὸ βιβλίον τῆς Ἐξόδου ἐπανειλημμένα γίνεται λόγος γιὰ πορεία τριῶν ἡμερῶν, τὴν ὁποία ὀφείλει νὰ διανύσει ὁ Μωυσῆς ἐπικεφαλῆς τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ. Εἰδικῶς στὴν κλήση τοῦ Μωυσῆ ἀναφέρεται ὅτι ὁ λαὸς του ὡς πρόφαση γιὰ τὴν ἀναχώρησή του ἐκ τῆς Αἰγύπτου θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπικαλεσθεῖ τὴν μετάβασή του στὴν ἔρημο γιὰ τὴν λατρεία τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ διανύσει ὁδὸ τριῶν ἡμερῶν.¹²⁰ Ὁ Westermann¹²¹ εἰκάζει ὅτι τὸ ὄρος τοῦ Θεοῦ, στὸ ὁποῖο οἱ Ἰσραηλίτες ὀφείλαν νὰ μεταβοῦν, ἀπεῖχε ἀπόστασι τριῶν ἡμερῶν, καὶ ὄντως ἡ φράση *κατὰ τὴν τρίτην ἡμέραν* ἀπαντᾷ δύο φορές στὴν διήγησι τοῦ Σινᾶ.¹²² Ὁ Καλβίνος μάλιστα θεωρεῖ ὅτι διὰ τῆς τριημέρου πορείας ἡ δοκιμασία τοῦ Ἀβραάμ καθίστατο ὀδυνηρότερη, ἐφόσον ὁ Θεὸς δὲν ἀπαίτησε τὴν ἄμεση θυσία τοῦ υἱοῦ του, ἀλλὰ ὑποχρέωσε ἔτσι τὸν πατριάρχη νὰ στροβιλίζει ἐπὶ τριήμερον στὸν νοῦ του τὴν μέλλουσα πράξι του, καὶ αὐτὸ ἀσφαλῶς θὰ βασάνιζε ἐντονότερα καὶ σκληρότερα ὅλες τὶς αἰσθήσεις του.¹²³ Γενικῶς στὴν Π. Διαθήκη τῆς φράσεως *τρεῖς ἡμέρες* γίνεται συχνότερη χρῆσι ἐπὶ χαρακτηρισμοῦ χρόνου σὲ κατάστασι, συνεξευγμένη¹²⁴ ἢ ἀπόλυτη,¹²⁵ καὶ ὑποδηλώνεται μὲ αὐτὴν περίοδος προετοιμασίας γιὰ σημαντικὰ καὶ ἐπίσημα γεγονότα.¹²⁶ Σὲ συνάφεια πρὸς τὰ ἀνωτέρω ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ἄποψις, ὅτι μία πρόσκαιρη ἔνδειξις, ὅπως αὐτή, δὲν προσδιορίζει ἀπαραίτητα καὶ ἀποκλειστικὰ τὴν τρίτην ἡμέραν τοῦ ἡμερολογίου, ἀλλὰ ἔχει ἀσφαλῶς εὐρύτερη ἔννοια, ὅπως κάποιες ἡμέρες ἀργότερα – ἐντὸς ὀλίγου χρόνου.¹²⁷

Κατὰ ταῦτα πρόκειται περὶ ἐκφράσεων σχετικῶν καὶ στὶς τέτοιου εἶδους περιπτώσεις ἐκ τῆς συναφείας τοῦ λόγου ἐμφαίνεται ἐκάστοτε ἂν πρόκειται περὶ συντόμου ἢ μακρᾶς χρονικῆς περιόδου.¹²⁸

Ἡ πρώτη ἀντίδρασι τοῦ Ἀβραάμ μετὰ τὴν θυσία τοῦ κριοῦ δὲν ἦταν κάποια κραυγὴ χαρᾶς ἢ ἐκδήλωσι ἀνακούφισης, ἀλλὰ ἡ ὀνοματοδοσία τοῦ τόπου, ὅπου ἐκείνη τελέσθηκε. Σύνηθες μάλιστα φαινόμενο στὴν Π. Διαθήκη εἶναι ἡ ὀνοματοδοσία ἐνὸς τόπου μὲ ἀφορμὴ ἓνα συμβᾶν σὲ αὐτὸν ἢ πλησίον αὐτοῦ. Στὶς

¹¹⁹ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 91. H. Reventlow, *Opfere deinen Sohn*, σσ. 56-57.

¹²⁰ Ἐξ. 3:18: «πορευσόμεθα οὖν ὁδὸν τριῶν ἡμερῶν εἰς τὴν ἔρημον, ἵνα θύσωμεν τῷ θεῷ ἡμῶν». Πρβλ. καὶ Ἐξ. 5:3. 8:23. Βλ. καὶ R. D. Sacks, *Genesis*, σ. 164. Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 92.

¹²¹ C. Westermann, *Genesis 2, Ertrage der Forschung*, Darmstadt 1975, σ. 439.

¹²² Ἐξ. 19:11. 16.

¹²³ J. King, *Genesis, Commentaries of the first book of Moses, called Genesis, by J. Calvin. Translated from the original Latin and compared with French edition by the Rev...*, Edinburg 1847, σ. 565. G. Wenham, *Genesis 15-50, WBC 2*, Dallas – Texas 1994, σ. 107.

¹²⁴ Ἐξ. 15:20. Ἀριθ. 10:33. 33:8. 1. Ναὴ 1:11. 2:16. 22. Β' Βασ. (Β' Σαμ.) 24: 3. Α' Χρον. (=Α' Παραλ.) 21:12. Ἰων. 3: 3.

¹²⁵ Α' Βασ. (Α' Σαμ.) 30:12. Β' Χρον. (=Β' Παραλ.) 20:25. Ἰων. 2:1.

¹²⁶ Γεν. 30:22. 34:25. 40:20. 42:18. Β' Βασ. (Β' Σαμ.) 20:5. 8.

¹²⁷ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 92. G. Rouiller, *Exegesis*, σ. 21.

¹²⁸ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 92.

διηγήσεις αὐτὲς κατὰ τρόπο κοινότυπο, μετὰ τὴν περιγραφή τοῦ γεγονότος ἀκολουθεῖ ἡ ὀνοματοδοσία.¹²⁹ Ἡ διαδικασία αὐτὴ τηρήθηκε καὶ στὴν προκειμένη περίπτωση. Ὁ Ἀβραάμ, χωρὶς ἀναβολή, μετὰ τὶς τρεῖς παρεμβάσεις τοῦ Θεοῦ, τὴν κλήση τοῦ δηλαδὴ (στ. 1), τὴν κλήση του ἀπὸ τὸν ἄγγελο τοῦ Θεοῦ (στ. 11) καὶ τὴν φανέρωση τοῦ κριοῦ (στ. 13), ἔδωσε στὸν τόπο τῆς θυσίας τὴν ὀνομασία Γιαχβὲ γιρέ, ἡ ὁποία ἐπικράτησε νὰ ἀποδίδεται ὡς ὁ Θεὸς φανέρωσε ἢ προνόησε ἢ φρόντισε, κατὰ δὲ τοὺς Ο΄ ὡς «Κύριος εἶδεν».

Πάντως ἡ ὀνομασία ἀσφαλῶς σχετίζεται μὲ τὰ λεγόμενα στὸν στ. 8, ὅπου ὑπάρχει ἡ ἀντίστοιχη ἔκφραση Ἐλωχὶμ γιρέ, ἡ ὁποία μεταφράζεται ὡς ὁ Θεὸς θὰ φανερώσει ἢ θὰ προνοήσῃ ἢ θὰ φροντίσῃ. Ἡ μοναδικὴ δηλαδὴ παρατηρούμενη μεταξύ των δύο στίχων διαφορὰ εἶναι ἡ ὀνομασία τοῦ Θεοῦ, Ἐλωχὶμ καὶ ὄχι Γιαχβέ,¹³⁰ ἂν καὶ ἡ διαφορὰ αὐτὴ δὲν μεταβάλλει τὴν ρηματικὴ ἔννοια. Ὡς πρὸς τὸν ρηματικὸ τύπο καὶ στοὺς δύο κρίσιμους στίχους χρησιμοποιεῖται ὁ ἴδιος, ἀλλὰ μὲ διαφορετικὴ κάθε φορὰ χρονικὴ σημασία, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν πρόκληση συγχύσεως καὶ στὴν μετάφραση τοῦ ΜΚ. Κατὰ τὸ νόημα τοῦ στ. 8 τὸ ρῆμα **יָרָא** ἐνέχει μελλοντικὴ σημασία (=ὁ Θεὸς θὰ φανερώσῃ ἢ θὰ προνοήσῃ ἢ θὰ φροντίσῃ),¹³¹ καὶ ἀσφαλῶς μὲ τὴν ἴδια χρονικὴ σημασία καὶ κατ' ἐπέκταση μὲ τὴν ἴδια μετάφραση θὰ ἀνέμενε κανεὶς νὰ φορτίζεται καὶ στὸν στ. 14α, ὅπου παρατηρεῖται ἐπανάληψη τῆς αὐτῆς ἐκφράσεως. Παρὰ ταῦτα ὁ στίχος ἐδῶ ἀποδίδεται ὡς ἂν τὸ ρῆμα νὰ ἐνέχει σημασία ἀορίστου, ὅποτε τὸ χωρίο ἀποδίδεται ὡς ἂν ὁ Θεὸς φανέρωσε ἢ προνόησε ἢ φρόντισε.¹³² Σὲ κάθε περίπτωση ἡ ἔκφραση, ὡς ἔχει στὸ κείμενο, δὲν ἐνέχει καμμία τοπογραφικὴ ἢ γεωγραφικὴ σημασία οὔτε κατονομάζει συγκεκριμένη τοποθεσία, ἀλλὰ ἀπλῶς ἐκφράζει τὴν ἔννοια μιᾶς πράξεως, δηλαδὴ τῆς τελεσθείσας θυσίας.

Κατὰ τὸν Skinner,¹³³ ἡ ὀνομασία αὐτὴ κατ' οὐσίαν φαίνεται ὅτι εἶναι ἐπεξήγηση ὄχι ὀνόματος, ἀλλὰ συνήθως παροιμίας, ἡ ὁποία δύσκολα ἐνδέχεται νὰ εἶναι ὁ ἀρχικὸς σκοπός. Ἐπισημειώνεται ὅτι τὸ ὄνομα Μωρία τοῦ στ. 2 ἐδῶ ἀποδίδεται στὸ ὅρος τοῦ Θεοῦ.¹³⁴

Κατὰ τὸν Westermann,¹³⁵ ὁ Ἀβραάμ δίνοντας τὸ ὄνομα στὸν τόπο τῆς θυσίας περιλαμβάνει σὲ αὐτὸ καὶ τὴν ἀντίδρασή του σὲ ὅ,τι εἶχε βιώσει. Ὁ Gunkel,¹³⁶ κατ'

¹²⁹ Ἐνδεικτικῶς ἐν προκειμένῳ ἀναφέρονται οἱ διηγήσεις *Γεν. 16:14. 21:31. 28:19. 32:31.*

¹³⁰ F. Cook, *Genesis. The Holy Bible According to the Authorized Version (A.D. 1611), with an Explanatory and Critical Commentary and a Revision of the Translation, by Bishops and Other Clergy of the Anglican Church*, τ. 1, Genesis-Exodus, London 1871. σ. 143.

¹³¹ Κατὰ τοὺς Ο΄ : «Ὁ Θεὸς ὁψεται», ἐνῶ ὁ Χαστούπης μεταφράζει: «Ὁ Θεὸς θὰ φροντίσῃ».

¹³² Ὁ Χαστούπης μεταγλωττίζει ἀπλῶς τὴν ἔκφραση Γιαχβὲ γιρέ, διευκρινίζοντας : ὁ Κύριος λαμβάνει πρόνοιαν. Οἱ Ο΄ ἐξάλλου ἀποδίδουν ὡς : *Κύριος εἶδεν*. Ἡ ἴδια τακτικὴ ἀκολουθεῖται καὶ σὲ ἄλλες μεταφράσεις, καθὼς καὶ σὲ διάφορους ἐρμηνευτές, οἱ ὁποῖοι θεωροῦν ὅτι τὸ χωρίο ὑπαινίσσεται τὴν ὀνομασία τοῦ ἱεροῦ χώρου. Βλ. Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 117.

¹³³ J. Skinner, *A Critical and Exegetical Commentary on Genesis, ICC*, Edinburgh 1994, σ. 330.

¹³⁴ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 117.

¹³⁵ C. Westermann, *Genesis 12:50. Erträge der Forschung*, Darmstadt 1975, σ. 444.

¹³⁶ H. Gunkel, *Genesis. «Genesis übersetzt und erklärt», GHAT*, Göttingen 1977, σ. 239.

ἐξαίρεση ἐκ τῶν σχολιαστῶν, παρατηρεῖ ὅτι ὁ Ἀβραάμ μὲ εὐχαρίστηση ἐνθυμεῖται τοὺς λόγους, ποὺ εἶχε ἀπευθύνει πρὸς τὸν υἱὸ τοῦ κατὰ τὴν ὥρα τοῦ ψυχικοῦ του σπαραγμοῦ καὶ οἱ ὅποιοι λόγοι τώρα ἔχουν ἐπαληθευθεῖ. Γι' αὐτὸ ὁ συγγραφέας δὲν ἀποβλέπει σὲ ἓνα χῶρο, ὁ ὅποιος εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθεῖ γεωγραφικά. Τὸ ὄνομα ἀποτελεῖ τὴν ἐκδήλωση τῆς χαρᾶς του γιὰ τὴν ἀπαλλαγὴ τοῦ ἀπὸ τὴν ὁδύνη. Ἡ φράση **גִּלְגָּל** **גִּלְגָּל** (=Γιαχβὲ γιρὲ) εἶναι ὁ ἐκ μέρους τοῦ ὕμνος τῆς δόξας τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ δόξα τοῦ Θεοῦ στὴν Π. Διαθήκη εἶναι ἐκδήλωση χαρᾶς ἀπέναντι στὸν Θεό. Ἔτσι ἡ ὀνοματοδοσία τῆς περιοχῆς ἔγινε, μὲ σκοπὸ νὰ ὑπενθυμίζει στὸ διηγετικὸ τὸ ἐκεῖ θαυμαστὸ γεγονός.¹³⁷

Ἡ ἴδια ὁμῶς ἀσάφεια καὶ σύγχυση παρατηρεῖται καὶ στὸν στ. 14b, ὅπου διευκρινίζεται ὅτι ἡ δοθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἀβραάμ ὀνομασία στὸν χῶρο ἐκεῖνο διατηρεῖται τουλάχιστον μέχρι τὴν ἐποχὴ τοῦ συντάκτη **גִּלְגָּל** **גִּלְגָּל** **גִּלְגָּל**, ὡς λέγεται καὶ τὴν σήμερον. Ἡ χρῆση τῆς φράσεως αὐτῆς, πού, κατὰ τὸν Driver,¹³⁸ ἀποτελεῖ στερεότυπη ἔκφραση, καὶ μάλιστα συνήθη, γίνεται ἐδῶ προφανῶς μὲ σκοπὸ τὴν αἰτιολόγησιν τῆς ὀνομασίας τοῦ χώρου, ὅπως πιστεύει ὁ Fichtner.¹³⁹ Κατὰ τὸν καθηγητὴ Ὀλυμπίου, πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν συνήθη στερεότυπη ἔκφραση (ἔτσι, ὅπως λέγεται καὶ σήμερον), ἡ ὁποία «χωρὶς νὰ διαφοροποιηθεῖ, διατηρήθηκε ἀνάμεσά σε δύο λανθασμένες προτάσεις».¹⁴⁰ Στὴν περαιτέρω διατύπωση τοῦ στίχου ὁ συγγραφέας ἐπιχειρεῖ νὰ διευκρινίσει τὴν ὀνομασία τοῦ τόπου τῆς θυσίας, ὅπως ἐκεῖνη ἐξακολούθησε νὰ ὑφίσταται τουλάχιστον ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του, γράφοντας **גִּלְגָּל** **גִּלְגָּל** **גִּלְגָּל** (=ἐν τῷ ὄρει ὁ Κύριος μέλλει νὰ ἐμφανισθεῖ).¹⁴¹

Ὅσο ἀναφορὰ στὴν δευτερεύουσα πρόταση τοῦ στίχου 14b «ἵνα εἴπωσιν σήμερον», ἡ ὁποία στὸ λεξικὸ Liddell – Scott, ὅπου παρατίθεται τὸ οἰκεῖο χωρίο, ἀποδίδεται ὡς συμπερασματικὴ (ἵνα: also for ὥστε), φρονοῦμε ὅτι, σύμφωνα μὲ τὴ συνάφεια τοῦ λόγου, πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ ὡς τελικὴ. Καὶ ἀσφαλῶς τόσο στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γραμματεία, ὅσο καὶ στὴν θύραθεν καὶ στὴν χριστιανικὴ, σύμφωνα μὲ τὰ ἐν χρήσει Συντακτικὰ εἶναι δυνατὸν νὰ γίνεται χρῆση τοῦ τελικοῦ συνδέσμου «ἵνα» μὲ συμπερασματικὴ σημασία καὶ τοῦ συμπερασματικοῦ συνδέσμου «ὥστε» μὲ τελικὴ σημασία. Καὶ ἀσχέτως ἂν ἡ θέση αὐτὴ εἶναι ὀρθή, ἡ συμπερασματικὴ πρόταση θὰ δήλωνε τὸ λογικόν, ἀναπόφευκτο καὶ ἀδιάφορο γιὰ τὸν Ἀβραάμ

¹³⁷ C. Westermann, *Genesis 12:50. Erträge der Forschung*, Darmstadt 1975, σ.444. Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 118. R. Yerkes, «The location», *JBL* 31 (1912) 126-139.

¹³⁸ J. Driver, *The Book of Genesis. With Introduction and Notes*, WBC, London 19043, σ. 219, ὁ ὅποιος θεωρεῖ ὅτι ἡ πρόταση ἐνδεχομένως διασώζει παροιμία σχετικὴ μὲ τὸν Ναό. Βλ. ἐπίσης J. Skinner, *A Critical and Exegetical Commentary on Genesis*, ICC, Edinburgh 19944, σ. 330.

¹³⁹ J. Fichtner, «Die etymologische Aitiologie » *VT* 6 (1956) 372 κ.ἐξ. Βλ. Ἐπίσης Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 118.

¹⁴⁰ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 119.

¹⁴¹ Σύμφωνα μὲ τοὺς Ο' : ἐν τῷ ὄρει Κύριος ὤφθη.

ἀποτέλεσμα τῆς ὀνοματοδοσίας τοῦ τόπου. Προφανῶς ὅμως ὁ πατριάρχης ἐδῶ, μὲ τὴν ἀπόδοση στὸν τόπο τοῦ ἰδιορρύθμου ἐκείνου ὀνόματος, στὸν τόπο τῆς θυσίας, ἐπιδίωκε νὰ δημιουργήσῃ μόνιμη καὶ σταθερὴ συνθήκη, χάρις στὴν ὁποία οἱ μεταγενέστεροι θὰ ἀνακαλοῦσαν κάθε φορὰ στὴ μνήμη τους τὸ γεγονός τῆς ἐπιφανείας τοῦ Θεοῦ στὸ ὄρος¹⁴².

Γιὰ τὴν ἐξήγηση τοῦ ὀνόματος τοῦ ἱεροῦ χώρου στὸ ἡμιστίχιο γίνεται χρῆση τοῦ ἴδιου ρήματος **𐤒𐤍𐤕** ἀλλὰ φωνηεντισμένου στὴν παθητικὴ διάθεση νιφάλ, γι' αὐτὸ καὶ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ ὡς βλέπεται, ἐμφανίζεται, φανερώνεται, ἀποκαλύπτεται. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ μάλιστα συμβαίνει συχνά, ὡσὰκις πρόκειται γιὰ φανέρωση τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους.¹⁴³ Μὲ τὴν χρῆση τῆς διαθέσεως αὐτῆς ἐν προκειμένῳ γίνεται σύνδεση τῆς προγενέστερης ἐμπειρίας τοῦ Ἀβραάμ μὲ τὶς μελλοντικὲς ἐμπειρίες τοῦ Ἰσραὴλ στὸ ὄρος τοῦ Θεοῦ.¹⁴⁴ Ἄξια ἀναφορᾶς ἀκόμη εἶναι ἡ παρουσία τῆς ἴδιας ρίζας **𐤒𐤍𐤕** (=βλέπω) στὸν στ. δύο φορές, καὶ μάλιστα ὑπὸ διαφορετικὸ γραμματικὸ τύπο, δηλαδὴ σὲ διάθεση νιφάλ ἀντὶ κάλ, καὶ ἐξ αὐτοῦ δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση ὅτι πρόκειται περὶ προσθήκης, μὲ σκοπὸ νὰ ἀποδοθεῖ ἄλλη μία σημασία στὸν ἱερὸ ὄρος.¹⁴⁵ Γι' αὐτὸ καὶ προτάθηκε ἡ γνώμη ὅτι τὸ δεῦτερο ἡμιστίχιο ἀποτελεῖ ὑστερογενῆ ἐρμηνεία τοῦ πρώτου ἐκ μέρους τοῦ τελευταίου συντάκτη τοῦ κειμένου.¹⁴⁶ Ἐξάλλου, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ καθηγητὴς Ὀλυμπίου,¹⁴⁷ ἡ λέξις **𐤒𐤍𐤕** φωνηεντίζεται ἐσφαλμένα καὶ γι' αὐτὸ προτείνεται ἡ διόρθωσή σε **𐤒𐤍𐤕** (=στὸ ὄρος), ἀφοῦ εἶναι σύνθετη, ἀπὸ τὸ οὐσιαστικὸ **𐤒𐤍**, τὴν πρόθεση **𐤕** καὶ τὸ ἄρθρο **𐤒** μὲ ἐνδεικτικὴ σημασία. Ὁ ἴδιος μάλιστα ἐπισημαίνει τὴν σύγχυση καὶ τὴν ἐσφαλμένη ἀπόδοση τοῦ ἡμιστιχίου, τοῦ ὁποίου τὸ κείμενο ἀναντίρρητα εἶναι διασκευασμένο καὶ ἡ περαιτέρω ἐρμηνεία του σὲ συνάφεια μὲ τὸν ὑπόλοιπο στίχο παρέχει δυσκολίες ὡς πρὸς τὴν κατανόηση.

Ἀπὸ τὸ γεγονός ἀκριβῶς αὐτὸ προέκυψαν πολλὲς ἀναγνώσεις στίς ἀρχαιότερες ἐκδοχές.¹⁴⁸ Ὅπως ἤδη ἐλέχθη, ὁ συγγραφέας κάνει χρῆση τοῦ ἴδιου ρήματος σὲ δύο παρόμοιες περιπτώσεις, στὴν ὀνοματοδοσίᾳ τοῦ ἱεροῦ χώρου, ἡ ὁποία οὐσιαστικὰ εἶναι ἀνύπαρκτη, καὶ στὴν διασαφήνισή της, ἡ ὁποία παρὰ ταῦτα δὲν εὐδώνεται,

¹⁴² Λεξικὸν H. Liddell – R. Scott, ἐν λ. «ἵνα». Βλ. Κ. Μερντίτου, «Ὁ διφυὴς συντακτικὸς χαρακτήρ τῶν συνδέσμων ἵνα καὶ ὥστε», *Πλάτων*, 8β, (1956), σσ. 162-163.

¹⁴³ Γεν. 12:7. 17:1. 18:1.

¹⁴⁴ Ἐξ. 3:1-2. 6. Βλ. ἐπίσης G. Wenham, «Genesis 16-50», *WBC 2*, Dallas – Texas 1994, σ. 111. Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 119.

¹⁴⁵ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 119.

¹⁴⁶ H. Reventlow, «Opfere deinen Sohn. Eine Auslegung von Genesis 22», *BiSt* 53, Neukirchen-Vluyn 1968, σσ. 26-27.

¹⁴⁷ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σσ. 119-120.

¹⁴⁸ J. Skinner, «Genesis, A Critical and Exegetical Commentary on Genesis», *ICC*, Edinburgh 1994, σσ. 330-331. F. Cook, *Genesis. The Holy Bible According to the Authorized Version (A.D. 1611), with an Explanatory and Critical Commentary and a Revision of the Translation, by Bishops and Other Clergy of the Anglican Church*, τ. 1, Genesis-Exodus, London 1871. σ. 143.

καὶ ἔτσι προκύπτει διφορούμενη ἀναφορά.¹⁴⁹ Ο Driver¹⁵⁰ ἐν προκειμένῳ σημειώνει ὅτι ἡ φράση δὲν συνδυάζεται, ὅπως θὰ ἦταν ἀναμενόμενο, μὲ τὸ ὄνομα, στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται, ἀφοῦ τὸ ρῆμα τίθεται στὴν πρώτη περίπτωση σὲ ἐνεργητικὴ καὶ στὴν δευτέρη σὲ παθητικὴ διάθεση. Κάποιοι μάλιστα ὑπομνηματιστές, γιὰ τὴν ἄρση τῆς ἀσάφειας, εἰσηγήθηκαν ἀκόμη καὶ διορθώσεις ἐπὶ τοῦ MK. Ἔτσι ὁ Delitzsch¹⁵¹ ἀποδοκιμάζει τὴν καθιερωμένη μετάφραση (στὸ ὄρος ἀποκαλύφθηκε ὁ Γιαχβὲ) καί, ἀφορμώμενος ἀπὸ τὴν χρῆση τοῦ ρήματος σὲ νιφᾶλ διάθεση, μεταφράζει «ἐπάνω στὸ ὄρος, ὅπου ὁ Γιαχβὲ ἐμφανίζεται», ἀπὸ ὅπου προκύπτει καὶ τὸ ὄνομα מֹרִיָּה מֹרִיָּה Μωρία.

Ἐξίσου ἐπιφυλακτικὸς ἐν προκειμένῳ καὶ ὁ Dillmann,¹⁵² ἐπινοεῖ διαφορὲς μεταφράσεις, ἐνῶ ὁ Gunkel,¹⁵³ θεωρώντας ὅτι τὸ κείμενο τοῦ στίχου εἶναι φθαρμένο καὶ παρανοημένο, εἰκάζει ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ ἀμφιλεγόμενου τόπου ἦταν מִרְיָה (=Γερουέλ).¹⁵⁴ Προβαίνοντας μάλιστα σὲ διόρθωση τοῦ πρώτου ἡμιστίχιου, εἰσηγεῖται τὴν διατύπωση «ἔτσι ὠνόμασε ὁ Ἀβραάμ τὸν τόπο...», σημειώνοντας ὅτι στὴν θέση τῶν ἀποσιωπητικῶν ἔπρεπε νὰ τεθεῖ τὸ ὄνομα τοῦ τόπου. Συνάμα ὁμως διορθώνει καὶ τὸ δεύτερο ἡμιστίχιο, προτείνοντας τὴν ἀπόδοση «τότε αὐτὸς εἶπε· Σήμερα στὸ ὄρος ἀποκαλύφθηκε [καὶ θὰ ἀποκαλύπτεται πάντοτε] ὁ Θεός». Πιστεύει δηλαδὴ ὁ Gunkel ὅτι ὁ Ἀβραάμ διετήρησε στὴν μνήμη του τοὺς λόγους, ποὺ εἶχε ἀπευθύνει στὸν Ἰσαάκ (ὁ Θεὸς θὰ φροντίσει γιὰ τὸν ἑαυτό του), οἱ ὁποῖοι ἤδη ἐπαληθεύθηκαν, ἐφόσον ὁ Θεὸς ὄντως, ἀντὶ τοῦ Ἰσαάκ, φανέρωσε θυσίαν, ποὺ τοῦ ἦταν ἀρεστή.

Ἀπὸ ὅσα λοιπὸν σημειώθηκαν γίνεται φανερὸ ὅτι τὸ ἱερὸ αὐτὸ ἐπὶ τοῦ ὄρους τῆς περιοχῆς τοῦ Μωρία ὀφείλε τὸ ὄνομά του στὸ γεγονὸς τῆς φανερώσεως ἢ τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Γιαχβέ. Ὁ στίχος, ὡς ἔχει στὸ βιβλικὸ κείμενο, εἶναι ἀνεπιφύλακτα διασκευασμένος, ἴσως καὶ σκοπίμως, ὥστε νὰ προσαρμοσθεῖ τὸ ὄνομα στὴν κοινῶς ἀποδεκτὴ ἄποψη. Κατὰ τὸν King,¹⁵⁵ ἡ ἀλλαγὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ τόπου, προϊόντος τοῦ χρόνου ὀφείλεται σὲ σκοπιμότητα καὶ ὄχι σὲ παραδρομὴ. Ὅσοι δηλαδὴ ἐρμήνευσαν τὸ ἐνεργητικὸ ρῆμα βλέπει σὲ διάθεση παθητικὴ εἶχαν τὴν πρόθεση νὰ διδάξουν ὅτι ὁ Θεὸς βλέπει τοὺς ἐρχομένους πρὸς αὐτὸν καὶ συνάμα

¹⁴⁹ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 120.

¹⁵⁰ S. Driver, «The Book of Genesis. With Introduction and Notes», WBC, London 19043, σσ. 219-220.

¹⁵¹ F. Delitzsch, *Neuer Commentar unter die Genesis*, Leipzig 18872, σ. 177.

¹⁵² A. Dillmann, «Die Genesis», KHAT, Leipzig 18926, σ. 228.

¹⁵³ H. Gunkel, «Genesis. Genesis übersetzt und erklärt», GHAT, Gottingen 19779, σ. 239.

¹⁵⁴ B' Χρόν. (=B' Παρὰλ.) 20:16. Πρβλ. καὶ J. Skinner, «A Critical and Exegetical Commentary on Genesis», ICC, Edinburgh 19944, σσ. 230-231.

¹⁵⁵ J. King, *Genesis. Commentaries of the first book of Moses, called Genesis, by J. Calvin. Translated from the original Latin and compared with French edition by the Rev...*, Edinburg 1847, σ. 570.

ἐμφανῶς παρέχει σὲ αὐτοὺς καὶ τὴν βοήθειά του, ὥστε νὰ βλέπεται, δηλαδή νὰ εἶναι φανερός σὲ ἐκείνους.

Ἄλλοι ἐρμηνευτὲς ὑποθέτουν ὅτι τὸ ὅρος τοῦ Γιαχβὲ σχετίζεται μὲ τὸ ὅρος τοῦ Ναοῦ τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ ἀκριβέστερα μὲ τὸ ὅρος Σιών.¹⁵⁶ Ὁ Driver¹⁵⁷ ἐπισημαίνει στὸ κείμενο λογοπαίγνιο μὲ τὴν διπλὴ χρῆση τῆς λέξεως, δηλαδή ὁ Γιαχβὲ βλέπει τὶς ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων τῶν ἀνερχομένων στὸ ὅρος Σιών, γιὰ νὰ τὸν λατρεύσουν, καὶ ἀκολούθως βλέπεται καὶ ἀκολούθως ἀποκαλύπτεται σὲ αὐτοὺς εὐλογώντας τους. Ὁ Moberly¹⁵⁸ δέχεται ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἱστορίας γιὰ τὸν Θεό, ὁ ὁποῖος βλέπει δηλαδή προνοεῖ, εἶναι λυμένο, καὶ μάλιστα ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ τοποθεσία, ὅπου ὁ Θεὸς βλέπει καὶ βλέπεται, μόνον μὲ τὸν ἅγιο λόφο εἶναι δυνατὸν νὰ σχετισθεῖ, ὅπου κεῖται ὁ ναὸς τῆς Ἱερουσαλήμ. Ἐκεῖ ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτεται, ὅταν οἱ Ἰσραηλίτες προσφέρουν τὸ ταμῖδ, δηλαδή τὴν δύο φορὲς καθημερινὰ τελούμενη θυσία τῆς καιόμενης προσφορᾶς,¹⁵⁹ κατὰ τὸν τύπο ποῦ ὁ Ἀβραὰμ προσέφερε τὸν κριὸ ὡς καιόμενη προσφορά.¹⁶⁰ Κατὰ τὸν ἴδιο μάλιστα μελετητὴ παρ' ὅλο ποῦ ἡ ταύτιση τῶν δύο τοπωνυμίων, δηλαδή τοῦ Γεν. 22:2 καὶ τοῦ Β' Χρον. (=Β' Παραλ.) 3:1, μπορεῖ νὰ θεωρεῖται ὡς βέβαιη, ὡστόσο ἀποτελεῖ μεταγενέστερη ἐρμηνεία τοῦ κειμένου, ἄσχετη πρὸς τὸ πλαίσιο τῆς βιβλικῆς διηγήσεως¹⁶¹.

Ὁ Cook¹⁶² ὅμως δέχεται ὅτι σαφέστερη ἐρμηνεία τοῦ ὑπὸ πραγμάτευση χωρίου παρέχει ἡ θέση τῶν Μασωριτῶν, ἡ ὁποία ἐκφράζει παράδοση καθόλου ἀποδοκιμαστέα. Δὲν ἀναγνωρίζει στὸν στίχο γενικὴ διαβεβαίωση τοῦ Θεοῦ περὶ ἰδιαίτερης πρόνοιας καὶ μεταχείρισης τοῦ λαοῦ του, ὁ ὁποῖος σὲ ὥρα κινδύνου μπορεῖ νὰ σκεφθεῖ ὅτι ὁ Γιαχβὲ θὰ προνοήσῃ. Δὲν διαβλέπει στὸν στίχο κάποια εἰδικὴ προφητεία γιὰ ἐκδήλωση τοῦ Γιαχβὲ στὸν ναό του στὴν Ἱερουσαλήμ, ὅπου ἔμελλε νὰ θεαθεῖ μέσα στὴν νεφέλη τῆς δόξας μεταξύ των χερουβὶμ καὶ ὅπου προέβλεψε τὴν παρουσία καὶ τὴν λατρεία του. Δὲν διαβλέπει ἀκόμη στὸν στίχο ἄλλη προφητεία γιὰ τὴν ἄφιξή του στὸν Ναό του,¹⁶³ ὅπου ἡ δόξα τοῦ δευτέρου οἴκου θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ πρώτου,¹⁶⁴ καὶ γιὰ τὴν πρόνοιά του περὶ ἐνὸς ἀμνοῦ στὸν τόπο ἐκεῖνο γιὰ θυσία, ποῦ θὰ ἔσωζε καὶ ἀπὸ περιοδικὸ καὶ ἀπὸ αἰώνιο θάνατο, αἶροντας τὴν ἁμαρτία τοῦ κόσμου.

¹⁵⁶ E. Speiser, «Genesis. Introduction, Translation and Notes», *The Anchor Bible I*, New York 1962, σσ. 163-164.

¹⁵⁷ S. Driver, «The Book of Genesis. With Introductions and Notes», WBC, London 19043, σ. 220.

¹⁵⁸ R. W. L. Moberly, «The earliest commentary on the Akedah», VT 38 (1988) 306 – 307.

¹⁵⁹ Εξ. 29:38-46.

¹⁶⁰ Γεν. 22:13.

¹⁶¹ R. W. L. Moberly, *Genesis 12-50*, [OTG], Sheffield 1992, σσ. 42-47.

¹⁶² F. Cook, *Genesis. The Holy Bible According to the Authorized Version (A.D. 1611), with an Explanatory and Critical Commentary and a Revision of the Translation, by Bishops and Other Clergy of the Anglican Church*, τ. 1, Genesis-Exodus, London 1871, σ. 143.

¹⁶³ Μαλ. 3:1 : «καὶ ἐξαίφνης ἥξει εἰς τὸν Ναὸν ἐαυτοῦ Κύριος».

¹⁶⁴ Αγγ. 2:9 : «διότι μεγάλη ἔσται ἡ δόξα τοῦ οἴκου τούτου ἢ ἐσχάτη ὑπὲρ τὴν πρώτην».

Υποστηρίχθηκε επίσης ή άποψη, ότι ή δεύτερη όνομασία τοῦ ὄρους εἶναι ὕστερογενής καί σχετίζεται μέ τὸ γεγονός τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ, τῆς θεοφανείας (Κύριος ὤφθη). Ἡ δεύτερη αὐτὴ ἐξήγηση παρέχει ἐρείσματα στήν άποψη, ὅτι ή διήγηση ἀποβλέπει σκοπίμως στήν καθιέρωση τοῦ ὄρους Μωρία γιά λατρευτικούς σκοπούς, ἀλλά πρόκειται γιά ἐξήγηση ἀσφαλῶς μεταγενέστερη.¹⁶⁵

Ἡ ἀδιαμφισβήτητη διασκευή καί τροποποίηση τοῦ στίχου καί ή ἐξαιτίας τῆς δυσχέρεια περὶ τὴν διακρίβωση τῆς προελεύσεως καί τὴν ἐρμηνεία του ἔχει ἐπισημανθεῖ ἀπὸ πολλοὺς ἐρμηνευτές. Κάποιοι μάλιστα ἀπὸ τοὺς παλαιότερους¹⁶⁶ θεωροῦν ὅτι ὁ κρίσιμος αὐτὸς στίχος, ὅπως οἱ στ. 15-18, πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὸν συντάκτη τοῦ τελικοῦ κειμένου, ἐνῶ ὁ Driver¹⁶⁷ νομίζει ὅτι οἱ στ. 14-18 ἀποτελοῦν προσθήκη τοῦ συντάκτη Γιαχβιστῆ-Ελωχμιστῆ. Ἐτσι ὁμως ἀμφίβολο καθίσταται ἂν τὸ πρῶτο ἡμιστίχιο ἀνήκει ἢ ὄχι στήν ἀρχική διήγηση, ἐφόσον αὐτή, κατὰ τὰ φαινόμενα, κατακλείεται μέ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ὀνόματος τοῦ χώρου τῆς θυσίας.¹⁶⁸

Ὁ καθηγητὴς Ὀλυμπίου¹⁶⁹ ἔχει τὴν γνώμη ὅτι ὁ στ. 14α ὑπῆρχε στήν ἀρχική διήγηση τοῦ κειμένου (Ε), ή ὁποία ὕστερογενῶς ἔτυχε ἐπεξεργασίας καί τροποποιήθηκε ὑπὸ μεταγενεστέρου συντάκτη, ὁ ὁποῖος ἀσφαλῶς διαμόρφωσε καί προσάρμοσε τὶς ὀνομασίες κατὰ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς του. Θεωρεῖ μάλιστα αὐτονόητο ὅτι ή ἀλλαγὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ χώρου τῆς θυσίας ἔγινε μέ τὴν πρόθεση ἐκεῖνος μὲν νὰ ταυτισθεῖ μέ τὸν χώρο τοῦ ναοῦ τῆς Ἱερουσαλήμ, ή δὲ τελεσθεῖσα θυσία νὰ σχετισθεῖ μέ τὶς τελούμενες στὸν ναὸ θυσίες, ἀφοῦ αὐτὸ μόνον εἶχαν τὴν δυνατότητα νὰ κάνουν οἱ Ἑβραῖοι, γιά νὰ διατηρήσουν τὴν ἀγιότητα τοῦ Ναοῦ καί τὴν ἐγκυρότητα τῶν θυσιῶν τους πρὸς ἓνα Μεσσία, ὁ ὁποῖος ἔμελλε νὰ ἐμφανισθεῖ στὸν χώρο ἐκεῖνο, γιά νὰ τοὺς λυτρώσει.

Συμπερασματικά, ή θυσία τοῦ Ἰσαάκ κατὰ τὴν περιγραφή της δὲν διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὶς ἄλλες θυσίες τῶν πατριαρχῶν. Ἦταν προσδιορισμένη νὰ τελεσθεῖ στὸν τόπο, τὸν ὁποῖο ἐπρόκειτο νὰ ὑποδείξει ὁ Θεός, ἀφοῦ στὶς περὶ πατριαρχῶν διηγήσεις ή θυσία ἔπεται μιᾶς θεοφανείας ἢ σχετίζεται μέ τὴν ἀνάμνηση κάποιας προηγούμενης. Τέτοια λοιπὸν θεοφάνεια ὑπῆρξε καί ἐκείνη τοῦ Γεν. 22 καί ἀποδόθηκε μέ τὴν ἐκ μέρους τοῦ Ἀβραάμ ὀνομασία Γιαχβὲ γιρὲ (= ὁ Κύριος ὤφθη). Ὁ ἀκριβὴς τόπος τῆς θυσίας δὲν ἀναφέρεται, ἀλλὰ κατὰ τὸ πρωτότυπο κείμενο ἐντοπίζεται στὸ τοπωνύμιο γῆ Μωρία, μέ τὸ ὁποῖο ὑποδηλώνεται εὐρύτερη περιοχή.

¹⁶⁵ Ἡλ. Οἰκονόμου, *Πειρασμοὶ ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ (ὄροι, κείμενα καί μορφολογικὴ ἔρευνα)*, Ἀθήνα 1970, σ. 26.

¹⁶⁶ J. Tuch, *Commentar uber die Genesis, Halle 18712*, σ. 342. H. Strack, «Die Genesis ubersetzt und ausgelegt», *KHSAT* 1/1, Munchen 19052, σ. 81. E. Kautzsch – A. Socin, *Die Genesis. Mit ausserer Unterscheidung der Quellen-schriften*, Freiburg 1891, σ. 45. H. Holzinger, «Genesis», *KHCAT*, Freiburg – Leipzig – Tübingen 1898, σ. 164.

¹⁶⁷ S. Driver, «The Book of Genesis. With Introductions and Notes», *WBC*, London 19043, σ. 216.

¹⁶⁸ H. Reventlow, «Opfere deinen Sohn. Eine Auslegung von Genesis 22», *BiSt* 53, Neukirchen-Vluyn 1968, σ. 26.

¹⁶⁹ Ν. Ὀλυμπίου, *Απὸ τῆ θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σσ. 122-123.

Αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν διατύπωση ποικίλων θεωριῶν καὶ ὑποθέσεων, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες ἡ θυσία τελέσθηκε στὴν Συχέμ, στὴν γῆν τῶν Ἀμορραίων, στὴν Γερουέλ, στὴν ἔρημό της Ἰουδαίας, ἢ στὸ Λαχὰ Ροῖ, στὸν τόπο δηλαδὴ τῆς μόνιμης ἐγκαταστάσεως τοῦ Ἰσαάκ. Ὑστερόχρονη ὅμως βιβλικὴ παράδοση, ἡ ὁποία καταγράφεται στὸ Β΄ Χρον. (=Β΄ Παραλ.) 3:1 ταυτίζει τὴν γῆ τοῦ Μωρία μὲ τὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ. Ἡ παράδοση ἀσφαλῶς αὐτὴ, ποὺ σκοπῶς συνδέει τὴν Ἱερουσαλὴμ μὲ τοὺς πατριάρχες, ἥδη ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο ἐνεῖχε γιὰ τὸν Ἰουδαϊσμὸ ἑκτακτὴ σημασία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΓΗ ΜΩΡΙΑ – ΟΡΟΣ ΜΩΡΙΑ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΙΟΥΔΑΪΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

Γενικά

Ἦδη ἀπὸ τὸν 3ο π.Χ. αἰ. ἡ Ἀλεξάνδρεια εἶχε ἀναδειχθεῖ σὲ σπουδαῖο ἑλληνιστικὸ, πολιτιστικὸ καὶ πνευματικὸ κέντρο, ποὺ καθ’ ὅλη τὴν πολυδιάστατη ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ καὶ κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους κατέστη ἡ ἐστία, ποὺ θέρμαινε πολλὰς θρησκευτικὰς τάσεις, ὅσο ἡ Ρώμη ἀνέπτυσσε τὰ μεγάλα ὀρθολογιστικὰ συστήματα τοῦ παραδοσιακοῦ παγανισμοῦ. Μάλιστα ἐν μέσῳ τῶν δύο ἐκεῖ κόσμων, τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ ἰουδαϊκοῦ, ἡ κοσμοπολὴ τῆς Ἀλεξάνδρειας ὑπῆρξε ὁ ἐνδιάμεσος στὸν καθοριστικὸ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἰουδαϊσμοῦ ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ τῶν ἀφομοιωτικῶν τάσεων καὶ τῶν δυνάμεων τῆς ὀρθόδοξης συντηρητικότητος. Ἐκεῖ, ἐντὸς τοῦ πλαισίου τοῦ κοσμοπολίτικου πνεύματος καὶ κλίματος τῆς περιόδου ἐκείνης, συγχωνεύονται οἱ ἰουδαϊκὲς παραδόσεις μὲ αἰγυπτιοελληνικὰ στοιχεῖα καὶ ἀντιπαρατίθεται ἡ ἰουδαϊκὴ θρησκεία πρὸς τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Ἐκεῖ, στὸ πλαίσιο τοῦ πολυδαίδαλου καὶ πολυσχιδοῦς συγκρητισμοῦ τῶν λαῶν, συντελεῖται ἡ γένεση σπουδαίων προϊόντων τοῦ πνεύματος κυρίως ἀπὸ τὸν Φίλωνα, καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὸν Ἰώσηπο. Ἐκεῖ ἀκόμη ἀπὸ τοὺς ἑλληνιστὰς ἰουδαῖους διανοοῦμενους, γνῶστες τῆς ἑλληνικῆς καὶ γνήσιους φορεῖς τοῦ βιβλικοῦ πνεύματος συντελέσθηκε τὸ μέγα ἐπίτευγμα τῆς μεταφράσεως τῆς ἑβραϊκῆς Βίβλου στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, καὶ ἔτσι προέκυψε ἡ περιπυστη μετάφραση τῶν Ἑβδομήκοντα, διὰ τῆς ὁποίας ἡ ἑλληνίζουσα ἰουδαϊκὴ διασπορὰ ἀπέκτησε τὸ δικό της ἱερὸ κείμενο. Ἀξιοσημεῖωτο ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι στὸν ἑλληνιστικὸ ἰουδαϊκὸ κόσμον, μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς Ἰουδαίας ἀπὸ τοῦ Ἑλληνες, τὸ κύριο φιλολογικὸ εἶδος συνίστατο σὲ ἔργα ἀποκαλυπτικοῦ χαρακτῆρος, ἀπότοκα ἀπελευθερωτικῶν κινημάτων, ὁμάδων ἢ τάξεων, τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζονταν ἀπὸ μεσσιανικὰς ἀντιλήψεις καὶ ἐντονότατα ἐπέδρασαν στὴν διαμόρφωση ἀνάλογων ἀντιλήψεων καὶ σὲ μεταγενέστερα ἰουδαϊκά, ὅπως ἐκεῖνα τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ ραββινικοῦ ἰουδαϊσμοῦ.¹⁷⁰

¹⁷⁰ Περὶ τῆς ἑλληνιστικῆς γραμματείας ἐν γένει βλ. Α- Μ. Croiset, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας*, ἐν Ἀθήναις 1938, σσ. 892-893. G. Murray, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας* (μεταφρ. Σ. Μενάνδρου), Ἀθῆναι 1964, σ. 399. J. de Romilly, *Ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματολογία*, Ἀθῆνα 1988, σσ. 257-258.

Ἡ ἑλληνιστικὴ ἰουδαϊκὴ γραμματεία¹⁷¹ βρίθει πληροφοριῶν περὶ τοῦ Γεν. 22, δηλώνοντας τὴν ὑπαρξὴ στοιχείων, τὰ ὅποια ἀξιοποιήθηκαν γιὰ τὴν σύσταση τῆς διδασκαλίας τῆς Akedah κατὰ τὴν πρώτην ραββινικὴ γραμματεία, ἡ ὁποία εἰσήχθη καὶ στὰ κείμενα τῆς προγενέστερης ταργουμικῆς γραμματείας.

Ἡ περὶ θυσίας τοῦ Ἀβραάμ διήγηση κατέχει σημαντικὴ θέσι στὴν προγενέστερη ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ περίοδο ἑβραϊκὴ λογοτεχνία. Ἔτσι ἀπαντᾷ στὸ βιβλίον τῶν Ἰωβηλαίων (XVII 15 καὶ XVIII 19) στὴν Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία τοῦ Ἰωσήπου (I 222 - 236) καὶ στὸ Δ' Μακκαβαίων (XIII 12.XVI 20). Ἡ ἀποδιδόμενη σὲ αὐτὴν σπουδαιότητα στὴν ἐν λόγω λογοτεχνία εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδοθεῖ σὲ ραββινικὴ ἀντίδραση ἐνὸς της διαμορφώσεως τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος τῆς λύτρωσης, ἂν καὶ αὐτὴ ἔχει παλαιότερη προέλευση, ὅπως μαρτυρεῖ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ διαδραματίζει συγκεκριμένον ρόλον καὶ στὰ προηγούμενα κείμενα τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας.¹⁷² Τέλος, τὸ ὑπὸ πραγμάτευση θέμα ἐξετάζεται καὶ ὑπὸ τὸ φῶς σχετικῶν ἔργων τοῦ Φίλωνος τοῦ Ἀλεξανδρέως, τῶν σχετικῶν μὲ τὴν πολυθρύλητη ἐκείνη θυσία.

Ἰωβηλαῖα

Στὸ βιβλίον τῶν Ἰωβηλαίων, τὸ ὁποῖον συγκαταλέγεται στὰ λεγόμενα Ἀπόκρυφα τῆς Π. Διαθήκης¹⁷³ καὶ ἀνάγεται στὸ τέλος τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., παρὰ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ περιέχει καὶ παλαιότερες παραδόσεις¹⁷⁴, καὶ στὸ οἰκεῖον χωρίον, ὅπου γίνεται λόγος περὶ τοῦ τόπου τῆς θυσίας, σημειώνεται: « καὶ πορεύθητι εἰς τὴν γῆν τὴν ὀρεινὴν, καὶ πρόσφερε αὐτὸν ἐφ' ἐνός τῶν ὀρέων, τὸ ὁποῖον θὰ σοῦ ὑποδείξω».¹⁷⁵

Ἀπὸ τὸ κείμενον δηλαδὴ καταφαίνεται ὅτι οὔτε συγκεκριμένη τοποθεσία προσδιορίζεται οὔτε ἀνάλογο τοπωνύμιον ἀναφέρεται, ἀλλὰ ὁ συγγραφέας, ἀγνοώντας προφανῶς τὴν βιβλικὴ ὀνομασία *γῆ τοῦ Μωρία*, χαρακτηρίζει τὴν ὅλη

¹⁷¹ Εἰδικότερα περὶ τῆς ἑλληνιστικῆς ἰουδαϊκῆς γραμματείας βλ. A. Lesky, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας* (μετφρ. A. Τσοπανάκης), Θεσσαλονίκη 1981, σσ. 1095-1103, ὅπου καὶ πλούσια σχετικὴ βιβλιογραφία. K. Ζάρρα, *Ἱστορία τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης*, Ἀθήνα 2005, σσ. 79 κ.ἐξ. καὶ 307-308.

¹⁷² H. Riesenfeld, *Jesus transfigure*, σ. 87.

¹⁷³ A. Charles, *The book of Jubilees or The Little Genesis*, London 1902. Τοῦ αὐτοῦ, *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament*, τ. 2, *Apocrypha, The Book of the Jubilees*, Oxford 1913, σσ. 1- 82. Σ. Ἀγουρίδου, *Τὰ Ἀπόκρυφα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, Κείμενο-Εἰσαγωγή-Σχόλια*, τ. Α', Ἀθήνα 1980, σσ. 42-159. J. Vanderkam, *The Book of Jubilees*, Cambridge, 1985.

¹⁷⁴ H. H. Rowley, *The Relevance of Apocalyptic. A Study of Jewish and Cristian Apocalypses from Daniel to the Revelation*, London 1963, σ. 86. R. Le Deaut, «La nuit Pascale, Essai sur la signification de la Paque juive a partir du Targum d' Exode XII 42», *AnBib* 22, Institut Biblique Pontifical, Rome 1963, σ. 179. J. Swetnam, «Jesus and Isaac: A Study of the Epistle to the Hebrews in the Light of the Aqedah», *AnBib* 94, E. Pontificio Instituto Biblico, Romae 1981, σ. 37. Σ. Ἀγουρίδου, *Τὰ Ἀπόκρυφα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, Κείμενο-Εἰσαγωγή-Σχόλια*, τ. Α', Ἀθήνα 1980, σ. 50. O. Eissfeldt, *Einleitung in das Alte Testament unter Einschluf der Apokryphen und Pseudepigraphen sowie der apokryphen – und pseudepigraphenartigen Qumran-Schriften*, Tubingen 1974, σ. 842

¹⁷⁵ *Ἰωβηλαῖα* 18:2.

περιοχή ως γῆν τὴν ὀρεινὴν, ἀναφερόμενος γενικῶς καὶ ἀορίστως σὲ μία τοποθεσία καὶ ἐστιάζοντας μόνον στὴν γεωφυσικὴ τῆς διαμόρφωση. Στὸν στίχο μάλιστα αὐτὸν ὁ συγγραφέας οὔτε τὸ MK ἀκολουθεῖ οὔτε τὴν μετάφραση τῶν Ἑβδομήκοντα ἔχει ὑπόψη του, ὅπου ὁ μεταφραστὴς ἀποδίδει τὴν ἔκφραση ὡς γῆν τὴν ὑψηλὴν, οὔτε ἄλλη παραλλαγή ἀναγόμενῃ στὴν περίοδον ἐκείνη. Ἐνδεχομένως εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν ἄλλο χειρόγραφο καὶ ὄχι τὸ ἐβραϊκὸ πρωτότυπο ἢ τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση. Ἐν προκειμένῳ ὁ Sabourin σημειώνει ὅτι τὸ βιβλίον τῶν Ἰωβηλαίων, ὡς προῖόν τοῦ φαρισαϊκοῦ ἰουδαϊσμοῦ τοῦ ὕστερου 2ου αἰ. π.Χ. ἀποδίδει κεντρικὴ σημασία στὸν Νόμο. Ἔτσι στὸ ὁλοκαύτωμα ἀποδόθηκε χαρακτήρας ἐξιλέωσης (6:14 καὶ 50:11) καὶ τὸ βιβλίον ἐντοπίζει τὴν θυσία τοῦ Ἰσαὰκ στὸ ὄρος Σιών, ἐνῶ στὸ πρωτότυπο κείμενο ὁ τόπος δηλώνεται ὡς Moriah, μὴ ἄγνωστη τοποθεσία, ἢ ὁποία στὸ Β΄ Χρον. (=Β΄ Παραλ.) 3:1 ἀναφέρεται ὡς Ἀμορρία.¹⁷⁶

Ἀναφορικὰ μὲ τὴν προετοιμασία τῆς θυσίας καὶ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Ἀβραάμ μετὰ τὸν Ἰσαὰκ καὶ τοὺς δύο ὑπηρέτες πρὸς τὸν τόπο τῆς θυσίας, δὲν παρατηρεῖται διαφοροποίηση στὸ κείμενο τῶν Ἰωβηλαίων. Ἐξαιρετικὸ ὅμως ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ μαρτυρία περὶ τῆς περιοχῆς, στὴν ὁποία ἔφθασαν κατόπιν πορείας τριῶν ἡμερῶν καὶ ἀπὸ τὴν ὁποίαν εἶδαν μακρόθεν τὸν τόπον¹⁷⁷.

Καὶ ἐν προκειμένῳ πάντως δὲν κατονομάζεται τὸ ὄρος τῆς θυσίας, παρέχεται ὅμως ἡ πρόσθετη πληροφορία σχετικὰ μὲ τὸ σημεῖο, ὅπου θὰ παρέμεναν οἱ συνοδοὶ ὑπηρέτες. Κατὰ τὸ κείμενο λοιπὸν τῶν Ἰωβηλαίων, ὅταν ὁ Ἀβραάμ ἦλθε στὸ τὸ φρέαρ τοῦ ὕδατος, εἶπε στοὺς ὑπηρέτες του νὰ παραμείνουν ἐκεῖ μαζί μὲ τὴν ὄνο¹⁷⁸. Διευκρινίζεται ὅτι πρόκειται περὶ πληροφορίας μοναδικῆς τόσο στὶς βιβλικές, ὅσο καὶ στὶς ἐξωβιβλικές πηγές, ποὺ περιλαμβάνουν τὴν ὑπὸ ἐξέταση διήγηση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ δύο ὑπηρέτες ἐντέλλονταν νὰ παραμείνουν καὶ νὰ ἀναμείνουν τὸν Ἀβραάμ σὲ τόπο μὲ πόσιμο νερό, ἀπαραίτητο στὶς θερμὲς ἐρημικὲς περιοχὲς τῆς Παλαιστίνης. Παρὰ ταῦτα καὶ ἡ θέση ἐκείνη εἶναι ἄγνωστη, ἀφοῦ οὔτε τὸ κείμενο προσδιορίζει τὴν κατεύθυνση τῆς περαιτέρω πορείας τῶν δύο ἡρώων οὔτε σὲ ἄλλη πηγὴ συναφῆ καὶ συνεπικουρὴ ὑπάρχει σχετικὴ διαφωτιστικὴ πληροφορία¹⁷⁹.

Ἀκολουθῶς κατὰ τὴν συνοδοιοπρία πατρὸς καὶ υἱοῦ πρὸς τὸν τόπον τῆς θυσίας, στὸν δραματικὸν τοῦς διάλογο, στὴν ἀφίξή τοῦς καὶ στὴν προετοιμασίαν τῆς θυσίας, τὸ κείμενον τῶν Ἰωβηλαίων ἀκολουθεῖ πιστὰ τὸ βιβλικὸν κείμενον, πλὴν τῆς περιπτώσεως, κατὰ τὴν ὁποία δὲν κατονομάζεται τὸ ὄρος, ἀλλ' ἀπλῶς χαρακτηρίζεται ὡς ὄρος τοῦ Θεοῦ.¹⁸⁰ Ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς παραπέμπει στὴν ἀνάλογον ἔκφραση τοῦ ὅρους τοῦ Γιαχβὲ στὴν Ἱερουσαλήμ. Δὲν πρέπει ἄρα νὰ ἀποδοκιμασθῇ ἡ ὑπόθεσις, ὅτι ἔτσι ὁ συγγραφέας ἐπιχειρεῖ νὰ ταυτίσει ἔμμεσα τὸ

¹⁷⁶ L. Sabourin, «Isaac and Jesus in the Targums and the NT», *RSB* 1 (1981) 40-41.

¹⁷⁷ Ἰωβηλαῖα 18:3: «ἐπορεύθη εἰς τὸν τόπον διὰ τριῶν ἡμερῶν καὶ εἶδε μακρόθεν τὸν τόπον».

¹⁷⁸ Ἰωβηλαῖα 18: 4.

¹⁷⁹ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 152.

¹⁸⁰ Ἰωβηλαῖα 18:5-8.

ὄρος τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαὰκ μὲ τὸ ὄρος τοῦ οἴκου τοῦ Θεοῦ στὴν Ἱερουσαλήμ. Μὲ δεδομένες μάλιστα τὴν ἐξέλιξη τοῦ κειμένου καὶ τὴν πρόθεση τοῦ συγγραφέα, ἡ ἄποψη αὐτὴ καθίσταται ἰσχυρότερη καὶ σαφέστερη, ἐφόσον ἐπιδίωξη τοῦ κειμένου εἶναι ἡ ταύτιση τοῦ ὄρους τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαὰκ μὲ τὸ ὄρος Σιών στὴν Ἱερουσαλήμ, ποὺ θεωρεῖται ὡς τὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ.¹⁸¹

Ἡ ἐξαιρετικὴ σημασία τοῦ κειμένου τῶν Ἰωβηλαίων συνίσταται καὶ στὴν περαιτέρω παρεχόμενη μαρτυρία ἀναφορικὰ πρὸς τὸν τόπο καὶ τὸν χρόνο τῆς θυσίας, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ θεολογικὸ ὑπόβαθρο, ποὺ τῆς ἀποδόθηκε μὲ τὸν συσχετισμὸ τῆς πρὸς τὴν ἐορτὴ τοῦ ἐβραϊκοῦ Πάσχα. Ὡς πρὸς τὸν τόπο μάλιστα στοιχεῖ πρὸς τὰ ἀνάλογα χωρία τοῦ βιβλικοῦ κειμένου. Ἀμέσως μετὰ τὴν σωτηρία τοῦ Ἰσαὰκ καὶ τὴν θυσία τοῦ ἀμνοῦ, ὁ πατριάρχης, κατὰ τὰ εἰωθότα, προβαίνει στὴν ὀνοματοδοσία τοῦ τόπου: «καὶ ἐκάλεσεν Ἀβραάμ τὸν τόπον ἐκεῖνον ὁ Κύριος ἔχει ἴδει, ὥστε νὰ λέγεται [ἐν τῷ ὄρει] ὁ Κύριος ἔχει ἴδει: τοῦτο εἶναι τὸ ὄρος Σιών».¹⁸²

Ἄρα καὶ στὸ κείμενο τῶν Ἰωβηλαίων, ὅπως καὶ στὸ ἀντίστοιχο τῆς Γενέσεως, δὲν δηλώνεται ρητῶς καὶ σαφῶς ἰδιαίτερη ὀνομασία ἀρκοῦντως γνωστῆς καὶ συγκεκριμένης περιοχῆς. Διότι ἡ φράση ὁ Κύριος ἔχει ἴδει ἀναντίρρητα ἀποτελεῖ τὴν ὀνοματοδοσία ἐκ μέρους τοῦ Ἀβραάμ, ἀλλὰ αὐτὴ εἶναι περιγραφικὴ τοῦ συντελεσθέντος σὲ αὐτὴν γεγονότος καὶ ὄχι τοπογραφικὸς χαρακτηρισμὸς ἢ σημασία τοῦ ὄρους τῆς θυσίας. Ἔτσι τὸ παρατηρούμενο κενὸ τοῦ βιβλικοῦ κειμένου πρέπει πιθανῶς νὰ ἀποδοθεῖ στὸ γεγονός, ὅτι κατὰ τὸν χρόνο συγγραφῆς τῶν Ἰωβηλαίων δὲν ὑπῆρχε θέση γνωστὴ μὲ τὴν ὀνομασία ἐκείνη.¹⁸³ Ἀπὸ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ κενὸ ἐκ τῆς ἀσαφείας καὶ τῆς ἐλλείψεως τοῦ τοπωνυμίου, θέλοντας προφανῶς νὰ ἐπωφεληθεῖ ὁ συγγραφέας τῶν Ἰωβηλαίων, προσέθεσε τὴν φράση, ὅτι τὸ ὄρος τοῦτο εἶναι τὸ Σιών.¹⁸⁴

Μὲ τὴν ἐνδιαφέρουσα καὶ ἐντυπωσιακὴ ἐκείνη προσθήκη τοῦ παλαιότερου ἐξωβιβλικοῦ κειμένου περὶ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ ἐπεξηγεῖται πλέον ἐπαρκῶς ἡ γῆ ἢ ὄρεινή, ποὺ ἀπαντᾷ στὴν ἀρχὴ τῆς διηγήσεως καὶ ἀποτελεῖ ἀντίστοιχη τῆς γῆς τοῦ Μωρία τοῦ ΜΚ, καὶ κατ' ἐπέκταση προσδιορίζεται σαφῶς ἡ ἀκριβὴς θέση, ὅπου τελέσθηκε ἡ θυσία. Δηλαδή ἡ ὀνομασία ὄρος Σιών¹⁸⁵ ὑποδήλωνε τὴν περιοχὴ ἐκείνη τῆς Ἱερουσαλήμ, ἢ ὁποία ταυτίστηκε μὲ τὸ ὄρος τοῦ Κυρίου, ὅπου, κατὰ τὴν Ἰουδαϊκὴ παράδοση ἔκειτο ὁ ναὸς τοῦ Θεοῦ ἢ ὁ οἶκος τοῦ Γιαχβέ.

¹⁸¹ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 152.

¹⁸² *Ἰωβηλαῖα 18:13*.

¹⁸³ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 154.

¹⁸⁴ *Ἰωβηλαῖα 18:13*.

¹⁸⁵ Τὸ ὄνομα Σιών στὸ βιβλικὸ κείμενο σημαίνει τὴν πόλιν τοῦ Δαβίδ. Ἀρχικῶς ἔτσι ὀνομαζόταν τὸ φρούριο τῶν Ἰεβουσαίων, τὸ ὁποῖο κατέλαβε ὁ Δαβίδ (*Β' Βασ. (=Β' Σαμ.) 5:6-10*) στὸν νοτιοανατολικὸ λόφο τῶν Ἱεροσολύμων. Ὑστερογενῶς Σιών ἀπεκλήθη ὁ λόφος τοῦ Ναοῦ, ἀλλὰ καὶ ἡ εὐρύτερη περιοχὴ του. Παρὰ τὸ γεγονός μάλιστα ὅτι στὴν σημερινὴ τοπογραφία ὑπάρχει σαφὴς ἀντιδιαστολὴ τῶν δύο ἐκείνων θέσεων, στὴν θρησκευτικὴ συνείδηση ἡ λέξις σημαίνει τὴν ἴδια τὴν ἁγία πόλιν Ἱερουσαλήμ.

Σύμφωνα με τὰ πορίσματα τῆς Βιβλικῆς Ἱστορίας, ὁ ναὸς στὸ ὄρος Σιών ἐξελίχθηκε στὸν μεγαλύτερο καὶ ἐπισημότερο θρησκευτικὸ κέντρο τῆς ἱστορίας τοῦ ἀρχαίου Ἰσραὴλ καὶ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἡνωμένης Μοναρχίας καὶ κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους μέχρι τὴν Βαβυλώνια μετοικεσία.¹⁸⁶

Μετὰ τὴν ἐπιστροφή τῶν Ἰουδαίων στὶς ἐστίες τους ὁ ναὸς τῶν Ἱεροσολύμων ἦταν τὸ μοναδικὸ κέντρο λατρείας τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ ὡς τέτοιο παρέμεινε στὴν συνείδηση τῶν Ἰουδαίων μετὰ τὴν καταστροφή του τὸ 70 μ.Χ. Ἐπομένως, ἂν ἡ καθιερωμένη χρονολόγηση τῶν Ἰωβηλαίων ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα, γίνεται σαφὲς ὅτι στὶς ἀρχὲς τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. τὸ ὄρος τῆς θυσίας ταυτίζεται μετὰ τὸ ὄρος Σιών, τὴν τοποθεσίαν τοῦ ὄρους τοῦ Γιαχβὲ στὴν Ἱερουσαλήμ. Ἄν καὶ ἡ ταύτιση αὐτὴ ἐμφανίζεται κάπως παράδοξη, ἂν ληφθοῦν ὑπόψη οἱ αἰτιολογικὲς τάσεις τοῦ συγγραφέα, ἐπιτρέπεται καὶ ὁ ἰσχυρισμὸς, ὅτι ἀσφαλῶς σκόπιμη εἶναι ἡ ἐνέργεια τῆς σύνδεσης τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαὰκ μετὰ τὸν Ναό, καὶ κυρίως μετὰ τὶς τελούμενες στὸν περίβολό του θυσίαι,¹⁸⁷ καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ τὸ κείμενο τῶν Ἰωβηλαίων ὡς προχριστιανικὴ πηγὴ καὶ μαρτυρία ἐνέχει μεγάλη σπουδαιότητα, ἀφοῦ, ἐκτὸς τῶν ἄλλων ταυτίζει τὸ ὄρος τῆς θυσίας μετὰ ἐκεῖνο τοῦ ναοῦ τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ συνδέει τὴν θυσία τοῦ Ἰσαὰκ μετὰ τὸ Ἰουδαϊκὸ Πάσχα.¹⁸⁸ Ὁ R. Le Deaut μάλιστα ἐπισημαίνει σχετικὰ ὅτι ὁ τοπικὸς προσδιορισμὸς τῆς θυσίας στὸ ὄρος Σιών σχετίζεται μετὰ τὸν τρόπο τοῦ σφαγιασμοῦ τοῦ πασχάλιου ἀμνοῦ καὶ μετὰ τὸ τελετουργικὸ τῆς ἐκχύσεως τοῦ αἵματος στὴν βάση τοῦ θυσιαστηρίου, καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἡ ὡς ἀντίστοιχο προβαλλομένη θυσία πρέπει νὰ ὁλοκληρώνεται μόνο στὸ θυσιαστήριον τῆς Ἱερουσαλήμ.¹⁸⁹

Τῆς ἰδίας ἀπόψεως εἶναι καὶ ὁ Daly ὃχι μόνον ὡς πρὸς τὸν χρονικὸ προσδιορισμὸ τῆς θυσίας, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸν τρόπο τελέσεως αὐτῆς. Ἀποδέχεται δηλαδὴ ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ ὄρους Σιών, καὶ ἀκριβέστερα περὶ τοῦ χώρου, ὅπου ὑστερογενῶς οἰκοδομήθηκε ὁ Ναὸς καὶ ὅπου τελεῖται ἡ θυσία καὶ γίνεται ἡ τελετὴ αἵματος τῶν ἀμνῶν τοῦ Πάσχα.¹⁹⁰

Τὶς ἀπόψεις αὐτὲς τῶν Le Deaut καὶ Daly δριμύτατα ἐπέκριναν καὶ ἐντονότατα ἀμφισβήτησαν οἱ Davies καὶ Chilton, ἀπαξιώνοντας καὶ ὑποτιμώντας τὰ

¹⁸⁶ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 154.

¹⁸⁷ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 154. J. Swetnam, «Jesus and Isaac: A Study of the Epistle to the Hebrews in the Light of the Aqedah», *AnBib* 94, E. Pontificio Instituto Biblico, Romae 1981, σ. 38. R. Le Deaut, «La nuit Pascale, Essai sur la signification de la Paque juive a partir du Targum d' Exode XII 42», *AnBib* 22, Institut Biblique Pontifical, Rome 1963, σ. 180, ὅπου σημειώνεται ὅτι: «ἀκόμη ἂν καὶ ἂν δὲν κάνει τίποτε ἄλλο, παρὰ νὰ ἐπαναλαμβάνει τὴν διάταξη τοῦ Δευτ. 17:7, ἡ ἐμμονὴ αὐτῆς ἐκ μέρους κάποιου νὰ τοποθετεῖ ρητῶς τὴν πασχάλια θυσία τοῦ Ἰσαὰκ ἐπὶ τοῦ ὄρους Σιών, εἶναι ἀξιοσημείωτη».

¹⁸⁸ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 159.

¹⁸⁹ R. Le Deaut, «La nuit Pascale, Essai sur la signification de la Paque juive a partir du Targum d' Exode XII 42», *AnBib* 22, Institut Biblique Pontifical, Rome 1963, σσ. 179-184. Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 159.

¹⁹⁰ R. Daly, «Soteriological Significance» *CBQ* 39 (1977)55. Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 160.

υπονοούμενα των Ίωβηλαίων, με τὸν ισχυρισμὸ ὅτι, στὸ βιβλίον ἐκεῖνο ὅλα τὰ σημαντικὰ γεγονότα στὴν ζωὴ τῶν Πατριαρχῶν ἐπιχειρεῖται νὰ συνδεθοῦν μὲ κάποια ἀντίστοιχη καὶ ἐπίσημη Ἰουδαϊκὴ ἐορτή. Ἀπορρίπτουν μάλιστα καὶ τὴν ἄποψη, ὅτι ἡ ταύτιση τῆς γῆς τοῦ Μωρία μὲ τὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ ἐκφράζει τὴν ταύτιση τῆς προσφορᾶς τοῦ Ἰσαὰκ μὲ τὴν τελετὴ αἵματος τοῦ Ἰουδαϊκοῦ Πάσχα. Δὲν παραλείπουν ἀκόμη νὰ σημειώσουν ὅτι ἡ ἐπιχειρηματολογία αὐτὴ ἐπιβάλλει ὥστε καὶ κάθε ἄλλη πατριαρχικὴ διήγηση τῶν Ίωβηλαίων νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἐορταστικὴ χαγαδᾶ. Μὲ τὸ ἴδιο δηλαδὴ σκεπτικὸ θὰ ἔπρεπε νὰ συνδεθοῦν καὶ ἄλλα ἀξιόλογα γεγονότα μὲ τὸ Ἰουδαϊκὸ Πάσχα, ὅπως ἡ ὁλοκλήρωση τῆς Κιβωτοῦ τοῦ Νῶε, ἡ θυσία τοῦ Ἀβραὰμ στὴν Συχέμ καὶ τὸ ὄνειρο τοῦ Ἰακώβ στὴν Βαιθήλ¹⁹¹. Οἱ δύο αὐτοὶ ἐρευνητὲς παραπέμπουν στὸ Β΄ Χρονικῶν,¹⁹² ὅπου ὁμως ἡ ταύτιση τῶν δύο τοποθεσιῶν δὲν ἔχει τέτοια σημασία.

Φλάβιος Ἰώσηπος ὁ Ἰουδαῖος

Ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ἰωσήπου διαφαίνεται ἡ πρόθεσή του νὰ ἀναδείξει τὴν διήγησή του ἀνώτερη ἀπὸ μία ἀπλὴ ἱστορία πίστεως καὶ ἀφοσιώσεως τοῦ Ἀβραὰμ πρὸς τὸν Θεὸ καὶ πλήρους ὑπακοῆς τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἰσαὰκ πρὸς τὸν πατέρα του. Αὐτὸ μάλιστα ἐπιμαρτυρεῖ καὶ τὸ γεγονὸς, ὅτι ὁ Ἰώσηπος διευκρινίζει τὴν ἐντολὴ τοῦ Θεοῦ, ὅτι δηλαδὴ ἐκεῖνος ζητοῦσε ἀπὸ τὸν Ἀβραὰμ γιὰ τὸν ἑαυτόν του νὰ τοῦ προσφέρει θύμα καὶ ἱερεῖο καί, ἀφοῦ παραλάβει τὸν υἱὸν τοῦ Ἰσαὰκ, νὰ μεταβεῖ καὶ νὰ τὸν προσφέρει θυσία ὁλοκαυτώματος «εἰς τὸ Μώριον ὄρος».¹⁹³ Παρατηρητέον ὁμως εἶναι ὅτι ὁ Ἰώσηπος, ἐνῶ ἀκολουθεῖ πιστῶς καὶ κατὰ κανόνα τὸ κείμενο τῶν Ἑβδομήκοντα, ὅπου ἀσαφῶς, γενικῶς καὶ ἀορίστως γίνεται λόγος γιὰ τὴν γῆν τὴν ὑψηλὴν, χωρὶς ἀναφορὰ στὴν τοποθεσίαν Μωρία, ἐπὶ τοῦ προκειμένου στοιχώντας στὸ πρωτότυπο κείμενο κάνει λόγο γιὰ τὸ «Μώριον ὄρος», χωρὶς πάντως νὰ σημειώσῃ περαιτέρω διευκρινιστικὰς περὶ αὐτοῦ λεπτομέρειες, ὅπως ἡ περίπτωση τῆς ὀνοματοδοσίας τοῦ τόπου τῆς θυσίας ἀπὸ τὸν πατριάρχη. Ἐχει μάλιστα διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη, ὅτι ὁ Ἰώσηπος, ἀφενὸς γιὰ νὰ ἀποφύγῃ τὴν σύγχυση, ἡ ὁποία θὰ ἦταν ἐνδεχόμενον νὰ προκληθεῖ στοὺς ἐλληνιστὰς ἀναγνώστες ἀπὸ τὴν λέξη «Μώριον» λόγῳ τοῦ ὁμοήχου τῆς μὲ τὶς λέξεις μώριον καὶ μωρία (ἄγνοια, ἀφροσύνη, ἔλλειψη νοημοσύνης), καὶ ἀφετέρου γιὰ νὰ ἀποτρέψῃ τὸ ἐνδεχόμενον τῆς συναγωγῆς τοῦ σφαλεροῦ συμπεράσματος, ὅτι δῆθεν ὁ πατριάρχης ἔλαβε τὴν ἐντολὴ νὰ ὀδηγήσῃ καὶ νὰ σφαγιάσῃ τὸν υἱὸν του σὲ ὄρος τῆς ἀφροσύνης,

¹⁹¹ P. Davies – B.D. Chilton, « The Aqedah » *CBQ* 40 (1978) 518-519.

¹⁹² Β΄ Χρον. (=Β΄ Παραλ.) 3:1 κέζ.

¹⁹³ Ἰωσήπου, *Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία* I 224: «εἰς τὸ Μώριον ὄρος ἀναγαγόντα ὁλοκαυτῶσαι».

διευκρινίζει περαιτέρω ότι ἐπρόκειτο περὶ τοῦ ὄρους, στὸ ὁποῖο ὑστερογενῶς ἀνηγέρθη ὁ Ναός.¹⁹⁴

Ὁ Ἰώσηπος ὁμως ὡς ἱερεὺς εἶχε ὑπηρετήσει στὸν Ναὸ,¹⁹⁵ καὶ ἐπομένως εὐλογον ἦταν νὰ ἐξάρει καὶ μάλιστα μετ' ἐμφάσεως τὸ γεγονός, ἐπισημαίνοντας ὅτι ὁ χῶρος αὐτὸς ἔκειτο στὴν θέσῃ τῆς ὑπέρτατης ἐκφράσεως καὶ ἐπιβεβαιώσεως τῆς πίστεως των, στὸν χῶρο δηλαδὴ τοῦ Ναοῦ, ὁ ὁποῖος ἔμελλε νὰ γίνῃ τὸ ἐπίκεντρο τῆς Ἰουδαϊκῆς λατρείας ὡς τὴν τελικὴ καταστροφή του. Καὶ ἀσφαλῶς ὅτι ἡ θυσία τοῦ Ἰσαὰκ συντελέσθηκε στὴν γῆ τοῦ Μωρία, σημειώνεται καὶ στὸ πρωτότυπο βιβλικὸ κείμενο, ὁ Ἰώσηπος ὁμως, καταγράφοντας καὶ στὸ δικό του κείμενο τὴν μαρτυρία, ἐξαλείφει πλέον ὅποιαδήποτε ἀσάφεια ἢ ἀμφισβήτηση.

Ἀλλὰ καὶ περαιτέρω ὁ Ἰουδαῖος λόγιος, ἀναφερόμενος στὴν ὑπὸ τοῦ Δαβὶδ ἐπιλογὴ τῆς θέσεως τοῦ Ναοῦ, παραπέμποντας τοὺς ἀναγνώστες του στὴν ἀντίστοιχη διήγηση, ἐπισημαίνει ρητῶς καὶ ἀπεριφράστως ὅτι ἡ θέσῃ ἐκείνη ταυτίζεται μὲ τὸν χῶρο, ὅπου ἄλλοτε ὁ Ἀβραάμ, τηρώντας τὴν ἐντολὴ τοῦ Θεοῦ, ὁδήγησε τὸν υἱὸν τοῦ Ἰσαὰκ, γιὰ νὰ τὸν προσφέρει ὀλοκαύτωμα.¹⁹⁶

Εἶναι λοιπὸν φανερό ὅτι ὁ Ἰώσηπος ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἤδη τῆς περιγραφῆς του εἶχε τὴν πρόθεσιν καὶ τὴν τάσιν νὰ προετοιμάσῃ τοὺς ἀναγνώστες του γιὰ τὴν σύνδεσιν τῆς ἐτοιμότητος τοῦ Ἀβραάμ νὰ θυσιάσῃ τὸν Ἰσαὰκ μὲ τὶς ἄλλες θυσίες, ποὺ στὴν πράξιν ἦταν προσφορὲς ἀντιπροσωπευτικὲς στὸν χῶρο τοῦ ἴδιου Ναοῦ. Καί, ἐπειδὴ ἀποφεύγει προφανῶς τὶς περαιτέρω θεολογικὲς ἐμβανθύσεις, ἀποδέχεται τὴν ἄμεση δήλωσιν, ἡ ὁποία συνδέει τὴν θυσία τοῦ Ἰσαὰκ μὲ τὶς θυσίες τοῦ Ναοῦ.¹⁹⁷ Ἀκόμη καὶ στὴν διευκρινιστικὴ πληροφορία, ὅτι δηλαδὴ ὁ Ναὸς ἀνηγέρθη στὴν θέσῃ ἐκείνῃ, ὅπου εἶχε συντελεσθεῖ ἡ θυσία τοῦ Ἰσαὰκ, ἀρκεῖται μόνο στὴν ἱστορικὴ ἀναφορὰ καὶ ἀποφεύγει τὴν ὑπὸ θεολογικὸ πρίσμα θεώρησιν τοῦ γεγονότος, μὴ ἐπιθυμώντας νὰ προβάλῃ ὡς αἰτία τῆς ἐπιλογῆς τῆς θέσεως ἐκείνης τὴν θυσία. Ἔτσι περιορίζεται στὴν ἀπλὴ καὶ ξηρὴ ἀναφορὰ,¹⁹⁸ ὅτι αὐτὸ ἐγίνε, γιὰ νὰ οἰκοδομηθεῖ ὁ Ναὸς στὴ θέσῃ τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαὰκ, κατ' ἀντίθεσιν μὲ τὴν ραββινικὴ γραμματεία, ἡ ὁποία

¹⁹⁴ Ἰωσήπου, *Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία* I 226 : «τῇ δὲ τρίτῃ (sc. ἡμέρᾳ) ὡς κάτοπτον ἦν αὐτῷ τὸ ὄρος..., παραγίνεται εἰς τὸ ὄρος, ἐφ' οὗ τὸ ἱερὸν Δαβίδης ὁ βασιλεὺς ὕστερον ἰδρύεται». Βλ. G. Vermes, *Redemption and Genesis XXII. The Binding of Isaac and the Sacrifice of Jesus*, σ. 198. Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 189.

¹⁹⁵ L. Feldman, «Iosephus Version of the Binding of Isaac», *SBL* (1982) σ. 119.

¹⁹⁶ Ἰωσήπου, *Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία* VII 333.

¹⁹⁷ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 190. Καὶ ὁ μὲν R. Daly παραξενεύεται ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Ἰώσηπος ἀποφεύγει τὴν ἔστω καὶ παραμικρὴ σύνδεσιν τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαὰκ μὲ τὸ τυπικὸ των θυσιῶν τοῦ Ναοῦ, ἀκόμα καὶ μὲ τὸν πασχάλιο ἄμνόν, ἀλλὰ ὁ συγγραφέας, ἔχοντας ὡς μόνο σκοπὸ τῆς παρουσιάσεώς του τὴν ἱστορικὴ ἀφήγησιν, ἀποφεύγει ὅποιαδήποτε θεολογικὴ πραγμάτευσιν, ὅπως παρατηρεῖ ὁ καθηγητὴς Ν. Ὀλυμπίου, παραπέμποντας καὶ στὸν R. Le Deaut, «La nuit Pascale, Essai sur la signification de la Paque juive a partir du Targum d' Exode XII 42», *AnBib* 22, Institut Biblique Pontifical, Rome 1963, σ. 186.

¹⁹⁸ Ἰωσήπου, *Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία* VII 333. Βλ. L. Feldman, «Iosephus Version of the Binding of Isaac», *SBL* (1982) 118.

μετ' ιδιαιτέρας ἐμφάσεως προβάλλει τὴν αἰτιατικὴ αὐτὴ σχέση ἀμφοτέρων τῶν γεγονότων,¹⁹⁹ ὅπως θὰ σημειωθεῖ στὸ οἰκεῖο κεφάλαιο τῆς παρούσης.

Συμπερασματικά, ὁ Ἰώσηπος ἔγραψε, στοιχώντας καὶ ἐπὶ τῶν διαμορφωτικῶν τάσεων τῆς ἐποχῆς του, ὥστε, κατὰ τὴν ἔκθεση τῶν ἐξωτερικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ, νὰ εἰσάγονται καὶ νέα στοιχεῖα, διὰ τῶν ὁποίων νὰ προβάλλονται ἐντόνως ὁ λατρευτικὸς χαρακτήρας τῆς καὶ ὁ ἐπιδιωκόμενος σκοπὸς τῶν συγγραφέων.

Εἶναι γνωστὸ καὶ ἀναντίρρητο ὅτι ὁ Ναὸς, ὡς ἡ κατοικία τοῦ Γιαχβέ, καὶ τὸ τυπικὸ των θυσιῶν ἀποτελοῦσαν τὸ ἐπίκεντρο τῆς λατρευτικῆς ζωῆς τῶν Ἰουδαίων, ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴ του. Εἶναι ἐξίσου γνωστὸ ὅτι ἀπὸ τὶς βασικὲς θεολογικὲς ἀπόψεις τῆς Ἑλληνιστικῆς-Ἰουδαϊκῆς Γραμματείας προβάλλεται κατεξοχὴν ἡ προσδοκία τῆς ἀνοικοδομήσεως τοῦ Ἁγίου τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τοῦ ὄρους Σιών στὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ ἐξαίρεται κυρίως ἡ *τήρηση* τῶν θυσιῶν. Ἐπομένως εὐλόγο ἦταν ἡ πρόθεση καὶ ἡ ἐπιδίωξη τῶν συγγραφέων τῶν οἰκείων κειμένων νὰ ἐστιάσουν στὴν διατήρηση τῶν ἀναμνήσεων αὐτῶν καὶ περαιτέρω στὴν διάδοσή τους πρὸς τοὺς Ἰουδαίους τῆς διασπορᾶς. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ στὴν διήγηση τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαὰκ πρὸς προσδιορισμὸ τοῦ τόπου τῆς θυσίας προβάλλεται τὸ ὄρος Σιών, ὁ χώρος τοῦ μελλοντικοῦ Ναοῦ, ἡ σύμφωνα μὲ τὸν Νόμο μόνη θέσις τῆς θυσίας, καὶ μάλιστα τῆς τελετῆς αἵματος τῶν ἀμνῶν τοῦ ἰουδαϊκοῦ πάσχα.

Στὸν ἴδιο λοιπὸν χώρῳ τοῦ Ναοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν συγγραφέα τῶν Ἰωβηλαίων, ἀναφέρεται καὶ ὁ Ἰώσηπος, ὁ ὁποῖος μάλιστα, ἐπιχειρώντας τὸν ἐμπλουτισμὸ τῆς διηγήσεώς του μὲ παραδόσεις χαγγαδικές, ἐντοπίζει καὶ καθορίζει τὴν θέσις τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαὰκ στὸ ὄρος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑστερογενῶς « Δαβίδης ὁ βασιλεὺς » ἀνήγειρε τὸ ἱερό.

Ἄρα ἀντικειμενικὸς καὶ πρώτιστος σκοπὸς καὶ τοῦ Ἰωσήπου στὴν προκειμένη περίπτωση εἶναι ἡ ταύτιση τοῦ ὄρους τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαὰκ μὲ τὸ ὄρος Σιών, μὲ τὸν χώρῳ δηλαδὴ τῆς ἀνοικοδομήσεως τοῦ μελλοντικοῦ Ναοῦ στὴν Ἱερουσαλὴμ, ὁ ὁποῖος ἔτσι φέρεται ὡς ἤδη ἀπὸ τὴν πατριαρχικὴ περίοδο καθαγιασμένος. Συνάμα ὁμως ἐπιδιώκει καὶ τὴν ταύτιση τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαὰκ μὲ τὶς τελούμενες στὸν Ναὸ θυσίες, καὶ κατέξοχην μὲ ἐκείνη τῆς ἑορτῆς τοῦ Πάσχα.²⁰⁰

Φίλων ὁ Ἀλεξανδρεὺς

Ὁ Φίλων εὐθὺς ἐξαρχῆς καὶ ἄνευ περιστροφῶν ἢ παρέμβλητων περιγραφῶν παρέχει τὴν πληροφορία, ὅτι ἡ θυσία ἐπρόκειτο νὰ γίνῃ «ἐπὶ τινὸς ὑψηλοτάτου

¹⁹⁹ Gen. R10:10 LVI:10. L.Ginzberg, *The Legends of the Jews*, τ. 5, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1909-1938, σ. 253, ὑποσημ. 243-249.

²⁰⁰ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 237.

κολωνοῦ»²⁰¹, ἀπέχοντος ἐκ τῆς πόλεως «τριῶν ὁδὸν ἡμερῶν».²⁰² Ἀποφεύγει μάλιστα νὰ συσχετίσει τὴν τοποθεσία αὐτὴν μὲ ἄλλες γνωστὲς θέσεις. Ἐτσι, χωρὶς νὰ ἐπιμένει στὴν περιγραφή τῆς πορείας τοῦ πατριάρχῃ καὶ τῆς ἀκολουθίας του καὶ παραλείποντας τὸν διάλογο μεταξὺ πατρὸς καὶ γιοῦ, σημειώνει τὴν ἄφιξή τους στὸν «προσταχθέντα χῶρον, ὥσπερ ἀπὸ σκοπιᾶς ἰδὼν ἐκ μακροῦ».²⁰³ Σύμφωνα δηλαδὴ μὲ τὰ λεγόμενα τοῦ Ἰουδαίου λογίου, ὁ Ἀβραὰμ εἶδε καὶ ἀναγνώρισε τὸν τόπο τοῦ προορισμοῦ του σὰν ἀπὸ κάποιο ὑψηλὸ παρατηρητήριον, καὶ μάλιστα ἀπὸ μακρινὴ ἀπόσταση.

Ἄξιο παρατηρήσεως ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι ὁ Φίλων δὲν ἀποδίδει τὴν ἐβραϊκὴ λέξις *makom* ὡς τόπος, ὅπως οἱ Ἑβδομήκοντα καὶ ἡ ραββινικὴ γραμματεία ἢ ὁ ἴδιος σὲ ἄλλες περιπτώσεις, ἀλλὰ ὡς χῶρον τῆς μελλούσης θυσίας.²⁰⁴

Ὡς πρὸς τὸν τόπο ἐπίσης ὁ Φίλων ἄλλοῦ σιωπᾷ, ἐνῶ ἄλλοῦ ὁμιλεῖ γενικῶς καὶ ἀορίστως σὰν νὰ μὴν ἔχει γι' αὐτὸν ἰδιαίτερη σημασία. Στὸ ἔργο τοῦ πάντως Περὶ Ἀβραὰμ γίνεται ἐκτενὴς ἀναφορὰ στὴν θυσία, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ οὐδεμία ὑπάρχει μνεία στὸν τόπο Μωρία οὔτε κάποια ἄλλη νύξη, ὅτι ὁ τόπος τῆς θυσίας ἐνδέχεται νὰ ταυτίζεται μὲ τὴν θέση τοῦ ναοῦ τῶν Ἱεροσολύμων.²⁰⁵ Περαιτέρω μὲ τὴν φράση – ἀπάντηση τοῦ Ἀβραὰμ πρὸς τὸν Ἰσαάκ: «ὁ Θεὸς ὄψεται ἱερεῖον ἑαυτῷ», ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν φράση «ἐν ἔρημίᾳ πολλῇ» ὑπαινίσσεται ὅτι ὁ τόπος τῆς θυσίας ἦταν ἔρημος καὶ ἀπομονωμένος, ἦταν δηλαδὴ πατέρας καὶ υἱὸς μόνοι μόνῳ Θεῷ.²⁰⁶ Πάντως ἡ ἐπισήμανση ὅτι ὁ τόπος ἦταν ἔρημος καὶ ἄγνωστος, ὑποδηλώνει τὴν προσπάθεια τοῦ Φίλωνος νὰ καταδείξει ὅτι ὁ πατριάρχης δὲν παρακινήθηκε στὴν πράξη τῆς θυσίας ἐκ τῆς ἐπιθυμίας καὶ τῆς προσδοκίας του νὰ ἀποκομίσει ἔπαινο ὡς ἀνταμοιβή

²⁰¹ Ὁ λόγιος Ἰουδαῖος, χάρις στὴν εὐρεία ἐλληνικὴ παιδεία του χρησιμοποιοῖ τὴν ἐπίσημη ἐλληνικὴ λέξις «κολωνός» (=ὑψωμα γῆς, λόφος γεώδης), ποὺ εἶναι ἰωνικὴ καὶ χρησιμοποιεῖται κυρίως στὸν Ἡρόδοτο καὶ στοὺς ποιητές.

²⁰² Φίλωνος, *Περὶ Ἀβραὰμ* 169: «διακειμένῳ δ' οὕτως (sc. τῷ Ἀβραὰμ) ἐξαπιναιῶς θεσπίζεται λόγιον οὐποι' ἐλπισθέν, σφαγιάσαι τὸν υἱὸν ἐπὶ τινὸς ὑψηλοτάτου κολωνοῦ πορρωτάτῳ τῆς πόλεως ἀποστάντα τριῶν ὁδὸν ἡμερῶν».

²⁰³ Αὐτόθι 171: «τὸν δὲ προσταχθέντα χῶρον ὥσπερ ἀπὸ σκοπιᾶς ἰδὼν ἐκ μακροῦ...».

²⁰⁴ Φίλωνος, *Περὶ τῶν τοῦ δοκησισόφου Κάιν* 17-18: «διὰ τοῦτο καὶ Ἀβραὰμ ἐλθὼν εἰς τὸν τόπον, ὃν εἶπεν αὐτῷ ὁ θεός, τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ ἀναβλέψας ὁρᾷ τὸν τόπον μακρόθεν (Γεν. 22:3-4). Ποῖον τόπον ἄρ' εἰς ὃν ἦλθε καὶ πῶς ἐστὶ μακρὰν; εἶπερ ἔφθη παραγενόμενος, ἀλλὰ μήποτε ὅπερ αἰνίττεται τοιοῦτόν ἐστιν.» Τοῦ ἰδίου, *Περὶ τοῦ θεοπέμπτου* εἶναι τοὺς ὀνείρους, I 63-64: «κατὰ δὲ τρίτον σημαινόμενον αὐτὸς ὁ Θεὸς καλεῖται τόπος τῷ περιέχειν μὲν τὰ ὅλα, περιέχεσθαι δὲ πρὸς μηδενὸς ἀπλῶς καὶ τῷ καταφυγῇ τῶν συμπάντων αὐτὸν εἶναι· καὶ εἰδήπερ αὐτός ἐστι χώρα ἑαυτοῦ, κεχωρηκῶς ἑαυτὸν καὶ ἐμφορόμενος μόνῳ ἑαυτῷ· ἐγὼ μὲν οὖν οὐκ εἰμι τόπος, ἀλλ' ἐν τόπῳ καὶ ἐκάστου τῶν ὄντων ὁμοίως...». Τοῦ ἰδίου, *Περὶ ἀποικίας* 166: «πορευθέντες ἀμφότεροι, ἀνῆλθον ἐπὶ τὸν τόπον, ὃν εἶπεν ὁ Θεός». Τοῦ ἰδίου, *Περὶ Ἀβραὰμ* 172-173 «ἐπὶ τὸν προσαχθέντα τόπον».

²⁰⁵ J. Swetnam, «Jesus and Isaac: A Study of the Epistle to the Hebrews in the Light of the Aqedah», *AnBib* 94, E. Pontificio Instituto Biblico, Romae 1981, σ. 42. S. Sandmel, *Philo's Place in Judaism. A Study of Conceptions of Abraham in Jewish Literature*, New York 1971, σ. 125. S. Sandmel, «Philo's Place in Judaism», *HUCA* 26 (1995), σ. 246.

²⁰⁶ Φίλωνος, *Περὶ Ἀβραὰμ* 175.

γι'αυτήν, ἀφοῦ σὲ ἔρημο τόπο κανεῖς δὲν ἐπρόκειτο νὰ ἐπαινέσει καὶ νὰ ἐπιβραβεύσῃ τὴν πράξιν του.²⁰⁷

Τὸ εἰδικὸ ἔργο τοῦ Φίλωνος *Περὶ Ἰσαὰκ* ἔχει ἀπολεσθεῖ καὶ τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἔδωκε ἀφορμὴ γιὰ εἰκοτολογίες, ὅτι δηλαδὴ λόγῳ τῆς ἐκτενοῦς θεολογικῆς ἀναλύσεως, ποὺ περιεῖχε σχετικὰ μὲ τὸν ἀπολυτρωτικὸ χαρακτῆρα τῆς θυσίας, σκοπίμως ἐξαφανίσθηκε ἀπὸ χριστιανικοὺς κύκλους, ὥστε νὰ ἐξαλειφθοῦν πρῶτες ἰουδαϊκὲς μαρτυρίες ἀναφορικὰ μὲ τὸ γεγονός.²⁰⁸ Πρέπει ὅμως νὰ ἀντιταχθεῖ ὅτι ὁ Φίλων, ὡς σύγχρονος τοῦ Χριστοῦ, ζοῦσε κατὰ τὴν περίοδο τῆς σταυρώσεως καὶ κάλλιστα θὰ μπορούσε νὰ ἀναφερθεῖ στὸν τόπο τῆς θυσίας, ἀλλὰ ἀντιπαρέρχεται τὸ γεγονὸς μὲ μία μόνο φράση, χωρὶς καμμία ἄλλη ἀναφορά. Καὶ ἀσφαλῶς δὲν εἶναι παράδοξο ὅτι τὸ ἔργο τοῦ *Περὶ Ἰσαὰκ* καταστράφηκε. Γιατί ὅμως αὐτὸ νὰ ἔγινε ἀπὸ τοὺς χριστιανούς, οἱ ὅποιοι δὲν εἶχαν κανένα λόγο νὰ ἀμφισβητήσουν ὅποιονδήποτε ἄποψή του, καὶ ὄχι ἀπὸ τοὺς Ἰουδαίους; Πάντως ἀπίθανον φαίνεται ὁ Φίλων, ὁ ὁποῖος ἦταν πάντα σαφὴς καὶ ἀκριβὴς στὰ γραφόμενά του, νὰ τηρεῖ σιγὴ περὶ τοῦ τόπου τῆς θυσίας, ποὺ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ἦταν πασίγνωστος.

Ἡ ἐρμηνεία πάντως τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραὰμ ἀπὸ τὸν Φίλωνα ἐμφανίζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον καὶ γιὰ τὶς παραλείψεις τῆς ἀναφορικὰ μὲ τὸ βιβλικὸ κείμενο, ὅπως γιὰ τὴν, ἔστω καὶ μὲ ὑπαινικτικὸ τρόπο, προετοιμασίαν τῆς θυσίας, τὸ δέσιμο τοῦ Ἰσαὰκ στὸν βωμὸ ἢ τὴν παρουσία τοῦ κριοῦ γιὰ τὴν ἀντικατάστασιν τοῦ μέλλοντος θύματος ἀπὸ αὐτόν.

Συμπερασματικά, οἱ συγγραφεῖς τῶν κειμένων αὐτῶν τῆς ἐλληνιστικῆς ἰουδαϊστικῆς γραμματείας ἐπιδιώκουν τὴν ἀνάμνησιν τῶν βασικῶν θεολογικῶν ἰδεῶν τῆς ἐποχῆς τους, δηλαδὴ τῆς προσδοκίας ἀνοικοδομήσεως τοῦ Ναοῦ τοῦ Θεοῦ στὴν Ἱερουσαλὴμ ἐπὶ τοῦ ὄρους Σιών καὶ τῆς τήρησης τῶν νενομισμένων θυσιῶν. Ἄρα εὐλόγως μεριμνοῦν γιὰ τὴν διατήρησιν καὶ τὴν διάδοσίν τους στοὺς Ἰουδαίους τῆς διασποράς. Ἄλλωστε γι' αὐτὸ στὴν περὶ θυσίας διήγησιν προβάλλεται τὸ ὄρος Σιών ὡς χῶρος οἰκοδόμησιν τοῦ μελλοντικοῦ Ναοῦ καὶ ὡς ὁ μόνος ἐνδεδειγμένος χῶρος θυσιῶν, καὶ μάλιστα τῆς τελετῆς αἵματος τῶν ἀμνῶν τοῦ ἰουδαϊκοῦ πάσχα. Στὸ βιβλίον τῶν Ἰωβηλαίων, ποὺ θεωρεῖται καὶ ἡ ἀρχαιότερη πηγή, συνδέει τὴν ἐορτὴ τῆς σωτηρίας τοῦ Ἰσαὰκ στὴν γῆ τὴν ὀρεινὴ μὲ τὴν ἐορτὴ τοῦ Πάσχα, ἐνεύνοντας ἔτσι τὶς δύο θυσίες. Στὸν χῶρον αὐτὸν ἀναφέρεται καὶ ὁ Ἰώσηπος, ταυτίζοντας τὸ ὄρος τῆς θυσίας, τὸ Μώριον ὄρος, μὲ τὸ ὄρος τοῦ Ἱεροῦ, ποὺ ἀργότερα ἱδρυσε ὁ Δαυὶδ μὲ τὸν ἴδιον ἀκριβῶς σκοπὸ, ὥστε ὁ τόπος τῆς θυσίας νὰ θεωρεῖται καθγιασμένος ἤδη ἀπὸ τὴν πατριαρχικὴν περίοδο, καὶ ἀκόμη νὰ

²⁰⁷ Φίλωνος, *Περὶ Ἀβραὰμ* 190: «καὶ τὶς ἔπαινος ἐν ἐρημίᾳ μηδενὸς τοῦ μέλλοντος ἐπευφημήσειν παρόντος...».

²⁰⁸ E.R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Graeco-Roman Period: The problem of method Symbols from Jewish Cult*, τ. 4, New York 1954, σ. 191. Βλ. καὶ Sweltnam, «Jesus and Issac: A Study of the Epistle to the Hebrews in the Light of the Aqedah», *AnBib* 94, E. Pontificio Instituto Biblico, Rome 1981, σ. 141.

ταυτίζεται ή θυσία τοῦ Ἰσαὰκ μὲ τις τελούμενες στὸν Ναὸ καὶ κυρίως μὲ ἐκείνη τῆς ἐορτῆς τοῦ Πάσχα. Τέλος, ὁ Φίλων οὐδεμία εἰδικὴ ἀναφορὰ κάνει οὔτε γιὰ τὸ ὄρος Μωρία οὔτε γιὰ τὴν ὀνοματοδοσία του οὔτε γιὰ τὴν λυτρωτικὴ σημασία τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαὰκ, ἔνδειξη καὶ αὐτὴ τρανὴ καὶ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἄλλα ἦταν τὰ ἐνδιαφέροντά του ἀναφορικὰ μὲ τὴν θυσία, καὶ κυρίως ὅτι οἱ σχετικὲς ἰουδαϊκὲς παραδόσεις δημιουργήθηκαν χρόνους ἀργότερα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΓΗ ΜΩΡΙΑ –ΟΡΟΣ ΜΩΡΙΑ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΤΑΡΓΚΟΥΜΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

Γενικά

Μετά την έξορία τοῦ λαοῦ ἡ ἐβραϊκὴ γλῶσσα, βαθμηδὸν λησμονουμένη, ἔπαυσε νὰ εἶναι ἡ κοινὴ γλῶσσα τῶν Ἰουδαίων. Ἔτσι ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὴν ἀραμαϊκὴν, ἀφοῦ οἱ Ἀραμαῖοι, ὡς ἔμποροι ποὺ ἦταν, κατέστησαν αὐτὴ γνωστὴ σὲ ὅλη τὴν περιφέρειαν τῆς Παλαιστίνης, τῆς Συρίας καὶ τῆς Μεσοποταμίας, ὅπου σύντομα ἀντικατέστησε τὶς τοπικὰς διαλέκτους. Ἐξαιτίας μάλιστα τῆς εὐρείας διάδοσός της ἡ ἀραμαϊκὴ χρησιμοποιήθηκε ἀκόμη καὶ στὴν διπλωματικὴ ἐπικοινωνία, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ βιβλικὸ κείμενο.²⁰⁹ Καὶ μολονότι ἡ ἀραμαϊκὴ γλῶσσα ὁμοιάζει μὲ τὴν ἐβραϊκὴν, ἐμφανίζει ὅμως καὶ τόσες διαφορὰς, ὥστε οἱ Ἰουδαῖοι, ποὺ γνώριζαν μόνον τὴν ἀραμαϊκὴν, ἀδυνατοῦσαν νὰ ἀναγνώσουν καὶ νὰ κατανοήσουν εὐχερῶς τὴν ἐβραϊκὴν Βίβλο. Γιὰ χάριν λοιπὸν τῶν διεσπαρμένων μεταξὺ ἀραμαιοφώνων λαῶν Ἰουδαίων, ποὺ χρησιμοποιοῦσαν πλέον ὡς μητρικὴ τους γλῶσσα τὴν ἀραμαϊκὴν, δημιουργήθηκαν καὶ τέθηκαν στὴν ὑπηρεσίαν τῆς συναγωγῆς τὰ ταργκουμίμ.

Ταργκουμίμ καλοῦνται μεταφράσεις, ἢ ἀκριβέστερα παραφράσεις τοῦ πρωτοτύπου κειμένου τῆς Π. Διαθήκης, δηλαδὴ ἀνεπτυγμένες μεταφράσεις κατ' ἔννοιαν καὶ ὄχι κατὰ γράμμα στὴν ἀραμαϊκὴν, ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τὶς πρακτικὰς ἀνάγκες τῆς λατρείας στὶς συναγωγὰς τοῦ μεταιχμαλωσιακοῦ ἰουδαϊσμοῦ.²¹⁰

Τὰ κείμενα τῶν ταργκουμίμ ὑπὸ τὴν τελικὴν τους μορφήν χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 3ο ὡς τὸν 9ο μ.Χ. αἰ. Παρὰ ταῦτα ἐνέχουν καὶ παλαιότερο προχριστιανικὸ ὕλικὸ καὶ ἀνάγονται ἄμεσα στὴν βαβυλωνιακὴ παράδοση, ἂν καὶ ὁ βαβυλωνιακὸς ἰουδαϊσμὸς παρέλαβε αὐτὰ ἀπὸ τὴν Παλαιστίνην.

Τὰ βαβυλωνιακὰ ταργκουμίμ εἶναι σχετικῶς πιστὰ μεταφράσεις, ἐνῶ τὰ παλαιστινιακὰ εἶναι ἐλεύθερες ἀποδόσεις, παραφράσεις, ποὺ ἐνίοτε μεταβάλλονται σὲ ἐρμηνευτικὰ σχόλια. Ἀπὸ τὴν ἄποψη ὅμως αὐτὴ προφανὴς εἶναι ἡ σπουδαιότητά τους, ἐφόσον ἀντανακλοῦν τὴν κατανόησιν τῶν βιβλικῶν κειμένων κατὰ τὴν

²⁰⁹ Β' Βασ. (Β' Σαμ.) 18:26.

²¹⁰ Γενικῶς περὶ τῆς ταργκουμικῆς γραμματείας βλ. Π. Μπρατσιώτου, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην*, ἐν Ἀθήναις 1975, σσ. 598-600. Ἀθ. Χαστούπη, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην*, ἐν Ἀθήναις 1970, σσ. 598-600. Στ. Καλαντζάκη, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην*, Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 182-184.

περίοδον τῆς Κ. Διαθήκης.²¹¹ Για αὐτὸ καὶ ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι καὶ συγγραφεῖς τῆς Κ. Διαθήκης ἔχουν ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ τὴν ταργκουμικὴ γραμματεία.²¹² Ἐπίσης, ὡς πρὸς τὴν κριτικὴ τοῦ κειμένου, ἡ ἀξία τους ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἐπιμέλεια μὲ τὴν ὁποία ἀποδόθηκε τὸ πρωτότυπο κείμενο, ἀλλὰ πάντως εἶναι ἀσφαλῶς περιορισμένη ὡς ἐκ τοῦ χρόνου τῆς ὀριστικῆς σύνταξίς τους. Μεγαλύτερη ὁμως εἶναι ἡ σημασία τους ὡς πρὸς τὴν ἱστορία τῆς ἰουδαϊκῆς ἐξηγήσεως.

Ἐπισημειώνεται ὅτι οἱ ταργκουμικὲς σπουδὲς ἄρχισαν νὰ ἐμφανίζουν ἄνθηση, ἀφότου κατὰ τὸ 1956 ἀνακαλύφθηκε στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Βατικανοῦ ὁ Κώδικας τοῦ Νεοφύτου, ἓνα σχεδὸν ὁλόκληρο ἀντίτυπο τοῦ παλαιστινιακοῦ ταργκουμ στὴν Πεντάτευχο.²¹³

Εὐθὺς ἀμέσως ἐξετάζονται μόνον τὰ Ταργκουμίμ, στὰ ὁποῖα γίνεται λόγος περὶ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ, καὶ κυρίως περὶ τοῦ τόπου αὐτῆς.

Ταργκουμ τοῦ Ὀνκέλου (TgOn)

Τὸ TgOn διακρίνεται γιὰ τὴν προσήλωση καὶ τὴν πιστότητά του στὸ ἐβραϊκὸ πρωτότυπο, καὶ στὸ γεγονὸς αὐτὸ ὀφείλονται οἱ σχετικὰ μικρὲς διαφορὲς μεταξὺ τῶν δύο κειμένων τοῦ Γεν. 22:1-19, στὰ ὁποῖα περιγράφεται ἡ θυσία τοῦ Ἰσαάκ, ἐναντι τῶν ὑπολοίπων παλαιστινιακῶν Ταργκουμίμ.

Κατὰ τὸ πρωτότυπο κείμενο (στ. 2) ὁ Θεὸς ἔδωσε ἐντολὴ στὸν Ἀβραάμ νὰ θυσιάσει τὸν υἱὸν του Ἰσαάκ ἐπὶ ἐνὸς τῶν ὀρέων, τὸ ὁποῖο ἔμελλε νὰ τοῦ ὑποδείξει στὸν τόπο Μωρία, πού, ὅπως ἤδη ἐπενειλημμένα σημειώθηκε ἀποτελεῖ τοπωνύμιο ἄγνωστο στὴν γεωγραφία τῆς ἀρχαίας Παλαιστίνης. Τὸν τοπικὸ αὐτὸν προσδιορισμὸ οἱ Ὁ μεταφράζουν ὡς γῆν τὴν ὑψηλὴν. Παρὰ τὴν βιβλικὴ αὐτὴ μαρτυρία τὸ TgOn μεταφράζει τὸν στίχο:²¹⁴ «Λάβε τώρα τὸ γιό σου, τὸ μοναδικό, τὸν ὁποῖο ἀγαπᾷς, καὶ πηγαινέ στήν γῆ τῆς λατρείας καὶ ἐκεῖ πρόσφερε τον ὡς ὀλοκαύτωμα ἐνώπιόν μου, σ' ἓνα ἀπὸ τὰ βουνά, πού θὰ σοῦ ὑποδείξω».

Προφανῶς τὸ TgOn, ἀντὶ τῆς ἄγνωστης καὶ ἀμφισβητούμενης περιοχῆς Μωρία, χρησιμοποιοῖ τὴν ἐξίσου ἄγνωστη περιοχὴ γῆ τῆς λατρείας, χωρὶς νὰ κατονομάζει καὶ τὸ ὄρος τῆς θυσίας. Ἀσφαλῶς σαφὴς εἶναι ὁ λόγος ἐπιλογῆς τῆς φράσεως αὐτῆς ἐκ μέρους τοῦ συντάκτη τοῦ TgOn: εἶχε τὴν πρόθεση νὰ ταυτίσει τὸ ὄρος τῆς

²¹¹ L. Sabourin, «Isaac and Jesus in the Targums and the NT», *RSB1* (1981) 37-38.

²¹² R. Le Deaut, «Targumic Literature and New Testament Interpretation», *Bib TB* (1974), 243-289.

²¹³ R. Le Deaut, «The Current State of Targumic Studies», *BibTB* (1974), 3-32.

²¹⁴ Ἡ μετάφραση τοῦ ταργκουμικοῦ κειμένου, βασισμένη στὸ κείμενο τοῦ B. Grossfeld, «The Targum Onkelos and Rabbinic Interpretation to Genesis 2:22», *JJS* 24 (1973) 87-88 εἶναι τοῦ καθηγητοῦ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 249, ὅπου καὶ σχετικὲς παραπομπὲς στοὺς J. Etheridge, *The Targums of Onkelos and Jonathan Ben Uzziel on the Pentateuch; with the Fragments of the Jerusalem Targum from the Chaldee*, τ. 1-2, London 1862-1865, ἐπ' ἀνέκδ. σὲ 1 τ., New York 1968, σ. 78 καὶ J. Swetnam, «Jesus and Isaac: A Study of the Epistle to the Hebrews in the Light of the Aqedah», *AnBib* 94, E. Pontificio Instituto Biblico, Rome 1981, σ. 62.

θυσίας με μία κατεξοχή λατρευτική περιοχή, δηλαδή με τὸ ὅρος τῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ ἢ τὸ ὅρος τοῦ Οἴκου τοῦ Θεοῦ στὴν Ἱερουσαλήμ. Προφανῶς, ἀφότου τὸ ὅρος Μωρία σχετίσθηκε καὶ ταυτίσθηκε με τὴν θέση τοῦ Ναοῦ,²¹⁵ ἡ ἀναχρονιστικὴ αὐτὴ ἀπόδοση τοῦ TgOn μαρτυρεῖ τὴν σκόπιμη προβολὴ τοῦ τόπου ἐκείνου ὡς τοῦ κυρίως λατρευτικοῦ κέντρου τῆς περιόδου αὐτῆς, καθὼς καὶ ἐκείνης τῶν πατριαρχῶν ²¹⁶. Ἐξάλλου καὶ σὲ ἄλλα ταργκουμὶμ ἐξαίρεται ἡ σύνδεση τοῦ ὅρους τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαὰκ με τὸ ὅρος τῆς λατρείας, ὅπως καὶ σὲ ὑστερογενεῖς ραββινικὲς πηγὲς πρόδηλος εἶναι ὁ συσχετισμὸς τοῦ ὅρους Μωρία με τὸ ὅρος τῆς λατρείας.²¹⁷

Ὁ Rashi, στοιχώντας πρὸς τὴν γνώμη τῶν ραββίνων,²¹⁸ ἐκλαμβάνει τὸ מִזְבֵּחַ (=Μωρία) ὡς παράγωγο τοῦ מֵזֶה (=ἄνθος σμύρνης), τὸ ὁποῖο ἐχρησιμοποιεῖτο γιὰ τὴν παρασκευὴ ἐλαίου τοῦ χρίσματος καὶ τοῦ θυμιάματος,²¹⁹ τῶν ὁποίων ἡ προσφορὰ ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ τὴν λατρεία στὸν Ναό.²²⁰ Ἐξ αὐτῶν καταφαίνεται ὅτι διὰ τοῦ στίχου αὐτοῦ ἐπιδιώκεται ἡ ταύτιση τοῦ ὅρους τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαὰκ με τὸ ὅρος τῆς λατρείας τοῦ Γιαχβέ, ἐφόσον κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη ὁ ναὸς τῆς Ἱερουσαλήμ με ἐπίμονη ἔμφαση προβάλλεται ὡς τὸ μόνο καὶ τὸ κατ' ἀποκλειστικότητα λατρευτικὸ κέντρο τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ. Ἡ διήγηση ἐξ ἄλλου τῆς θυσίας ἐντάσσεται σὲ ἐκεῖνες, στίς ὁποῖες ἀποδόθηκε ἔντονο θεολογικὸ περιεχόμενο, ἀναπτυσσόμενο βαθμὴδὸν καὶ προοδευτικὰ στὴν καθημερινὴ λατρεία. Ἄρα ὁ συσχετισμὸς τῶν δύο αὐτῶν μοναδικῶν καὶ ἐπισήμων χώρων λατρείας ἐπόμενο ἦταν νὰ προσδίδει αἴγλη στὴν λατρεία τοῦ Ναοῦ καὶ ἀκόμη θεολογικὸ ὑπόβαθρο στὴν ἀντιχριστιανικὴ πολεμικὴ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ.²²¹

Ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ TgOn στὸν στ. 14, ὅπου γίνεται λόγος περὶ προσευχῆς τοῦ Ἀβραάμ καὶ καθαγιασμοῦ τοῦ χώρου τῆς θυσίας. Κατ' ἀντίθεση πρὸς τὸ πρωτότυπο ἐβραϊκόν, ὅπου ὁ Ἀβραάμ δίνει στὸν τόπο τὸ ὄνομα Γιαχβέ γιρὲ, στὸ ταργκουμικὸ αὐτὸ κείμενο ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ἀβραάμ μετὰ τὴν τελεσθεῖσα θυσία τοῦ κριοῦ ἐλάτρευσε καὶ προσευχήθηκε ἐκεῖ, σ' ἐκεῖνον τὸν τόπον καὶ εἶπε· Ἐδῶ ἐνώπιόν του Γιαχβέ θὰ λατρεύσουν οἱ [ἐπερχόμενες] γενεές. Ἐπομένως αὐτῷ ἐλέχθη κατὰ τὴν ἡμέρα ἐκείνη, [ὅτι] στὸ ὅρος αὐτὸ ἐλάτρευσε ὁ

²¹⁵ *B' Chron. (=B' Παραλ.)* 3: 1.

²¹⁶ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 249.

²¹⁷ *Ἰωβηλαῖα* 1:2,13. Ἰωσήπου, *Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία* I 224. Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 249. *TgPsJ Gen.* 22: 2. *TgN Gen* 22:2.

²¹⁸ *Gen. R LV*: 7. Βλ. ἐπίσης Β. Grossfeld, «The Targum Onkelos and Rabbinic Interpretation to Genesis 2:22», *JJS* 24 (1973) 87.

²¹⁹ *Ἐξ.* 30:23-25: «ἄνθος σμύρνης ἐκλεκτῆς πεντακοσίους σίκλους καὶ κιναμώμου εὐώδους τὸ ἥμισυ τούτου διακοσίους πενήκοντα καὶ καλάμου εὐώδους διακοσίους πενήκοντα καὶ ἵρεως πενήκοντα σίκλους τοῦ ἁγίου καὶ ἔλαιον ἐξ ἐλαίων ἵν καὶ ποιήσεις αὐτὸ ἔλαιον χρίσμα ἅγιον, μύρον μυρεψικὸν τέχνη μυρεψοῦ».

²²⁰ Β. Grossfeld, «The Targum Onkelos and Rabbinic Interpretation to Genesis 2:22», *JJS* 24 (1973) 87.

²²¹ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 250.

Αβραάμ ενώπιόν του Γιαχβέ.²²² Εν προκειμένω παρατηρείται ότι το TgOn, παρακάμπτοντας το βιβλικό κείμενο, δέν καθορίζει ονομαστικά το όρος της θυσίας, αλλά περιορίζεται απλώς στον τοπικό προσδιορισμό με το άσαφές και άοριστο εμπρόθετο σ'έκεινον τον τόπον.

Είναι λοιπόν φανερό ότι το κείμενο έχει εκ προθέσεως υποβληθεί σε διόρθωση, αν και έχει διατυπωθεί και η εναλλακτική εξήγηση, ότι στο σημείο αυτό το ταργκούμ επαναδιατυπώθηκε στα έβραϊκά, σύμφωνα άλλωστε και με την αντίληψη, ότι η ονοματοδοσία ενός τόπου με το όνομα του Θεού, ακόμη και εκ μέρους του Αβραάμ θα απέτελει ίσως πράξη άσεβειας.²²³ Δεν πρόκειται όμως για ανήκουστο και καινοφανές γεγονός, αφού υπήρχε το προηγούμενο στην περίπτωση του 'Ιακώβ.²²⁴ Έξ άλλου ο ίδιος ο Όνκελος είχε ήδη ταυτίσει τον τόπο της θυσίας με εκείνον της λατρείας του Θεού, τον οποίο ακριβώς ύπονοει έν προκειμένω δια του εμπροθέτου σ'έκεινον τον τόπον.

Το TgOn έρμηνεύει το βιβλικό κείμενο ως να υποδηλώνει ότι ο Αβραάμ μετέβη, έλάτρευσε και προσευχήθηκε στον τόπο εκείνο και ως να προφητεύει ότι στον ίδιο τόπο ενώπιον του Θεού θα προσεύχονται οί έπερχόμενες γενεές.²²⁵ Ως εκ τούτου ο όλος στίχος, στον οποίο έμπεριέχεται και η φράση αυτή έπιμαρτυρεί την σκοπιμότητα συσχετισμού του τόπου της θυσίας του 'Ισαάκ με εκείνον του Ναού. 'Ιδιαίτερως μάλιστα η πρόταση στο όρος αυτό ο Αβραάμ έλάτρευσε ενώπιόν του Γιαχβέ ο συντάκτης του ταργκούμ μετ'έμφάσεως υίοθετεί την αντίληψη, ότι στον ίδιο τόπο λατρείας, στο όρος του Ναού, ο Αβραάμ προσέφερε την λατρεία του, προσδιορίζοντας έτσι τον καθαγιασμό της περιοχής σύμφωνα με την βιβλική παράδοση και χρονικά ανάγοντας αυτόν στην πατριαρχική περίοδο.²²⁶

Συμπερασματικά, οί όποιες έλάχιστες, αλλά ουσιαστικές διαφορές του TgOn έναντι του πρωτοτύπου έβραϊκού όφείλονται στην πρόθεση του έρμηνευτή να επιβάλει την ιουδαϊκή αντίληψη της έποχής του, ότι δηλαδή η θέση της τελέσεως της θυσίας και εκείνη της άνεγέρσεως του Ναού ήταν μία και η αυτή. Ήταν μάλιστα ήδη καθαγιασμένη από την πατριαρχική έποχή με την θυσία και με την λατρεία του Θεού εκ μέρους του Αβραάμ. Η αντίληψη αυτή, κυρίαρχη στην ραββινική γραμματεία, επιβαλλόταν άφενός να διατηρηθεί και άφετέρου να διαδοθεί στον

²²² B. Grossfeld, « The Targum Onqelos and Rabbinic Interpretation to Genesis 2:22», *JJS* 24 (1973) 86. G. Etheridge, *The Targums of Onkelos and Jonathan Ben Uzziel on the Pentateuch; with the Fragments of the Jerusalem Targum from the Chaldee*, τ. 1-2, London 1862-1865, επανέκδ. σε 1 τ., New York 1968, σ. 79. G. Vermes, « Haggadah in the Onkelos Targum », *JJS* 8 (1963) 168. N. Όλυμπίου, *Από τη θυσία του Αβραάμ...*, σ. 251.

²²³ B. Grossfeld, « The Targum Onqelos and Rabbinic Interpretation to Genesis 2:22», *JJS* 24 (1973) 86.

²²⁴ Γεν. 33:20.

²²⁵ J. Swetnam, «Jesus and Isaac: A Study of the Epistle to the Hebrews in the Light of the Aqedah», *AnBib* 94, E. Pontificio Instituto Biblico, Rome 1981, σ. 62. G. Vermes, «Haggadah in the Onkelos Targum», *JJS* 8 (1963) 168.

²²⁶ N. Όλυμπίου, *Από τη θυσία του Αβραάμ...*, σ. 252.

ιουδαϊσμό της διασποράς, κατά την περίοδο εκείνη, κατά την οποία ή θυσία του Ίσαάκ είχε φορτισθεί με θεολογικό περιεχόμενο στο περί απολυτρώσεως του ανθρώπου χριστιανικό δόγμα.²²⁷

Ταργκούμ της Geniza του Καΐρου (TgGK)

Το κείμενο του TgGK, το οποίο αναφέρεται στην θυσία του Ίσαάκ, ούτε συνεχές είναι ούτε πλήρες, αφού έχουν περισωθεί μόνον οι στ. 5-9. Ως προς το περιεχόμενο των στίχων αυτών, είναι φανερό ότι σε κάποια σημεία διαφοροποιείται αισθητά από το πρωτότυπο, αν και δεν αποστασιοποιείται από την κυρίως βιβλική παράδοση. Ο στ. 5, αντίστοιχος προς τον πρώτο στίχο της βιβλικής διηγήσεως, αναφέρεται στο σημείο εκείνο, στο οποίο ο Αβραάμ με τον υιόν του όφειλαν να εγκαταλείψουν τους δύο συνοδοιπόρους τους και μόνον πλέον να άνεβούν στο όρος της θυσίας. Το TgGK δεν διασώζει την μαρτυρία του στ. 4 του πρωτοτύπου, κατά την οποία ο Αβραάμ ύψωσε τους όφθαλμούς του και είδε τον τόπο από μακριά. Αναμφίβολα όμως θα είχε παρόμοια διατύπωση με την προσθήκη, ότι το όρος της θυσίας θα καλυπτόταν από την νεφέλη της δόξας του Γιαχβέ.²²⁸ Η εικασία μάλιστα αυτή στηρίζεται στην τοσεφτά του παλαιστινιακού αυτού ταργκούμ, ή οποία παρέχει μία όντως άνατρεπτική λεπτομέρεια, ξένη ίσως και άσχετη προς την άρχαιότερη μορφή της διηγήσεως. Το κείμενο των άλλων ταργκουμim έμφανίζει τον Αβραάμ, κατά την αναχώρησή του για το όρος της θυσίας, να παραλαμβάνει μαζί του και τους τρεις υιούς του, χωρίς την στιγμή εκείνη να γνωρίζει σαφώς ποιόν από αυτούς έπρεπε να θυσιάσει. Έκεinoι ήταν ο μεγαλύτερος υιοθετημένος υιός Έλιέζερ, ο υιός της Άγαρ Ίσμαήλ και ο νόμιμος και προσφιλής υιός από την Σάρρα, ο Ίσαάκ. Η μαρτυρία αυτή έλλείπει από το βιβλικό κείμενο.²²⁹ Κατά το κείμενο των άλλων ταργκουμim, όταν την τρίτη ήμέρα ο Αβραάμ ύψωσε τους όφθαλμούς του και μακρόθεν άτένισε το όρος της θυσίας, άμέσως είδε την νεφέλη της δόξας του Γιαχβέ να περικαλύπτει το όρος, και έτσι το άναγνώρισε.²³⁰

Σύμφωνα με το κείμενο του TgGK [και ο Αβραάμ] ρώτησε τους ύπηρέτες του: Βλέπετε έσεις γενικώς κάτι ; Αυτόι του άπάντησαν · [Ήχι], έμεις δέν βλέπουμε απολύτως τίποτε. [Τότε] αυτός γύρισε στον γιό του Ίσαάκ και ρώτησε · Εσύ βλέπεις κάτι ; Αυτός του άπάντησε: Κοίτα έγώ βλέπω στύλο νεφέλης από τον ουράνιο θόλο

²²⁷ Ν. Όλυμπίου, *Από τη θυσία του Αβραάμ...*, σ. 253.

²²⁸ Ν. Όλυμπίου, *Από τη θυσία του Αβραάμ...*, σ. 256.

²²⁹ Αναφορά πάντως στον Έλιέζερ παρατηρείται στον κύκλο των περι Αβραάμ διηγήσεων (*Γεν. 15: 3*), αν και σε καμμία περίπτωση δέν υποδηλώνεται ως υιοθετημένο τέκνο του πατριάρχη. Μνεία του Έλιέζερ επίσης γίνεται και στην ταργκουμική γραμματεία, στο *TgPsJ Gen.22:3* και *24:2*, σύμφωνα με το οποίο ο Έλιέζερ είχε αποσταλεί από τον Αβραάμ ως προξενητής του Ίσαάκ, όπως ύπονοείται και στο οικείο χωρίο του βιβλικού κειμένου (*Γεν. 24:2 κ.έξ.*).

²³⁰ *TgPsJ Gen 25:2*.

μέχρι τῇ γῇ (στ. 5).²³¹ Ἀπὸ τὸ κείμενο συμπεραίνεται ὅτι πατέρας καὶ υἱὸς κατὰ τὴν στιγμή ἐκείνη εἶδαν στύλο νεφέλης ἐκτεινόμενο ἀπὸ τὸν οὐρανὸν μέχρι τὴν γῆ, θέαμα ὅμως ἀπρόσιτο στοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν ἄλλων παρόντων.

Εἶναι φανερό ὅτι χαρακτηριστικό του στίχου εἶναι ἡ φράση στύλος νεφέλης . Πρόκειται γιὰ φράση, ἡ ὁποία δηλώνει τὴν παρουσία τοῦ Θεοῦ (θεοφάνεια), συνδέεται κάθε φορά μὲ κάποια ἐκδήλωσή του καὶ σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴν δόξα τοῦ Θεοῦ. Ἔτσι ὑποδηλώνεται ὅτι ὁ Θεὸς κατεβαίνει στὴν γῆ καὶ κάνει αἰσθητὴ τὴν παρουσία του, καθαγιάζοντας συνάμα καὶ τὴν περιοχὴ. Κατ'ἀκολουθίαν καὶ στὴν προκειμένη περίπτωση ἐκδηλώνεται ἡ παρουσία τοῦ Θεοῦ καὶ καθαγιάζεται τὸ ὄρο, ὅπου ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἡ προσφορὰ σὲ αὐτό, δηλαδὴ ἡ θυσία.²³²

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ πρόθεση τοῦ συντάκτη τοῦ κειμένου νὰ συνδέσει τὸ ὄρος τῆς θυσίας μὲ τὴν παρουσία τοῦ Θεοῦ ἐκδηλούμενη ὑπὸ μορφὴ στύλου νεφέλης. Ἡ ἐμφάνιση τῆς νεφέλης ὡς ἐκδηλωτικῆς τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ ἐπανειλημμένα ἀπαντᾷ στὸ βιβλικὸ κείμενο,²³³ καὶ ἄρα ἐπόμενο ἦταν νὰ ἐμφιλοχωρήσει καὶ στὰ ταργκουμικὰ κείμενα, νὰ διατηρηθεῖ στὴν ἰουδαϊκὴ παράδοση καὶ νὰ ἐνσωματωθεῖ στὴν ἰουδαϊκὴ τέχνη.²³⁴

Τέλος, στὸν στ. 7 «ὅταν αὐτοὶ ἔφθασαν στὸν τόπο τῆς θυσίας», ὁ συντάκτης δὲν ἀναφέρει καὶ πάλι τὸ ὄνομα τῆς τοποθεσίας ἢ ἔστω τοῦ ὄρους τῆς θυσίας. Ἔτσι παραμένει ἄγνωστο, ἀφοῦ οἱ πρῶτοι στίχοι τοῦ ταργκουμ δὲν περισώθηκαν. Τὸ ἐμπρόθετο πάντως ὑποδηλώνει ὅτι πρόκειται γιὰ κάποια γνωστὴ τοποθεσία.²³⁵

²³¹ Κατὰ τὴν μετάφραση τοῦ καθηγητοῦ Ν. Ὀλυμπίου (*Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*), βασισμένη στὸ κείμενο τοῦ P. Naumann, Targum, [Gen. 22:1-20. Isaaks Opferung]: Targum – Brucke zwischen den Testamenten. Targum – Synopse ausgewählter Texte aus den palastinischen Pentateuch – Targumen, BKG 34, Konstanz 1991, σ. 128, 130.

²³² Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 257.

²³³ *Εξ. 16:10*: «καὶ ἐπεστράφησαν εἰς τὴν ἔρημον, καὶ ἡ δόξα τοῦ κυρίου ὤφθη ἐν νεφέλῃ». Βλ. καὶ *Ἀριθ. 14:10*: «καὶ ἡ δόξα Κυρίου ὤφθη ἐν νεφέλῃ ἐπὶ τῆς σκηνῆς...». *19:9*: «εἶπεν δὲ Κύριος πρὸς Μωυσὴν· Ἰδοὺ ἐγὼ παραγίνομαι πρὸς σὲ ἐν στύλῳ νεφέλης». *19:16*: «καὶ ἐγίνοντο φωναὶ καὶ ἀστραπαὶ καὶ νεφέλῃ γνοφώσης ἐπ' ὄρους Σινᾶ». *24:15-16*: «καὶ ἀνέβη ἡ δόξα τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τὸ ὄρος τὸ Σινᾶ καὶ ἐκάλυπεν αὐτὸ ἡ νεφέλῃ ἐξ ἡμέρας». *33:9*: «ὥς δ' ἂν εἰσῆλθεν Μωυσῆς εἰς τὴν σκηνὴν, κατέβαινεν ὁ στύλος τῆς νεφέλης καὶ ἴστατο ἐπὶ τὴν θύραν τῆς σκηνῆς, καὶ ἐλάλει Μωυσῆς». Βλ. καὶ *Ἀριθ. 12:5*. *13:21-22*: «ὁ δὲ Θεὸς ἠγεῖτο αὐτῶν, ἡμέρας μὲν ἐν στύλῳ νεφέλης δεῖξαι αὐτοῖς τὴν ὁδόν, τὴν δὲ νύκτα ἐν στύλῳ πυρός». *Ἀριθ. 14:14*: «καὶ ἡ νεφέλῃ σου ἐφέστηκεν ἐπ' αὐτῶν καὶ ἐν στύλῳ νεφέλης σὺ πορεύῃ πρότερον αὐτῶν τὴν ἡμέραν καὶ ἐν στύλῳ πυρός τὴν νύκτα». *Δευτ. 31:15*: «καὶ κατέβη Κύριος ἐν νεφέλῃ καὶ ἔστη παρὰ τὰς θύρας τῆς σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου, καὶ ἔστη ὁ στύλος τῆς νεφέλης παρὰ τὰς θύρας τῆς σκηνῆς». *Νεεμ. 19:12*: «καὶ ἐν στύλῳ νεφέλης ὠδήγησας αὐτοὺς ἡμέρας καὶ ἐν στύλῳ πυρός τὴν νύκτα τοῦ φωτίσαι αὐτοῖς τὴν ὁδόν, ἐν ᾗ πορεύσονται ἐν αὐτῇ». *Ψαλμ. 98(99):7*: «ἐν στύλῳ νεφέλης ἐλάλει πρὸς αὐτούς». *Σοφ. Σειρ. 24:4*: «ἐγὼ ἐν ὑψηλοῖς κατεσκήνωσα καὶ ὁ θρόνος μου ἐν στύλῳ νεφέλης». *Ἠσ. 19:1*: «Ἰδοὺ Κύριος κάθηται ἐπὶ νεφέλης κούφης».

²³⁴ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 258 καὶ ὑποσημ. 84, ὁ ὁποῖος σημειώνει «τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ θέμα τῆς νεφέλης, ποὺ ὑποδηλώνει τὴν δόξα τοῦ Γιαχβὲ εἰσῆλθε πολὺ ἐνωρὶς στὴν ἰουδαϊκὴ τέχνη, καὶ ἰδιαίτερος στὸν ζωγραφικὸ καὶ μωσαϊκὸ διάκοσμο τῶν προγενέστερων Συναγωγῶν. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ἀποτελοῦν οἱ παραστάσεις τῶν δύο μοναδικῶν συναγωγῶν τοῦ Μπὲτ Ἀλφα καὶ τῆς Δοῦρου-Εὐρωποῦ, στίς ὁποῖες μαζὶ μὲ τὴν ἀπεικόνιση τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαάκ, παρίσταται καὶ ἡ νεφέλῃ τῆς δόξας τοῦ Γιαχβὲ».

²³⁵ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 259.

Ταργκουμ τοῦ Neofiti (TgN)

Τὸ κείμενο τοῦ TgN, καὶ εἰδικά τὸ σχετικὸ μὲ τὴν θυσία τοῦ Ἰσαάκ, αἰσθητὰ διαφέρει ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τοῦ βιβλικοῦ κειμένου. Οἱ ὅποιες προσθήκες καὶ οἱ μετασχηματισμοὶ ἢ οἱ ἀντικαταστάσεις καὶ οἱ παραλείψεις διαφοροποιοῦν μορφολογικὰ τὴν διήγηση, ἀλλὰ δὲν τὴν ἀποστασιοποιοῦν ἀπὸ τὴν βιβλικὴ παράδοση.²³⁶

Στὸν στ. 2 τοῦ ταργκουμικοῦ κειμένου ὁ συντάκτης του κάνει λόγο γιὰ τὸν τόπο τῆς θυσίας, τὸν ὁποῖο ἐντοπίζει στὴν ἄγνωστη περιοχὴ τῆς γῆς τοῦ Μωρία. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἔγραψε στοιχώντας, κατὰ τὸ δυνατόν ἀκριβέστερα, πρὸς τὸ βιβλικὸ κείμενο: «καὶ πῆγαινε στὴ γῆ τοῦ ὄρους Μωρία καὶ πρόσφερε τον (τὸν Ἰσαάκ) ἐκεῖ ὡς ὀλοκαύτωμα σ' ἓνα ἀπὸ τὰ βουνά, πού θὰ σοῦ ὑποδείξω».

Τὸ κείμενο εὐγλωττα μαρτυρεῖ τὴν πρόθεση τοῦ συντάκτη, ὁ ὁποῖος ἐπιχειρεῖ νὰ ἐνσωματώσει ἰδέες καὶ ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς του, οἱ ὁποῖες ἦταν ἀναγκαῖο νὰ καταγραφοῦν, νὰ διασωθοῦν καὶ νὰ διαδοθοῦν στὸν ἰουδαϊσμό τῆς διασπορᾶς. Ἀρχικὰ λοιπὸν σημειώνει ὅτι ὁ Θεὸς διέταξε τὸν Ἀβραάμ νὰ ὀδηγήσει τὸν υἱό του στὴν γῆ τοῦ ὄρους Μωρία, σὲ συγκεκριμένη καὶ γνωστὴ περιοχὴ, πού ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς περιλαμβάνει ὄρος, καὶ ἀκολουθῶς προσέθεσε ὅτι ἐκεῖ ὀφείλε νὰ τὸν θυσιάσει σ' ἓνα ἀπὸ τὰ βουνά, πού ἐκεῖνος ἐπρόκειτο νὰ τοῦ ὑποδείξει. Ἄρα στὴν περιοχὴ ὑπῆρχε τὸ ὄρος Μωρία, πού συνίστατο σὲ ὀρεινὸ ὄγκο μὲ περισσότερες ἀπὸ μία κορυφές.²³⁷

Ἀσφαλῶς ὁ συντάκτης δὲν ἐνδιαφερόταν γιὰ τὴν ὀνομασία τοῦ ὄρους Μωρία καὶ τῆς εὐρύτερης περιοχῆς, ἀλλὰ γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ καὶ προσδιορισμὸ τοῦ καθαγιασμοῦ τοῦ ὄρους τῆς θυσίας καὶ τὸν συσχετισμὸ του μὲ ἄλλους ἀναλόγους βιβλικούς χώρους, ὅπως κατὰ πάγια πρακτικὴ συμβαίνει στὴν ταργκουμικὴ καὶ στὴν ραββινικὴ γραμματεία. Καὶ αὐτὸ σαφῶς πιστοποιεῖται ἀπὸ τὴν ἐπεξηγηματικὴ προσθήκη τοῦ στίχου: ὅπου ἐπρόκειτο νὰ κτισθεῖ ὁ Ναός.²³⁸

Τὸ κείμενο λοιπὸν αὐτό, χάρι καὶ στὴν προσθήκη αὐτὴ διευκρινίζει καὶ ρητῶς ἐντοπίζει τὸ σημεῖο, ὅπου ἐπρόκειτο νὰ τελεσθεῖ ἡ θυσία, καὶ ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ χώρου λατρείας τοῦ Γιαχβὲ στὴν Ἱερουσαλήμ, καὶ εἰδικότερα ἐκεῖ, ὅπου ὑστερογενῶς ἔμελλε νὰ κτισθεῖ ὁ Ναός. Καὶ αὐτὸ δὲν ἐστερεῖτο βαρύνουσας σημασίας, ἀφοῦ τὸ θυσιαστήριον ἦταν ἀναγκαῖο καὶ ἀπαραίτητο νὰ βρίσκεται σὲ εἰδικὴ θέση, καὶ μάλιστα σὲ χώρῳ ἐκ προοιμίου καθαγιασμένο.²³⁹

²³⁶ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 262.

²³⁷ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 263.

²³⁸ A. Diez Macho, *Neophyti I. Targum Palestinense MS de la Biblioteca Vaticana. Introduccion General y Version Castellana*, τ. 1-5, *Genesis-Deuteronomio*, Madrid – Barcelona 1968-1978, τ. 1, σ. 405, ὑπόσημ. 2, 550. Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 263.

²³⁹ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 263.

Ἡ ἀντίληψη πάντως αὐτὴ προϋπῆρχε τοῦ ταργκουμικοῦ κειμένου, ἀφοῦ καταγράφεται ἤδη στὸ Β΄ Χρονικῶν,²⁴⁰ στὰ Ἰωβηλαία²⁴¹ καὶ στὸν Ἰώσηπο.²⁴² Εἶναι φανερό λοιπὸν ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ ταργκουμ αὐτοῦ ἐσκεμμένα ἐπιχείρησε τὴν σύνδεση τοῦ χώρου τῆς θυσίας μετὰ τὴν θέσιν τοῦ Ναοῦ, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν τελούμενην στὸν περίβολό του θυσίαν, γεγονὸς ποὺ ἀδιάπτωτα ἤδη παρατηρεῖται ἀπὸ τὸν 10 μ.Χ. αἰ. στὰ ἰουδαϊκὰ κείμενα.²⁴³

Ἄξιο μνείας εἶναι ὅτι, κατὰ τὸν συντάκτη τοῦ ταργκουμ αὐτοῦ, ὁ Ἀβραὰμ δὲν προβαίνει σὲ ὀνοματοδοσίαν τοῦ τόπου ἐξ ἀφορμῆς τοῦ γεγονότος, ἀφιστάμενος ἔτσι ἀπὸ τὸ πρωτότυπο κείμενο, σύμφωνα μετὰ τὸ ὅποιο τὸ ὄρος ἀποκλήθηκε ἀπὸ τὸν πατριάρχη Γιαχβέ γιγνέ.²⁴⁴

Ἀκολουθῶς ὁ συντάκτης τοῦ TgN ἐπιχειρεῖ τὴν σύνδεσιν τῶν ἐπερχόμενων γενεῶν τοῦ Ἰσραὴλ μετὰ τὴν θέσιν τῆς θυσίας, δηλαδὴ μετὰ τὸ ὄρος τοῦ Γιαχβέ στὴν Ἱερουσαλήμ: διότι οἱ μελλοντικὲς γενεές, οἱ ὁποῖες θὰ ἀνεβαίνουν πρὸς αὐτό, θὰ λένε· Ἐπάνω στὸ ὄρος τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Γιαχβέ, ὅπου ὁ Ἀβραὰμ θυσίασε τὸ γιό του Ἰσαάκ, ἐπάνω στὸ ὄρος αὐτὸ φανερώθηκε γι' αὐτὸν ἡ δόξα τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Γιαχβέ.²⁴⁵

Διαπιστώνεται λοιπὸν ὅτι καὶ ὁ συντάκτης τοῦ ταργκουμ αὐτοῦ ἀποβλέπει στὴν ταύτισιν τοῦ χώρου τῆς θυσίας μετὰ τὸν χώρον ἀνοικοδομήσεως τοῦ μελλοντικοῦ ναοῦ τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ, ὅπου οἱ μελλοντικὲς γενεές ἐπρόκειτο νὰ μεταβαίνουν γὰρ προσκύνησιν. Ἡ ταύτις μάλιστα αὐτὴ ἐμφανίζεται ὡς προκαθορισμένη, ἀφοῦ ὁ χώρος αὐτὸς θὰ ἔχει ἤδη καθαγιασθεῖ μετὰ τὴν θυσίαν καὶ τὴν παρουσίαν τοῦ Θεοῦ καὶ ἀφοῦ στὸ ὄρος αὐτὸ φανερώθηκε ἡ δόξα τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Γιαχβέ. Ἄλλωστε, κατὰ τὴν ταργκουμικὴ ἐρμηνείαν, ἡ ἐμφάνισις τοῦ Θεοῦ στὸν Ἀβραὰμ στὸ ὄρος Μωρία προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴν συνάφειαν τοῦ στ. 14 τοῦ πρωτοτύπου, τὸν ὁποῖον ἀναγινώσκουν: στὸ ὄρος αὐτὸ ἀποκαλύφθηκε ὁ Γιαχβέ. Ἡ ἐμφάνισις αὐτὴ τοῦ Θεοῦ περιβάλλει μετὰ ἐπίσημον κύρον τὴν θέσιν τοῦ Ἱεροῦ, καὶ ἀκριβῶς τὸ γεγονὸς αὐτὸ οἱ ταργκουμικὲς ἐρμηνεῖς προβάλλουν μετὰ ἰδιαίτερη ἔμφασιν, ἀφοῦ οἱ μελλοντικὲς γενεές θὰ λένε ὅτι στὸ ὄρος Μωρία ὁ Ἀβραὰμ εἶχε δεῖ τὸν Θεὸ καὶ θὰ ἐννοοῦν ὅτι ἐκεῖ ἀκριβῶς ἦταν ὁ οἶκος τοῦ Ἱεροῦ.²⁴⁶

Γιὰ τὴν ἐμφάνισιν αὐτὴν τοῦ Θεοῦ γίνεται σκόπιμη χρῆσις τοῦ ὄρου Σεκινᾶ,²⁴⁷ ποὺ μεταφράζεται ὡς δόξα τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Γιαχβέ. Ἡ δόξα αὐτὴ σχετίζεται μετὰ τὴν

²⁴⁰ Β΄ Χρον. (=Β΄ Παραλ.) 3:1.

²⁴¹ Ἰωβηλαία, 18:13: «τοῦτο εἶναι τὸ ὄρος Σιών».

²⁴² Ἰωσήπου, *Ιουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία* I 224-226: «ἐφ' οὗ τὸ ἱερὸν Δαβίδης ὁ βασιλεὺς ὕστερον ἰδρύεται».

²⁴³ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 264.

²⁴⁴ Γεν. 22:14.

²⁴⁵ Βλ. J. Swetnam, «Sacrifice and Revelation», *CBQ* 30 (1968) 227, ὅπου ὁ λόγος περὶ σχέσεως μετὰ τὴν ἀποκαλύψεω καὶ θυσίαν.

²⁴⁶ C. Hayward, «The Present State», *JJS* 32 (1981) 143. Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σσ. 275-276.

²⁴⁷ Βλ. καὶ TgOn, TgPsJ. Gen. 22: 14.

νεφέλη και ὑποδηλώνει τὴν αἰσθητὴ παρουσία τοῦ Θεοῦ στοὺς ἀνθρώπους,²⁴⁸ ἐνῶ ἀποτελεῖ καὶ ἔκφραση ὀρισμένης μορφῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ.²⁴⁹

Ἡ ἀποκάλυψη τῆς δόξας τοῦ Γιαχβὲ στὸ βιβλικὸ κείμενο ἀπαντᾷ μὲ τὴν ἴδια μορφή καὶ σημασία καὶ στὰ ταργκουμικὰ κείμενα, καὶ μάλιστα κατ' ἐπανάληψη.²⁵⁰

Καὶ στὸν στίχο λοιπὸν αὐτὸ ὁ συντάκτης τοῦ ταργκοῦμ ἐπιχειρεῖ τὴν σύνδεση τοῦ χώρου τῆς θυσίας μὲ τὸν ναὸ τοῦ Θεοῦ στὴν Ἱερουσαλήμ, ποὺ εἶχε ἀνεγερθεῖ στὸ ὄρος τοῦ Θεοῦ.²⁵¹ Τὸν ἐμφανίζει δὲ ὡς τὸ μόνο λατρευτικὸ κέντρο, ἐφόσον οἱ ἐπερχόμενες γενεὲς μόνον ἐκεῖ θὰ μεταβαίνουν γιὰ προσευχή, προσκύνηση καὶ λατρεία τοῦ Θεοῦ. Καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ τὸ χωρίο αὐτὸ σαφῶς ὑπομνησκει ἀνάλογα χωρία τῶν TgOn καὶ TgFr, στὰ ὁποῖα μὲ πολλὴ ἐπιμέλεια ἐπιδιώκεται ὁ συσχετισμὸς αὐτός. Ἔτσι καθιερώνεται καὶ ἐπιβάλλεται ὁ καθαγιασμὸς τοῦ Ναοῦ, ὁ ὁποῖος προβάλλεται καὶ ἀναδεικνύεται ὡς τὸ μοναδικὸ κέντρο λατρείας καὶ ἀποκαλύψεως τοῦ Γιαχβέ, ὅπως ἄλλωστε καὶ οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ἀβραάμ διὰ μέσου τοῦ Ἰσαὰκ εἶναι ὁ μοναδικὸς λαὸς τοῦ Θεοῦ.²⁵²

Εἶναι φανερὸ ὅτι στὸ TgN περιλαμβάνονται προσθήκες ἐπὶ τοῦ βιβλικοῦ κειμένου, ποὺ ἀπαντοῦν ἤδη σὲ ἀνάλογα κείμενα τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. προγενέστερα ἢ μεταγενέστερα, ἑλληνιστικά, ταργκουμικὰ καὶ ραββινικά, τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν τὰ τῆς θυσίας καὶ ἐπιδιώκουν προφανῶς τὸν ἴδιο ἀποκλειστικὸ σκοπὸ.

Ἀποσπασματικὸ Ταργκοῦμ (TgFr)

Ἔτσι ὀνομάζεται ἀνθολογία κειμένων, τὰ ὁποῖα ἐπεξεργάσθηκαν διαφορετικοὶ συντάκτες καὶ κατ'ἐπιλογὴν, καὶ σὲ κάποια περίοδο συναποτέλεσαν ἓνα corpus. Διαφέρει ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα Ταργκουμίμ κατὰ τὸ ὅτι, ὅπως γίνεται σαφές καὶ ἀπὸ τὴν δομὴ του, παραδίδεται ὅχι ὡς ὀλοκληρωμένο καὶ συνεχές, ἀλλὰ σὲ μέρη αὐτοτελεῖ, στίχους ἢ ἡμιστίχια, ἢ καὶ ἐκτενέστερα ἀποσπάσματα, τὰ ὁποῖα ἐνδιέφεραν κατὰ προτίμηση τὸν συντάκτη τους. Στὸ γεγονὸς αὐτὸ προφανῶς τὸ προκείμενο Ταργκοῦμ ὀφείλει τὴν ὀνομασία του καὶ πρέπει νὰ θεωρεῖται ὡς συνταχθὲν ἐπὶ τῇ βάσει περισσοτέρων τοῦ ἐνὸς ταργκουμίμ. Ἄλλοτε ἐπικρατοῦσε ἡ γνώμη ὅτι ἀποτελοῦσε κείμενο ἐνιαῖο μὲ τὸ ταργκοῦμ τοῦ ψευδο-Ἰωνάθαν, τὸ Ἀποσπασματικὸ καὶ τὸ Ἱεροσολυμιτικὸ.²⁵³ Σημειώνεται ἀκόμη ὅτι τὸ TgFr θεωρήθηκε παραλλαγή

²⁴⁸ Δ. Καϊμάκη, *Ὁ Ναὸς τοῦ Σολομῶντος. Ἱστορία – Θεολογία*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 82.

²⁴⁹ H. Kittel, « Die Herrlichkeit Gottes », BZNW 16 (1934) 39.

²⁵⁰ Ἐξ. 24:16-17. 40:34-35. Λευϊτ. 9:23. Αριθ. 14:10, 16:9, 20:6. Λευτ. 5: 1. Β' Χρον. (=Β' Παραλ.) 5:13-14. 7:13. TgGK Gen. 22.

²⁵¹ Ἠσ. 2:2-3: «ὅτι ἔσται ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις ἐμφανὲς τὸ ὄρος τοῦ Κυρίου καὶ ὁ οἶκος τοῦ Θεοῦ ἐπ' ἄκρων τῶν ὀρέων καὶ ὑψωθήσεται ὑπεράνω τῶν βουνῶν καὶ ἤξουσιν ἐπ' αὐτὸ πάντα τὰ ἔθνη καὶ πορεύσονται ἔθνη πολλὰ καὶ ἐροῦσιν · Δεῦτε καὶ ἀναβῶμεν εἰς τὸ ὄρος κυρίου καὶ εἰς τὸν οἶκον τοῦ Θεοῦ Ἰακώβ, καὶ ἀναγγελεῖ ἡμῖν τὴν ὁδὸν αὐτοῦ, καὶ πορευσόμεθα ἐν αὐτῇ ἐκ γὰρ Σιών ἐξελεύσεται νόμος καὶ λόγος Κυρίου ἐξ Ἱερουσαλήμ».

²⁵² Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 276.

²⁵³ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σσ. 277-278 καὶ ὑποσημ. 196.

τῶν TgN καὶ TgPsJ καὶ ἐξαιτίας τοῦ ἐπιλεκτικοῦ χαρακτήρα του χρονολογεῖται μετὰ ἀπὸ αὐτό.²⁵⁴ Ἀπὸ τοὺς κρίσιμους στίχους τοῦ ὅλου ἐπεισοδίου μόνον ὁ στ. 14 περισώζεται στὸ TgFr, καὶ μάλιστα τὸ κείμενό του δὲν ἐμφανίζει κάποια διαφοροποίηση ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν ἄλλων ταργκουμίμ. Σύμφωνα μὲ τὸν στίχο αὐτό, ὁ Ἀβραὰμ ἐκεῖ λάτρευσε τὸν Κύριο καὶ προσευχήθηκε στὸ ὄνομα τοῦ Λόγου τοῦ Γιαχβέ, λέγοντας «: Κύριε, ἐσὺ εἶσαι ὁ ὀρῶν, ἀλλὰ ὁ μὴ ὀρώμενος, σὲ σένα ὅλα εἶναι γνωστὰ καὶ φανερά», γιὰ χάρι τοῦ ὁποῖου ἀμέσως καὶ χωρὶς περιστροφῆς ἔκανε πράξη τὴν ἐπιθυμία σου, νὰ κάνει σκόνη καὶ στάχτη τὸν γιὸ τοῦ τὸν Ἰσαὰκ.²⁵⁵ Καὶ ἀκολούθως, μετὰ δηλαδὴ τὴν προβολὴ τῆς ἄνευ ὄρων καὶ ὀρίων ὑπακοῆς του, ἀκολουθεῖ ἡ προσευχὴ τοῦ Ἀβραὰμ « Καὶ τώρα, Κύριε Θεέ, προσεύχομαι γιὰ ἔλεος ἐνώπιόν σου! Ὅταν οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ἰσαὰκ βρεθοῦν σὲ ὥρα ὀδύνης, νὰ μὴ λησμονήσεις γιὰ χάρι τους τὸ σφιχτὸ δέσιμο τοῦ πατέρα τους τοῦ Ἰσαὰκ, νὰ τοὺς συγχωρήσεις γιὰ τὶς ἁμαρτίες τους καὶ νὰ τοὺς ἀπαλλάξεις ἀπὸ κάθε κίνδυνο». ²⁵⁶ Πρόκειται δηλαδὴ ἐν προκειμένῳ γιὰ ἱκεσία τοῦ Γιαχβέ νὰ λυτρώσει καὶ προστατεύει τοὺς ἀπογόνους τοῦ Ἰσαὰκ ἀπὸ ὅλους τοὺς ἐπικείμενους κινδύνους ὡς ἀντίδωρο τῆς θυσίας του. Μὲ τὸν τρόπο διατύπωσης τῆς ἱκεσίας τοῦ πατριάρχη γίνεται σαφὴς καὶ ἐπιστημονικῶς ἀναγνωρίζεται τόσο ἡ ἐξιλεωτικὴ σημασία της, ὅσο καὶ ὁ σωτηριολογικὸς της χαρακτήρας. ²⁵⁷

Ὁ καθηγητὴς Ὀλυμπίου θεωρεῖ ὅτι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ γίνεται προσπάθεια νὰ καθιερωθεῖ στὸν Ἰουδαϊσμὸ τῆς Διασπορᾶς ἡ ταύτιση τοῦ χώρου τοῦ Ναοῦ μὲ τὸν χώρο τῆς Akedah καὶ κατ' ἀκολουθίαν νὰ ἀναχθεῖ ὁ καθαγιασμὸς του στὴν ἐποχὴ τῶν Πατριαρχῶν. Θεωρεῖ μάλιστα αὐτὸ προφανές, δεδομένου ὅτι στὴν συνέχεια καταβάλλεται προσπάθεια νὰ ταυτισθεῖ ἡ λατρεία τοῦ Ἀβραὰμ μὲ τὴν λατρεία τῶν ἐπερχόμενων γενεῶν καὶ ἡ προβολὴ τοῦ Ναοῦ ὡς τοῦ μοναδικοῦ κέντρου της. ²⁵⁸

Περαιτέρω στὸν ἴδιο στίχο αἰτιολογεῖ τὴν παράκλησή του περὶ συγχώρησης τῶν ἁμαρτιῶν καὶ ἀπαλλαγῆς τῶν ἀπογόνων τοῦ Ἰσαὰκ ἀπὸ τοὺς ὅποιους μελλοντικοὺς κινδύνους. Ὁ συντάκτης μάλιστα ἐπιχειρεῖ σύνδεση τοῦ ὅρου τῆς Akedah μὲ τὸ ὅρος τοῦ ναοῦ, καὶ δὴ καὶ μὲ τὸν χώρο ἐκεῖνο τῆς ἀποκαλύψεως τῆς δόξας τοῦ Γιαχβέ. Ἔτσι στὸ μέλλον οἱ μεταγενέστερες γενεές θὰ ἔχουν νὰ λένε ὅτι «στὸ ὅρος τοῦ Ναοῦ τοῦ Γιαχβέ ὁ Ἀβραὰμ προσέφερε τὸν γιὸ τοῦ τὸν Ἰσαὰκ καὶ στὸ ἴδιο αὐτὸ ὅρος, ποὺ εἶναι Ἅγιο, φανερώθηκε σὲ αὐτὸν ἡ δόξα τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Γιαχβέ (Σεκινᾶ)». ²⁵⁹ Καὶ ἡ ἀπάντηση τοῦ Θεοῦ στὸ ταργκουμικὸ κείμενο παραλείπεται, ἀλλὰ εἶναι φανερὸ ὅτι συμπληρώνεται ἀπὸ τὸ Γεν. 22:17-18 ὡς παλαιὸς

²⁵⁴ N. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 279.

²⁵⁵ N. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 282, G. Vermes, «Redemption and Genesis XXII. The Binding of Isaac and the Sacrifice of Jesus», *Scripture and Tradition in Judaism*, σ. 195.

²⁵⁶ N. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σσ. 282-283, G. Vermes, «Redemption and Genesis XXII. The Binding of Isaac and the Sacrifice of Jesus», *Scripture and Tradition in Judaism*, σ. 195.

²⁵⁷ R. Daly, «Soteriological significance » *SBQ* 39 (1977) 52.

²⁵⁸ N. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 283.

²⁵⁹ N. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 283.

λειτουργικὸς τύπος τῆς Μισνᾶ, ὅπου σημειώνεται ὅτι : «ἐκεῖνος ποὺ ἀπάντησε στὸν Ἀβραάμ στὸ ὄρος τοῦ Μωρία, ἃς ἀπαντήσῃ σε σένα καὶ ἃς ἀκούσῃ σήμερα τὴν φωνὴ τῆς κραυγῆς σου.»²⁶⁰.

Ταργκοὺμ τοῦ ψευδὸ – Ἰωνάθαν

Τὸ Ταργκοὺμ τὸ λεγόμενο τοῦ ψευδὸ -Ἰωνάθαν (TgPsJ) ὀφείλει τὸ ὄνομά του στὸν γιὸ τοῦ Οὐζιᾶς Ἰωνάθαν, στὸν ὁποῖο ἐσφαλμένα ἀποδόθηκε (περὶ τὸ 1320 μ.Χ.). Διατηρεῖται σχεδὸν πλήρως καὶ πρόκειται γιὰ ἐπίσημη ταργκουμικὴ ἔκδοση ὁλόκληρης τῆς Πεντατεύχου. Ἔχει σαφὴ συνάφεια μὲ τὰ υπόλοιπα ταργκουμίμ, διότι αὐτοῦσιοι στίχοι ἢ καὶ ἀποσπάσματα ἀποτελοῦν *locos communes* ὅλων των Ταργκουμικῶν κειμένων. Γι' αὐτὸ καὶ προβληματικὴ καθίσταται ἡ ἀπάντηση περὶ τῆς προέλευσής του. Παρέχει μετάφραση σχεδὸν κατὰ στίχο καὶ διαφέρει ἐντελῶς ἀπὸ τὶς ἄλλες ἀντίστοιχες ταργκουμικὲς παραφράσεις τῶν βιβλικῶν διηγήσεων.

Διαφέρει ἀπὸ τὸ TgOn, καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ TgGK, TgN καὶ TgFr, ποὺ ἀντανακλοῦν τὴν γνήσια ταργκουμικὴ παράδοση, ἃν καὶ συνδέεται μὲ αὐτά, ἀφοῦ οὐσιαστικὰ εἶναι ἓνας κλάδος τῆς παλαιστινιακῆς ταργκουμικῆς παράδοσης, ἐπηρεασμένα ὡς ἓνα σημαντικό βαθμὸ ἀπὸ τὸν Ὀνκέλο.²⁶¹ Τὸ κείμενο τῆς βασικῆς πηγῆς διασώθηκε ὡς χειρόγραφο τοῦ 16ου αἰ.²⁶² καὶ εἶναι γραμμένο στὴν παλαιστινιακὴ ἀραμαϊκὴ μὲ πολλὰς ἰδιαιτερότητες καὶ πολυάριθμα λάθη.²⁶³

Ὡς πρὸς τὴν πηγὴ, τὸν χαρακτήρα, ἀλλὰ καὶ τὴν σημασία του ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ταργκουμίμ τῆς Πεντατεύχου, τὸ TgPsJ μᾶλλον θεωρήθηκε ὡς ἀποτέλεσμα συλλογῆς ὕλικου ἀπὸ διάφορες παραδόσεις παλαιστινιακῶν ταργκουμίμ καὶ ἄλλες ποικίλες μιδραστικὲς ἐρμηνεῖες, καὶ ἀκόμη ὡς κείμενο πολὺπλοκο²⁶⁴, ποὺ ἔχει ὑποστῇ διαχρονικὴ ἐξέλιξη καὶ ἡ ἔκδοσή του δὲν εἶναι δυνατόν νὰ χρονοθετηθεῖ πρὸ τοῦ 8ου μ.Χ. αἰ.²⁶⁵ Πάντως ἔχει διατυπωθεῖ καὶ ἡ ἄποψη ὅτι πρόκειται γιὰ παράδοση (χαγαδὰ) γνωστὴ ἤδη ἀπὸ τὸν 7ο μ.Χ. αἰ..²⁶⁶

Ὅσον ἀφορᾷ στοὺς κρίσιμους στίχους τοῦ ἐπεισοδίου τῆς θυσίας, στὸ ὑπὸ ἐξέταση ταργκουμικὸ κείμενο ἀναγινώσκονται ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος στοιχεῖα. Ἔτσι στὸν στ. 2 λέγεται ὅτι ὁ Γιαχβὲ εἶπε πρὸς τὸν Ἀβραάμ : «Λάβε τὸν μοναδικό σου γιό, τὸν ὁποῖο ἀγαπᾷς, τὸν Ἰσαάκ, καὶ πῆγαινε στὴν γῆ τῆς λατρείας

²⁶⁰ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τὴ θυσία τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 283, G. Vermes, «Redemption and Genesis XXII. The Binding of Isaac and the Sacrifice of Jesus», *Scripture and Tradition in Judaism*, σ. 196.

²⁶¹ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τὴ θυσία τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 284 καὶ 285.

²⁶² C. Hayward, «The Date of Targum Pseudo Jonathan, Some Comments», *JJS* 40 (1989) 7.

²⁶³ J. A. Foster, *The Language and the Texte of Codex Neofiti in the Light of Other Palestinian Sources*, Boston 1969, σ. 104.

²⁶⁴ R. Le Deaut, «Targum du Pentateuque. Traduction des Deux Recensions Palestiniennes completes avec introduction, paralleles, notes et index», τ. 1, Genese, SC 245, Paris 1978, σσ. 215-223.

²⁶⁵ J. Swetmann, «Jesus and Isaac: A Study of the Epistle to the Hebrews in the Light of the Aqedah», *AnBib* 94, E. Pontificio Instituto Biblico, Romae 1981, σ. 62.

²⁶⁶ C. Hayward, «The Present State», *JJS* 32 (1981) 131.

τοῦ Θεοῦ καὶ ἐκεῖ προσφέρει τον θυσία ὡς ὀλοκαύτωμα σὲ ἓνα βουνό, ποῦ θὰ σοῦ ὑποδείξω ἐγώ». Ἐνῶ λοιπὸν τὰ TgN, TgFr Gen. 22:2, ἀκολουθώντας τὸ πρωτότυπο, κάνουν λόγο γιὰ τὴν γῆ τοῦ ὄρους Μωρία, ταυτίζοντας τὸ αὐτὸ μὲ τὸ ὄρος τῆς λατρείας τοῦ Γιαχβέ, δηλαδὴ μὲ τὸ ὄρος τῆς Ἱερουσαλήμ, ὅπου ἀργότερα οἰκοδομήθηκε ὁ Ναός, ἀλλὰ καὶ τὰ Ἰωβηλαῖα²⁶⁷ καὶ ὁ Ἰώσηπος,²⁶⁸ στοιχώντας πρὸς τὸ Β΄ Χρον. (=Β΄ Παραλ.) 3:1, ταυτίζουν τὴν ἄγνωστη βιβλικὴ θέση γῆ τοῦ Μωρία μὲ τὴν θέση τοῦ Ναοῦ τῆς Ἱερουσαλήμ, στὸ κείμενο τοῦ TgPsJ ἡ θυσία προσδιορίζεται τοπικὰ στὴν γῆ τῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ, δηλαδὴ σὲ περιοχὴ ὃχι γνωστή, ὅπως ἀκριβῶς καὶ στὸ TgOn. Ἄν ὅμως ληφθεῖ ὑπόψη ἡ ταργκουμικὴ καὶ ἡ ταλμουδικὴ γραμματεία καὶ τὸ γεγονός, ὅτι τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ταργκουμ εἶναι ὑστερογενές, εἶναι δυνατό νὰ γίνεῖ δεκτὸ ὅτι καὶ σὲ αὐτὸ ὁ συντάκτης ὑπαινίσσεται τὸν ἴδιο τόπο τοῦ Ναοῦ, ποῦ ἦταν καὶ ὁ ἀδιαμφισβήτητος τόπος λατρείας τοῦ Θεοῦ.²⁶⁹ Ἐνδεχομένως ὁ συντάκτης τοῦ κειμένου, ἀκολουθώντας τὸ TgOn υἱοθέτησε τὴν προέλευσίν της ה"י"מ ἀπὸ τὸ ρῆμα ש"י, ποῦ ἔχει τὴν σημασία τοῦ φοβεῖσθαι, λατρεύειν, ὅποτε θεώρησε τὴν λέξη ὡς οὐσιαστικό, δηλαδὴ λατρεία καὶ ὃχι ὡς τοπωνυμικό, δηλαδὴ Μωρία. Σὲ κάθε περίπτωση εἶναι σαφές ἡ πρόθεση τοῦ συντάκτη νὰ ἐπιχειρήσει σύνδεση τοῦ τόπου τῆς θυσίας μὲ ἐκεῖνο τοῦ Ναοῦ κατὰ τὴν συνήθη πρακτικὴ τῶν ἄλλων ἔργων τῆς ἴδιας περιόδου.²⁷⁰ Πάντως, ὅπως παρατηρεῖ ὁ καθηγητὴς Ὀλυμπίου, τὰ παλαιστινιακὰ Ταργκουμὶμ δὲν διευκρινίζουν ἀπ' ἀρχῆς τὸν ἀκριβῆ τόπο τῆς θυσίας, δηλαδὴ πρὸ τῆς προσευχῆς τοῦ Ἀβραάμ (στ. 14). Ἀλλὰ ἀπὸ τὸν ὑπαινιγμό, ὅτι ὁ πατριάρχης χρησιμοποίησε τὴν γλῶσσα τοῦ Ἱεροῦ εἰκάζεται ὅτι, κατὰ τὸ TgPsJ, τὸ ὄρος ἐκεῖνο ἦταν ὁ χῶρος τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ.²⁷¹ Εἰδικότερα στὸν στ. 4 τοῦ περὶ οὗ λόγος κειμένου σημειώνει ὅτι «τὴν τρίτη ἡμέρα ὁ Ἀβραάμ, σηκώνοντας τοὺς ὀφθαλμούς του, εἶδε τὴν νεφέλη τῆς δόξας τοῦ Γιαχβέ νὰ ὑψώνεται ἐπάνω ἀπὸ τὸ ὄρος καὶ τὸ ἀναγνώρισε ἀπὸ μακριά».²⁷² Δεδομένου μάλιστα ὅτι ἡ νεφέλη ὑποδηλώνει τὴν Θεοφάνεια, δηλαδὴ τὴν παρουσία τοῦ Θεοῦ, ἀναφέρεται συνήθως στὴν δόξα του καὶ συνοδεύει ἐκδηλώσεις του, ἔπεται ὅτι καὶ ἐδῶ ὁ συντάκτης τοῦ TgPsJ σαφῶς ἐπισημαίνει ὅτι ὁ πατριάρχης κατὰ τὴν τρίτη ἡμέρα τῆς πορείας του χάρη στὴν ἐμφάνισή τῆς νεφέλης διέγνωσε καὶ βεβαιώθηκε ὅτι, ὅπου ἐμφανίσθηκε αὐτή, ἐκεῖ ἦταν καὶ τὸ ὄρος τῆς θυσίας καὶ ἐκεῖ ἔκανε ὁ Θεὸς τὴν παρουσία του. Ἡ ἀνάγκη μάλιστα τῆς νεφέλης ἦταν ἐπιτακτικὴ, ἀφοῦ στὴν βιβλικὴ διήγηση δὲν σημειώνεται ἡ ὑπόδειξη, σύμφωνα μὲ τὴν δοθεῖσα

²⁶⁷ Ἰωβηλαῖα 18:3.

²⁶⁸ Ἰωσήπου, *Ιουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία* I 224, 226.

²⁶⁹ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 292.

²⁷⁰ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 292. Βλ. καὶ C. Hayward, «The Present State», *JJS* 32 (1981) 132.

²⁷¹ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 292.

²⁷² R. Le Déaut, «Targum du Pentateuque. Traduction des Deux Recensions Palestiniennes complètes avec introduction, parallèles, notes et index», τ. 1, Genève, SC 245, Paris 1978, σσ. 215-223.

έντολή, και χωρίς αυτήν αδύνατον θα ήταν ή αναγνώριση του όρου, επί του οποίου ο Γιαχβέ απαιτούσε να τελεσθεί ή θυσία.²⁷³

Το στοιχείο ακριβώς εκείνο της νεφέλης καθιερώθηκε και έντονα διατηρήθηκε στην ιουδαϊκή παράδοση και πολλά μιθρασίμ τείνουν προς την εικάσια, ότι «έκείνη όδήγησε τον Άβραάμ στην αναγνώριση του όρου της θυσίας του επιλεγμένου από τον Γιαχβέ.»²⁷⁴ Κατά τους ταργκουμιστές, ή θυσία του Ίσαάκ δέν αποτελεί απόδειξη, ότι ή Ιερουσαλήμ είναι ο κατάλληλος τόπος για την προσφορά της θυσίας και ότι ή εκεί προσφερομένη θυσία είναι απόλυτα έγκυρη,²⁷⁵ αλλά ή ίδια αποτελεί υποκατάστατο του Ναού και των θυσιών.²⁷⁶

Περαιτέρω το TgPsJ σχολιάζει τον στ. 9, που αναφέρεται στον τόπο της θυσίας, όπου, σύμφωνα με την επιθυμία και την υπόδειξη του Θεού, έπρεπε να οδηγηθεί το θύμα. Είναι το θυσιαστήριο, που κατασκεύασε ο Άβραάμ και δια του οποίου γίνεται ή σύνδεση της θυσίας με το ναό. Όταν λοιπόν έφθασε ο πατέρας και ο γιός εκεί, δηλαδή στον υποδειχθέντα τόπο, «ο Άβραάμ έκτισε και πάλι το θυσιαστήριο, που αρχικά είχε ιδρύσει ο Αδάμ, αλλά είχε καταστραφεί από τα ύδατα του Κατακλυσμού, και που ο Νώε είχε ανακτίσει, αλλά και πάλι είχε καταστραφεί κατά την γενεά της Διαιρέσεως».²⁷⁷ Είναι προφανής έν προκειμένω ή πρόθεση του συντάκτου του ταργκούμ να συνδεθεί το θυσιαστήριο της Akedah με εκείνο του ναού της Ιερουσαλήμ. Η ραββινική παράδοση μάλιστα διασώζει την μαρτυρία, ότι ο Νώε προσέφερε θυσία στο μεγάλο θυσιαστήριο της Ιερουσαλήμ, διότι εκεί προσέφερε θυσία και ο πρωτόπλαστος.²⁷⁸ Ειδικότερα ο Αδάμ μετά την δημιουργία του επί του όρου από την σκόνη του Ίερού όδηγήθηκε στην Έδέμ. Αλλά μετά την παρακοή εκδιώχθηκε και αργότερα προσέφερε θυσία στο πρώτο θυσιαστήριο. Κατά το PRE 31(227), στο ίδιο θυσιαστήριο είχαν θυσιάσει έκτός του Αδάμ, και οι Άβελ και Κάιν, καθώς και ο Νώε και οι γιοί του. Προφανής είναι έν προκειμένω ή πρόθεση του συντάκτου του ταργκούμ να συνδέσει την θυσία του Ίσαάκ και με τον Ναό και με την δημιουργία του πρώτου ανθρώπου.²⁷⁹

Σύμφωνα με το TgPsJ, υπήρχε το θυσιαστήριο, που είχε ιδρύσει ο Αδάμ μετά την έξωσή του από την Έδέμ²⁸⁰ και σε αυτό είχαν κάνει τις προσφορές τους ο Άβελ και ο Κάιν.²⁸¹ Στο θυσιαστηρίου αυτού την βιβλική διήγηση δέν μαρτυρείται ρητώς ή τύχη κατά τον κατακλυσμό, αλλά με δεδομένη την ολοκληρωτική καταστροφή

²⁷³ G. Vermes, «Redemption and Genesis XXII. The Binding of Isaac and the Sacrifice of Jesus», *Scripture and Tradition in Judaism*, σ. 196. Ν. Όλυμπίου, *Από τη θυσία του Άβραάμ...*, σ. 294.

²⁷⁴ Ν. Όλυμπίου, *Από τη θυσία του Άβραάμ...*, σ. 294.

²⁷⁵ C. Hayward, «The Present State», *JJS* 32 (1981) 133.

²⁷⁶ P. R. Danies - B. D. Chilton, «The Akedah» *CBQ* 40 (1978) 534-535.

²⁷⁷ Βλ. Γέν. 10:25 κατά τους Ό'9: «Και τῷ Έβερ ἐγεννήθησαν δύο υἱοί· ὄνομα τῷ ἐνὶ Φαλὲκ (=διαίρετης), ὅτι ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτοῦ διμερίσθη ἡ γῆ, καὶ τὸ ὄνομα τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ Έκτάν».

²⁷⁸ Gen., R xxxiv: 9 καὶ TgPsJ Gen. 8:20.

²⁷⁹ Ν. Όλυμπίου, *Από τη θυσία του Άβραάμ...*, σ. 297.

²⁸⁰ Γέν. 3:23.

²⁸¹ Γέν. 4:3.

τῶν πάντων προφανῶς κατεστράφη καὶ αὐτό.²⁸² Ἀκολούθως ἀνεκτίσθη καὶ πάλι αὐτὸ ἀπὸ τὸν Νῶε²⁸³ καὶ κατεστράφηκε ἐπὶ τῆς γενεᾶς τοῦ Πύργου τῆς Βαβέλ.²⁸⁴ Ἄρα ἐθεωρεῖτο ὡς χῶρος καθιερωμένος ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Πρωτοπλάστων καὶ εὐλογημένος, ὡς φαίνεται ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τῆς θυσίας τοῦ Νῶε,²⁸⁵ συνάμα ὡς ἀναμνηστικὸς τοῦ ἀπαισίου κακουργήματος τοῦ φόνου τοῦ Ἀβελ κατὰ τὴν μεταγενέστερη ἐξωβιβλικὴ παράδοση εἶχε βεβηλωθεῖ. Ἄρα ὁ Ἀβραάμ, οἰκοδομώντας νέο θυσιαστήριον, συντελεῖ καὶ στὸν καθαγιασμό τοῦ βωμοῦ καὶ στὴν ιερότητα τοῦ χώρου, ὁ ὁποῖος ἔτσι διατηρήθηκε ὡς τόπος λατρείας γιὰ τὶς μεταγενέστερες γενεές. Ἡ πράξις αὕτη σηματοδότησε καὶ τὴν ἀποκατάστασι τῶν σχέσεων τῶν ἀνθρώπων μὲ τὸν Θεό, πού εἶχαν πρωτύτερα διαταραχθεῖ.²⁸⁶

Τὸ TgPsJ συνδέει τὸν τόπο τῆς Akedah μὲ τὴν ἀποκάλυψη τῆς δόξας τοῦ Θεοῦ, τοῦ ὁποῖου ἡ παρουσία ἐπισημαίνεται σὲ ὅλα τα ταργκουμὶμ πλὴν τοῦ TgOn. Στὸ κείμενον περαιτέρω ὑπογραμμίζεται καὶ ἡ παρουσία τῶν ἀγγέλων, οἱ ὁποῖοι μένουν ἐκθαμβοὶ ἀπὸ τὴν μοναδικότητα τῶν δύο προσώπων, τοῦ πρόθυμου θύτη καὶ τοῦ ὑπάκουου θύματος, παράλληλα παρακολουθοῦν τὴν θεία δόξα καὶ σηματοδοτοῦν τὸν χῶρον τοῦ Ἱεροῦ.²⁸⁷ Στὴν Βαϊθὴλ μάλιστα, τὴν ὁποία τὰ ταργκουμὶμ ταυτίζουν μὲ τὸν ναὸ τῆς Ἱερουσαλήμ, ὁ Ἰακώβ εἶδε ἀγγέλους, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ὁ Ἰσαὰκ ἐπὶ τοῦ ὄρους Μωρία. Τὸ οὐράνιον Ἱερό, ὅπου διακονοῦν οἱ ἄγγελοι, ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ ἐπίγειο, τοῦ ὁποῖου τὸ θυσιαστήριον εἶναι ἡ πύλη τοῦ οὐρανοῦ καὶ τὸ ὄραμα τοῦ Ἀβραάμ μὲ τὴν ἀποκάλυψη τῆς Θείας Δόξας στὸν χῶρον αὐτὸ εἶναι δηλωτικὸ τῆς πραγματικῆς θέσεως τοῦ Ναοῦ.²⁸⁸ Ἡ μοναδικότητα τῶν δύο προσώπων, τοῦ Ἀβραάμ καὶ τοῦ Ἰσαὰκ στὸ TgPsJ συνδέεται καὶ μὲ τὴν μοναδικότητα τοῦ Ἀδάμ, πού ἦταν δημιούργημα τοῦ μοναδικοῦ οὐράνιου θεοῦ,²⁸⁹ καὶ μὲ τὴν ἵδρυση τοῦ πρώτου θυσιαστηρίου. Ὁ πρωτόπλαστος μετὰ τὴν ἐξωσὴ του ἀπὸ τὸν παράδεισον ἐπανῆλθε στὸ ὄρος Μωρία, ὅπου ἱδρυσε τὸ θυσιαστήριον.²⁹⁰

Ἀλλὰ ἀφοῦ τὸ ἴδιο θυσιαστήριον ἐπανέκτισε ὁ Ἀβραάμ, γιὰ νὰ θυσιάσει τὸν μονογενῆ του γιό, πού πρόθυμα καὶ ἀδιαμαρτύρητα ἀποδέχθηκε νὰ ὑποβληθεῖ στὴν θυσία, ἔπεται ὅτι εὐλογα καὶ δίκαια καὶ ἐκεῖνοι ἐπαξίως διεκδικοῦν τὴν διάκριση τῆς μοναδικότητας. Τὴν κορύφωση ὅμως τοῦ ὅλου ἐκείνου θείου δράματος ἀποτελεῖ ἡ προσευχὴ τοῦ Ἀβραάμ, τὴν ὁποία ἐμπεριέχουν καὶ τὰ ἄλλα, ἃν καὶ μὲ κάποιες διαφορές, ταργκουμικὰ κείμενα. Σύμφωνα μὲ αὐτήν, μετὰ τὴν θυσία τοῦ κριοῦ καὶ τὴν σωτηρία τοῦ Ἰσαὰκ, ὁ πατριάρχης, εὐχαριστώντας τὸν θεό, προσευχήθηκε στὸν

²⁸² Γέν. 6:5-19:17.

²⁸³ Γέν. 8:20.

²⁸⁴ Γέν. 11:1-9.

²⁸⁵ Γέν. 9:1-17.

²⁸⁶ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 29.

²⁸⁷ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 300.

²⁸⁸ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 301.

²⁸⁹ TgN Gen 3:2.

²⁹⁰ TgPsJ Gen. 3:23.

Κύριο καὶ τὸν διαβεβαίωσε ὅτι πρόθυμα ἀποδεχόμενος τὴν πρόσκλησή του καὶ χωρὶς τὸν παραμικρὸ ἐνδοιασμό, ἔσπευσε νὰ τὴν ἐκπληρώσει. Περαιτέρω παρακαλεῖ αὐτὸν νὰ τὸν ἀκούσει καὶ νὰ λυτρώσει καὶ τὶς ἐπερχόμενες γενεὲς κάθε φορά, ποὺ σὲ ὥρες θλίψεων προσφεύγουν στὸ ἔλεός του. Ἔτσι ὅλες αὐτὲς οἱ γενεὲς θὰ λένε ὅτι «ἐπάνω στὸ ὄρος αὐτὸ ὁ Ἀβραὰμ ἔδεσε τὸν γιό του, τὸν Ἰσαάκ, καὶ ἐκεῖ φανερώθηκε σὲ αὐτὸν ἡ δόξα τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Γιαχβὲ (Σεκινᾶ)». ²⁹¹

Τὸ γεγονὸς λοιπὸν ὅτι ὅλα τα ταργκουμικὰ κείμενα κατὰ τὸ περιεχόμενό τους ἐμφανίζουν *locos communes* καταδεικνύουν καὶ τὴν κοινὴ προσπάθεια τῶν συντακτῶν τους γιὰ ἐρμηνεία τοῦ περίφημου ἐκείνου βιβλικοῦ ἐπεισοδίου. Ἔτσι καὶ στὸ ὑπὸ ἐξέταση ταργκοῦμ μὲ τὴν παράσταση τοῦ Ἀβραὰμ νὰ προσεύχεται στὸν μὴ κατανομαζόμενο τόπο τῆς θυσίας, προφανὲς εἶναι τὸ ἐγγεῖρημα τοῦ συντάκτη του νὰ ταυτίσει, κατὰ τὴν συνήθη πρακτικὴ, τὸ ὄρος ὡς καθαγιασμένο καὶ ἱερὸ μὲ τὴν Akedah, καὶ ἀκολούθως νὰ καταδείξει τὴν συνάφειά του μὲ τὸ ὄρος τοῦ ναοῦ τοῦ Γιαχβὲ στὴν Ἱερουσαλήμ. ²⁹²

Ἀσφαλῶς καμμία ἀναφορὰ δὲν γίνεται στὴν ἐξιλέωση τῶν ἀπογόνων τοῦ Ἰσαὰκ ἀπὸ τὴν ἁμαρτία, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ἀπώτερη ἐπιδίωξη τοῦ συντάκτη τοῦ ταργκοῦμ αὐτοῦ ἦταν νὰ θεμελιώσῃ τὴν σωτηρία τοῦ ἱσραηλικοῦ λαοῦ, ἀποδίδοντας στὴν θυσία λυτρωτικὸ χαρακτήρα, συνάμα δὲ νὰ καταδείξῃ ὅτι ὁ χῶρος τῆς θυσίας ἦταν ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πατριαρχῶν καθαγιασμένος, ὅποτε δίκαιο καὶ εὐλογο θὰ ἦταν νὰ προβληθεῖ καὶ καθιερωθεῖ αὐτὸς ὡς μόνιμος τόπος λατρείας. Καὶ πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ θὰ συντελοῦσε καταλυτικὴ ἢ ἐκ μέρους τῶν μεταγενεστέρων πίστη, ὅτι ἐπὶ τοῦ ὄρους αὐτοῦ ἔδεσε ὁ Ἀβραὰμ τὸν γιό του, τὸν Ἰσαάκ, καὶ ἀκριβῶς ἐκεῖ ἔγινε ἡ φανέρωση τῆς δόξας τοῦ Γιαχβὲ. ²⁹³

Περαιτέρω, σύμφωνα μὲ τὸ ὑπὸ ἐξέταση ταργκοῦμ, ὁ Γιαχβὲ ἀποδέχεται τὴν ἰκεσία τοῦ πατριάρχη καὶ ὀρκίζεται στὸν Λόγο του ὅτι δὲν θὰ ἀθετήσῃ τὶς ὑποσχέσεις του, ποὺ κατὰ καιροὺς εἶχε δώσει. Γιὰ ἄλλη μία φορὰ λοιπὸν δίνει ὄρκο διαθήκης στὸ ὄρος τῆς Akedah, ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸ ὄρος, ὅτι δηλαδὴ ἐπειδὴ, ὁ Ἀβραὰμ δὲν δίστασε νὰ θυσιάσῃ τὸν ἴδιο του τὸν μονογενῆ γιό, ὑπακούοντας σὲ αὐτὸν ἄνευ ὄρων καὶ ὀρίων, θὰ τὸν εὐλογήσῃ καὶ θὰ πολλαπλασιάσῃ τοὺς ἀπογόνους του σὰν τὰ ἄστρα τοῦ οὐρανοῦ καὶ σὰν τὴν ἄμμο τῆς θάλασσας, ὥστε αὐτοὶ νὰ κατακτήσουν τὶς πόλεις τῶν ἐχθρῶν τους, μὲ ἀποτέλεσμα δι' αὐτοῦ καὶ χάρη σὲ αὐτὸν νὰ εὐλογηθοῦν ὅλα τα ἔθνη τῆς γῆς (στ. 15 18). ²⁹⁴

²⁹¹ R.Le Deaut, «Targum du Pentateuque. Traduction des Deux Recensions Palestiniennes completes avec introduction, paralleles, notes et index», τ. 1, Genese, SC 245, Paris 1978, σ. 221.

²⁹² Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 303.

²⁹³ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 303.

²⁹⁴ R.Le Deaut, «Targum du Pentateuque. Traduction des Deux Recensions Palestiniennes completes avec introduction, paralleles, notes et index», τ. 1, Genese, SC 245, Paris 1978, σσ. 221-223. Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 306.

Σημειώνεται ακόμη ότι και άλλα ταργκουμίμ κάνουν λόγο για τον ὄρκο τῆς διαθήκης ἐπὶ τοῦ ὅρους τῆς θυσίας αὐτῆς, τὸν ὁποῖο ὁμως σύμφωνα μὲ αὐτά, ἔδωσε στὸν Ἰσαάκ. Ἐνδεικτικοὶ εἶναι οἱ λόγοι: « καὶ ἐγὼ θὰ θυμηθῶ τὸν ὄρκο τῆς διαθήκης ποὺ ἔδωσα στὸν Ἰακώβ στὴν Βαθήλ, στὸν Ἰσαάκ στὸ ὄρος Μωρία καὶ στὸν Ἀβραάμ μεταξύ τῶν θυσιαστηρίων πράξεων, θὰ θυμηθῶ μὲ εὐσπλαχνία ». ²⁹⁵

Ἄρα τὸ TgPsJ σχετίζει τὸ ὄρος τῆς Akedah, τοῦ ὁποῖου ἡ ἀναγνώριση ἐπετεύχθη διὰ τῆς καθόδου τῆς νεφέλης τῆς θείας δόξας, διὰ τῆς ὁποίας ἐπετεύχθη καὶ ὁ καθαγιασμός του, μὲ τὸ ὄρος τοῦ ναοῦ τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ τὴν θυσία τοῦ Ἰσαάκ μὲ τὶς θυσίες τοῦ Ναοῦ, καὶ κατεξοχὴν τὴν ταμὶδ. Ὁ συντάκτης τοῦ ὁμως παράλληλα ἐπεδίωξε νὰ διατηρήσει καὶ νὰ ἐξαπλώσει τὴν λατρεία τῆς στοὺς Ἰουδαίους τῆς διασπορᾶς καὶ νὰ καθιερώσει τὴν σωτηριολογικὴ τῆς σημασία ἀπέναντι στὸ ἀπολυτρωτικὸ δόγμα τοῦ χριστιανισμοῦ. ²⁹⁶

Συμπερασματικὰ στὴν ταργκουμικὴ γραμματεία ἐπιδιώκεται ἡ ταύτιση τοῦ ὅρους τῆς θυσίας μὲ τὸ ὄρος, ὅπου ἔμελλε νὰ οἰκοδομηθεῖ ὁ Ναὸς καὶ ἡ ὅλη διαδικασία αὐτῆς μὲ τὶς θυσίες καὶ τὴν ἐν γένει λατρεία τοῦ Θεοῦ στὸ μέλλον. Καὶ μὲ γνώμονα τὴν ἐπιδίωξη αὐτὴ τὰ ταργκουμίμ ταυτίζουν τὸ θυσιαστήριον τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαάκ μὲ τὸ ἄγνωστο θυσιαστήριον τοῦ Ἀδάμ, ὅπου προσέφεραν τὶς θυσίες τους ὁ Ἄβελ καὶ ὁ Κάιν, τὸ ὁποῖο καὶ πάλι ἀνοικοδόμησε ὁ Νῶε μετὰ τὸν κατακλυσμό. Ἡ ἐν γένει προσπάθεια σύνδεσης τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαάκ μὲ τὶς θυσίες τοῦ Ναοῦ ἔναν ἔχει στόχο καὶ σκοπὸ, νὰ προβάλλει καὶ νὰ ἀναδείξει τὴν ἀντίληψη, ὅτι ἡ θυσία ἐκείνη ἐπὶ τοῦ Μωρία, ὅπου ἐπρόκειτο νὰ γίνουν οἱ μελλοντικὲς θυσίες στὸν Θεό, εἶχε τὴν ἴδια μὲ αὐτὲς ἐξιλεωτικὴ ἀξία καὶ σημασία, ἀφοῦ ὑπῆρξε ἡ προαιώνια προτύπωσή τους.

²⁹⁵ TgPgJ Lev. 26:42. Βλ. καὶ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τὴ θυσία τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 306.

²⁹⁶ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τὴ θυσία τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 309.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΓΗ ΜΩΡΙΑ –ΟΡΟΣ ΜΩΡΙΑ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΡΑΒΒΙΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

Γενικά

Ἡ ραββινική γραμματεία²⁹⁷ συνίσταται σὲ κείμενα συναχθέντα ὑπὸ τῶν ραββίνων (= νομοδιδασκάλων), τὰ ὅποια προήλθαν διὰ μεταγενέστερης ἐπεξεργασίας τῆς Βίβλου ἀπὸ τοὺς Φαρισαίους, τοὺς κατὰ παράδοση πολεμίους τῆς συντηρητικῆς παρατάξεως τῶν Σαδδουκαίων, μετὰ τὸ 70 μ.Χ., κατὰ τὴν περίοδο δηλαδή, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν οὐσιαστικὴ ἀφετηρία τῆς ἐν λόγῳ γραμματείας καὶ κατὰ τὴν ὁποία ἀναπτύσσεται, συντελεῖται καὶ ἐπικρατεῖ ὁ προφορικὸς Νόμος.

Τὰ κείμενα λοιπὸν αὐτὰ περιέχουν τὶς ἐρμηνεῖες τῶν νομοδιδασκάλων ἐπὶ τῶν διατάξεων τῆς Πεντατεύχου, ὅπου ἀκριβῶς δὲν ὑπάρχουν σαφῶς καθορισμένες διατάξεις, καὶ συμπληρώνουν, ἐν μέρει ὅμως τὰ κενὰ τοῦ κειμένου. Ἀλλὰ βαθμὴδὸν ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ τέθηκε σὲ ἐλάσσονα μοῖρα καὶ ἐγκαταλείφθηκε, ἀφοῦ υἱοθετήθηκε νέα ἀρχή, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ προφορικὸς Νόμος ὄχι μόνον δὲν θεμελιωνόταν στὸ κείμενο τῆς Γραφῆς, ἀλλὰ εἶχε τὴν δύναμη ἀκόμη καὶ νὰ ἀναιρέσει τὴν ρητῶς καταγεγραμμένην στὸν Νόμο μαρτυρία.²⁹⁸ Ἀφότου μάλιστα ἐπικράτησε ἡ ἀραμαϊκὴ γλῶσσα στὴν Παλαιστίνη, συνέβαλε στὴν ἀνάπτυξη τοῦ προφορικοῦ νόμου²⁹⁹, ὁ ὁποῖος πλέον διδάσκεται χωρὶς ἀναφορὰ στὸν γραπτὸ, ἀφοῦ ἡ ἀνάπτυξή του ὀφείλεται στὴν ἐξήγηση ἢ στὴν ἀνεπάρκεια τοῦ γραπτοῦ. Ἡ μέθοδος λοιπὸν ἐκείνη τῆς διδασκαλίας τῶν ραββίνων, ἀληθῆς καινοτομία, παρεῖχε σὲ αὐτοὺς τὴν

²⁹⁷ Περὶ ραββινικῆς γραμματείας ἐν γένει βλ. Γ. Γαλίτη, *Ἱστορία ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης*, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 151-152. Κ. Ζάρρα, *Ἱστορία τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης*, σσ. 530-537.

²⁹⁸ Πράγματι σὲ πολλὰς περιπτώσεις ἡ ραββινικὴ ἐρμηνεία δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπαληθευθεῖ μὲ τὸν γραπτὸ νόμο ἢ τουλάχιστον νὰ σχετισθεῖ μὲ αὐτόν. Γι' αὐτὸ οἱ τέτοιου εἶδους ἀντινομίες αἰτιολογήθηκαν μὲ τὴν προβολὴ τῆς παραδόσεως, ὅτι δηλαδή δῆθεν ὁ Μωϋσῆς στὸ ὄρος Σινὰ ἔλαβε δύο παραλλαγὰς τοῦ Νόμου, μία δημόσια, ἐπίσημη καὶ γραπτὴ, καὶ ἄλλη μία προφορικὴ, καὶ μάλιστα ἐπεξηγητικὴ τῆς πρώτης. Ὁ δεῦτερος αὐτὸς Νόμος διαιωνίσθη προφορικῶς διὰ μέσου χαρακτηριστικῶν προσωπικοτήτων. Ἐνδεικτικὰ ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅσα σημειώνονται στὸ *Pirge Abot(h)* (=ἀποφθέγματα Πατέρων) 1,1 : «Ὁ Μωϋσῆς ἔλαβε τὸν προφορικὸν νόμον ἀπὸ τὸν Θεὸν στὸ ὄρος Σινὰ καὶ τὸν παρέδωκε στὸν Ἰησοῦ, ὁ Ἰησοῦς στοὺς πρεσβύτερους, οἱ πρεσβύτεροι στοὺς προφῆτες, καὶ οἱ προφῆτες στοὺς ἀνδρες τῆς Μεγάλης Συναγωγῆς». Βλ. Αθ. Π. Χαστούπη, *Κεφάλαια Πατέρων*, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 13, στ. 1. Δ. Ζαχαροπούλου, *Περὶ τῶν ἰουδαϊκῶν ἐρμηνευτικῶν μεθόδων κατὰ τοὺς περὶ τὸν Χριστὸν χρόνους. Συνοπτικὴ ἐκθεσις*, Αθήναι 1999, σσ. 23-30.

²⁹⁹ Περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ προφορικοῦ Νόμου λίαν διαφωτιστικὰ εἶναι ὅσα σημειώνει ὁ Ἰουδαῖος Ἰώσηπος, ἄν καὶ Φαρισαῖος : «Νόμима τινὰ παρέδωσαν τῷ δήμῳ οἱ Φαρισαῖοι ἐκ πατέρων διὰ δόξης, ἅπερ οὐκ ἀναγράφεται ἐν τοῖς Μωϋσέως, καὶ διὰ τοῦτο ταῦτα τὰ τῶν Σαδδουκαίων γένος ἐκβάλλει, λέγον ἐκεῖνα δεῖν ἡγεῖσθαι νόμима τε γεγραμμένα, τὰ δ' ἐκ παραδόσεως τῶν πατέρων τηρεῖν». Ἰωσήπου, *Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία* XIII 297. Βλ. ἐπίσης Γ. Γαλίτη, *Ἱστορία ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης*, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 111-114.

δυνατότητα και την ευκαιρία να μεταβάλουν τις γραπτές διατάξεις. Στην πραγματικότητα μάλιστα διακήρυξαν τον προφορικό Νόμο όχι μόνον ως ισόκυρο προς τον γραπτό, αλλά και ως ανώτερον από εκείνον.

Περαιτέρω εκδηλώνεται έντονη δραστηριότητα στην διατύπωση νομικών ραββινικών αποφθεγμάτων και έρμηνειών, των οποίων ή συλλογή και καταγραφή έχει ως χρονική άφετηρία τις αρχές του 2ου μ.Χ. αί.. Τα κείμενα αυτά αντιπροσωπεύουν ποικίλες έρμηνείες, που συχνά τροποποιούν το βιβλικό κείμεν, εισάγοντας κατά την συνήθη πρακτική των ραββίνων έντελώς νέα στοιχεία. Έμφανίζονται μάλιστα μέχρι και τον 1ο μ.Χ. αί. και είναι άμεσα συνυφασμένα με τις εκάστοτε ύφιστάμενες για την έβραϊκή κοινότητα κοινωνικοπολιτικές συνθήκες.

Στο υπό εξέταση ζήτημα εκ των κυριότερων ραββινικών κειμένων αναφέρονται ή Μεκιλτά του ραββί Ίσμαήλ (MekRIs) και ή Genesis Rabbah.

Ή Μεκιλτά του ραββί Ίσμαήλ (MekRIs)

Πρόκειται ίσως για το αρχαιότερο κείμενο της ραββινικής γραμματείας, το οποίο έμπεριέχει και έρμηνευτικά στοιχεία στην διήγηση της θυσίας του Άβραάμ. Δεν έχει πάντως διευκρινισθεί απόλύτως ή πατρότητα του κειμένου, αν δηλαδή είναι έργο του Ίσμαήλ ή άλλου προσώπου της σχολής του. Ή σύνταξή του πάντως ανάγεται στην Τανναϊτική περίοδο και ή τελική διαμόρφωσή του φαίνεται ότι συντελέσθηκε μεταξύ των 3ου και 9ου μ.Χ. αί.³⁰⁰

Στο πρώτο μέρος της τελευταίας ένότητας της MekRIs (7,78-80) επιχειρείται εξήγηση του λόγου, που αναφέρεται στην θεία προστασία του Ίσραήλ, δια της υπομνήσεως της Akedah του Ίσαάκ: «και όταν βλέπω το αίμα». Έγώ βλέπω το αίμα της Akedah του Ίσαάκ, καθώς λέγεται «και ό Άβραάμ έκάλεσε το όνομα του τόπου εκείνου Γιαχβέ γιρέ... ».³⁰¹ Έν προκειμένω εμφανίζεται για πρώτη φορά το Πάσχα ως ανάμνηση των γεγονότων του όρους Μωρία. Με άφετηρία την ρίζα του ρ. γιρέ (= βλέπειν) επιχειρείται σύνδεση του Έξ. 12:13 με το Γεν. 22:14, και αυτό άκριβώς, σύμφωνα με τη ραββινική έρμηνεία, αποδεικνύει ότι ό Θεός βλέπει χάρη στην Akedah του Ίσαάκ. Παράλληλα ή Akedah σχετίζεται με την απολυτρωτική σημασία του αίματος του άμνου του Πάσχα και με τον τόπο της θυσίας. Ή όνομασία του τόπου, τον όποιο ό πατριάρχης άποκαλεϊ Γιαχβέ γιρέ (=ό Θεός βλέπει) ανταποκρίνεται στην Έρουσαλήμ, έφόσον αυτή ύπηρξε ό αποδέκτης της προστασίας του Θεού.

Στο δεύτερο μέρος της ίδιας ένότητας (7:80-82) σημειώνεται : «Όμοίως λέγεται άλλου· Και καθώς αυτός επρόκειτο να την καταστρέψει, δηλαδή την Έρουσαλήμ, ό

³⁰⁰ Ν. Όλυμπίου, *Από τη θυσία του Άβραάμ...*, σσ. 337-338.

³⁰¹ Γέν. 2:1-14.

Κύριος εἶδε καὶ μετανόησε.³⁰² Καὶ τί εἶδε; Εἶδε τὸ αἷμα τῆς Akedah τοῦ Ἰσαάκ, καθὼς λέγεται· Ὁ Θεὸς θὰ φροντίσει γιὰ τὸν ἑαυτὸ τοῦ τὸν ἀμνόν». ³⁰³ Καὶ ἐν προκειμένῳ ἡ ἐρμηνεία θεμελιώνεται ἐπὶ τοῦ Α΄ Χρον. (=Α΄ Παραλ.) 21:15, ἐνῶ τὸ μιδρὰς ἐστιάζει καὶ πάλι στὴν Ἱερουσαλήμ, τὴν ὁποία ὁ Θεὸς δι' ἀγγέλου ἀποφάσισε νὰ καταστρέψει, ἀλλὰ τὴν ἔσχατη στιγμή ἀναίρεσε τὴν ἀποφασὴ του. Καὶ στὴν πρώτη περίπτωση σύμφωνα καὶ μὲ τοὺς λόγους τοῦ Ἀβραάμ ἡ κρίσιμη φράση ἔχει ὑστερογενῆ ἀναφορά, τὰ γεγονότα τῆς Ἐξόδου τῶν ἀπογόνων τῶν Ἰσραηλιτῶν, δηλαδή τὴν σωτηρία τῶν πρωτοτόκων τοῦ περιούσιου λαοῦ τοῦ Θεοῦ, καὶ ἄρα σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὸ ιουδαϊκὸ Πάσχα. Στὴν δεύτερη περίπτωση ὁ ἴδιος λαὸς σώζεται ἀπὸ τὸν ἄγγελο, τὸν παρ' ὀλίγον ἐξολοθρευτὴ, διότι καὶ πάλι ὁ Θεὸς εἶδε τὸ αἷμα τῆς Akedah τοῦ Ἰσαάκ. Ἐπομένως ἡ ραββινικὴ ἐρμηνεία σχετίζει τὰ δύο αὐτὰ γεγονότα τῆς ἐπαπειλούμενης ἀλλὰ τελικῶς ματαιωθείσας καταστροφῆς, καὶ μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση προβάλλει τὴν συμβολὴ τοῦ αἵματος τοῦ Ἰσαάκ στὴν ἀποτροπὴ της.³⁰⁴

Στὸ Γεν. 22:14 ὁ Ἀβραάμ ὀνόμασε τὸν τόπο τῆς θυσίας Γιαχβὲ γιρέ. Ἐπίσης τὰ γεγονότα, στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται τὸ Α΄ Χρόν. (=Α΄ Παραλ.) 21:15, συντελέσθηκαν «ἐν ἄλῳ Ὁρνὰ τοῦ Ἰεβουσαίου», ὅπου ἔπειτα ὁ Δαυὶδ ἱδρυσε θυσιαστήριον καὶ προσέφερε θυσίαις ὀλοκαυτωμάτων καὶ σωτηρίας.³⁰⁵ Ἀλλὰ στὴν ἴδια θέση ὑστερογενῶς ὁ Σολομών θὰ ἀνεγείρει τὸν Ναὸ τοῦ Κυρίου.³⁰⁶ Ἐφόσον ὅμως ὁ Ναὸς ἐκεῖνος ἦταν ὁ ἀποκλειστικῶς χῶρος γιὰ τὸν ἐορτασμὸ τοῦ Πάσχα, εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ ραββίνος ἐρμηνευτὴς μὲ τίς ἀναφορὰς αὐτὲς συνδέει τὸ αἷμα τοῦ ἀμνοῦ τοῦ Πάσχα μὲ τὸ αἷμα τῆς Akedah τοῦ Ἰσαάκ, καὶ ἀκόμη τὴν θέση, ὅπου αὐτὴ τελέσθηκε, δηλαδή τὸ ὄρος Μωρία, μὲ τὸν χῶρο τοῦ Ναοῦ τῆς Ἱερουσαλήμ, τὸν ὁποῖο εἶχε καθαγιάσει ὁ Δαυὶδ. Προφανῶς ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐντέχνως ἐπιχειρήθηκε ὅχι μόνον σύνδεση τῶν σημειωθέντων τριῶν πρώτων χωρίων, ἀλλὰ καὶ καταβλήθηκε προσπάθεια νὰ ἐρμηνευθοῦν αὐτὰ ὑπὸ τὸ φῶς καὶ τὸ πρῖσμα τοῦ τελευταίου.³⁰⁷

Genesis Rabbah (GenR)

Πρόκειται γιὰ σχετικῶς πρῶμο ἀναλυτικὸ ὑπόμνημα στὴν Γένεση, τὸ ὁποῖο περιέχει δύο ἐκτενῆ κεφάλαια παραδοσιακῶν ἐρμηνειῶν τῆς Akedah τοῦ Ἰσαάκ (LV – LVI)³⁰⁸. Τὰ κεφάλαια αὐτὰ περιέχουν πλούσιο ἐξηγητικὸ ὕλικό, ἐνῶ πολλῶν

³⁰² Α΄ Χρόν. (=Α΄ Παραλ.) 21:15.

³⁰³ Γεν. 22:8.

³⁰⁴ J.Z.Lauterbach, *Mekilta de Rabbi Ishmael*, τ.1, Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1976, σσ. 86-87.

³⁰⁵ Α΄ Χρον. (=Α΄ Παραλ.) 21:26.

³⁰⁶ Β΄ Χρον. (=Β΄ Παραλ.) 3:1.

³⁰⁷ Βλ. C. Hayward, «The Sacrifice of Isaak», *BBQ* 52 (1990) 296.

³⁰⁸ M. Herr, «Genesis Rabbah», *EncJ* 7: 400.

ἐδαφίων παράλληλα ἀπαντοῦν σὲ ἄλλα κείμενα τῆς ραββινικῆς γραμματείας. Γενικῶς στὸ κείμενο τῆς GenR, ἐκτός της ἑβραϊκῆς Βίβλου, ἐμπεριέχονται καὶ ἄγνωστες πηγές, πὺν εἶχαν δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὸ Ἱεροσολυμικὸ Ταλμούδ, καὶ ἀκόμη εἶναι γνωστὲς καὶ ἄλλες παραδόσεις ἐκ τῆς ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς φιλολογίας τοῦ πρωῒμου Ἰουδαϊσμοῦ, ὅπως τὰ Ἰωβηλαῖα, σχετικὰ ἔργα τοῦ Φίλωνος καὶ τοῦ Ἰωσήπου, καθὼς καὶ τὸ Liber Antiquitatum Biblicarum.

Εἰδικότερα στὸ κεφάλαιο LV 7-8, ὅπου καταγράφονται οἱ ὁδηγίες τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν Ἀβραάμ καὶ ἡ ἀναχώρηση τοῦ πατριάρχῃ μετὰ τὸν γιὸ καὶ τοὺς συνοδοῦ του³⁰⁹ σημειώνεται: «Πήγαινε ἔξω ἀπὸ τὴν γῆ σου, δηλαδὴ τὴν ἐπαρχία σου, καὶ ἀπὸ τὴν πατρίδα σου, δηλαδὴ τὴν γειτονία σου, καὶ ἀπὸ τὸ σπίτι τοῦ πατέρα σου, στὴν γῆ, πὺν ἐγὼ θὰ σοῦ ὑποδείξω». Ἐν προκειμένῳ παρατηρεῖται ἡ χρῆση τοῦ σχήματος τῆς κλίμακος, καὶ μάλιστα ἐκ τοῦ γενικοῦ πρὸς τὸ εἰδικό. Οἱ ἐπάλληλοι τοπικοὶ προσδιορισμοί, ὅπως καὶ ἀλλαχοῦ, ἀλλὰ καὶ μόλις ἀνωτέρω, ὅταν ὁ Θεὸς δὲν ἀποκάλυψε εὐθὺς ἐξαρχῆς τὸ ὄνομα τοῦ γιοῦ, πὺν ὅφειλε νὰ θυσιάσει, ὀφείλονται, κατὰ τὸν ραββί, στὴν πρόθεση τοῦ Θεοῦ νὰ καταστήσει τὸν Ἀβραάμ ἀγαπητότερο καὶ νὰ τὸν ἀνταμείψει περισσότερο. Καὶ στὸ παρελθὸν ὁ Θεὸς δὲν ἀποκαλύπτει ἀμέσως τὸν τόπον προορισμοῦ τοῦ πατριάρχῃ, ὅταν ἀπὸ τὴν Οὐρ τῆς Μεσοποταμίας ἐπέλεγε αὐτόν, γιὰ νὰ τὸν ἀποστείλει στὴν γῆ τῆς Χαναάν, ἐπιθυμώντας νὰ ἐμπνεύσει σὲ αὐτὸν νοσταλγία γιὰ τὴν χώρα ἐκεῖνη καὶ νὰ τὸν ἀνταμείψει, καθιστώντας τὸν γενάρχη πολλῶν ἐθνῶν. Πρέπει μάλιστα μετ’ ἐμφάσεως νὰ ὑπογραμμισθεῖ ὅτι, κάθε φορὰ πὺν ὁ πατριάρχῃς εὐπειθῶς ὑπακούει καὶ ἐκτελεῖ τὴν θεία ἐντολή, ἀνταμείβεται ἀνάλογα μετ’ ὅ,τι στερεῖται.

Περαιτέρω στὸ ραββινικὸ κείμενο ἐπιχειρεῖται σύγκριση μεταξὺ τῶν δύο ἀναχωρήσεων τοῦ Ἀβραάμ, ἐκείνης ἀπὸ τὴν πατρίδα στὴν Χαναάν³¹⁰ καὶ αὐτῆς ἀπὸ τὴν Βεερσέβα πρὸς τὸν τόπο τῆς θυσίας.³¹¹ Ἐπισημαίνοντας μάλιστα τὸν κοινὸ ἑβραϊσμὸ «πήγαινε γρήγορα» διερωτᾶται ποιὸς τόπος ἄραγε ἦταν προσφιλέστερος στὸν Ἀβραάμ, ἐκεῖνος τῆς ἐγκατάστασης ἢ αὐτὸς τῆς θυσίας, ἀφοῦ καὶ στοὺς δύο τόπους ὅφειλε νὰ φθάσει ἐσπευσμένα. Διευκρινίζεται πάντως ὅτι ὁ δεῦτερος ἦταν προσφιλέστερος καὶ πολυτιμότερος, ἀφοῦ ἡ θυσία συντελέσθηκε στὴν ἱερὴ γῆ τοῦ Ἰσραήλ.³¹² Καὶ ἡ ἱερότητα αὐτὴ ἐξαίρεται μετὰ τὴν ταύτιση τοῦ ὑποδειχθέντος τόπου τῆς θυσίας, δηλαδὴ τοῦ ὄρους Μωρία, μετὰ τὸ ὄρος, ὅπου ἔμελλε νὰ ἀνεγερθεῖ ὁ Ναὸς τοῦ Κυρίου.

Ἀκολουθῶς στὸ ραββινικὸ κείμενο σχολιάζεται καὶ ἐρμηνεύεται ἡ φράση « καὶ πήγαινε πρὸς τὴν γῆ Μωρία »³¹³ μετὰ σειρά ἀπόψεων καὶ ἀντιλήψεων περὶ τῆς θέσεως

³⁰⁹ Γεν. 22:2-3.

³¹⁰ Γεν. 12:1.

³¹¹ Γεν. 22:2.

³¹² Βλ. καὶ H. Freedman -M. Simon, *Midrash Rabbah. Genesis*. Translated into English with notes glossary indices by Rabbi Dr H. Freedman, London – Jerusalem - New York 1977, σ. 486, σημ. 2.

³¹³ Γεν. 22:2.

καὶ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ. Δεδομένου μάλιστα ὅτι τὸ τοπωνύμιο Μωρία κατὰ τοὺς βιβλικούς χρόνους εἶχε ἤδη λησμονηθεῖ καὶ ταυτισθεῖ μὲ τὴν θέσιν τοῦ Ναοῦ, οἱ ἀπόψεις περὶ τῆς προελεύσεως τῆς λέξεως στὴν ραββινικὴ σκέψη ποικίλλουν, θεμελιώνονται καὶ ἀναπτύσσονται σύμφωνα μὲ τὰ γεγονότα καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς θυσίας.

Ἡ ὀνομασία αὐτὴ ἔδωσε ἀφορμὴ πρὸς διατύπωση ἐρμηνειῶν ἰσοκύρων καὶ στὸν ἴδιο βαθμὸ πιθανῶν καὶ διαμορφομένων σὲ τρία ζεύγη.

Στὸ πρῶτο ζεῦγος ἡ συγγνωστὴ ραββινικὴ αὐθαιρεσία μετατρέπει τὸ τοπωνύμιο Moriyah (= Μωρία) σὲ horiyah (= διδασκαλία) καὶ ἐπισημαίνει ὅτι ὁ χῶρος τῆς θυσίας ἦταν ὁ τόπος, ἀπ' ὅπου ἐκπορεύεται στὸν κόσμος ἡ καθοδήγηση (=hora' ah) ἢ ὁ φόβος (=yirah). Ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς διδασκαλίες θεωρήθηκε ὅτι ὑπαινίσσεται τὸ γεγονός, ὅτι ἐκεῖ συνερχόταν τὸ Μέγα Συνέδριο, τὸ κύριο ὄργανο τῆς καθοδήγησης καὶ ἔτσι ὁ χῶρος ἀποκτᾷ ἑκτακτὴ σημασία. Ἡ δευτέρη διδασκαλία ἐστιάζει στὸν φόβο, τὸν ὁποῖο ἐμπνέει ἡ θέσις αὐτή.³¹⁴ Στὸ δεύτερο ζεῦγος γίνεται παράλληλα ἐτυμολογία τῆς λέξεως aron (= κιβωτός) καὶ ὡς τέτοια προφανῶς νοεῖται ἡ Κιβωτὸς τῆς Διαθήκης. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ θεμελιώνεται στὴν λέξη orah (= φῶς) καὶ ἐνδεχομένως σχετίζεται μὲ τὶς πλάκες τοῦ νόμου, ἀλλὰ διατυπώνεται καὶ πάλι ἡ πιθανότητα τῆς σχέσεως τοῦ τοπωνυμίου μὲ τὴν λέξη yirah (= φόβος).³¹⁵ Στὸ τρίτο ζεῦγος τὸ θέμα ἐστιάζεται στὴν ἐρμηνεία τοῦ debir, τῆς ἀρχαιοτέρας δηλαδὴ ὀνομασίας τοῦ ἁγίου των ἁγίων τοῦ Ναοῦ.³¹⁶ Στὸ πρῶτο μάλιστα σκέλος τοῦ ζεύγους αὐτοῦ ἀξιοποιεῖται ἡ λέξη dibbur (= λόγος, προφορικὴ διδασκαλία) καὶ τὸ debir χαρακτηρίζεται ὡς ὁ τόπος, ἀπ' ὅπου ἐκπορεύεται στὸν κόσμος διδασκαλία, ἐνῶ στὸ δεύτερο χρησιμοποιεῖται ἡ λέξη deber (= ἀνταπόδοση, ἐκδίκηση), ὁπότε καὶ πάλι συνάγεται ὅτι ἀπὸ ἐκεῖ ἐκπορεύεται στὸν κόσμος ἀνταπόδοση. Ἡ τελευταία αὐτὴ θέσις εἶναι προφανῶς συναφὴς πρὸς τὶς ἐσχατολογικὰς ἀντιλήψεις τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ὅτι δηλαδὴ ἀπὸ τὴν θέσιν τοῦ ἐκ νέου οἰκοδομημένου Ναοῦ θὰ συντελεσθεῖ ἡ δόξα τοῦ οἴκου τοῦ Ἰσραὴλ. Καὶ ἐν προκειμένῳ εἶναι φανερό ὅτι οἱ δύο παράλληλες αὐτὲς θέσεις δὲν εἶναι καθόλου τυχαῖες, ἀλλὰ ἔχουν ὡς ἀφετηρία τὸ γεγονός, ὅτι στὸ ὅρος Μωρία οἰκοδομήθηκε ὁ Ναός, γιὰ νὰ στεγασθεῖ ἐντὸς αὐτοῦ ἡ Κιβωτὸς τῆς Διαθήκης.³¹⁷

Στὸ ἴδιο πνεῦμα κινοῦνται καὶ πέντε καταχωριζόμενες σύντομες ἐρμηνεῖες, ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ἐτυμολογικὴν προέλευσιν τῆς λέξεως Μωρία. Οἱ τέσερις μάλιστα ἐξ αὐτῶν ἐνέχουν ἔντονο ἐσχατολογικὸν περιεχόμενο. Σύμφωνα μὲ τὴν

³¹⁴ H. Freedman - M. Simon, *Midrash Rabbah. Genesis*. Translated into English with notes glossary indices by Rabbi Dr H. Freedman, London - Jerusalem - New York 1977, σ. 486, σημ.3. L. Kundert, «Die Ophierung/Bindung Isaaks», τ. 1, Gen. 22:1-19 im Alten Testament, im Fruhjudentum und in Neuen Testament, τ. 2, Gen. 22:1-19 in fruhen rabbinischen Texten, *WMANT* 78-79, Neukirchen Vluyn 1998, σ. 117 καὶ σημ. 122.

³¹⁵ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 374.

³¹⁶ *Α' Βασ. (Α' Σαμ.)* 6:19 καὶ *Γ' Βασ.* 6:19.

³¹⁷ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 374.

πρώτη, ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς ἀντιλήψεως, ὅτι ἡ τελικὴ κρίση θὰ συντελεσθεῖ στὸ ὅρος τοῦ Ναοῦ, ἡ λέξη Μωρία « σημαίνει τὸν τόπο, ἀπ’ ὅπου ὁ Ἅγιος Θεός – ἃς εἶναι εὐλογημένος - βάλλει (moreh) κατὰ τῶν ἐθνῶν καὶ καταβαρυνθῶναι αὐτὰ στὴν γέεννα». Ἀκόμη καὶ ἂν ἐνταῦθ τὸ moreh ἀποδοθεῖ ὡς δικάσει, δὲν συντελεῖται οὐσιαστικὴ μεταβολὴ στὸ περιεχόμενο τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος ἐρμηνείας.³¹⁸ Ἡ δευτέρη ἐστιάζει στὴν ἀντιστοιχία τοῦ ἐπίγειου Ναοῦ, ἐπὶ τοῦ ὅρους Μωρία, πρὸς τὸν ἐπουράνιο καὶ παραπέμπει «στὸν τόπο, ὁ ὁποῖος ἀντιστοιχεῖ (ra’ ui) πρὸς τὸν ἐπουράνιο ναό».³¹⁹ Ἡ τρίτη ἐπὶ ἐσχατολογικοῦ πεδίου καὶ αὐτὴ ἐρμηνεία, ἀναφερόμενη στὸ ὑπὸ ἐξέταση ὅρος, ποιεῖται λόγον γιὰ τὴν «θέση τῆς παγκόσμιας κυριαρχίας».³²⁰

Ἡ τέταρτη ἐρμηνεία ἀποτελεῖ καὶ συλλογικὴ γνώμη ραββίνων καὶ θεμελιώνεται ἐπὶ τοῦ Ἰσμ. 4: 6, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ κρίσιμος τόπος κεῖται ἐκεῖ, «ὅπου πρόκειται νὰ προσφερθεῖ θυμίαμα, ὅπως ἔχει γραφεῖ: ᾿ῥθὰ πορευθῶ στὸ ὅρος τῆς σμύρνης (=mor)᾿». Ἡ προκείμενη ἐρμηνεία ὑπαινίσσεται σαφῶς τὸ τυπικὸ τοῦ Ναοῦ, ὅπου ἰδιαίτερη σημασία εἶχε τὸ θυμίαμα, τοῦ ὁποίου συστατικὸ ἦταν ἡ σμύρνη.³²¹

Ἐξίσου σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ πέμπτη ἐρμηνεία, μὴ ἐσχατολογικοῦ χαρακτήρα, ἡ ὁποία ἐπαναφέρει τὸ θέμα στὸ πλαίσιο τῆς Akedah τοῦ Ἰσαάκ. Σύμφωνα μὲ αὐτήν, ἡ λέξη Μωρία οὐδὲν ἄλλο σημαίνει ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τόπο, «ποὺ θὰ σοῦ ὑποδείξει (mareh) ὁ Κύριος», διὰ τοῦ ὑπαινιγμοῦ, ὅτι πρόκειται πιθανῶς περὶ ἰδιαίτερου σημείου.³²²

Ὅλες οἱ σημειωθείσες αὐτὲς ἀναφορὲς εἶναι τυπικὸ δεῖγμα ραββινικῆς ἐτυμολόγηγης τοπωνυμίων. Οἱ νομοδιδάσκαλοι μάρνανται ἐν προκειμένῳ περὶ τῆς ὀρθῆς σημασίας καὶ ἐτυμολογικῆς προελεύσεως τῆς λέξεως Μωρία. Ἀπὸ τὴν διαμάχη μάλιστα αὐτὴ ἀνάγονται καὶ οἱ περαιτέρω ἐτυμολογίες καὶ σὲ σειρά ὀνομασιῶν περὶ τοῦ σημαντικότερου τόπου τῆς Π. Διαθήκης καὶ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ. Ἡ τελικὴ πάντως ἀποψη αὐτῶν εἶναι ὅτι ἡ θυσία συντελέσθηκε στὸ σημεῖο ἐκεῖνο, ὅπου ὑστερογενῶς ἔμελλε νὰ οἰκοδομηθεῖ ὁ Ναός, καὶ ἀσφαλῶς τὸ γεγονὸς αὐτὸ

³¹⁸ L. Kundert, «Die Opherung/Bindung Isaaks», τ. 1, Gen. 22:1-19 im Alten Testament, im Frühjudentum und in Neuen Testament, τ. 2, Gen. 22:1-19 in fruhen rabbinischen Texten, WMANT 78-79, Neukirchen Vluyn 1998, σ. 117, σημ. 113. H. Freedman - M. Simon, Midrash Rabbah. Genesis. Translated into English with notes glossary indices by Rabbi Dr H. Freedman, London – Jerusalem - New York 1977, σ. 487, σημ. 7. Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 375.

³¹⁹ L. Kundert, «Die Opherung/Bindung Isaaks», τ. 1, Gen. 22, 1-19 im Alten Testament, im Frühjudentum und in Neuen Testament, τ. 2, Gen. 22, 1-19 in fruhen rabbinischen Texten, WMANT 78-79, Neukirchen Vluyn 1998, σ. 117, σημ. 121.

³²⁰ L. Kundert, «Die Opherung/Bindung Isaaks», τ. 1, Gen. 22:1-19 im Alten Testament, im Frühjudentum und in Neuen Testament, τ. 2, Gen. 22:1-19 in fruhen rabbinischen Texten, WMANT 78-79, Neukirchen Vluyn 1998, σ. 117, σημ. 121. Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 375.

³²¹ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 375.

³²² H. Freedman - M. Simon, Midrash Rabbah. Genesis. Translated into English with notes glossary indices by Rabbi Dr H. Freedman, London – Jerusalem - New York 1977, σ. 488, σημ. 1.

παρέχει σὲ αὐτὴν τὴν ἀναγκαία νομιμότητα. Στὸ σημεῖο ὅμως αὐτὸ πρέπει νὰ τονισθεῖ ἡ βαρύνουσα σημασία συλλογικῆς ἐρμηνείας, μὲ τὴν ὁποία κατακλείεται ἡ ἀρχικὴ ραββινικὴ ἐρώτηση καὶ ἀπορία περὶ τοῦ ποῖα ἐκ τῶν δύο τοποθεσιῶν ἦταν προσφιλέστερη στὸν πατριάρχη, ἀφοῦ καταδεικνύεται σαφῶς ἡ ἀνωτερότητα τοῦ Γεν. 22 ἔναντι τοῦ Γεν. 12. Καὶ τοῦτο διότι τὸ δεύτερο σηματοδοτεῖ τὴν ἑναρξὴ καὶ ἀφετηρίαν τῶν δοκιμασιῶν τοῦ Ἀβραάμ, ἐνῶ τὸ πρῶτο ὁλοκληρώνει τὸν κύκλο αὐτῶν.³²³

Ὅσον ἀφορᾷ πάλι στὸν μὴ προσδιορισμὸ τοῦ ἀκριβοῦς τόπου προορισμοῦ τοῦ πατριάρχη, κατὰ τὴν ραββινικὴ ἐρμηνεία, « ὁ Ἅγιος Θεὸς κρατάει σὲ ἀβεβαιότητα καὶ ἐνδοιασμὸ τοὺς δίκαιους καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων τοὺς ἀποκαλύπτει τὴν σημασία τῶν λόγων του ». Ἡ διδασκαλία αὐτὴ θεμελιώνεται ἐπὶ τῆς πρώτης ἐντολῆς πρὸς τὸν Ἀβραάμ: « πῆγαινε σὲ μιὰ χώρα, ποὺ ἐγὼ θὰ σοῦ ὑποδείξω », ³²⁴ ὁλοκληρώνεται δὲ μὲ τοὺς ἀντίστοιχους λόγους τοῦ Θεοῦ στὴν τελευταία ἀναχώρηση τοῦ πατριάρχη: « πῆγαινε στὴν γῆ ποὺ ἐγὼ θὰ σοῦ ὑποδείξω ». Σημειώνονται πάντως ἐδῶ οἱ λόγοι τοῦ Θεοῦ πρὸς δίκαιους ἄνδρες, τὸν προφήτη Ἰωνά: « κήρυξε σὲ αὐτοὺς τὸ κήρυγμα, ποὺ ἐγὼ θὰ σοῦ πῶ », ³²⁵ καὶ τὸν προφήτη Ἰεζεκιήλ: « σήκω καὶ πῆγαινε στὴν πεδιάδα καὶ ἐκεῖ ἐγὼ θὰ μιλήσω μὲ ἐσένα ». ³²⁶ Τὸ γεγονός, ὅτι στὶς ἀνωτέρω περιπτώσεις ὁ Θεὸς ἐπιφυλάσσεται νὰ προβεῖ ὑστερογενῶς σὲ διασαφηνίσεις, εἶναι ἐνδεικτικὴ καί, σύμφωνα μὲ τὴν ραββινικὴ ἀντίληψη, ἐντάσσεται στὸ πλαίσιο τῆς ἀβεβαιότητος ὡς τρόπου καὶ μεθοδεύσεως τῆς δοκιμασίας τῶν δικαίων ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ. Ἐξάλλου αὐτὸ συνάδει καὶ μὲ τὴν ραββινικὴ ἀντίληψη, ὅτι οἱ δίκαιοι, μὲ πρῶτον τὸν Ἀβραάμ, διατελοῦν σὲ συνεχῆ ἀκρόαση τοῦ θείου λόγου καὶ χαριτώνονται μὲ τὴν ικανότητα νὰ κατανοοῦν τὴν πραγματικότητα, ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωσι, κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἀποκάλυψη δὲν εἶναι ἐξαρχῆς πλήρης, ἀλλὰ συντελεῖται βαθμηδὸν καὶ προοδευτικά. ³²⁷ Στὸ GenR LVI 1 ἐπιχειρεῖται ἐρμηνεία τῆς διαπιστώσεως τοῦ τόπου τῆς θυσίας, ὅταν «τὴν τρίτη ἡμέρα ὁ Ἀβραάμ ὕψωσε τὰ μάτια του καὶ ἀντίκρισε τὸν τόπο ἀπὸ μακριά». ³²⁸ Καὶ πρῶτα ἡ ραββινικὴ ἐρμηνεία ἐπικεντρώνεται στὸν χρονικὸ προσδιορισμὸ «τὴν τρίτη ἡμέρα», τὸν ὁποῖο συνδέει μὲ ἄλλα ἀξιόλογα γεγονότα τῆς Βίβλου, ποὺ συντελέσθηκαν «τὴν τρίτη ἡμέρα», καὶ μάλιστα ἔχουν ἐκτάκτως σωτηριολογικὸ περιεχόμενο καὶ χαρακτήρα. Καὶ τέτοια εἶναι ἡ ἀναφορὰ τοῦ Ὡσηέ, ὅτι ὁ Θεὸς «μετὰ δύο ἡμέρες θὰ μᾶς ἀποδώσει τὴν ζωὴ καὶ τὴν τρίτη θὰ μᾶς ἀναστήσει», ³²⁹ ἡ περίπτωσι τοῦ Ἰωσήφ, ὁ ὁποῖος τρεῖς ἡμέρες μετὰ τὴν φυλάκισι τῶν ἀδελφῶν του στὴν Αἴγυπτο, μίλησε πρὸς αὐτούς, ³³⁰ ἀλλὰ

³²³ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τὴ θυσία τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 376.

³²⁴ Γεν. 12:1.

³²⁵ Ἰων. 3: 2.

³²⁶ Ἰεζ. 3:22.

³²⁷ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τὴ θυσία τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 377.

³²⁸ Γεν. 22:4.

³²⁹ Ὡσ. 6:2.

³³⁰ Γεν. 42:18.

καὶ τὸ γεγονὸς τῆς Θεοφανείας καὶ νομοθεσίας στὸ Σινά, ἡ ὁποία ἔγινε «τὴν τρίτη ἡμέρα τὸ πρωί»,³³¹ οἱ λόγοι τῆς Ραὰβ πρὸς τοὺς Ἰσραηλίτες κατασκόπους «κρυφθεῖτε ... τρεῖς ἡμέρες»,³³² καὶ ἀναφορὰ τοῦ Ἑσδρα «μείναμε ἐκεῖ τρεῖς ἡμέρες».³³³

Ἀκόμη ἀναφέρονται ὡς τέτοια γεγονότα ἡ παραμονὴ τοῦ Ἰωνᾶ στὴν κοιλία τοῦ κήτους « τρεῖς ἡμέρες»,³³⁴ ἡ κήρυξη τριήμερης νηστείας ἀπὸ τὴν Ἑσθήρ, ἡ ὁποία τὴν τρίτη ἡμέρα φόρεσε τὴν βασιλικὴ περιβολή της.³³⁵

Τέλος, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ Akedah, ποὺ συμβολίζει τὴν ἀνάστασι τῶν νεκρῶν, φαίνεται πῶς, κατὰ τὴν ραββινικὴ ἀντίληψη, κατέχει ἑκτακτὴ σημασία στὴν ἱστορία τῆς σωτηρίας τοῦ Ἰσραὴλ καὶ ἡ ἐπὶ κλήσῃ της ἐμφανίζεται πλέον ὡς ἰσόκυρη μὲ τὴν ἀποδοχὴ καὶ τὴν τήρησι τοῦ Νόμου. Καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὕτη εὐλόγως τὸ ραββινικὸ κείμενο ἀναφέρεται στὴν ἀνάστασι τῶν νεκρῶν καὶ περαιτέρω πραγματεύεται τὴν ἑκτακτὴ σημασία τῆς τρίτης ἡμέρας.³³⁶

Στὴν ἀρχὴ τῆς ἐνότητος LVI 2³³⁷ ἐπιχειρεῖται ἐρμηνεία τοῦ Γεν. 22:4, κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ Ἀβραάμ «εἶδε τὸν τόπο μακρόθεν». Ἡ προσδοκώμενη ἀπὸ τὸ Γεν. 22:2 ὑπόδειξι τοῦ ἀκριβοῦς τόπου τῆς θυσίας δὲν ἔχει ἀκόμη γίνε. Γι' αὐτό, κατὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν ραββίνων, ὁ τόπος ἀναγνωρίσθηκε ἀπὸ τὸν πατριάρχη μὲ κάποιο σημεῖο καὶ ὄχι μὲ προφορικὴ διευκρίνισι ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ. Στὸ ἐρώτημα μάλιστα «τί εἶδε;» παρέχεται ἡ ἀπάντησι: « εἶδε τὸ ὄρος νὰ περιβάλλεται ἀπὸ νεφέλη » καὶ βεβαιώθηκε ὅτι αὐτὸ εἶναι ὁ τόπος, «ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὁ Ἅγιος Θεός μου ζήτησε νὰ θυσιάσω ἐκεῖ τὸν υἱό μου». Ἐπὶ τοῦ προκειμένου, κατὰ τὴν ραββινικὴ διδασκαλία, ὑπάρχουν ἄνθρωποι, ποὺ ἔχουν τὴν δυνατότητα νὰ ὁραματίζονται μελλοντικὰ γεγονότα. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὸ δεδομένο αὐτὸ καὶ σὲ συνάφεια μὲ τίς διάφορες ἐτυμολογίες τῆς λέξεως Μωρία στὸ LV 7 ὡς « γῆς τῆς σμύρνης ἢ τοῦ θυμιάματος», ὡς χώρου δηλαδὴ ἀνεγέρσεως τοῦ μελλοντικοῦ Ναοῦ, ἡ νεφέλη εἶναι δυνατόν νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸ θυμίαμα, τὸ ὁποῖο στὸ μέλλον ἐπρόκειτο νὰ ἐκπορεύεται ἀπὸ ἐκεῖ.³³⁸ Καὶ ἔχει ἤδη σημειωθεῖ ὅτι σὲ ταργκουμικὰ³³⁹ καὶ σὲ μιδρασικὰ³⁴⁰

³³¹ *Εξ. 19:16.*

³³² *Ι. Ναυή 2:16.*

³³³ *Β' Ἑσδρ. 8:15 (Ο').*

³³⁴ *Ιων. 2:1.*

³³⁵ *Εσθ. 5:1.*

³³⁶ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 383.

³³⁷ L. Kundert, «Die Opherung/Bindung Isaaks», τ. 1, *Gen. 22:1-19 im Alten Testament, im Frühjudentum und in Neuen Testament*, τ. 2, *Gen. 22:1-19 in frühen rabbinischen Texten, WMANT 78-79, Neukirchen Vluyn 1998*, σσ. 133-136.

³³⁸ L. Kundert, «Die Opherung/Bindung Isaaks», τ. 1, *Gen. 22:1-19 im Alten Testament, im Frühjudentum und in Neuen Testament*, τ. 2, *Gen. 22:1-19 in frühen rabbinischen Texten, WMANT 78-79, Neukirchen Vluyn 1998*, σ. 136.

³³⁹ *TgGK, TgPsJ Gen. 22:5.*

³⁴⁰ *LevR XX, 2. TanhA Va-Year 23 (77). TanhB Va-Year 4 (1, 3). PRK 6, 3.*

κείμενα, ή Σεκινά, ή νεφέλη, και ή παρουσία της σχετίζεται άμεσα με την δόξα του Θεού, με την όποία εμφανίζεται στους έκλεκτούς του.³⁴¹

Περαιτέρω ή ραββινική έρμηνεία επανέρχεται στον τόπο της Akedah, παραπέμποντας σε μία ρήση, ή όποία προϋποθέτει την ταύτιση του όρους της θυσίας με την θέση του μελλοντικού Ναού, και έρμηνεύοντας περαιτέρω την φράση του «είδε τον τόπον μακρόθεν».³⁴² Και το χωρίο αυτό, κατά τους ραββίνους, εξηγεί ότι «στο μέλλον ό τόπος αυτός θα άπομακρυνθει», δηλαδή θα άπαλλοτριωθεί από τον ιδιοκτήτη του. Αναλόγως μάλιστα προς τον τρόπον κατανόησης της λ. ιδιοκτήτης, άν δηλαδή πρόκειται περι του Θεού, του όποιου ό Ναός θεωρείται ό οίκος, ή περι του Ίσραήλ, ως του κυρίου και κατόχου της Ίερουσαλήμ, το νόημα είναι: Ή ότι ό Ναός θα παύσει να είναι ό τόπος της λατρείας του Θεού ή ότι ό Ίσραήλ θα παύσει να είναι κύριος και κάτοχός του τόπου, έστω και άν δεν πρόκειται περι όριστικής και άμετάκλητης άπώλειας, άφοϋ σύμφωνα με τους λόγους του Θεού περι της Σιών: «αυτός ό τόπος θα είναι το άναπαυτήριό μου για πάντα· έδω έγώ θα κατοικώ, διότι αγάπησα αυτόν ».³⁴³ Ή έρμηνεία πάντως αυτή ενέχει έκτακτο έσχατολογικό περιεχόμενο δια της άναφοράς στην μεσσιακή προφητεία του Ζαχαρίου, που κατακλείεται δια των λόγων : «ίδου ό βασιλεϋς σου έρχεται σοι, δίκαιος και σφώζων αυτός, πραϋς και έπιβεβηκώς έπι ύποζύγιον και πῶλον νέον».³⁴⁴ Άσφαλώς δεν στερείται σημασίας το γεγονός, ότι δια όνου κατευθυνόταν προς το όρος Μωρία ό Ίσαάκ, ενῶ όνος έμελλε να είναι και το μεταφορικό μέσο του εισερχομένου στην Ίερουσαλήμ Μεσσία. Ο συσχετισμός πάντως της ελεύσεως του Μεσσία προς την θυσία του Ίσαάκ ενέχει εξαιρετικό ενδιαφέρον από χριστιανική άποψη, έφόσον στις περιγραφές περι της θριαμβευτικής εισόδου του Χριστού στα Ίεροσόλυμα ως Μεσσία, έπι πῶλου όνου καθημένου³⁴⁵ και πορευομένου προς την σταυρική θυσία, διαφαίνεται ή άφορμή και ή άφετηρία του έπιχειρούμενου από τους ραββίνους συσχετισμοϋ, με σκοπό, άποκλείοντας την ευαγγελική αλήθεια, να μειώσουν αυτήν ως δήθεν μίμηση των ιουδαϊκῶν προτύπων.³⁴⁶ Στο σημείο αυτό άξια άναφοράς είναι και τα λεγόμενα του Davies, ότι στην ραββινική γραμματεία άντανakλάται σύγκριση Ίσαάκ και Ίησοϋ, και ειδικότερα και στο GenR LVI 3 ό Ίσαάκ παραβάλλεται με καταδικασμένο άνθρωπο που φέρει τον δικό του σταυρό. Έπισημαίνει μάλιστα ότι ύπάρχουν και μαρτυρίες τόσο από ιουδαϊκές όσο και από χριστιανικές πηγές ότι ή τυπολογία Ίσαάκ – Ίησοϋ άποτελοϋσε και για τις δύο

³⁴¹ Ν. Όλυμπίου, *Από τη θυσία του Αβραάμ...*, σ. 384.

³⁴² Γεν. 22:4.

³⁴³ Ψαλμ. 132(134): 14. Ν. Όλυμπίου, *Από τη θυσία του Αβραάμ...*, σ. 385.

³⁴⁴ Ζαχ. 9:9.

³⁴⁵ Μάρκ. 11:7. Ίω. 12:14-15.

³⁴⁶ Ν. Όλυμπίου, *Από τη θυσία του Αβραάμ...*, σ. 86.

παραδόσεις σημειοτριβής της μιᾶς ἐναντίον της ἄλλης, ἂν καὶ τὸ ζητούμενο εἶναι ἀπὸ ποῦ προέκυψε ἡ τυπολογία αὐτή.³⁴⁷

Στὴν ἐνότητα LVI 10 γίνεται λόγος περὶ τῆς ὀνοματοδοσίας τοῦ ἱεροῦ χώρου τῆς θυσίας σύμφωνα μὲ τὸν βιβλικὸ στόχο «καὶ ὁ Ἀβράαμ κάλεσε τὸ ὄνομα τοῦ τόπου αὐτοῦ Γιαχβὲ γιρέ».³⁴⁸ Γιὰ τὴν κατανόησίν του μάλιστα σημειώνονται τρεῖς ἐρμηνεῖες, ἐνῶ ἐδῶ ἐπισημαίνεται ὅτι τὸ ρ. γιρέ ἀναγινώσκεται καὶ ἀποδίδεται ὡς ἐνεργητικὸ, μεταφραζόμενο «ὁ Κύριος βλέπει» καὶ ὅχι ὡς παθητικὸ «ᾤφθη» ἢ «ἀποκαλύφθηκε», σύμφωνα ἄλλωστε καὶ μὲ τὸν ἰσχύοντα φωνηεντισμὸ τοῦ πρωτοτύπου. Καί, ὅσον ἀφορᾷ τὴν πρώτη ἐρμηνεία, αὐτὴ ἐστιάζει στὰ ἀποτελέσματα τῆς Akedah. Προσευχόμενος λοιπὸν ἐκτενῶς ὁ Ἀβραὰμ πρὸς τὸν Θεὸ καταλήγει: «...μάρτυς μου ὁ οὐρανὸς ..., καταπίεσα τὸν πόνο μου καὶ δὲν ἀντιτάχθηκα σὲ ἐσένα, γιὰ νὰ πράξω τὸ θέλημά σου. Ὁμοίως, ἐὰν οἱ υἱοὶ τοῦ Ἰσαὰκ πέσουν στὰ χέρια τῆς ἀμαρτίας καὶ σὲ κίνδυνο, σκέψου γι' αὐτοὺς τὴν Akedah τοῦ πατέρα τοὺς Ἰσαὰκ, στάσου στὸν θρόνο τῆς εὐσπλαχνίας, ἐφάρμοσε γι' αὐτοὺς τὸ μέτρο τῆς εὐσπλαχνίας καὶ λύτρωσέ τους ». Ἡ ἀναφορὰ τοῦ πατριάρχη στὸν θρόνο τῆς εὐσπλαχνίας, καταφάσκοντας μάλιστα καὶ τὴν πεποίθησιν τοῦ Ἰσραὴλ ὡς περιούσιου λαοῦ, συνδέει τὸν μελετητὴ μὲ τὴν διδασκαλία ἄλλων ραββίνων στὸ LVI 9, τῆς ὁποίας ὁ προβληματισμὸς ἀφορᾷ καὶ τὸ παρὸν κείμενο, ἔστω καὶ ἂν ἡ Akedah κατὰ χαλαρικὸ κείμενο τῆς ἀνωτέρω ἐνότητας παραλληλιζόταν ἢ παρέπεμπε σὲ θυσία ἐξιλεωτικοῦ χαρακτήρα.³⁴⁹

Στὸ ἐρώτημα, τί προκαλεῖ τὴν εὐσπλαχνία τοῦ Θεοῦ, ἀπαντοῦν τρεῖς ἐρμηνεῖες ποὺ ἀλληλοσυμπληρώνονται, ἀποτελώντας τρόπον τινὰ ἐνιαῖο σύνολο, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ καὶ τὴν δεύτερη ἐρμηνεία τῆς προκείμενης ἐνότητας. Ἡ πρώτη ἐξ αὐτῶν ἐπιχειρεῖ μία παρετυμολογία τῆς λ. Ἱερουσαλήμ : « καὶ κάλεσε ὁ Ἀβραὰμ τὸ ὄνομα τοῦ τόπου αὐτοῦ Γιαχβὲ γιρέ». Καὶ κάλεσε αὐτὸν Σαλήμ (=καθὼς λέγεται), καὶ Μελχισὲ (=ἦταν βασιλεὺς τοῦ Σαλήμ).³⁵⁰ Εἶπεν ὁ Ἅγιος: «ἐὰν τὸν ὀνομάσω Γιρέ, ὅπως τὸν ὀνόμασεν ὁ Ἀβραὰμ, τότε ὁ Σήμ, ὁ δίκαιος ἄνδρας, θὰ δυσαρεστηθεῖ· ἂν πάλι τὸν ὀνομάσω Σαλήμ, ὅπως ὁ Σήμ, τότε ὁ Ἀβραὰμ, ὁ δίκαιος ἄνδρας, θὰ δυσαρεστηθεῖ . Ἀλλὰ τὸν ὀνομάζω μὲ τὸ ὄνομα, ποὺ τοῦ ἔδωσαν καὶ οἱ δύο, Γιρέ-σαλήμ (= αὐτὸς βλέπει εἰρήνη)».

Μὲ τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ ἐπιχειρεῖται χρῆσις, σύνδεσις καὶ ἀξιοποίηση τοῦ ὁμοήχου πρώτου συνθετικοῦ τῆς Ἱερουσαλήμ μὲ τὸν ρηματικὸ τύπο Γιρέ (=βλέπω), ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν σημασία τοῦ δεύτερου συνθετικοῦ Σαλέμ, ποὺ δηλώνει τὸ ὑπέρτατο γιὰ τοὺς Ἰσραηλίτες ἀγαθό, τὴν εἰρήνην. Ἔτσι διὰ τῆς σύνδεσης τοῦ Ἀβραὰμ μὲ τὸν Σήμ, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μὲ τὴν ραββινικὴ γραμματεία, εἶναι ὁ Μελχισεδέκ, ἐντοπίζεται ὁ

³⁴⁷ P. Davies, «The Sacrifice of the Isaac and Passover», *Studie Biblica* 1978, σ. 127.

³⁴⁸ Γεν. 22:4.

³⁴⁹ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τὴ θυσία τοῦ Ἀβραάμ..*, σσ. 416-417.

³⁵⁰ Γεν. 14:8.

χῶρος τῆς θυσίας στήν περίπυστη πρωτεύουσα τῆς Ἰουδαίας ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ ἐπερχόμενη κατὰ τοὺς ἔσχατους καιροὺς εἰρήνη, ἥδη προϋπῆρχε σὲ πρώτη ἐποχή, ὅπως σὲ ἐκείνη τοῦ Σήμ. Σύμφωνα ὁμως μὲ τὶς ἄλλες σημασίες τοῦ ρ. βλέπω, προνοῶ, φροντίζω, ἐξασφαλίζω ὁ Θεὸς ἀφενδὸς «βλέπει εἰρήνη» γιὰ τὸν Ἰσραὴλ καὶ ἀφετέρου ὁ ἴδιος ἐπιβάλλει καὶ ἐγκαθιστᾷ αὐτήν, βάσει ἄλλωστε καὶ τοῦ συντελεσθέντος στὸ ὄρος τῆς Akedah γεγονότος.³⁵¹

Ἡ περαιτέρω ἐρμηνεία, ποὺ συμπληρώνει τὴν προηγούμενη, εἶναι προεξαγγελτικὴ τῆς τρίτης, ἡ ὁποία εἶναι καὶ ἡ ἀξιολογότερη. Στὸ προκείμενο ἡ Akedah δὲν συνδέεται γενικῶς μὲ τὴν Ἱερουσαλήμ, ἀλλὰ εἰδικῶς καὶ ἀποκλειστικῶς μὲ τὸν Ναό, προσδίδοντας ἱερότητα στὸν χῶρο του. Σημειώνει λοιπὸν ὁ ραββῖνος ἀναφορικῶς πρὸς τὴν Ἱερουσαλήμ: «Ἐνῶ αὐτὴ ἦταν ἀκόμη Σαλήμ, ὁ Ἅγιος Θεός... κατασκεύασε ἐκεῖ γιὰ τὸν ἑαυτὸν τοῦ σκηνῆ καὶ προσευχήθηκε μέσα σὲ αὐτήν, καθὼς λέγεται: Ἡ σκηνὴ εἶναι στήν Σαλήμ καὶ τὸ κατοικητήριό του στήν Σιών.³⁵² Καὶ τί εἶπε; Εἶθε ἐκεῖ νὰ δείχνεται ὁ οἶκος μου ὀλοκληρωμένος». Καὶ μολονότι ὁ ψαλμὸς σαφῶς ἀναφέρεται στήν σκηνὴ τῆς συναντήσεως (ohel moed), ἡ κατὰ τοὺς Ο΄, σκηνὴ τοῦ μαρτυρίου, ἡ ραββινικὴ γραμματεία ποιεῖται λόγον περὶ ἐπουράνιας σκηνῆς, τὴν ὁποία μάλιστα ἐπιχειρεῖ νὰ σχετίσει μὲ τὸν Ναό, τὸν γνωστὸ ὡς οἶκο τοῦ Θεοῦ καὶ θεωρούμενο ὡς κατοικητήριό αὐτοῦ.³⁵³ Τὸ ζητούμενο ὁμως εἶναι ἂν πρόκειται γιὰ τὸν πρῶτο Ναό, ἐκεῖνον δηλαδὴ τοῦ Σολομῶντος, γιὰ τὸν δεῦτερο, γιὰ τὸν οἰκοδομηθέντα μετὰ τὴν παλιννόστηση ἐκ τῆς αἰχμαλωσίας ἢ γιὰ τὸν μελλοντικὸ τῶν ἐσχάτων καιρῶν.

Ἴσως ἡ πρώτη ἐκδοχὴ εἶναι ἡ πιθανότερη, ἀλλὰ, σύμφωνα μὲ τὴν ραββινικὴ ἀντίληψη καὶ τὴν ἔννοια τοῦ ἐπιθέτου ὀλοκληρωμένος, τέτοιος ναός, ἔκπαγλης λαμπρότητας καὶ ἀφάτου μεγαλείου, εἶναι ὁ Ναὸς τῆς ἐσχατολογικῆς περιόδου.³⁵⁴

Τὸ τελευταῖο κείμενο ἀποτελεῖ συνέχεια καὶ ὀλοκλήρωση τῶν δύο προηγούμενων καὶ ἀποβλέπει, ὥστε νὰ ἀποδοθεῖ ἡ ἱερότητα τοῦ Ναοῦ στήν θυσία τοῦ Ἰσαάκ. Ὡστόσο στήν ἴδια τὴν GenR τὸ κείμενο χαρακτηρίζεται ὡς διαφορετικὴ ἐρμηνεία. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ ἔχει ὡς θέμα τὴν ἱστορία τοῦ λατρευτικοῦ κέντρου τοῦ Ἰσραὴλ καὶ στίς τρεῖς φάσεις αὐτοῦ, δηλαδὴ στήν οἰκοδόμησιν τοῦ λεγόμενου πρώτου Ναοῦ ἀπὸ τὸν Σολομῶντα καὶ στήν καταστροφὴ ἀπὸ τοὺς Βαβυλωνίους, στήν ἀνοικοδόμησιν τοῦ δεύτερου Ναοῦ καὶ τὴν καταστροφὴν του ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους, καὶ στήν ἐκ νέου ἀνοικοδόμησιν τοῦ μελλοντικοῦ τέλειου Ναοῦ. Οἱ φάσεις μάλιστα αὐτὲς ἀναλογοῦν πρὸς τὰ τρία μέλη τοῦ λόγου τοῦ πατριάρχου. Σημειώνουν λοιπὸν οἱ ραββῖνοι: «Ὁ στίχος αὐτὸς διδάσκει ὅτι ὁ Ἅγιος Θεὸς ἔδειξε σὲ αὐτὸν οἰκοδομημένο, κατεστραμμένο καὶ ἐκ νέου οἰκοδομημένο». Καθὼς

³⁵¹ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σσ. 417- 418.

³⁵² *Ψάλμ.* 76(77):3.

³⁵³ Β. Βέλλα, *Ἑβραϊκὴ Ἀρχαιολογία*, Ἀθήνα 1980, σσ. 10-114.

³⁵⁴ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 418. πρβλ. καὶ *Ἰεζ.* 40:1-48.

λέγεται «καὶ ἐκάλεσε τὸ ὄνομα τοῦ τόπου Γιαχβὲ γιρέ,³⁵⁵ καὶ ἐπομένως οἰκοδομημένο τὸν Ναό. Καθὼς λέγεται : τρεῖς φορές τὸν χρόνο θὰ ἐμφανίζονται οἱ ἄρρενές σου στὸν τόπο, τὸν ὁποῖο αὐτὸς θὰ ἐπιλέξει,³⁵⁶ τὸ ὁποῖο λέγεται μέχρι σήμερα : στὸ ὄρος, ἐπομένως κατεστραμμένο. Καθὼς λέγεται ᾽ ᾽ στὸ ὄρος Σιών᾽, τὸ ὁποῖο κεῖται ἔρημο,³⁵⁷ ὅπου ὁ Κύριος ἀποκαλύφθηκε,³⁵⁸ ἐπομένως: ἐπανοικοδομημένο καὶ τελειωμένο, καθὼς λέγεται: Ὅταν ὁ Κύριος οἰκοδομήσει τὴν Σιών, ὅταν ἀποκαλυφθεῖ με ὅλη του τὴ δόξα».³⁵⁹

Καὶ εἶναι ὄντως περίπλοκο, ἢ καὶ παράδοξο, τὸ σκεπτικό του κειμένου, ἀλλὰ μὲ κριτήριον τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνάμνησης τῆς Akedah ἀπὸ τὸν Θεό, εἶναι ἐνδεικτικὸ τῆς ραββινικῆς γραμματείας. Γιὰ τὴν κατανόηση λοιπὸν τῆς ἐρμηνείας αὐτῆς, πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπόψη ἀφενδὸς οἱ δύο Ναοὶ τῶν βιβλικῶν χρόνων, ὁ πρῶτος καὶ ὁ δεῦτερος, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὸν χρόνο σύνταξης τοῦ μιδρὰς εἶχαν ἤδη ἀνεγερθεῖ καὶ καταστραφεῖ, καὶ ἀφετέρου ὁ Ναὸς τῆς μεσσιακῆς ἐποχῆς, ὁ ὁποῖος ὑφίσταται μόνον ὡς προσδοκία τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ ἀνεκπλήρωτη. Ἐξαίρεται δηλαδὴ τὸ γεγονὸς, ὅτι ὁ Θεὸς ἐγκαθίσταται στὸν θρόνον τῆς εὐσπλαχνίας, ἐπιβάλλει εἰρήνην στὸν Ἰσραὴλ καὶ ἐπιτρέπει τὴν ἀνοικοδόμησιν, ἐφόσον δὲν λησμονεῖ τὴν θυσία τοῦ Ἀβραάμ στὸν τόπο ἐκεῖνο. Ἀντίθετα ὅμως, ὅταν ἀπόγονο τοῦ Ἰσαὰκ ἀποστασιοποιοῦνται ἀπὸ τὸν Νόμο, ἐπιτρέπει τὴν καταστροφὴν τοὺς ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς. Ἄρα ἡ ραββινικὴ ἀντίληψη καταδεικνύει ὅτι ὁ Θεός, ὁ ὁποῖος ἔχει ἐπιδείξει ἤδη μία φορὰ τὴν εὐσπλαχνία του ὡς ἀντίχαρη στὴν Akedah, στὸ μέλλον ἐπιφυλάσσει νὰ πράξει τὸ ἴδιο. Πάντως φαίνεται ὅτι κατ' ἐπέκτασιν ἢ προσευχῇ τοῦ Ἀβραάμ ἐκπληρώθηκε καὶ μέλλει καὶ πάλιν νὰ ἐκληρωθεῖ, καὶ ἀκόμη ὅτι τελικῶς στὴν Akedah ὁ Ἰσραὴλ λυτρώθηκε καὶ πάλιν στὸ μέλλον θὰ λυτρωθεῖ ἀπὸ τὰ ὁποιαδήποτε δεινὰ τὸν ταλανίζουν.

Συμπερασματικά, κατὰ τὴν ραββινικὴ γραμματεία ἀναμφίβολα ἡ θυσία τοῦ Ἰσαὰκ τελέσθηκε στὸ ἴδιο ὄρος, ὅπου ὑστερογενῶς ἔμελλε νὰ οἰκοδομηθεῖ ὁ ναὸς τοῦ Σολομῶντος. Ἄλλωστε, κατὰ τὴν περίοδον τῆς διαμορφώσεως τῶν διαφορῶν αὐτῶν ἐρμηνειῶν, ἔντονα εἶχε ἐπιδράσει ἐπὶ τῆς σκέψεως τῶν Ἰουδαίων ἡ καταστροφὴ τοῦ δεύτερου Ναοῦ. Καί, σύμφωνα μὲ τὴν μεταιχμαλωσιακὴ τουλάχιστον παράδοσιν, ὁ Ναὸς ἐκεῖνος ἦταν ὁ μοναδικὸς καὶ ἀποκλειστικὸς ᾠδὸς, ὅπου ἔπρεπε νὰ τελεσθεῖ θυσία, γιὰ νὰ εἶναι εὐάρεστη καὶ νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὸν Θεό. Ἄρα καὶ ἡ θυσία τοῦ Ἰσαὰκ στὸ ἴδιο ἐκεῖνο ὄρος τοῦ Ναοῦ εὐλόγως τελέσθηκε.

³⁵⁵ Γεν. 22:14.

³⁵⁶ Δευτ. 16:16.

³⁵⁷ Θρήν. 5:18.

³⁵⁸ Γεν. 22:14.

³⁵⁹ Ψαλμ. 102(103):17.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΓΗ ΜΩΡΙΑ – ΟΡΟΣ ΜΩΡΙΑ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΠΑΤΕΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

Γενικά

Οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὴν διακρίνουσα αὐτοῦς θεόπνευστη σοφία καὶ σπάνια ἐμβρίθεια προσέγγισαν τὸ βιβλικὸ κείμενο καὶ σχολίασαν καὶ ἐρμήνευσαν αὐτό, ἀλλὰ καὶ πρῶτοι ἐκεῖνοι διεσάφησαν χωρία αὐτοῦ, τῶν ὁποίων τὸ νόημα ἦταν ἀσαφές καὶ ἀμφίβολο. Καὶ ὅσα ἐπέτυχον διὰ τῆς θεοπνευστίας, ἦταν ἀδύνατον νὰ ἐπιτύχουν διὰ τῆς ἀκάματης καὶ ἐπίμονης σπουδῆς καὶ μελέτης τῆς γλώσσας καὶ ἐννοιολογικῶς συνθέσεως καὶ ὑφῆς. Ἡ πατερικὴ ὁδὸς ἐρμηνείας ὅμως δὲν ἦταν εὐκόλη ὑπόθεση, ἀλλὰ δύσβατη καὶ πλήρης ἀσαφειῶν καὶ ἀγωνιῶν, ψηλαφήσεων καὶ κινδύνων. Γι’ αὐτὸ καὶ ἐπιχείρησαν τὸ ἔργο τῆς προσεγγίσεως καὶ ἐρμηνείας μὲ ταπείνωση καὶ ἐπίγνωση τῆς ἀνθρώπινης ἀδυναμίας. Καὶ τὸ ἐγχείρημα δὲν ἦταν μόνον ἀνθρώπινο, δηλαδὴ ἐντὸς τῶν ἀνθρωπίνων μόνο δυνατοτήτων, ἀλλὰ ἔργο κυρίως φωτισμοῦ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Παρὰ τὴν ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι ἐρμηνεία συχνὰ οἱ πατέρες ἀναφέρουν δύο ἢ καὶ περισσότερες ἀπόψεις περὶ ἐνὸς χωρίου, ἐνῶ σὲ ἐπὶ μέρους ζητήματα ἐνίοτε διαφέρουν οἱ ἀπόψεις τους.³⁶⁰

Ἐπὶ τοῦ κύρους τῶν πατέρων ἐκείνων στηριζόταν ἡ ἀλήθεια τῆς ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας, τῆς ὁποίας ἔτσι ἐμαρτυρεῖτο ἡ ἀρχαιότητα καὶ ἡ καθολικότητα. Ἡ ὁμόφωνη μάλιστα ἀπόφανση ἢ συμφωνία τῶν πατέρων (*consensus partum*), γιὰ τὴν Ὁρθόδοξη Καθολικὴ Ἐκκλησία, ἔχει κύρος ἱερᾶς παραδόσεως. Ἀντιθέτως οὐδόλως δεσμευτικὲς εἶναι οἱ προσωπικὲς τῶν πατέρων ἀποφάνσεις, ἀφοῦ καὶ ἐκεῖνοι ὡς σκεπτόμενοι ἄνθρωποι εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ διατυπώσουν προσωπικὲς γνώμες καὶ ἀπόψεις, ὑπὸ τὸν ὅρο ὅμως ὅτι δὲν ἦταν ἀντίθετες πρὸς τὴν παράδοση τῆς μιᾶς, ἁγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας. Καὶ πάντως εἶναι ἀναντίρρητο ὅτι ἡ «συμφωνία τῶν πατέρων» οὐδόλως ἀναιρεῖται ἀπὸ τὶς ὅποιες ἐπὶ μέρους διαφορές, ἐφόσον δὲν θίγονται βασικὰ σημεῖα τοῦ δόγματος.³⁶¹

Ἀναλόγως τῶν κριτηρίων ἐρμηνείας τοῦ βιβλικοῦ κειμένου καὶ τῶν ἐπιδιωκομένων σκοπῶν τῆς διαμορφώθηκαν δύο σχολές, ἡ τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ ἡ τῆς Ἀντιοχείας.

³⁶⁰ Σ. Ἀγουρίδου, *Ἑρμηνευτικὴ τῶν ἱερῶν κειμένων. Προβλήματα – Μέθοδοι ἐργασίας στὴν ἐρμηνεία τῶν Γραφῶν*, Ἀθήνα 2000³, σσ. 77-78.

³⁶¹ Ἡ.Δ. Μουτσούλα, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Πατρολογία*, Ἀθήνα 2005, σ. 28.

Οἱ ἐκφραστές τῆς ἀλεξανδρινῆς σχολῆς ὑπῆρξαν θιασῶτες καὶ ἀμύντορες τῆς ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας· ἐστιάζουν καὶ ἐξαίρουν τὴν διαφορὰ μεταξὺ γράμματος καὶ πνεύματος.³⁶² Μέλημα τῶν ἐρμηνευτῶν αὐτῶν ἦταν ἡ νοηματοδότηση βιβλικῶν λέξεων ἢ ρήσεων μὲ ἔννοια εὐρύτερη τῆς τυπικῆς καὶ νόημα ἄξιο τοῦ Θεοῦ³⁶³ μὲ τὸ σκεπτικό, ὅτι τὰ δόγματα καὶ οἱ πράξεις τῆς Ἐκκλησίας εἶναι δυνατόν νὰ ἐξηγηθοῦν βάσει τῶν Γραφῶν, ἀλλὰ ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας.³⁶⁴ Ἐπ’ αὐτοῦ ὁμως ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι ἔτσι καὶ οἱ αἵρετικοὶ ἐνδέχεται νὰ ἐξηγήσουν τὶς Γραφές πρὸς ὑποστήριξη τῶν δικῶν τους θέσεων. Ἐκτὸς αὐτοῦ μὲ τὴν ἀλληγορία ὅλα τείνουν νὰ γίνουν πνεῦμα, γεγονὸς ποὺ ὀδηγεῖ στὴν περιφρόνηση τῆς ὕλης, τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ σώματος. Ἐξάλλου δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονός, ὅτι στὴν Αἴγυπτο, ὅπου ἀναπτύχθηκε κατεξοχὴν ἡ τέτοιου εἶδους ἐρμηνεία παρατηρήθηκαν καὶ οἱ μεγαλύτερες μοναστικὲς ἐπιδόσεις. Διότι μὲ τὴν ἀλληγορία καὶ τὴν ἐκπνευμάτωση τὰ πάντα καθίστανται αἰώνιο παρὸν χωρὶς παρελθὸν καὶ μέλλον καὶ κατ’ οὐσίαν ἡ ἱστορία χάνεται ὡς ἱστορία, ἀφοῦ ἀπὸ τοὺς ἀλεξανδρινούς το ἔσχατο ἐξαίρεται ὡς αἰώνιο παρὸν καὶ ὄχι ὡς πορεία.³⁶⁵

Κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ 3ου αἰ. ἡ ἀλληγορικὴ μέθοδος ὄχι μόνον χρησιμοποιήθηκε εὐρύτατα, ἀλλὰ καὶ κορυφώθηκε μὲ τοὺς ἀλεξανδρινούς Κλήμη καὶ Ὡριγένη, οἱ ὅποιοι γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ὡς πηγὴ ἐμπνεύσεως εἶχαν κυρίως τὸν Φίλωνα.³⁶⁶

Ἡ σχολὴ τῆς Ἀντιοχείας, ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ ραββινικοῦ τύπου ἐξηγήσεως τῶν Γραφῶν, ἐξαίρει τὴν ἐνότητα γράμματος καὶ πνεύματος.³⁶⁷ Οἱ ἐρμηνευτὲς τοῦ χώρου τῆς σχολῆς αὐτῆς ἐπέμεναν στὴν ἱστοριογραμματικὴ ἐρμηνεία, στὴν «ὑπόθεση» καὶ στὴν «θεωρία», ὅπως ἀκριβῶς οἱ θύραθεν ἐρμηνευτές³⁶⁸. Παρὰ ταῦτα δὲν ἀδιαφοροῦσαν καὶ γιὰ τὴν τυπολογικὴ ἐρμηνεία, διὰ τῆς ὁποίας προσέγγισαν τοὺς ὁπαδοὺς τῆς ἀλληγορικῆς μεθόδου.³⁶⁹ Οἱ ἀντιοχειανοὶ δηλαδὴ ἐμμένουν στὸ πλάνο τῆς ἱστορίας καὶ παρατηροῦν τὴν πορεία τῆς τυπολογικά, ὡς ἐξελισσόμενης πραγματικότητος ἐκ τοῦ ἀτελοῦς πρὸς τὸ τέλειο, ἐκ τοῦ προσκαίρου

³⁶² Σ. Αγουρίδου, *Ἑρμηνευτικὴ τῶν ἱερῶν κειμένων. Προβλήματα – Μέθοδοι ἐργασίας στὴν ἐρμηνεία τῶν Γραφῶν*, σ. 157.

³⁶³ Σ. Παπαδοπούλου, *Πατρολογία Β΄*, Ἀθήνα 1999², σ. 39.

³⁶⁴ Σ. Αγουρίδου, *Ἑρμηνευτικὴ τῶν ἱερῶν κειμένων. Προβλήματα – Μέθοδοι ἐργασίας στὴν ἐρμηνεία τῶν Γραφῶν*, σ. 167.

³⁶⁵ Σ. Αγουρίδου, *Ἑρμηνευτικὴ τῶν ἱερῶν κειμένων. Προβλήματα – Μέθοδοι ἐργασίας στὴν ἐρμηνεία τῶν Γραφῶν*, σ. 168.

³⁶⁶ Σ. Παπαδοπούλου, *Πατρολογία Β΄*, σ. 39.

³⁶⁷ Σ. Αγουρίδου, *Ἑρμηνευτικὴ τῶν ἱερῶν κειμένων. Προβλήματα – Μέθοδοι ἐργασίας στὴν ἐρμηνεία τῶν Γραφῶν*, σ. 164 καὶ σσ. 167-168.

³⁶⁸ Κ. Μπόννη, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἀρχαίαν χριστιανικὴν γραμματείαν (96-325 μ.Χ.)*, Ἀθήναι 1974, σ. 330 κ.ἐξ.

³⁶⁹ Σ. Παπαδοπούλου, *Πατρολογία Β΄*, σ. 39.

πρὸς τὴν αἰωνιότητα. Ἔτσι ἡ ἀντιοχειακὴ προοπτικὴ ἐνέχει τὴν χροιά τῆς ἐσχατολογίας, ποὺ δείχνει τὴν πορεία τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸ ἔσχατο.³⁷⁰

Εἰσηγητὴς τῆς ἱστοριογραμματικῆς μεθόδου, τὴν ὁποία μορφοποίησε καὶ τελειοποίησε, ὑπῆρξε ὁ Διόδωρος Ταρσοῦ, ποὺ εἶχε μαθητές, μεταξύ των ἄλλων, καὶ τοὺς Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομο καὶ Θεόδωρο Μοψουεστίας.³⁷¹

Καὶ οἱ δύο σχολὲς ἀσφαλῶς ἐπιδιώκουν νὰ διατηρήσουν τὴν συνέχεια καὶ συνάφεια μὲ τὸ παρελθόν, παραμένοντας πιστὲς καὶ προσηλωμένες στὴν ἀποστολικὴ διδασκαλία, ἀλλὰ μὲ τρόπο κατανόησης καὶ παρουσιάσεως διαφορετικὸ. Εἶναι μάλιστα γενικῶς ἀποδεκτὸ ὅτι ὑπῆρξαν ἀπολύτως συνειδητὲς ἐκκλησιαστικὲς πράξεις ἢ υἱοθέτηση τῆς ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας ἢ ἐρμηνείας τῆς ἀλεξανδρινῆς σχολῆς, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπόρριψη τῆς ἀντιοχειανῆς. Ἐν προκειμένῳ ἡ Ἐκκλησία ἀκολούθησε τὸ πνεῦμα τοῦ φθίνοντος ἀρχαίου κόσμου, κάνοντας ἀσφαλῶς καὶ κάποιους συμβιβασμούς.³⁷²

Ὡς πρὸς τὴν ἐπίδραση πάλι τῶν δύο σχολῶν ἐπὶ τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τοὺς μεταγενέστερους αἰῶνες, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη στὴν Ἀνατολὴ ἡ ἐπίδραση τῶν μετριοπαθῶν ἀντιοχειανῶν Χρυσοστόμου καὶ Θεοδορήτου, ἀλλὰ καὶ τῶν Καππαδοκῶν Πατέρων, οἱ ὁποῖοι προτίμησαν μᾶλλον τὴν μέση ὁδὸ, καὶ στὴν Δύση ἡ ἐπίδραση τῆς Ἀντιόχειας, εἶναι δυνατόν νὰ λεχθεῖ ὅτι ἡ μετριοπαθὲς γραμματικὴ μέθοδος τῶν ἀντιοχειανῶν κατέστη καθιερώθηκε ὡς ἡ κυρίως καὶ κατεξοχὴν ἐξηγητικὴ μέθοδος τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας.³⁷³

Ὡς πρὸς τὴν χριστιανικὴ γραμματεία, τῆς ὁποίας ἡ ἀξία καὶ ἡ προσφορὰ εἶναι τεράστια, γίνεται σαφὴς διάκρισή της ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν πατέρων, ἀφοῦ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὰ ἔργα τῆς ἀποτελοῦν ἀπλῶς ποικίλες ἐπεξεργασίες, ἀναπτύξεις καὶ ἐνδιαφέρουσες ἐρμηνεῖς ἥδη διατυπωμένων ἀληθειῶν. Στρέφεται δηλαδὴ ἡ γραμματεία ἐκείνη περὶ τὰ ἔργα τῆς πατερικῆς θεολογίας, ποὺ εἶναι ἔκφραση καὶ ἐπεξεργασία τῆς γνήσιας παράδοσης, τῆς ὁποίας ἡ προβολὴ καὶ μετάδοση γίνεται μόνον ἀπὸ ἀνθρώπους, ποὺ ἔχουν τὴν θεία χάρη καὶ ἔλλαμψη, καὶ διαθέτουν τὴν δύναμη τῆς παραδόσεως καὶ «τὸ πλεόν τῆς ἀληθείας» κατὰ τὸν Γρηγόριον τὸν Θεολόγον³⁷⁴, δηλαδὴ τίς κατὰ καιροὺς πατερικὲς προσθήκες.³⁷⁵

Ἔτσι ἐπιτυγχάνεται ἡ διερεῦνση καὶ ὄχι ἡ βελτίωση τῆς γνώσεως, «ἢ συμπλήρωσις τοῦ λείποντος κατὰ τὴν προσθήκην τῆς γνώσεως». Ἄρα ἡ συμβολὴ

³⁷⁰ Σ. Αγουρίδου, *Ἑρμηνευτικὴ τῶν ἱερῶν κειμένων. Προβλήματα – Μέθοδοι ἐργασίας στὴν ἐρμηνεία τῶν Γραφῶν*, σσ. 167-168.

³⁷¹ Σ. Παπαδοπούλου, *Πατρολογία Β΄*, σ. 39.

³⁷² Σ. Αγουρίδου, *Ἑρμηνευτικὴ τῶν ἱερῶν κειμένων. Προβλήματα – Μέθοδοι ἐργασίας στὴν ἐρμηνεία τῶν Γραφῶν*, σ. 169.

³⁷³ Σ. Αγουρίδου, *Ἑρμηνευτικὴ τῶν ἱερῶν κειμένων. Προβλήματα – Μέθοδοι ἐργασίας στὴν ἐρμηνεία τῶν Γραφῶν*, σ. 170.

³⁷⁴ Ἰω. Χρυσοστόμου «Λόγος Λ΄», *PG* 36, 125b.

³⁷⁵ Σ. Παπαδοπούλου, *Πατρολογία Α΄*, Ἀθήνα 2000⁴, σ. 26.

τους στην έμπειρία και γνώση της αλήθειας δέν είναι αυτόνομη και ανεξάρτητη, αλλά συνέχεια και διερεύνηση της πραγματικότητας.

ΠΑΤΕΡΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ

Α. Αναφορικώς πρὸς τὸν χρόνο τῆς μετάβασης, ἤτοι τὴν ἀπόσταση, καὶ τὸν συμβολισμό του

Ὡς πρὸς τὴν σημασιολογία καὶ τὸν συμβολισμό τοῦ ἀριθμοῦ τρία, σημειώνεται ἐκ προοιμίου ὅτι αὐτὸς θεωρεῖται ἀριθμὸς τέλειος ὡς ἔχων ἀρχή, μέσον καὶ τέλος, καὶ παρατηρεῖται σὲ ἀπειράριθμα φιλοσοφικά συστήματα καὶ πολιτισμούς. Ἐτσι ὑπάρχουν θεϊκὲς τριάδες, θεότητες τριπλές, τρίμορφες θεές, κοσμογονικὲς τριάδες, ἀστρικές τριάδες, ψυχικὲς τριάδες κ.ο.κ. Στὸν Χριστιανισμό ἀπαντοῦν οἱ τρεῖς ὑποστάσεις τοῦ Θεοῦ, οἱ τρεῖς μάγοι, οἱ τρεῖς ιεράρχες, κ.ἄ.

Ὁ Ὠριγένης ἄνευ περιστροφῶν σημειώνει ὅτι ἡ ἀπόσταση τῶν τριῶν ἡμερῶν ἀπὸ τὴν Βεερσέβα ὡς τὸν τόπο τῆς θυσίας ἀποτελεῖ προτύπωση τῆς τριημέρου ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου³⁷⁶.

Ὁ Ἰω. Χρυσόστομος³⁷⁷ σημειώνει ἐπιγραμματικῶς ὅτι ὁ πατριάρχης « ἦλθεν ... τῇ ἡμέρᾳ τῇ τρίτῃ... », δηλαδὴ ἀφίχθηκε τὴν τρίτη ἡμέρα ἢ μετὰ τρεῖς ἡμέρες ἢ ἀφοῦ διήνυσε πορεία τριῶν ἡμερῶν, καὶ ἐπισημαίνει προτρέποντας τὸν ἀκροατὴ καὶ τὸν ἀναγνώστη νὰ συλλογισθεῖ πῶς ὁ φιλόανθρωπος Θεός, ἀκόμη καὶ μετὰ τριήμερη πορεία καὶ ικανότατη ἀπόσταση ὑποβάλλει σὲ βάσανο, ἔλεγχο καὶ ἐν τέλει δοκιμασία τὴν ἀρετὴ, ἤτοι τὴν εὐσέβεια τοῦ δικαίου. Καλεῖ ἐπίσης ὁ Χρυσόστομος τὸν ἀκροατὴ ἢ τὸν ἀναγνώστη νὰ ἀναλογισθεῖ τὴν ὑπομονὴ καὶ τὴν ἐγκαρτέρηση τοῦ Ἀβραάμ κατὰ τὸ διάστημα τῆς τριήμερης πορείας, καθὼς πυρετωδῶς καὶ ἐπανειλημμένως σκεπτόταν τὴν θεία ἐντολή, ἀλλὰ καὶ τὸ δράμα ποὺ βίωνε, ἀφοῦ ἀφενὸς ὁ ἴδιος μετὰ τὰ ἴδια του τὰ χέρια ἔπρεπε νὰ θυσιάσει τὸν προσφιλέστατο μονογενῆ του καὶ ἀφετέρου δέν εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ μιλήσει σὲ κανέναν, γιὰ νὰ ἐκμυστηρευθεῖ καὶ νὰ ἀμβλύνει τὴν ὀδύνη του.

Ἄλλοι πάλι ὁ ἱερὸς πατήρ, ἀναφερόμενος στὸν χρόνο τῆς πορείας, σημειώνει καὶ ἐξηγεῖ μετὰ γλαφυρότητα, ἐνάργεια καὶ κατάνυξη.³⁷⁸ Ὁδοιπορεῖ δὲ ὁ Ἀβραάμ ὁδὸν

³⁷⁶ Ὠριγένους, «Εἰς τὴν Γένεσιν», *Ὁμιλία* VIII 4, Leipzig 1820, σ. 8.

³⁷⁷ Ἰω. Χρυσόστομος, «Ὁμιλία εἰς τὴν Γένεσιν. Ὁμιλία ΜΖ'», PG 54, 430: «ὄρα τὸν φιλόανθρωπον Δεσπότην, πῶς καὶ ἐν τῷ διαστήματι βασανίζει (=υποβάλλει εἰς βάσανον καὶ ἔλεγχον) τοῦ δικαίου τὴν ἀρετὴν. Ἐννόησον δὲ καὶ τὸν δίκαιον τί εἶκός ἦν ὑπομένειν ταῖς τρισὶν ἡμέραις καθ' ἑαυτὸν μὲν λογιζόμενον τὸ ἐπιτάγμα καὶ ὅτι αὐτὸς μέλλει ταῖς οἰκείαις χερσὶν οὕτω ποθοῦμενον υἱὸν ἐνθυμούμενον, οὐδενὶ δὲ τὸ πρᾶγμα κοινώσασθαι ἔχοντα...».

³⁷⁸ Ἰω. Χρυσόστομος, «Spuria», PG 56, 549: «Ὁδεύει δὲ τριῶν ἡμερῶν. Σὺ δὲ μάνθανε τὴν δοκιμασίαν τοῦ προπάτορος, καὶ τοῦτ' ἐκ τοῦ διαστήματος τῆς ὁδοῦ. Οὐ γὰρ ἐγγὺς αὐτῷ ὁ Θεὸς δείκνυσιν τὸ θυσιαστήριον, ἵνα μὴ τῇ θερμότητι τῆς πίστεως κλαπῇ φύσεως τὴν στοργὴν· ἀλλ' ὅπως

τριῶν ἡμερῶν. Καὶ ἐσὺ προσπάθησε νὰ βιώσεις τὴν δοκιμασία τοῦ προπάτορα, καὶ μάλιστα καὶ ἀπὸ τὸ μῆκος τῆς τριήμερης πορείας, τὴν ὁποία διάνυσε. Διότι ὁ Θεὸς δὲν ὑπέδειξε σὲ ἐκεῖνον θυσιαστήριο σὲ ἐγγὺς περιοχὴ, ὥστε ἡ θερμὴ πίστις καὶ ἀφοσίωσις στὸν Θεὸ νὰ κάμψῃ, νὰ ἐπισκιάσῃ καὶ νὰ παραμερίσῃ τὴν ἔμφυτη στοργὴ πρὸς τὸν μονογενῆ του. Ἄλλωστε ἡ θεία ἐντολὴ ἀπέβλεπε σὲ κάτι πολὺ ὑψηλότερο: Καθὼς ὁ πατριάρχης θὰ διήνυε μακρὰ πορεία καὶ θὰ ἔβλεπε τὸν υἱὸν του ἐπὶ πολὺ χρόνον νὰ παίζει καὶ νὰ προστρέχει στὴν ἀγκαλιά του, καὶ καθὼς συνάμα θὰ διαλογιζόταν τὸ χρέος, ποὺ ὀφείλε νὰ ἐπιτελέσῃ, ὑποβαλλόμενος ἐπὶ πολὺ στὴ δοκιμασία τῆς ἀγάπης πρὸς αὐτόν, ὅπως ἀκριβῶς ὁ χρυσὸς στὴ φωτιά, νὰ ἐπιδείξῃ τρανότατη ἀπόδειξη αὐτόβουλης καὶ οἰκειοθελοῦς ὑπακοῆς. Ἀλλὰ πόσες φορές κατὰ τὸ βασανιστικὸ καὶ ἀλγεινὸ ἐκεῖνο τριήμερον διάστημα ὁ τραγικὸς πατέρας ἀναδίφησε στὸν νοῦ του τὴν σφαγὴ τοῦ υἱοῦ του! Πόσες φορές ἀπέθεσε ἐπὶ τῶν καιομένων ξύλων τὸ σφαγιασμένο σῶμα τοῦ τέκνου του! Καί, ὅσες φορές ἀναλογιζόταν τὴ θυσία, ἄλλες τόσες πληγωνόταν βαθειὰ στὴν καρδιά του.

Ὁ ἴδιος ἐκκλησιαστικὸς πατὴρ στὸ τριήμερον ἐκεῖνο διάστημα, ἐπαναγνωρίζοντας τὸν συμβολισμό καὶ τὴν προτύπωση τῆς τριήμερου ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου, σημειώνει:³⁷⁹ ὅπως τρεῖς ἡμέρες ἀργότερα ἡ Σάρρα ἀντικρίζει ζωντανὸ τὸν Ἰσαάκ, ἔτσι καὶ ἡ μητέρα Ἐκκλησία, μετὰ τριήμερον βλέπει καὶ πάλι τὸν Σωτήρα ἄφθαρτο καὶ ἀλώβητο ἀπὸ τὸ Πάθος καὶ τὴν εἰς Ἄδου Κάθοδον.

Ὁ Θεοδώρητος Κύρου³⁸⁰ σχετικῶς σημειώνει ὅτι ὁ Θεὸς ἐπείραζε τὸν Ἀβραάμ, μὲ σκοπὸ διπλό, ἀφενὸς γιὰ νὰ διδάξῃ τοὺς ἐν ἀγνοίᾳ διατελοῦντες ὅτι ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν πατριάρχη ἦταν δίχως ἄλλο δικαιολογημένη, ἀφοῦ εἶχε δώσει ἀπτά δείγματα υἱικῆς ἀφοσιώσεως πρὸς τὸν Θεὸν καὶ Πατέρα, καὶ ἀφετέρου γιὰ νὰ καλλιεργήσῃ ἐντονότερα τὸν θεῖο πόθο του, νὰ ἐκτελέσῃ χωρὶς περιστροφές τὴν ἐντολή, καταπνίγοντας τὴν φιλοστοργία πρὸς τὸν υἱὸ του, δεῖγμα καὶ αὐτὸ τῆς ἀπαθοῦς καὶ ὀρθῆς ἱεραρχήσεως τῶν καθηκόντων, ὅσάκις αὐτὰ ἄγουν τὸν ἄνθρωπον ἐνώπιον τραγικοῦ διλήμματος καὶ ἀντινομίας.

Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, ὅπως ἀλλαχοῦ γράφει ὁ ἴδιος Θεοδώρητος³⁸¹, μετὰ χαρᾶς ὁ Ἀβραάμ ἔτρεξε, ἐπισπεύδοντας τὴν ἐκτέλεση τῆς ἐντολῆς καὶ δεινῶς ἐνοχλεῖτο καὶ

μακρὰν βαδίζων ὁδόν, καὶ τὸν υἱὸν ἐπὶ πλεῖστον θεώμενος χρόνον συνήθως προσπαίζοντα, ταῖς ἀγκάλαις προστρέχοντα, τῇ ἐννοίᾳ τοῦ πρακτέου, καθάπερ χρυσὸς ἐν πυρί, τῷ πόθῳ πολλῶ χρόνῳ δοκιμασθεὶς, λαμπροτέραν τῆς ὑπακοῆς ἐπιδείχεται τὴν προαίρεσιν. Ὡς ποσάκις ἐν τῷ τριήμερῳ τούτῳ διαστήματι, καθ' ἑαυτὸν ὁ πατὴρ ἀνετυπώσατο τοῦ υἱοῦ τὴν σφαγὴν! Ποσάκις ἐπέθηκε τῇ πυρᾷ τοῦ τέκνου τὸ λείψανον, τοσαυτάκις τὴν καρδίαν πληγεί, ὅσάκις τὴν θυσίαν ἀναλογίζετο! Τὸ μὲν γὰρ πεπραγμένον κακὸν εὐθὺς πρὸς λήθην ὁρᾷ, τὸ δὲ ἐν ἐλπίσι λυπεῖ τοσαυτάκις, ὅσάκις ἂν ἐλπισθῇ...».

³⁷⁹ Ἰω. Χρυσόστομος, «*Spiria*», PG 56, 550: «*Τριήμερον μετὰ τὴν θυσίαν ἡ μήτηρ ὁρᾷ ζῶντα τὸν Ἰσαάκ· τριήμερον καὶ ἡ Ἐκκλησία ἄφθαρτον ὁρᾷ τὸν Σωτήρα...*».

³⁸⁰ Θεοδώρητος Κύρου, «*Quaestiones in Octateuchum*», LXXI 10, p. 68: «*ἵνα τοὺς ἀγνοοῦντας διδάξῃ ὡς μάλα δικαίως τὸν πατριάρχη ἡγάπησεν. Τούτου χάριν ἐν τρισὶν ἡμέραις καὶ τοσαύταις νυξὶν τὸν θεὸν ἐβασάνιζε πόθον...*».

³⁸¹ Θεοδώρητος Κύρου, «*Ἐπιστολαὶ*» 47, II 109 (Collectio Patmensis): «*Χαίρων ἔδραμεν (sc. ὁ Ἀβραάμ) καὶ ἀπέκναιεν αὐτὸν τῆς ὁδοῦ τὸ μῆκος καὶ αὐθωρὸν ἐβούλετο τὴν θυσίαν προσενεγκεῖν...*».

δυσφοροῦσε ἀπὸ τὸ μέγεθος τῆς ἀποστάσεως, διότι ἐπιθυμοῦσε, εἰ δυνατόν, ἀμέσως νὰ προσφέρει στὸν Θεὸν τὴν ἀπαιτηθεῖσα ἀπὸ αὐτὸν θυσία.

Ὁ αὐτὸς Θεοδώρητος, ἐρμηνεύοντας ἀλληγορικῶς τὴν ἀπόστασι τῶν τριῶν ἡμερῶν, σημειώνει³⁸² ὅτι συμφωνεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἡμερῶν καὶ τῶν νυκτῶν πρὸς τὴν ἔτσι προτυπούμενη ἀνάστασι τοῦ Κυρίου. Διότι καὶ ὁ Ἰσαάκ, ὁ ὁποῖος ἀποτέθηκε ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου, γιὰ νὰ θυσιασθεῖ ἀπὸ τὸν πατέρα, τὸν ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ πρόθυμο νὰ ἐκτελέσει τὴν ἐντολὴ τοῦ μεγαλοδώρου Θεοῦ, τὴν τρίτη ἡμέρα κατὰ τὸν τύπο ἀνεγεννήθη χάρι στὴν φιλάνθρωπη ἐκείνη φωνὴ τοῦ Θεοῦ Πατέρα. Διότι ἐμφανίσθηκε παραπλεύρως κριὸς ἐξαρτημένος ἀπὸ ἓνα φυτό, προτυπώνοντας τὴν εἰκόνα τοῦ σταυροῦ, ὁ ὁποῖος ὑποβλήθηκε σὲ σφαγὴ ἀντὶ τοῦ υἱοῦ τοῦ εὐσεβοῦς καὶ ὑπάκουου πατριάρχῃ. Ἄλλωστε ὁ Ἰσαάκ καὶ ὁ κριὸς, παρὰ τὴν διαφορὰ τῆς φύσεως τους, κατὰ τὴν εἰκόνα συμφωνοῦν. Ἐπειδὴ ὅμως διὰ τοῦ κριοῦ ἀδύνατον ἦταν νὰ ἀποτυπωθεῖ ἡ ἀνάστασι, διότι αὐτὸς ἦταν ἄλογο ζῶο καὶ δὲν ἀντανακλοῦσε τὴν θεία εἰκόνα, διαμοιράσθηκαν οἱ τύποι τοῦ μυστηρίου τῆς θείας οἰκονομίας, καὶ ἔτσι ὁ μὲν κριὸς προτύπωσε τὸν θάνατο, ὁ δὲ Ἰσαάκ συμβόλισε τὴν εἰκόνα τῆς ἀναστάσεως.

Τὰ αὐτὰ μὲ ἄλλες λέξεις λέγει ὁ Θεοδώρητος, καὶ μάλιστα σαφέστατα,³⁸³ ὅτι δηλαδὴ ὅλα αὐτὰ τὰ γεγονότα ἀποτελοῦν προτύπωση τῆς ὑπὲρ τῶν ἀνθρώπων οἰκονομίας τοῦ Θεοῦ. Ἄλλωστε ὑπὲρ τῆς οἰκουμένης ὁ Πατέρας θυσίασε τὸν ἀγαπητό του Υἱό. Καὶ τύπος τῆς μὲν Θεότητος ὑπῆρξε ὁ Ἰσαάκ, τῆς δὲ ἀνθρωπότητος ὁ κριὸς. Καὶ ὁ χρόνος, κατὰ τὸν ὁποῖον συντελέσθηκαν τὰ δραματικὰ γεγονότα, εἶναι ἰσάριθμος, τρεῖς δηλαδὴ ἡμέρες καὶ νύκτες, καὶ στὴν μία περίπτωση καὶ στὴν ἄλλη.

Ἐπίσης ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρείας, φιλοσοφώντας περὶ τοῦ πράγματος, ἀποφαίνεται,³⁸⁴ ὅταν ὁ Ἀβραάμ πλησίαζε στὸν τόπο, τὸν ὁποῖο ὑπέδειξε σὲ αὐτὸν ὁ

³⁸² Θεοδωρήτου Κύρου, «Διάλογοι, III», PG 83, 252: « Συμφωνεῖ καὶ ὁ τῶν ἡμερῶν καὶ νυκτῶν ἀριθμὸς, καὶ ἡ μετὰ ταύτας ἀνάστασις. Καὶ γὰρ Ἰσαὰκ τῇ τοῦ πατρὸς προθυμίᾳ κατασφαγείς, ἐξ ἧσπερ ἡμέρας ὁ μεγαλόδωρος τοῦτο προσέταξε γενέσθαι, τῇ τρίτῃ τυπικῶς ἀνεβίω τῇ τοῦ φιλανθρώπου φωνῇ· ὡφθη δὲ κριὸς ἐξηρητημένος φυτοῦ, καὶ τοῦ σταυροῦ τὴν εἰκόνα δεικνύς, ὃς ἀντὶ τοῦ παιδὸς ὑπέμεινε τὴν σφαγὴν... Ὁ γὰρ Ἰσαὰκ καὶ ὁ κριὸς κατὰ μὲν τὸ διάφορόν των φύσεων τῇ εἰκόνι συμφωνοῦσιν... Ἐπειδὴ τοίνυν οἷον τέ οὐκ ἦν ἐν τῷ κριῷ προτυπωθῆναι τὴν ἀναβίωσιν, ἀλόγῳ γε ὄντι καὶ τῆς θείας εἰκόνας ἐστερημένῳ, μερίζονται τοῦ τῆς οἰκονομίας μυστηρίου τῶν τύπων καὶ ὁ μὲν τοῦ θανάτου, ὁ δὲ τῆς ἀναστάσεως δείκνυσιν τὴν εἰκόνα... ».

³⁸³ Θεοδωρήτου Κύρου, «Εἰς τὴν Γένεσιν», PG 80, 181 καὶ 184: « Ἀλλὰ γὰρ ταῦτα σκιὰ ἦν ὑπὲρ ἡμῶν γεγεννημένης οἰκονομίας. Ὑπὲρ γὰρ τῆς οἰκουμένης τὸν ἀγαπητὸν Υἱὸν Πατὴρ προσενήνοχε... Τύπος γὰρ τῆς μὲν Θεότητος ὁ Ἰσαὰκ, τῆς δὲ ἀνθρωπότητος ὁ κριὸς. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ χρόνος ἰσάριθμος. Τρεῖς γὰρ ἡμέραι καὶ νύκτες τρεῖς, καὶ ἐνταῦθα κάκεῖ... ».

³⁸⁴ Κλήμεντος Ἀλεξανδρείας, «Στρωματεῖς Ε΄», XI, BEΠΕΣ 8:142-143 (στ. 33-38): « Ὁ Ἀβραάμ, ἐλθὼν εἰς τὸν τόπον, ὃν εἶπεν αὐτῷ ὁ Θεὸς τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ ἀναβλέψας ὁρᾷ τὸν τόπον μακρόθεν· πρῶτον μὲν γὰρ ὁ δι' ὃς περὶ τῶν καλῶν ἡμερῶν, δευτέρα δὲ ἡ τῆς ψυχῆς τῶν ἀρίστων ἐπιθυμία, τῇ τρίτῃ δὲ ὁ νοῦς τὰ πνευματικὰ διορᾷ, διανοιχθέντων τῶν τῆς διανοίας ὁμμάτων πρὸς τοῦ τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ διαναστάντος διδασκάλου. Εἶεν δ' ἂν καὶ αἱ τρεῖς ἡμέραι τῆς σφραγίδος μυστηρίου, δι' ἧς ὁ τῷ ὄντι πιστεύεται θεός. Μακρόθεν οὖν ἀκολούθως ὁρᾷ τὸν τόπον· δυσάλωτος γὰρ ἡ χώρα τοῦ Θεοῦ, ὃν χώραν ἰδεῶν ὁ Πλάτων κέκληκεν παρὰ Μωϋσέως λαβὼν τόπον εἶναι αὐτόν, ὡς τῶν ἀπάντων καὶ τῶν ὄλων περιεκτικόν ».

Θεός, ὑψώνοντας τοὺς ὀφθαλμούς του πρὸς τὰ ἄνω, εἶδε αὐτὸν ἀπὸ μακριά. Καὶ κατὰ τὴν πρώτη ἡμέρα δημιουργεῖται ἐξ ὄψεως πόθος γιὰ τὰ καλὰ, τὴν δὲ δεύτερη ἐπιθυμία τῆς ψυχῆς γιὰ τὰ ἄριστα, ἐνῶ κατὰ τὴν τρίτη ὁ νοῦς βλέπει πλέον εὐκρινέστατα τὰ πνευματικά, μετὰ τὴν διάνοιξη τῶν ὀφθαλμῶν τῆς διάνοιας καὶ τοῦ νοῦ, καὶ διαβλέπει τὴν κατὰ τὴν τρίτην γενομένην ἡμέρα ἐξανάσταση τοῦ διδασκάλου Κυρίου. Ἀλλὰ καὶ οἱ τρεῖς ἡμέρες ἀποτελοῦν μυστήριον τῆς σφραγίδας, διὰ τῆς ὁποίας ἐπικυρώνεται ἡ πίστις στὸν ὄντως ἀληθινὸ Θεό. Ἀπὸ μακριὰ λοιπὸν ἀτενίζει τὸν τόπο. Διότι δύσληπτη εἶναι καὶ δυσνόητη ἡ πρόσβαση στὴν περιοχὴ τοῦ Θεοῦ, τὴν ὁποία ὁ Πλάτων,³⁸⁵ ὀνομάζει περιοχὴ τῶν ἰδεῶν, ὡς περιληπτικὴ καὶ περιεκτικὴ τοῦ σύμπαντος καὶ τῶν πάντων, ἀντίληψη τὴν ὁποία παρέλαβε ἀπὸ τὸν Μωϋσῆ.

Συμβολικῶς ἐρμηνεύοντας τὸν χρόνον τῶν τριῶν ἡμερῶν καὶ ὁ Μ. Βασίλειος σημειώνει³⁸⁶ ὅτι, ἐκτὸς, ἄλλων καὶ ὁ Ἰωνᾶς ἐντὸς διαστήματος τριῶν ἡμερῶν καὶ ἄλλων τόσων νυκτῶν προτύπωνε τὸν θάνατο, καὶ ἄρα καὶ τὴν ἀνάσταση τοῦ Κυρίου.

Ὅμοίως καὶ ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας ἀλληγορικῶς ἐπὶ τοῦ προκειμένου λέγει³⁸⁷, ὅτι διὰ τριῶν χρονικῶν βαθμίδων προσμετρᾶται καὶ προσδιορίζεται ὁ σύμπας αἰὼν, διὰ τοῦ παρελθόντος, τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος.

Τέλο, ὅσον ἀφορᾷ στὸ ἐρώτημα, γιατί ὁ πατριάρχης ἔπρεπε νὰ μεταβεῖ τόσο μακριά, ἄρα νὰ διανύσει τριήμερη ὁδοιπορία, γιὰ νὰ θυσιάσει τὸν υἱόν του, ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος ἐξηγεῖ: στὸ διάστημα αὐτό, ὅπως ἦταν φυσικὸ, θὰ ἀναζωπυρωνόταν τὸ πατρικὸ φίλτρο καὶ ἡ ἀδυναμία γιὰ τὸν υἱόν του στὴν ψυχὴ τοῦ Ἀβραάμ, καὶ μάλιστα χωρὶς τὴν παρουσία κανενός. Ἄλλωστε ἡ ἄμεση καὶ ταχεία ἐκτέλεση τῆς ἐντολῆς εἶναι ἀσφαλῶς θαυμαστὴ καὶ σπουδαία, ἀλλὰ ὄχι τόσο, ὅσο θὰ ἦταν, ἂν ἐκεῖνος βασανιζόταν ψυχικὰ σὲ διάστημα πολλῶν ἡμερῶν, σκεπτόμενος ὡς ἄλλη Μήδεια «οἷα ἔμελλε δρᾶν». Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Θεὸς τὸν ὑπέβαλε σὲ μακροχρόνια δοκιμασία, διευρύνοντας τὸ μῆκος τοῦ σταδίου αὐτῶν, γιὰ νὰ ἀναδείξῃ ἀκόμη περισσότερο τὴν νίκη τοῦ ἀθλητῆ. Διότι πράγματι ἀθλητὴς ἦταν ὁ πατριάρχης, ἀντιπαλαίοντας ὄχι τὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ μὲ τὴν ἴδια τὴν τυραννικὴ γι' αὐτὸν ἀνθρώπινη φύση του, ἐνόψει τῆς ἐπικείμενης σφαγῆς καὶ ὀλοκαύτωσης τοῦ μονάρχιδου υἱοῦ του.³⁸⁸

³⁸⁵ Πλάτ. *Φαῖδρος*, 247 c-e (Oxford).

³⁸⁶ Βασιλείου Καισαρείας, «Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος», PG 32, 124: «*Ἰωνᾶς ἐν τρισὶν ἡμέραις καὶ τοσαύταις νυκτὶ τοῦ θανάτου τὸν τύπον προεξεπλήρου*».

³⁸⁷ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, «Γλαφυρῶν εἰς Γένεσιν», PG 69, 141: «*τρισὶ γὰρ ὁ σύμπας αἰὼν ἐκμετρεῖται καιροῖς, παρωχηκότι, φημί, καὶ ἐνεστῶτι καὶ μέλλοντι...*».

³⁸⁸ Ἰω. Χρυσόστομος, «Περὶ τοῦ Λαζάρου», PG 48, 1024, Π 27 κέξ.: «*μηδενὸς παρόντος ὅτε μᾶλλον τὰ σπλάχνα διαθερμαίνεται καὶ σφοδρὸν τὸ φίλτρον γίνεται καὶ τοῦτο οὐκ ἐν μιᾷ δυσίν, ἀλλὰ ἐν πλείοσιν ἡμέραις. Τὸ μὲν ταχέως ποιῆσαι τὸ ἐπιταχθὲν θαυμαστὸν καὶ μέγα, ἀλλ' οὐχ οὕτω θαυμαστὸν ὡς τὸ διὰ πολλῶν ἡμερῶν βασανιζομένης αὐτοῦ καὶ γυμναζομένης τῆς ψυχῆς μηδὲν παθεῖν πρὸς τὸ παιδίον ἀνθρώπινον. Διὰ γὰρ τοῦτο αὐτὸ καὶ μακροτέρα σκάμματα ἐπέθηκεν ὁ Θεὸς καὶ τὸ στάδιον*».

Ὁ ἴδιος ἐκκλησιαστικὸς πατήρ, ἐπιχειρώντας νὰ ἀπαντήσῃ καὶ στὸ ἐρώτημα, γιατί ὁ Θεὸς κάλεσε τὸν Ἀβραάμ «εἰς τὴν γῆν τὴν ὑψηλὴν», σημειώνει ὅτι αὐτὸ ἔγινε ἢ διότι ἤθελε νὰ ὑποδείξῃ πρὸς αὐτὸν ὡς πρὸς κληρονόμον ἀπὸ τόπο ἀπόμακρο καὶ ὑψηλόν, ἢ διότι ἤθελε νὰ κρίσῃ αὐτὸν πατριάρχῃ ἢ νὰ συνομιλήσῃ μαζί του ἐνώπιος ἐνωπίῳ διὰ ζώσης, γιὰ νὰ τοῦ παραδώσῃ νόμους θεοφιλοῦς βίου, πρὸς τοὺς ὁποίους συμμορφούμενος καὶ στοιχώντας ἔμελλε νὰ εὐαρεστήσῃ τὸν Κτίστη.³⁸⁹

Τέλος, ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἀπόστασι τῶν τριῶν ἡμερῶν, ποὺ διάνυσε ὁ πατριάρχης ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον ἔχουν ὅσα σημειώνει ὁ Ἐπιφάνιος Κύπρου περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τρία καὶ τοῦ συμβολισμοῦ του, τὰ ὁποῖα μάλιστα ἐδῶ καταχωρίζονται ἄνευ μεταφράσεως ὡς εὐκολονόητα.³⁹⁰

Τρίτον τὰ Χερουβεὶμ στὸ Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος Κύριος ἀνυμνεῖ.

Τρία τὰ ἐν ἡμῖν · νοῦς, πνεῦμα, λόγος.

Τρεῖς πατριάρχαι, Ἀβραάμ, Ἰσαάκ, Ἰακώβ.

Τρεῖς ἄγγελοι παρὰ τὴν σκηνὴν τοῦ Ἀβραάμ.

Τρεῖς ἡμέραι τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ.

Τρία μέτρα σεμιδάλεως ἡ Σάρρα λαβοῦσα τοὺς ἀγγέλους παρέθηκε.

Τρεῖς ράβδους Ἰακώβ πελεκίσας ταῖς ληνοῖς τῶν ποτιστηρίων ἐνέθηκε.

Τρεῖς δεκάδας ἐνιαυτῶν καὶ τότε βασιλεὺς Ἰωσήφ.

Τρεῖς μῆνας παρὰ τοῖς γονεῦσι κρυπτόμενος Μωσῆς.

Τρεῖς ἐννέα τῶν Αἰγυπτίων αἱ μάστιγες.

Τρεῖς μῆνας ἐξ Αἰγύπτου, καὶ τότε νόμος ἐνεγράφη καὶ πλάκες...

Τρία ταγαθὰ τῆς ἐρήμου · ὕδωρ, ὀρυγομήτρα, τὸ μάννα.

Τρεῖς, φησί, καιροὺς Μωσῆς ὤφθη ἐνώπιον Κυρίου.

Τρεῖς ἱερεῖς, Μωσῆς, Ἀαρών, Σαμουήλ.

Τρεῖς στρατηγοὶ θαυμαστοί, Ἰησοῦς ὁ Ναυή, Χάλεφ Ἰεφονή καὶ Φινεές.

Τρεῖς οἱ κατὰ Ἀμαλὴκ ἐπὶ τῆς πέτρας ἱστάμενοι· Μωσῆς, Ἰησοῦς, Ὡρ.

Τρεῖς κριταὶ δυνατοί, Γεδεών, Ἰεφθάε, Σαμψών.

Τρεῖς πρεσβῦται τῶν υἱῶν Ἰσραὴλ · Μωσῆς, Ἰώβ, Δανιήλ.

Τρεῖς ἐβδομάδες ἡ νηστεία τοῦ Δανιήλ.

Τρεῖς οἱ παῖδες οἱ ἐν τῇ εἰκόνι τῇ χρυσεῇ μὴ προσκυνήσαντες · Σιδράχ, Μισάχ, Ἀβδεναβώ.

ἐξέτεινεν, ἵνα ἀκριβέστερον ἴδῃς τὸν ἀθλητὴν. Καὶ γὰρ ἦν ἀθλητὴς ὄντως οὐκ ἀνθρώπων παλαιῶν. ἀλλ' αὐτῇ τῇ τῆς φύσεως τυραννίδι».

³⁸⁹ Ἰω. Χρυσοστόμου, «Εἰς τὸ μὴ πλησιάζειν θεάτρους», PG 59, 547: «εἰς δὲ τὴν γῆν αὐτὸν ὁ Θεὸς καλεῖ τὴν ὑψηλὴν. Διὰ τί; Ἡ πάντως ἐξ αὐτοπτοῦ καὶ μετεώρου τόπου πάσαν ὡς κληρονόμῳ τῆς ἐπαγγελίας ἀναδείξῃ τὴν γῆν ἢ πάντως αὐτὸν εἰς πατριάρχῃν θέλει κρίσαι..., ἢ ἐνώπιος ἐνωπίῳ διαλεχθῆναι καὶ φωνῇ ζώσῃ, παραδοῦναι νόμους θεοφιλοῦς βίου, οἷς ὁδεύων εὐαρεστήσει τῷ κτίσαντι».

³⁹⁰ Ἐπιφανίου Κύπρου, «Περὶ τῶν ἀριθμῶν μυστηρίων», PG 43, 509.

Διὰ τριῶν σείεται ἡ γῆ, ὡς ἔλεγε Σολομών · ἐὰν οἰκέτης, φησί, βασιλεύση, καὶ ἄφρων λησθῇ σιτίων, καὶ μισητὴ γυνὴ ἐὰν τύχη ἀνδρὸς ἀγαθοῦ.

Τρία ἐστίν, ἃ ἐμπίμπλονται, ἄδης, ἔρως γυναικός, γῆ ψαφάρα.

Τρία ἐστὶν ἀκατάληπτα · ἵχνη ἀετοῦ πετομένου, ὁδὸς ὄφεως ἐπὶ πέτρας, τρίβος ποντοπορούσης νηός...

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ περὶ «τρίτης ἡμέρας» πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης αὐτὰ ἀπαντοῦν³⁹¹.

Β. Αναφορικῶς πρὸς τὸν τόπο τῆς θυσίας

Ὁ Κλήμης Ρώμης σημειώνει ὅτι ὁ Ἀβραὰμ ἔδειξε ἐμπιστοσύνη στὸν Θεὸ καὶ γι' αὐτὸ θεωρήθηκε εὐσεβὴς καὶ δίκαιος. Μάλιστα χάρις στὴν πίστη καὶ τὴν φιλοξενία του ἀξιώθηκε νὰ ἀποκτήσῃ σὲ βαθειὰ γεράματα υἱὸν, τὸν ὁποῖο, ὑπακούοντας στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ προσέφερε θυσία σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ὄρη, ποὺ τοῦ ὑπέδειξε.³⁹²

Αναφορικῶς πρὸς τὸν τόπο τῆς θυσίας, ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος σημειώνει ὅτι ὁ Θεὸς δὲν διευκρίνισε ἀρχικῶς αὐτόν, ἀλλὰ διὰ τῆς ἀναβολῆς νὰ προσδιορίσῃ ἐπακριβῶς αὐτόν, προκάλεσε στὸν Ἀβραὰμ ἀκόμη μεγαλύτερη ἀθυμία, παρὰ τὴν ὁποία ὁ πατριάρχης ἔμελλε νὰ ἐξέλθῃ νικητὴς ἀπὸ τὴν ὅλη δοκιμασία.³⁹³

Ὁ Μέγας Βασίλειος σημειώνει ὅτι ὁ Ἀβραὰμ ἐντέλλεται ἀπὸ τὸν Θεὸ νὰ ὀδηγήσῃ τὸν Ἰσαὰκ σὲ ὄρος ὑψηλὸ καὶ νὰ θυσιάσῃ αὐτόν ὡς ἀντίδωρον σὲ ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος τοῦ τὸν ἐδώρησε σὲ προβεβηκυῖα ἡλικία.³⁹⁴

Ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἀναφέρεται στὸν τόπο τῆς θυσίας γενικῶς καὶ ἀορίστως, σημειώνοντας ἀπλῶς ὅτι ὁ Θεὸς ἀξίωσε ἀπὸ τὸν Ἀβραὰμ νὰ θυσιάσῃ τὸν ἐκ τῆς ἐπαγγελίας μονάκριβο υἱὸν τοῦ σὲ κάποιον ὑψηλὸν τόπον.³⁹⁵

Ὁ Κοσμᾶς ὁ Ἱεροσολυμίτης, σχολιάζοντας τὸν Θεολόγο Γρηγόριο, ὁμιλεῖ γενικῶς περὶ τόπου ὑψηλοῦ, ὑψώματος δηλαδὴ ἢ λόφου, καὶ ὄχι περὶ ὄρους ὑψηλοῦ.³⁹⁶

³⁹¹ Γεν. 42:18: «εἶπε δὲ (sc. Ἰωσήφ) αὐτοῖς τῇ ἡμέρᾳ τῇ τρίτῃ· Ταῦτα ποιήσατε καὶ ζήσεσθε». Ὡσ. 6:2 : «ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῇ τρίτῃ ἀναστησόμεθα καὶ ζήσόμεθα ἐνώπιον αὐτοῦ».

³⁹² Κλήμεντος Ρώμης, «Ἐπιστολὴ Α΄ πρὸς Κορινθίους», PG 1:229: «Ἐπίστευσε δὲ Ἀβραὰμ τῷ Θεῷ καὶ ἐλογίσθη αὐτῷ εἰς δικαιοσύνην. Διὰ πίστιν καὶ φιλοξενίαν ἐδόθη αὐτῷ υἱὸς ἐν γῆρᾳ, καὶ δι' ὑπακοῆς προσήνεγκεν αὐτόν θυσίαν τῷ Θεῷ πρὸς ἐν τῶν ὁρέων, ὧν ἔδειξεν αὐτῷ».

³⁹³ Ἰω. Χρυσόστομος, «Λόγος εἰς τὸν μακάριον Ἀβραάμ», PG 50, 738, II 33 κέξ: «Οὕτε τὸ ὄρος αὐτῷ (sc. τῷ Ἀβραάμ) ἐδήλωσεν, ἀλλὰ ἀδιορίστου τοῦ ὄρους εἰς πλείονα αὐτὸν ἀθυμίαν ἐνέβαλεν ...».

³⁹⁴ Μ. Βασιλείου, «Νόθα. Ασκητικά», PG. 57, 54 : «Κελεύεται (sc. ὁ Ἀβραάμ) παρὰ τοῦ Θεοῦ ἀναγαγεῖν αὐτόν (sc. τὸν Ἰσαὰκ) εἰς ὄρος ὑψηλὸν καὶ καταθεῖναι τῷ δεδωκότι».

³⁹⁵ Γρηγορίου Θεολόγου, «Ἐξαήμερον ἢ Κοσμουργία», PG 38, 354: «Τούτῳ προστάσσει τὸν ἐκ τῆς ἐπαγγελίας αὐτοῦ μονογενῆ υἱὸν θυσίαν ὁ Θεὸς προσάγειν ἐπὶ τινὰ τόπον ὑψηλόν... ».

³⁹⁶ Κοσμᾶ Ἱεροσολυμίτου, «Σχόλια εἰς τὰ ἔπη Γρηγορίου Θεολόγου», BEΠΕΣ 64:20 (στ. 18-19): «Τούτῳ προστάσσει τὸν ἐκ τῆς ἐπαγγελίας αὐτοῦ μονογενῆ υἱόν, θυσίαν ὁ Θεὸς προσάγειν ἐπὶ τινὰ τόπον ὑψηλόν ... ».

Ὁ Γρηγόριος Νύσσης γράφει ὅτι ὁ Ἀβραάμ κατέφθασε στὸν « προρρηθέντα χῶρον», ὑπονοώντας ὅτι ἐπρόκειτο περὶ χώρου, τὸν ὁποῖο ἀσφαλῶς ὁ πατριάρχης ἀγνοοῦσε, ἀλλ' ἐκεῖνος καθ' ὁδὸν προφανῶς τοῦ ὑπέδειξε.³⁹⁷

Ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, ὀνομάζει τὸν τόπο αὐτὸν ἱερόν, δὲν καθιστᾷ ὁμῶς σαφές ἂν ἀπέκτησε τὴν ἱερότητα λόγῳ τῆς ἐπικείμενης θυσίας, προληπτικῶς δηλαδή, ἢ ἐξαιτίας τῆς παραδόσεως ὅτι κατὰ τὸ παρελθὸν ἐκεῖ, κατόπιν θείας ἐντολῆς ἢ προνοίας, εἶχαν θυσιάσει καὶ ἄλλοι, ὅπως ὁ Ἀδὰμ καὶ ὁ Νῶε.³⁹⁸

Ὁ Θεοδώρητος Κύρου, ἀποδεχόμενος κάποια διαχρονικῶς διαμορφωμένη παράδοση, ὅπως δείχνει καὶ τὸ ρ. φασίν, σημειώνει σχετικῶς ὅτι πρόκειται περὶ «ἀκρωνυχίας τοῦ ὄρους», δηλαδή περὶ ἀκρωρείας, περὶ τῆς κορυφῆς τοῦ γνωστοῦ σὲ ὅλους ὄρους, καὶ ἐν τῷ μεταξὺ γενομένου γνωστοῦ καὶ στὸν Ἀβραάμ κατὰ τὴν διάρκεια τῆς πορείας.³⁹⁹

Ὁ Εὐστάθιος Ἀντιοχείας σημειώνει ἀπλῶς ὅτι ὁ Ἀβραάμ ἀφίχθη μετὰ πολλῆς προθυμίας σὲ κάποια ἀκρόρεια, δηλαδή στὴν κορυφὴ ἑνὸς λόφου ἢ ὑψώματος.⁴⁰⁰

Ὅμοιως καὶ ὁ Εὐσέβιος κάνει λόγο περὶ τοῦ ὄρους, προφανῶς τοῦ ὑποδειχθέντος στὸν πατριάρχη, χωρὶς ὁμῶς περαιτέρω διευκρίνιση.⁴⁰¹

Ὁ Μελίτων Σάρδεων ἀποφαίνεται ὅτι ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος τόπος παραπέμπει στὴν Ἱερουσαλήμ, στὴν περιφέρεια τῆς ὁποίας ἔκειτο τὸ ὄρος τῆς θυσίας.⁴⁰²

Ὁ Διόδωρος Ταρσοῦ, ἀναφερόμενος στὸν ὑψηλὸν τόπον, στὸν ὁποῖο ἀπέστειλε ὁ Θεὸς τὸν Ἀβραάμ, γιὰ νὰ θυσιάσει ἐκεῖ τὸν υἱό του, ἀλλὰ καὶ στὴν προφανῶς ἐσκεμμένη παράλειψη νὰ προδηλώσει ἢ διευκρινίσει αὐτόν, προβληματίζεται ἢ μᾶλλον διὰ ρητορικῆς ἐρωτήσεως καταφάσκει τὴν ἀντίληψη, ὅτι ὁ Θεὸς ὑπέδειξε σὲ αὐτόν ὡς τόπο θυσίας τὸν λόφο, ὅπου ἀργότερα ἔμελλε νὰ σταυρωθεῖ ὁ Κύριος.⁴⁰³

Ὁ ἴδιος πατὴρ ὁμῶς ἀλλαχοῦ ἐπισημαίνει ὅτι, ἐνῶ πολλές φορὲς στὸ παρελθὸν ὁ Ἀβραάμ εἶχε προσφέρει θυσίες,⁴⁰⁴ οὐδέποτε ὁ Θεὸς τοῦ εἶχε ὑποδείξει συγκεκριμένο

³⁹⁷ Gregori Nyssen, *De deitate filii et spiritus sancti*, vol.46, p. 569, I 31 κ.ἐξ. : «Καταλαμβάνει (sc. ὁ Ἀβραάμ) τὸν προρρηθέντα χῶρον αὐτῷ καὶ οἰκοδομεῖ τὸ θυσιαστήριον».

³⁹⁸ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, «Γλαφυρῶν εἰς τὴν Γένεσιν», PG 69, 137 : «Ἐπειδὴ δὲ εἰς τὸν ἱερόν ἐκεῖνον χῶρον ἀφίκτο (sc. ὁ Ἀβραάμ) τρίτῃ μόλις ἡμέρα...».

³⁹⁹ Θεοδώρητου Κύρου, PG 83, 252 καὶ Ἑρانيστῆς σ. 208, I 1 κ.ἐξ. : «φασὶ δὲ καὶ τὴν τοῦ ὄρους ἀκρωνυχίαν ἱερουργίας ἐκατέρας ἀζιωθῆναι».

⁴⁰⁰ Εὐσταθίου Ἀντιοχείας, «Ἀμφιβαλλόμενα. Ὑπόμνημα εἰς τὴν Ἑξαήμερον», BEΠΕΣ 18, 355 : «καὶ ὁ Ἀβραάμ ... ἀφικνεῖται σὺν πολλῇ προθυμίᾳ ἐπ' ἀκρωρείας τινός...».

⁴⁰¹ Εὐσεβίου, *Praeparatio Evangelica*, IX 19, 4 : «τὸν δὲ (sc. Ἀβραάμ) ἀναγαγόντα τὸν παῖδα ἐπὶ τὸ ὄρος πυρὰν νῆσαι καὶ ἐπιθεῖναι τὸν Ἰσαάκ».

⁴⁰² Μελίτωνος Σάρδεων, «Ἀποσπάσματα XI», PG 5, 1216..., καὶ BEΠΕΣ 4, 76 : «καὶ ὁ τόπος ἐκεῖνος (ἀπέφαινε) τὴν Ἱερουσαλήμ».

⁴⁰³ Διοδώρου Ταρσοῦ, PG 33, 1574-1575: «μήποτε οὖν ἐκεῖνον ὑπέδειξε τὸν τόπον, ἐνθα καὶ ὁ Κύριος ἡμῶν ἐσταυρώθη;».

⁴⁰⁴ Συμφώνως πρὸς τὸ βιβλικὸ κείμενο, πρὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαάκ, ὁ Ἀβραάμ εἶχε προσφέρει καὶ ἄλλες πέντε θυσίες: Τὴν πρώτη μετὰ τὴν ἀφίξή του στὴν Συχέμ, στὴν Δρὺν τὴν ὑψηλήν, ὅπου «ῥοκοδόμησεν θυσιαστήριον Κυρίῳ τῷ ὀφθέντι αὐτῷ», (Γεν. 12:7). Τὴν δεύτερη, ὅταν «ἀπέστη εἰς τὸ ὄρος κατ' ἀνατολὰς Βαιθὴλ καὶ ἔστησεν ἐκεῖ τὴν σκηνὴν αὐτοῦ ..., ῥοκοδόμησεν ἐκεῖ θυσιαστήριον τῷ Κυρίῳ καὶ ἐπεκαλέσατο ἐπὶ τῷ ὀνόματι Κυρίου», (Γέν. 12:8). Τὴν τρίτην μετὰ τὴν ἐπάνοδό του ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, ὅταν «ἐπορεύθη εἰς τὴν ἔρημον ἕως Βαιθὴλ, ἕως τοῦ τόπου, οὗ ἦν ἡ σκηνὴ αὐτοῦ το

τόπο. Στὴν προκειμένη ὁμως περίπτωση τοῦ ὑπέδειξε τὴν γῆν τὴν ὑψηλὴν, καὶ εἰδικώτερα ἓνα ἀπὸ τὰ ὄρη αὐτῆς, ὅπου χρόνους ἀργότερα ἐσταυρώθη ὁ Σωτήρας τῆς ἀνθρωπότητος.⁴⁰⁵

Τὰ αὐτὰ ἐπισημαίνει καὶ ὁ Προκόπιος Γάζης σχεδὸν αὐτολεξεῖ.⁴⁰⁶

Περισσότερο κατηγορηματικὸς ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ὁ Εὐσέβιος Ἑμέσης, ὁ ὁποῖος ἐπισημαίνει ὅτι ὁ Ἰσαὰκ θυσιάσθηκε ἐκεῖ, ὅπου ὑστερογενῶς οἰκοδομήθηκε ὁ Ναός, δηλαδὴ κατὰ τὴν ἐκδοχὴ τῆς ιουδαϊκῆς παραδόσεως, ἢ ἀκριβέστερα, ὅπου πολὺ ἀργότερα ἔμελλε νὰ σταυρωθεῖ ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, δηλαδὴ στὸν Γολγοθᾶ.⁴⁰⁷

Ὁ Γεώργιος ὁ Μοναχός, ἔχοντας ὑπόψη τὸ Ἰω. 4:20 ἐπισημαίνει τοὺς λόγους τῆς Σαμαρείτιδας πρὸς τὸν Κύριον : « οἱ πατέρες ἡμῶν ἐν τῷ ὄρει τούτῳ προσεκύνησαν (sc. τὸν Κύριον)», ὑπονοώντας τοὺς ἀπογόνους τοῦ Ἀβραάμ, στὸ ὁποῖο ὄρος ὁ πατριάρχης προσέφερε ὡς ὀλοκαύτωμα τὸν υἱὸν του. Ἀλλὰ ὁ Γεώργιος ἐν προκειμένῳ κινεῖται σὲ ἄλλο πνεῦμα, ἀφοῦ ἡ Σαμαρείτιδα ὑπονοοῦσε τὴν Συχέμ, καὶ εἰδικώτερα τὸ ὄρος Γαριζίν.⁴⁰⁸ Ὁ ἴδιος ὁμως ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς, σὲ ἄλλο ἔργο του, ἀκολουθώντας τὴν βίβλο καὶ τὴν ιουδαϊκὴ παράδοση, ὅπως αὐτὴ ἐκφραζόταν στὴν ιουδαϊκὴ ἑλληνιστικὴ γραμματεία, καὶ κατεξοχὴν στὸν Ἰώσηπο, σημειώνει ὅτι ὁ Ἀβραάμ οἰκοδόμησε τὸ θυσιαστήριον σὲ ἐκεῖνον τὸν τόπον, ὅπου ὑστερογενῶς ὁ Δαυΐδ ἱδρύσας τὸ ἱερό.⁴⁰⁹

Ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς σημειώνει ὅτι, ὅταν ὁ Ἀβραάμ ἄκουσε τὴν φωνὴν τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος τοῦ ζητοῦσε νὰ θυσιάσει τὸν μονογενῆ υἱὸν του σὲ κάποιο ἀπὸ τὰ ὄρη, ἔσπευσε νὰ ἐκπληρώσει τὴν ἐπιθυμία του προθυμότατα.⁴¹⁰ Ὁ ἴδιος ἱερὸς πατὴρ διασώζει ιουδαϊκὴ παράδοση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἐπὶ τοῦ λίθου Χαβαθᾶ ὁ

πρότερον, ἀνὰ μέσον Βαιθὴλ καὶ ἀνὰ μέσον Ἀγγαί, εἰς τὸν τόπον τοῦ θυσιαστηρίου, οὗ ἐποίησεν ἐκεῖ τὴν ἀρχήν. Καὶ ἐπεκαλέσατο ἐκεῖ τὸ ὄνομα Κυρίου», (Γέν. 13:3-4). Τὴν τέταρτη ἀργότερα, ὅταν κατ' ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ ἀποχωρίσθηκε ἀπὸ τὸν Λὼτ καὶ «ἀποσκοπὼν ἐκ τῆς Χαναάν», ἐλθὼν κατώκησε παρὰ τὴν Δρὺν τὴν Μαμβρῆ, ἢ ἣν ἐν Χεβρών, καὶ ὠκοδόμησεν ἐκεῖ θυσιαστήριον τῷ Κυρίῳ» (Γέν. 13:18). Καὶ τὴν πέμπτη στὸ φρέαρ τοῦ Ὁρκου, μετὰ τὴν συμφωνία, τὴν ὁποία σύναψε μὲ τὸν Ἀβιμέλεχ, ὅπου «ἐφύτευσε ἄρουραν..., καὶ ἐπεκαλέσατο ἐκεῖ τὸ ὄνομα Κυρίου Θεὸς αἰώνιος» (Γέν. 21:33).

⁴⁰⁵ Διοδώρου Ταρσοῦ, «Fragmenta in Genesin», PG 33, 1574-1575: «Ἐπισημῆνασθαι δὲ χρὴ ὅτι πολλάκις πρὸ τούτου τῷ Ἀβραάμ θυσίαν προσαγοχότι, οὐδέποτε ὁ Θεὸς τόπον τῆς θυσίας ὑπέδειξε ἢ νῦν. Πορεύθητι γάρ, φησὶν, εἰς τὴν γῆν τὴν ὑψηλὴν ὑφ' ἐν τῶν ὁρέων, ὧν ἂν σοὶ εἴπω. Μήποτε οὖν ἐκεῖνον ὑπέδειξε τὸν τόπον, ἐνθα καὶ ὁ Κύριος ἡμῶν ἐσταυρώθη;».

⁴⁰⁶ Προκοπίου Γάζης, *Catena Graecae in Genesim et in Exodum. I. Sinaitica* (ed. F. Petit), Brepols-Turnhout 1977, σ. 156, G 163 [=Corpus Christianorum. Series Graeca 2]: «Πολλάκις δὲ θυσίας προσενεγκότι τῷ πατριάρχῃ, οὐδέπω ποτὲ Θεὸς τόπον θυσίας ὑπέδειξε · νῦν δὲ δείκνυσιν τὸν τόπον, ἐνθα καὶ ὁ Χριστὸς ἐσταυρώθη, οὗ τύπος ἦν Ἰσαὰκ».

⁴⁰⁷ Εὐσέβιου Ἑμέσης, «Κείμενα», *ΒΕΠΕΣ* 38, 169 : «Ἐπισημαντέον ὅτι, ὅπου οἰκοδομεῖται ὁ Ναός, ἐκεῖ καὶ Ἰσαὰκ θύεται, τάχα δ' ἁληθέστερον, ὅπου ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ σταυροῦται».

⁴⁰⁸ Γεωργίου μοναχοῦ, *Χρονικόν*, σ. 264, II 6 κέξ. : «διὸ δὴ καὶ ἡ Σαμαρεῖτις πρὸς τὸν Κύριον ἔλεγεν ὅτι πατέρες ἡμῶν ἐν τῷ ὄρει τούτῳ προσεκύνησαν», τοὺς περὶ τὸν Ἀβραάμ ὑπερφαίνουσα, ἐνθα στὸν υἱὸν ἐκεῖνος εἰς ὀλοκαύτωμα ἀνήνεγκεν».

⁴⁰⁹ Γεωργίου μοναχοῦ, *Χρονικόν βραχύ*, σ. 153, II 1 κ.έξ. : «εἰς ἐκεῖνον δὲ τὸν τόπον τὸ θυσιαστήριον ὠκοδόμησεν Ἀβραάμ, ἐνθα ὕστερον Δαυΐδ τὸ ἱερόν ἱδρύσατο».

⁴¹⁰ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, «Περὶ παιδείας Θεοῦ κατὰ δοκιμὴν καὶ πείραν γενομένης», *Sacra Parallela*, 96, 324, II 1 : «Ἀκούσας Ἀβραάμ τὴν φωνὴν τοῦ Πλάστου · Λάβε τὸν υἱόν σου καὶ ἐπὶ ἐν τῶν ὁρέων σφάζον μοι, μετὰ πολλῆς προθυμίας τὸ ἔργον ἐπλήρου...».

Ἀβραάμ συνενυρέθη μετὴν Ἄγαρ ἢ ὅτι, ὅταν ἐπρόκειτο νὰ θυσιάσει τὸν Ἰσαάκ, ἐκεῖ προσέδεσε τὴν καμήλα του.⁴¹¹ Γι' αὐτὸ καὶ οἱ Ἰουδαῖοι ἀσπάζονταν τὸν λίθον καὶ ἀπένεμαν σὲ αὐτὸν ἰδιαίτερη τιμὴ. Ἡ παράδοση αὕτη ἐντάσσεται στὸ πλαίσιο τῆς ὅχι σπάνιας σύζευξης ἰουδαϊκῶν παραδόσεων μετὰ χριστιανικῆς ἢ χριστιανικῶν παραδόσεων μετὰ ἰουδαϊκῆς. Εἶναι πάντως φανερὸς ὁ σκωπτικὸς τρόπος, μετὰ τὸν ὁποῖο ὁ Δαμασκηνὸς στηλιτεύει τὴν ἰουδαϊκὴ τακτικὴ νὰ ἀναπαραγάγει συνεχῶς νέες παραδόσεις περὶ Ἀβραάμ.

Σαφέστατος ἐν προκειμένῳ εἶναι ὁ μοναχὸς Ἀλέξανδρος (6ος αἰ.), ὁ ὁποῖος διασώζει τὴν πατερικὴ παράδοση,⁴¹² σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία, ὅταν ὁλόκληρη ἡ γῆ εἶχε καταστῇ διεφθαρμένη ἀπὸ τὴν ἀπαράδεκτες ἐπιμιξίαις καὶ ἦταν καταδικασμένη σὲ ὁλοσχερῆ ἀφανισμό, τότε ὁ Θεὸς τὸν δίκαιον Νῶε μετὰ τῆς οἰκογενείας του μετὰ ἐλάχιστη ποσότητα ξύλου διέσωσε ἀπὸ τὸ οἰκουμενικὸ ναυάγιο, ἀποβλέποντας στὴν παλιγγενεσία τοῦ κόσμου. Μετὰ ὅμοιο τρόπο ὁ μέγας πατριάρχης Ἀβραάμ διὰ ξύλου (σαβέκ) ἐγένετο ἀποδέκτης τῶν ἐνόρκων ὑποσχέσεων καὶ ἐπαγγελιῶν τοῦ Θεοῦ, ὅταν ἐστάλη «εἰς τὴν γῆν τὴν ὑψηλὴν», γιὰ νὰ θυσιάσει τὸν προσφιλεῖ υἱόν του, τοῦ ὁποῖου ἐκεῖνος τὴν ὑποδειγματικὴ ὑπακοὴ ἐπιδοκιμάζοντας, ὑπέδειξε σὲ αὐτὸν κριὸν κρεμάμενον στὸ φυτὸ σαβέκ, τὸ ὁποῖο ἐρμηνεύεται ἄφεις,⁴¹³ προμηνύοντας ἔτσι ἐναργῶς τὴν μέλλουσαν νὰ δοθεῖ ἄφεσις τῶν ἁμαρτιῶν τοῦ σύμπαντος κόσμου, διὰ τῆς προσηλώσεως τοῦ νοητοῦ Ἀμνοῦ ἐπὶ ξύλου. Καί, κατὰ τὴν παράδοση, ἡ ὑψηλὴ γῆ εἶναι ὁ ἅγιος Γολγοθᾶς.

Ἡ ταύτιση αὕτη γίνεται βάσει δύο παραλλήλων στοιχείων, τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαάκ καὶ τῆς σταυρικῆς θυσίας τοῦ Χριστοῦ. Πρῶτον καὶ στίς δύο περιπτώσεις πρόκειται γιὰ θυσία ἀγαπητοῦ υἱοῦ, τοῦ ὁποῖου ὁ πατέρας «οὐκ ἐφείσατο». Δεύτερον καὶ στίς

⁴¹¹ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, «Περὶ Αἱρέσεων», PG 94, 769: «Διαβάλλουσι δὲ ἡμᾶς ὡς εἰδωλολάτραι προσκυνοῦντας τὸν σταυρόν, ὃν καὶ βδελύττονται. Καὶ φαμέν πρὸς αὐτοὺς (sc τὸς αἰρετικούς): Πῶς οὖν ἡμεῖς λίθῳ προστρίβεσθε κατὰ τὸν Χαβαθᾶν ὑμῶν καὶ φιλεῖτε τὸν λίθον ἀσπαζόμενοι; Καὶ γὰρ τινὲς φάσιν ἐπάνω αὐτοῦ τὸν Ἀβραάμ συνουσιᾶσαι τῇ Ἄγαρ, ἄλλοι δὲ ὅτι ἐπ' αὐτοῦ προσέδρησε τὴν καμήλαν μέλλον θῦναι τὸν Ἰσαάκ».

⁴¹² Ἀλεξάνδρου μοναχοῦ, «Λόγος εἰς τὴν εὕρεσιν τοῦ Τιμίου καὶ Ζωοποιοῦ Σταυροῦ», PG 87, 4024: «Ὅτε δὲ ἐφθάρη πάσα ἡ γῆ ταῖς ἀτόποις ἐπιμιξίαις καὶ κατεδικάσθη εἰς ἐξάλειψιν, τότε τὸν δίκαιον Νῶε πανοικεῖ εἰς παλιγγενεσίαν τοῦ κόσμου ἐκ τοῦ οἰκουμενικοῦ ναυαγίου δι' ἐλάχιστον ξύλον ἔσωσεν. Ἀβραάμ δὲ ὁμοίως ὁ μέγας πατριάρχης διὰ ξύλου τὰς ἐπαγγελίας τοῦ Θεοῦ μεθ' ὁρκωμοσίας, ἐδέξατο, ὁπνίκα εἰς τὴν γῆν τὴν ὑψηλὴν ἀπεστάλη ἱεουργῆσαι τὸν ἀγαπητὸν υἱόν, οὗ ὁ Θεὸς τὸν τρόπον τῆς ὑπακοῆς δεξάμενης, ἐνέδειξεν αὐτῷ κριὸν τὸν κέρασι κατεχόμενον ἐν φυτῷ Σαβέκ, ὃ ἐρμηνεύεται ἄφεις, διὰ τοῦ τύπου τὴν μέλλουσαν ἔσεσθαι τῶν τοῦ παντὸς κόσμου ἁμαρτιῶν ἄφεις, διὰ τῆς τοῦ νοητοῦ Ἀμνοῦ ἐπὶ ξύλου προσηλώσεως, σαφῶς προμηνύων. Καθὼς δὲ ἔχει ἡ παράδοσις, ἡ ὑψηλὴ γῆ ὁ ἅγιός ἐστι Γολγοθᾶς».

⁴¹³ Περὶ τοῦ φυτοῦ σαβέκ ὑπάρχει καὶ ἑλληνικὸ σχόλιο κάτωθεν τοῦ κειμένου τοῦ μοναχοῦ Ἀλεξάνδρου, ποῦ ἔχει ὡς ἐξῆς: «τὸ σαβέκ ἄφεις τινες ἐκδεδώκασιν, οἱ δὲ ὀρθῶς, ὡς εἶναι αὐτὸ τὸ λεγόμενον, τράγος ὀρθὸς ἐπαναβεβηκὼς φυτῷ, ἐνταῦθα δὲ ὀρθὸς τῶν κεράτων κατεχόμενος ὡς εἶναι φανερόν τινος σταυροῦ. Διὰ τοῦτο δὲ οὐχ ἐρμηνεύεται, ὅτι ἡ ἐβραϊκὴ οὗσα λέξις πολλὰ σημαίνει ἐρμηνευομένη: πρὸς δὲ τοὺς πυνθανομένους δεῖ ἀποκρίνεσθαι καὶ λέγειν ὅτι τὸ σαβέκ ἐπὶ ἁρμόνους (=ὑψωμένος, ὀρθός) ἐρμηνεύεται». Ὅτι μάλιστα τὸ αὐτὸ φυτὸ, τὸ λεγόμενον τῆς ἀφέσεως ἢ τῆς συγχωρήσεως συμβολίζει τὸν σταυρὸ διδάσκει καὶ ὁ Λεόντιος ὁ Νεαπολίτης, ἐπίσκοπος Κύπρου. Σύμφωνα μετὰ τὸ σχόλιο αὐτὸν ἀκολουθοῦν καὶ υἱοθετοῦν καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς (Λόγοι 1 καὶ 3 Περὶ τῶν Εἰκόνων), καθὼς καὶ οἱ Πατέρες τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου (II, act. 4).

δύο περιπτώσεις τὸ ξύλο ὑπῆρξε βασικὸ καὶ οὐσιῶδες στοιχεῖο, ἀφοῦ στὴν Π. Διαθήκη τὸ φυτὸ σαβὲκ σημαίνει τὴν ἄφεση, ἀλλὰ καὶ στὴν Κ. Διαθήκη τὸ ξύλο τοῦ σταυροῦ παρέχει τὴν ἄφεση. Πράγματι στὴν διήγηση τῆς θυσίας ὁ Ἀβραάμ, κατ' ἐντολὴ τοῦ Θεοῦ, πορεύεται «εἰς τὴν γῆ τὴν ὑψηλὴν ἐφ' ἐνός των ὁρέων», ⁴¹⁴ ὅπου στήνει θυσιαστήριον. ⁴¹⁵ Τὸ ὄρος μετὰ τὴν θυσία τοῦ κριοῦ ⁴¹⁶ ὀνομάζει «Κύριος εἶδε, ἵνα εἴπωσιν σήμερον· Ἐν τῷ ὄρει Κύριος ὤφθη». ⁴¹⁷

Ἡ μετάφραση τῶν Ἑβδομήκοντα, στὴν ὁποία προφανῶς στηρίχθηκε ἡ πατερικὴ παράδοση ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν ὀνομασία Μωρία, ⁴¹⁸ τὴν ὁποία παραδίδει τὸ ἐβραϊκὸ πρωτότυπο. Κατὰ τὴν ἰουδαϊκὴ παράδοση ὁ λόφος Μωρία ἔκειτο στὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ ἐπὶ αὐτοῦ ὁ Σολομὼν οἰκοδόμησε τὸν Ναό, ὥστε ὁ τόπος τοῦ θυσιαστηρίου τοῦ Ναοῦ νὰ συμπίπτει μὲ τὸν τόπο τοῦ θυσιαστηρίου τοῦ Ἀβραάμ. ⁴¹⁹ Καὶ, ἐνῶ τὸ ὄρος Μωρία καὶ ὁ Γολγοθὰς τοπογραφικῶς ἐκ πρώτης ὥψεως δὲν φαίνεται νὰ ταυτίζονται, ἡ γενομένη ταύτιση τῆς ὑψηλῆς γῆς καὶ τοῦ Γολγοθὰ στηρίχθηκε στὴν παράδοση τοῦ Γολγοθὰ ὡς ὑψώματος καὶ στὴν σχέση τῶν δύο θυσιῶν, αὐτῆς τοῦ Ἰσαὰκ καὶ ἐκείνης τοῦ Χριστοῦ, πὺ ἐῖναι σχέση τύπου – ἐκπλήρωσης καὶ ἔχει καθαρῶς θεολογικὴ σημασία. ⁴²⁰

Τὸν φρικτὸ Γολγοθὰ οἱ Εὐαγγελιστὲς ὁμοφώνως παραδέχονται ὡς τόπο τῆς σταύρωσης τοῦ Κυρίου ⁴²¹ καὶ ἐκ τῶν εὐαγγελικῶν διηγήσεων προκύπτουν τὸ ὄνομα τοῦ τόπου, Γολγοθὰς, ἡ ἐρμηνεία τοῦ ὀνόματος, Κρανίου τόπος, καὶ ἡ θέση, ὅπου ἐκεῖνος ἔκειτο. Ὅταν μάλιστα στὸ εὐαγγελικὸ κείμενο γίνεται λόγος γιὰ τὴν πορεία τοῦ Ἰησοῦ ἀπὸ τὸ πραιτώριον ⁴²² ἢ τὸ Λιθόστρωτον – Γαβαθὰ, ⁴²³ πρὸς τὸν Γολγοθὰ, χρησιμοποιοῦνται οἱ ὅροι ἐξερχόμενοι ⁴²⁴, ἐξάγουσι, ⁴²⁵ καὶ ἐξῆλθεν, ⁴²⁶ γεγονὸς πὺ σαφῶς ὑποδηλώνει κατεύθυνση σὲ τόπο ἐκτός των τειχῶν τῆς πόλεως. Καὶ αὐτὸ ἐπιμαρτυρεῖται καὶ ἐκ τῶν λόγων τοῦ Παύλου, ὅτι «καὶ Ἰησοῦς, ἵνα ἀγίαση διὰ τοῦ ἰδίου αἵματος τὸν λαόν, ἔξω της πύλης ἐπαθεν». ⁴²⁷ Ἄρα ὁ Γολγοθὰς ἔκειτο ἔξω του τείχους καὶ πλησίον της πύλης τῆς πόλεως, δηλαδὴ ἔξω του λεγόμενου δεύτερου τείχους, ἀφοῦ τὸ τρίτο τεῖχος κατασκευάσθηκε μετὰ τὸ γεγονὸς τῆς σταυρώσεως.

⁴¹⁴ Γεν. 22:2.

⁴¹⁵ Γεν. 22:9.

⁴¹⁶ Γεν. 22:13.

⁴¹⁷ Γεν. 22:14.

⁴¹⁸ Γεν. 22:2.

⁴¹⁹ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 76.

⁴²⁰ Ν. Ὀλυμπίου, *Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ...*, σ. 437.

⁴²¹ Ματθ. 27:33. Μάρκ. 15:22. Λουκ. 23:33. Ἰω. 19:17.

⁴²² Ματθ. 27:27. Μάρκ. 15:16.

⁴²³ Ἰω. 19:13.

⁴²⁴ Ματθ. 27:2.

⁴²⁵ Μάρκ. 15:20.

⁴²⁶ Ἰω. 19:17.

⁴²⁷ Εβρ. 13:12.

Ἐντοπίζεται δηλαδή πλησίον τῆς πύλης στὸ μέσον περίπου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ τείχους τῆς Ἱερουσαλήμ.⁴²⁸

Ἡ ὀνομασία τοῦ τόπου προέρχεται ἐκ τοῦ ἀραμαϊκοῦ Γολγοθᾶ καὶ τοῦ ἐβραϊκοῦ Γούλγολετ, πού ἔχουν τὴν σημασία τοῦ ρ. ρέειν. Ἀλλὰ ἓνα σῶμα ρέει, ὅταν ἔχει σχῆμα σφαιρικό ἢ κρανιοειδές.⁴²⁹ Καί, ὅπως ἤδη σημειώθηκε ὁ Ἰησοῦς «βαστάζων ἑαυτῷ τὸν σταυρὸν ἐξῆλθεν εἰς τὸν λεγόμενον Κρανίου Τόπον, ὃ λέγεται ἐβραϊστὶ Γολγοθᾶ».⁴³⁰

Ὡς πρὸς τὴν ἐπικράτηση τῆς ὀνομασίας αὐτῆς ἔχουν διατυπωθεῖ διάφορες ἐκδοχές. Σύμφωνα μὲ τὴν πρώτη, κατὰ τὴν ἰουδαϊκὴ παράδοση, ἐκεῖ ἐτάφη τὸ κρανίον τοῦ Ἀδάμ.⁴³¹ Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἔχει καὶ χριστιανοὺς ὑποστηρικτές, ἐπὶ τῇ βάσει ἄλλωστε τοῦ ὑπὸ τοῦ Παύλου συσχετισμοῦ Ἀδάμ-Χριστοῦ.⁴³²

Μία δεύτερη ἐκδοχή, τὴν ὁποία μάλιστα πρῶτος διασώζει ὁ Ἱερώνυμος εἶναι ὅτι ὁ Γολγοθᾶς ἦταν τόπος προορισμένος γιὰ τὴν ἐκτέλεση κεφαλικῶν ποινῶν καὶ γι' αὐτὸ ἦταν γεμάτος ἀπὸ ἄταφα κρανία.⁴³³ Ἡ ἐκδοχή αὐτὴ ὅμως φαίνεται ἀβάσιμη δεδομένης τῆς εὐαισθησίας τῶν Ἰουδαίων περὶ τὸ θέμα τῆς ταφῆς.⁴³⁴ Κατ' ἄλλη ἐκδοχή ὁ Γολγοθᾶς ἔλαβε τὸ ὄνομά του ἐκ τοῦ σχήματος, ἐπειδὴ δηλαδή ὁμοιάζει μὲ ἀνθρώπινο κρανίον.⁴³⁵ Ἔτσι ἐπικράτησε ἡ ἄποψη, ὅτι ὁ τόπος, ὅπου ὑψώθηκε ἐν τῷ σταυρῷ ὁ Κύριος⁴³⁶, ἦταν ἓνα κρανιοειδὲς ὕψωμα.

Καὶ ἀναφορικῶς μὲ τὴν ἄποψη, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ κρανιοειδοῦς ὕψωματος, οἱ Εὐαγγελιστὲς σιωποῦν, ἐνῶ ἐκ τῶν πατέρων ὁ Ἐπιφάνιος παρέχει ἀντίθετη πληροφορία, ὅτι δηλαδή ὁ «κρανίου ἐρμηνευόμενος τόπος, ἧς ὀνομασίας τὸ σχῆμα τοῦ τόπου ἐμφέρειάν τινα οὐχ ὑποδείκνυσιν. Οὔτε γὰρ ἐν ἄκρᾳ τινὶ κεῖται, ἵνα κρανίον τοῦτο ἐρμηνεύηται..., καὶ γὰρ οὔτε ἐν ὕψει κεῖται παρὰ τοὺς ἄλλους τόπους».⁴³⁷ Τὰ περὶ Γολγοθᾶ ὅμως ὡς ὕψωματος στηρίζονται κυρίως σὲ περιγραφές εὐρωπαίων προσκυνητῶν τῶν Ἀγίων Τόπων,⁴³⁸ ἀλλὰ καὶ στὴν παράσταση τοῦ

⁴²⁸ Γ. Λάββα – Θ. Μητροπούλου, «Φρικτὸς Γολγοθᾶς. Ἡ ἀποκάλυψις τοῦ σημείου τῆς σταυρώσεως τοῦ Θεανθρώπου», *Νέα Σιών* 80 (1988) 329.

⁴²⁹ Τ. Θέμελη, «Αἱ περὶ τῆς σημασίας τοῦ Γολγοθᾶ πατρολογικαὶ καὶ ἐπιστημονικαὶ ἐρμηνεῖαι», *Νέα Σιών* 9 (1909) 214. Sh. Gibson, *Οἱ τελευταῖες ἡμέρες τοῦ Χριστοῦ. Μὲ βάση τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα*, σσ. 212-213.

⁴³⁰ *Ἰω. 19:17.*

⁴³¹ Σωφρονίου Εὐστρατιάδου (Μητρ. Λεοντοπόλεως), *Λεξικὸν τῆς Καινῆς Διαθήκης*, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1909, σ. 453, (λ. κρανίον) καὶ σ. 176 (λ. Γολγοθᾶς). Βλ. καὶ Τ. Θέμελη, «Αἱ περὶ τῆς σημασίας τοῦ Γολγοθᾶ πατρολογικαὶ καὶ ἐπιστημονικαὶ ἐρμηνεῖαι», *Νέα Σιών* 9 (1909) 201.

⁴³² *Α' Κορ. 15:22.*

⁴³³ Βλ. Hieronymi, *Coment. Ad Mattheum* 27,33. Τ. Θέμελη, «Αἱ περὶ τῆς σημασίας τοῦ Γολγοθᾶ πατρολογικαὶ καὶ ἐπιστημονικαὶ ἐρμηνεῖαι», *Νέα Σιών* 9 (1909) 211.

⁴³⁴ *Δευτ. 21:22-23.*

⁴³⁵ Τ. Θέμελη, «Αἱ περὶ τῆς σημασίας τοῦ Γολγοθᾶ πατρολογικαὶ καὶ ἐπιστημονικαὶ ἐρμηνεῖαι», *Νέα Σιών* 9 (1909) 213.

⁴³⁶ *Ἰω. 3:14.*

⁴³⁷ Ἐπιφανίου Κύπρου, «Κατὰ αἰρέσεων ὀγδοήκοντα ταὸ ἐπικληθὲν Πανάριος εἶτ' οὖν Κιβώτιος», *PG* 41, 844d.

⁴³⁸ Τ. Θέμελη, «Αἱ περὶ τῆς σημασίας τοῦ Γολγοθᾶ πατρολογικαὶ καὶ ἐπιστημονικαὶ ἐρμηνεῖαι», *Νέα Σιών* 9 (1909) 215-216.

μωσαϊκοῦ της Πουδεντιανῆς, ὅπου ὁ τόπος ὄντως παρίσταται ὡς μικρὸ ὕψωμα.⁴³⁹ Τὴν πιθανότητα μάλιστα τῆς θεωρίας αὐτῆς ἐπιμαρτυρεῖ ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων, ὁ ὁποῖος ἔζησε στὴν πόλη κατὰ τὸν 4ο αἰ. καὶ τοῦ ὁποῖου ἡ μαρτυρία ὡς αὐτόπτη, καθίσταται χωρὶς ἄλλο ἀξιόπιστη: «ὁ Γολγοθᾶς οὗτος ὁ ἅγιος ὁ ὑπερανεστῶς (=ἐξέχων, ὑψηλὸς) καὶ μέχρι καὶ σήμερον φαινόμενος».⁴⁴⁰ Ἡ τελευταία αὐτῇ ἀκόμη προφανῶς ἀνταποκρίνεται περισσότερο πρὸς τὴν ἀλήθεια, καὶ ἀσφαλῶς ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι δὲν ἐπρόκειτο περὶ ὄρους ἢ λόφου, ἀλλὰ περὶ μικροῦ βραχώδους ὕψωματος.⁴⁴¹

Τόσο ὁ Γολγοθᾶς, ὅσο καὶ ὁ παρακείμενος Τάφος τοῦ Κυρίου⁴⁴² εἶχαν γίνει εὐθὺς ἐξαρχῆς στόχος τῶν ἀντιχρίστων, ἀκόμη καὶ πρὸ τῆς Ἀναστάσεως.⁴⁴³ Κατὰ παραδοξότατο γιὰ τὰ ἀνθρώπινα τρόπο ὁ τάφος καθίσταται συνώνυμος πρὸς τὴν Ἀνάσταση, καὶ ἄρα ἡ ἀπόκρυψή του θὰ σήμαινε αὐτομάτως καὶ τὴν ἀπόκρυψη τῆς Ἀναστάσεως. Αὐτὸς λοιπόν, κατὰ τὴν πατερικὴ παράδοση, μετὰ τὸν Γολγοθᾶ, ἦταν ὁ στόχος τῶν κυριοκτόνων Ἰουδαίων, ποὺ πολὺ ἐνωρίτερα ἀπὸ τὸν Ἀδριανό, πρῶτοι ἀπέκρυσαν τὸν Τάφο. Ἄκρως διαφωτιστικὰ ἐν προκειμένῳ εἶναι τὰ λεγόμενα τοῦ μοναχοῦ Ἀλεξάνδρου: «Τοῦ δὲ Κυρίου ἀναληφθέντος καὶ θαυμάτων μεγίστων ἐπιτελουμένων..., πάλιν διεπρίοντο ἐν ἑαυτοῖς οἱ ἀρχιερεῖς λέγοντες· Τί ποιήσωμεν; ... Ἀλλ', ἵνα μὴ ἐπὶ τὸ πλεόν διανεμηθῇ εἰς τὰς μετέπειτα γενεάς, δεῦτε κρύψωμεν τὸν τόπον τῆς ταφῆς αὐτοῦ. Τότε ἐκέλευσαν χωσθῆναι τὸν τάφον καὶ τὸν τόπον τοῦ Κρανίου... Ὁ δὲ Θεὸς πάντα συνεχώρησεν αὐτοῖς ποιῆσαι, σαφῶς οἰκονομῶν τὰ μέλλοντα. Ἐπειδὴ γὰρ ἔμελλεν ἡ πόλις ἐρημωθῆναι καὶ πυρὶ παραδοθῆναι».⁴⁴⁴ Τοιοῦτοτρόπως τὸ μνημεῖο προστατεύθηκε ἀπὸ τὴν καταστροφή τοῦ ἔτους 70 ἐπὶ Τίτου.

Φαίνεται ὅμως ὅτι καὶ στὴν ἀφάνεια οἱ πανίεροι αὐτοὶ χῶροι προσέλκυσαν τὴν εὐλάβεια τῶν χριστιανῶν προσκυνητῶν. Γι' αὐτὸ τὸ 135μ.Χ. διὰ τῶν ἐπιχώσεων τοῦ Ἀδριανοῦ ὁ Γολγοθᾶς ἱσοπεδώθηκε, μὲ σκοπὸ νὰ παραδοθεῖ στὴν λήθη. Ἐνδεικτικὰ ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ὅσα σημειώνει ὁ Νικηφόρος Κάλλιστος: «τὸν δὲ πέριξ τόπον τοῦ Κρανίου καὶ τῆς Ἀναστάσεως διαλαβόντες, λίθοις μεγάλοις τὴν ἐπιφάνειαν κατέστρωσαν, λήθη τὰ τῆς μνήμης διδόντες».⁴⁴⁵ Ἀλλὰ οἱ χριστιανοὶ ἐκ παραδόσεως καλῶς γνώριζαν τὸν τόπον τῆς σταυρώσεως τοῦ Κυρίου, καὶ μολονότι ἦταν καταχωσμένος καὶ ἀφανής, «ἐρχόμενοι καθ' ἡμέραν σεβασμῶς

⁴³⁹ Π. Λουβάρεως, «Τὰ ἐν Ἱεροσολύμοις κωνσταντίνειαι οἰκοδομήματα καὶ ὁ Γολγοθᾶς ἐπὶ μωσαϊκοῦ τοῦ Δ' αἰ.», *Νέα Σιών*, 2 (1905) 144.

⁴⁴⁰ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, *Κατήχησις 13ῃ φωτιζομένων*, 33, 820b.

⁴⁴¹ Τ. Θέμελη, «Αἱ περὶ τῆς σημασίας τοῦ Γολγοθᾶ πατρολογικαὶ καὶ ἐπιστημονικαὶ ἐρμηνεῖαι», *Νέα Σιών* 9 (1909) 218.

⁴⁴² *Ιω. 19:41-42* : «ἦν δὲ ἐν τῷ τόπῳ, ὅπου ἐσταυρώθη, κήπος, καὶ ἐν τῷ κήπῳ μνημεῖον... ἐκεῖ διὰ τὴν παρασκευὴν τῶν Ἰουδαίων, ὅτι ἐγγὺς ἦν τὸ μνημεῖον, ἔθηκαν τὸν Ἰησοῦν».

⁴⁴³ *Ματθ. 27*: 62-66.

⁴⁴⁴ Ἀλεξάνδρου μοναχοῦ, «Λόγος εἰς τὴν εὑρεσιν τοῦ Τιμίου καὶ Ζωοποιοῦ Σταυροῦ», *PG* 87, 4036c – 4037b.

⁴⁴⁵ Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου, «Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία VIII», *PG* 145, 105c.

προσεκύνουν...»⁴⁴⁶ Ἡ τόση μάλιστα ἐπιμονὴ τῶν χριστιανῶν νὰ συρρέουν στὸ προσκύνημα τοῦ Γολγοθᾶ ὥθησε τοὺς εἰδωολάτρες νὰ ιδρύσουν ἐκεῖ ναὸ τῆς ἀκόλαστης Ἀφροδίτης καὶ νὰ στήσουν καὶ ἄγαλμα αὐτῆς.⁴⁴⁷

Περαιτέρω ἐπὶ 180 ἔτη, κατὰ τὴν κρίσιμη δηλαδὴ περίοδο 135 – 326 ἡ θέση τοῦ Γολγοθᾶ, ὡς χώρου τῆς σταύρωσης, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνη τοῦ Τάφου τοῦ Κυρίου, ἔμειναν ἀνεξίτηλες στὴν μνήμη τῶν χριστιανῶν,⁴⁴⁸ κυρίως τῶν ἐντόπιων, ἔστω καὶ θαμμένες κάτω ἀπὸ τὸν Ναό, ποὺ οἰκοδόμησε ὁ Ἀδριανός. Καὶ ὄχι μόνο αὐτό, ἀλλὰ κρυφὰ κάτω ἀπὸ ἐκεῖνον εἰσέδυσαν, γιὰ νὰ προσευχηθοῦν, χαράσσοντας μάλιστα καὶ graffiti. Κατὰ τὶς ἀνασκαφές, ποὺ ἔγιναν στὸ ἀρχαῖο ἀρμενικὸ παρεκκλήσιο τῆς Ἀγίας Ἑλένης, οἱ ἀρχαιολόγοι ἀνοῖξαν ἕναν χῶρο, ὅπου τώρα εἶναι τὸ παρεκκλήσιο τοῦ ἀγίου Βαρτάν, καὶ ἀνακάλυψαν αἰνιγματικὰ graffiti, ὅπως τὸ σκίτσο ἐνὸς πλοίου καὶ τὴν λατινικὴ φράση «Domine, iuimus» (= Κύριε, ἤλθομεν), προφανῶς ὡς ἀναφορὰ στὸν 1ο στ. τοῦ 122ου Ψαλμοῦ «εἰς οἶκον Κυρίου πορευσόμεθα». Αὐτὸ χρονολογεῖται τὸν 2ο αἰ. καὶ ἐπιμαρτυρεῖ τὴν ἄποψη ὅτι καθόλα αὐτὰ τὰ ἔτη τῶν διωγμῶν οἱ χριστιανοὶ προσεύχονταν ἱεροκρυφίως κάτω ἀπὸ τὸν ναὸν τῶν εἰδώλων.⁴⁴⁹

Οἱ γενόμενες κατὰ τὸ 326 ἀνασκαφές μὲ πρωτοβουλία τῆς Ἀγίας Ἑλένης ἄρχισαν, ὅπως ἦταν φυσικόν, ἀπὸ τὴν περὶ τὸν Γολγοθᾶ περιοχὴ, ἀφοῦ προσδιορίσθηκε τὸ ἀκριβὲς σημεῖο. Ὁ Ἑρμείας Σωζομενός⁴⁵⁰ καὶ ὁ Νικηφόρος Κάλλιστος⁴⁵¹ καταγράφουν ἐκδοχὴ, κατὰ τὴν ὁποία ἡ εὑρεση ἔγινε μὲ τὴν συνδρομὴ «ἀνδρὸς Ἑβραίου, καταμηνύσαντος τὸν χῶρον ἐκ τινος πατρώας γραφῆς». Καὶ οἱ δύο μάλιστα πιστεύουν ὅτι «Θεοῦ σημείοις δὴ τισι καὶ ὀνειράσι» ὑποδείχθηκε ὁ ἀκριβὴς τόπος τοῦ σταυροῦ. Ὁ ἴδιος ὁ μοναχὸς Ἀλέξανδρος ἐξάλλου πιστεύει ὅτι «ἐδείχθη θεόθεν ὁ τόπος τῷ ἐπισκόπῳ».⁴⁵² Ἐπισημειώνεται ὅτι ἡ ἀξιοπιστία τοῦ εὐρήματος θεμελιώθηκε ἐπὶ δύο ἀρχαιολογικῶν τεκμηρίων, τῆς ἐπισημάνσεως τριῶν σταυρῶν ἐπὶ τοῦ ἰδίου σημείου καὶ τῆς ἀνακαλύψεως τῆς ἀνηρτημένης ἐπὶ τοῦ σταυροῦ ἐπιγραφῆς. Ἔτσι τὰ στοιχεῖα αὐτὰ συμφωνοῦν μὲ τὶς εὐαγγελικὲς διηγήσεις,⁴⁵³ ἀλλὰ καὶ τῶν διηγήσεων αὐτῶν ἡ ἀξιοπιστία ἐπιβεβαιώνεται πανηγυρικῶς. Ὡστόσο καὶ τὶς ὅποιεςδήποτε ἀμφιβολίες ἢ ἀμφισβητήσεις περὶ τοῦ ἀκριβοῦς σημείου καὶ περὶ τῆς δῆθεν ἀuthάιρετης ἐπιλογῆς τοῦ χώρου ἀνέγερσης

⁴⁴⁶ Ἀλεξάνδρου μοναχοῦ, «Λόγος εἰς τὴν εὑρεσιν τοῦ Τιμίου καὶ Ζωοποιοῦ Σταυροῦ», PG 87, 4045c.

⁴⁴⁷ Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου, «Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία VIII», PG 145, 105c.

⁴⁴⁸ Κ. Μηλιαρᾶ, *Οἱ Ἅγιοι Τόποι ἐν Παλαιστίνῃ καὶ τὰ ἐπ' αὐτῶν δίκαια τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους*, ἐν Ἱεροσολύμοις 1928, σ. 9.

⁴⁴⁹ Σάμιον Σ. Μοντεφιόρε, *Ἱερουσαλὴμ. Ἡ βιογραφία*, μετφρ. Ρ. Χάτχουτ (ἑκδ. Ὠκεανίδα), Ἀθήνα 2014, σ. 215, σήμ. 9.

⁴⁵⁰ Ἑρμείου Σωζομενοῦ, «Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Β'», PG 67, 932a.

⁴⁵¹ Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου, «Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία VIII», PG 145, 109b.

⁴⁵² Ἀλεξάνδρου μοναχοῦ, «Λόγος εἰς τὴν εὑρεσιν τοῦ Τιμίου καὶ Ζωοποιοῦ Σταυροῦ», PG 87, 4061c.

⁴⁵³ *Ματθ.* 27:37-38. *Μάρκ.* 15:26-27. *Λουκ.* 23:32. *Ἰω.* 19:18-19.

τῶν κωνσταντίνειων μνημείων⁴⁵⁴ ἀντέκρουσε καὶ ἀναίρεσε ἡ σύγχρονη ἔρευνα. Ἡ ἀφαιρετική μάλιστα ἐπέμβαση τοῦ 1988, ποὺ ἀποκάλυψε τὸ φυσικὸ ἀνάγλυφὸ τοῦ βράχου τοῦ Γολγοθᾶ, ἔφερε στὸ φῶς στοιχεῖα, ποὺ πιστοποιοῦν τὴν αὐθεντικότητα τοῦ τόπου, τὸν ὁποῖο ἡ Ἀγία Ἑλένη καὶ ὁ τότε ἐπιχώριος ἐπίσκοπος Μακάριος ταύτισαν μὲ τὸν τόπο τῆς σταυρώσεως. Καὶ αὐτὰ εἶναι ἡ ρωγμὴ τοῦ βράχου ἡ προκληθεῖσα ἐκ τοῦ σεισμοῦ,⁴⁵⁵ τὸ βύθισμα τοῦ βράχου, ποὺ ὑποδηλώνει τὴν λίθινη ὑποδοχὴ, στὴν ὁποία ἐμπήχθηκε ὁ σταυρός,⁴⁵⁶ καὶ τὸ σπήλαιο-Τάφος στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ Γολγοθᾶ, ποὺ ἐπίσης φέρει ρωγμὴ ἐκ τοῦ σεισμοῦ.⁴⁵⁷

Ἀπὸ ὅσα ἤδη σημειώθηκαν περὶ τῆς ἀναφορᾶς τῶν πατέρων καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων στὸν τόπο τῆς θυσίας γίνεται φανερὸ ὅτι οἱ περισσότεροι ἐξ αὐτῶν τὸν ἀποσιωποῦν ἢ τὸν ἀντιπαρέρχονται. Αὐτὸ ἴσως ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι ἀγνοοῦσαν τὴν ὀνομασία Μωρία, ἡ ὁποία ἄλλωστε στὸ πρωτότυπο ἐβραϊκὸ κείμενο ἀπαντᾷ δύο μόνον φορές, τὴν πρώτη στὴν ὑπὸ πραγμάτευση διήγηση, καὶ εἰδικώτερα στὸ Γεν. 22:2, καὶ τὴν δεύτερη στὸ Β΄ Χρόν. (=Β΄ Παραλ.) 3:1, ὅπου ὁμως ἀπαντᾷ ὡς Ἀμορρία! Ἄρα δὲν εἶναι ἀπίθανο ἡ λέξις Μωρία νὰ προῆλθε ἀπὸ ἐσφαλμένη ἀνάγνωση τοῦ πρωτοτύπου κειμένου. Πάντως ἡ ἐκκλησιαστικοὶ Πατέρες καὶ συγγραφεῖς εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ μὴν ἐστίασαν στὸν τόπο καὶ γιὰ δύο ἄλλους λόγους: Πρῶτον, διότι ἴσως θεωροῦσαν αὐτονόητο ὡς τοῖς πᾶσι γνωστὸν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ τοῦ μετέπειτα ὀνομαζομένου Γολγοθᾶ, συμφώνως ἄλλωστε καὶ πρὸς τὴν ισχύουσα χριστιανικὴ παράδοση, ὅποτε ὁποιαδήποτε περαιτέρω ἀναφορὰ ἦταν περιττή, καί, δεύτερον, διότι περιορίσθησαν κατεξοχὴν στὴν τυπολογία τῆς θυσίας. Εἶναι ὁμως σημαντικὸ νὰ λεχθεῖ ὅτι μεταγενέστεροι πατέρες ἐστίασαν τὶς ἀναφορὰς τοὺς καὶ στὸν τόπο τῆς θυσίας, καὶ μάλιστα μετὰ τὸν 4ο αἰ., ὅταν ἄρχισε νὰ διαμορφώνεται τὸ ἰουδαϊκὸ δόγμα τῆς Akedah.

Γ. Ἀναφορικῶς πρὸς τὴν τυπολογία τῆς θυσίας

Ἡ θυσία τοῦ Ἰσαὰκ ἀναγνωρίσθηκε ἤδη ἀπὸ τὸν 2ο μ.Χ. αἰ. ὡς τύπος τοῦ πάθους τοῦ Χριστοῦ. Ἔτσι οἱ πατέρες καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ἐρμήνευσαν αὐτὴν ὡς τὴν σπουδαιότερη καὶ ἐκφραστικότερη προτύπωση τῆς θυσίας του.

Ὁ Μελίτων, ἐπίσκοπος Σάρδεων καὶ ὁμολογητής, περὶ τὸ 190 μ.Χ., πρῶτος ἐπισημαίνει τὴν ἀλληγορία καὶ τὸν συμβολισμό, σημειώνοντας ὅτι ὁ Κύριος ἦταν ὁ

⁴⁵⁴ Γ. Λάββα – Θ. Μητροπούλου, «Φρικτὸς Γολγοθᾶς. Ἡ ἀποκάλυψις τοῦ σημείου τῆς σταυρώσεως τοῦ θεανθρώπου», *Νέα Σιών* 80 (1988) 316.

⁴⁵⁵ *Ματθ.* 27:51. *Μάρκ.* 15:38. *Λουκ.* 23:45.

⁴⁵⁶ Γ. Λάββα – Θ. Μητροπούλου, «Φρικτὸς Γολγοθᾶς. Ἡ ἀποκάλυψις τοῦ σημείου τῆς σταυρώσεως τοῦ θεανθρώπου», *Νέα Σιών* 80 (1988) 325.

⁴⁵⁷ Γ. Λάββα – Θ. Μητροπούλου, «Φρικτὸς Γολγοθᾶς. Ἡ ἀποκάλυψις τοῦ σημείου τῆς σταυρώσεως τοῦ θεανθρώπου», *Νέα Σιών* 80 (1988) 329.

ἀμνός, ὅπως ἀκριβῶς ὁ κριός, τὸν ὁποῖο εἶδε ὁ Ἀβραάμ νὰ εἶναι ἐξαρτημένος ἀπὸ φυτὸ σαβέκ. Καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς προτύπωνε τὸν σταυρὸν τοῦ Κυρίου, ὡστόσο ὑπογραμμίζει τὴν διάκριση, ὅτι ὁ Χριστὸς οὐσιαστικὰ ὑπέφερε, ἐνῶ ὁ Ἰσαὰκ ὄχι.⁴⁵⁸

Ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, διαβλέποντας τὸν συμβολισμό καὶ τὴν ἀλληγορία τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαὰκ ἀποφαίνεται ὅτι ὁ Θεὸς ἐπέλεξε ὡς ἱερεῖο πρὸς θυσία τὸν Ἰσαὰκ, ἐπιθυμώντας νὰ προβάλλει αὐτὸν ὡς τύπον τῆς σωτηρίου οἰκονομίας γιὰ τοὺς ἀνθρώπους.⁴⁵⁹

Ὁ αὐτὸς Κλήμης ἀλλαχοῦ σημειώνει ὅτι ὁ Ἰσαὰκ ὑπῆρξε τύπος τοῦ Κυρίου. Ὑπῆρξε ἀκόμη καὶ υἱὸς τοῦ Ἀβραάμ, ὅπως ὁ Χριστὸς υἱὸς τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ ἱερεῖο πρὸς θυσία, ὅπως ὁ Κύριος. Ἀλλὰ δὲν θυσιάσθηκε ὡς ὀλοκαύτωμα, ὅπως ὁ Κύριος. Βάσταξε πάντως ἐπὶ τῶν ὤμων του τὰ ξύλα γιὰ τὴν φωτιὰ τοῦ ὀλοκαυτώματος, ὅπως ὁ Κύριος τὰ ξύλο τοῦ σταυροῦ. Ἀλλὰ προτυπώνει τὴν θειότητα τοῦ Κυρίου, ὅπως ὁ Κύριος, χωρὶς πάντως νὰ σφαγιασθεῖ. Διότι ὁ μὲν Ἰησοῦς ἀναστήθηκε μετὰ τὴν τριήμερη ταφή του, παραμένοντας ἀπαθὴς καὶ ἀλώβητος ἀπὸ τὸν θάνατο, ὅπως ἀκριβῶς ὁ Ἰσαὰκ ἀπέφυγε τελικῶς τὴν πραγματικὴ καὶ τελεία θυσία.⁴⁶⁰

Ὁ Ἐπιφάνιος Κύπρου σημειώνει ὅτι ὁ Θεός, ἀποδίδοντας καὶ πάλι ἀκέραιο καὶ ἀλώβητο τὸν Ἰσαὰκ στὸν πατέρα του, ἐκήρυττε κατ' οὐσίαν ἐλπίδα ἀναστάσεως⁴⁶¹. Κατὰ τὸν ἴδιο ἱερὸ πατέρα ὑπάρχουν πολλοὶ τύποι τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως καὶ ἀναβιώσεως τοῦ Κυρίου καὶ «ταύτης μάρτυς ἀξιόπιστος Ἰσαὰκ ἢ σφαγὴ»⁴⁶².

⁴⁵⁸ Μελίτωνος Σάρδεων, «Ἀποσπάσματα XI», *ΒΕΠΕΣ* 4, 276 καὶ *PG* 5, 1216-1217. *Catena Graecae in Genesim et in Exodum. I. Catena Sinaitica* (ed. F. Petit), Brepols-Turnhout 1977, σ. 169, *G* 177 [= *Corpus Christianorum, Series Graeca*, 2]: «Ὡς γὰρ κριὸς ἐδέθη, καὶ ὡς ἀμνὸς ἐκάρη καὶ ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν ἤχθη καὶ ὡς ἀμνὸς ἐσταυρώθη, καὶ ἐβάστασεν τὸ ξύλον ἐπὶ τοῖς ὤμοις αὐτοῦ, ἀναγόμενος σφαγῆναι ὡς Ἰσαὰκ ὑπὸ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ. Ἀλλὰ Χριστὸς ἔπαθεν, Ἰσαὰκ δὲ οὐκ ἔπαθεν. Τύπος γὰρ ἦν τοῦ μέλλοντος πάσχειν Χριστοῦ... Ἦν γὰρ ὁ Κύριος ὁ ἀμνός, ὡς ὁ κριός, ὃν εἶδεν ὁ Ἀβραάμ κατεχόμενον ἐν φυτῷ σαβέκ· ἀλλὰ τὸ φυτὸν ἀπέφαινε τὸν σταυρὸν, καὶ ὁ τόπος ἐκεῖνος τὴν Ἱερουσαλήμ, καὶ ὁ ἀμνὸς τὸν Κύριον ἐμπεποτισμένον εἰς σφαγὴν ... ». Ὁ *Jeremias* σημειώνει ὅτι στὸν ἀρχαῖο ἰουδαϊσμὸ δὲν ὑπάρχει γνωστὴ περίπτωση, κατὰ τὴν ὁποία ὁ Μεσσίας νὰ χαρακτηρίζεται ὡς ἀμνός, ὑποστηρίζοντας ὅτι πολλὰς ἐνδείξεις παραπέμπουν στὴν σκέψη, ὅτι ὁ υἱὸς τοῦ Ἀβραάμ θεωρήθηκε ὡς μεσσιακὴ μορφή μόλις κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Καινῆς Διαθήκης (*Ιω.* 8:1-59, *Ρωμ.* 9:27-11, *Γαλ.* 3:16. 4:21,31), *J. Jeremias*, «Παῖς Θεοῦ», *TWNT* V:700.

⁴⁵⁹ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, «Στρωματεῖς», *PG* 8,9. *ΒΕΠΕΣ* 7, 314: «τον τε Ἰσαὰκ, ὡς καθωσιωμένον ἱερεῖον ἀλληγορήσας (sc. ὁ Θεός) ἐξέλεξατο ἑαυτῷ τύπον ἐσόμενον ἡμῖν οἰκονομίας σωτηρίου».

⁴⁶⁰ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, «Παιδαγωγός», *PG* 9. *ΒΕΠΕΣ* 7, 90. ἐκδ. Otto Stahlin, Leipzig 1905, I 5, 23:1 : «Ἰσαὰκ τύπος, ὃς ἔστι τοῦ Κυρίου· παῖς μὲν ὡς υἱός (καὶ γὰρ υἱὸς ἦν Ἀβραάμ, ὡς ὁ Χριστὸς τοῦ Θεοῦ), ἱερεῖον δὲ ὡς ὁ Κύριος. Ἀλλ' οὐ κεκάρπωται ὡς ὁ Κύριος. Μόνον ἐβάστασε τὰ ξύλα τῆς ἱερουργίας ὁ Ἰσαὰκ, ὡς ὁ Κύριος τὸ ξύλον... Ἀλλὰ τοῦ Κυρίου τὴν θειότητα αἰνίττεται μὴ σφαγῆς ἀνέστη γὰρ μετὰ τὴν κηδείαν ὁ Ἰησοῦς μὴ παθὼν, καθάπερ ἱερουργίας ἀφειμένος ὁ Ἰσαὰκ».

⁴⁶¹ Ἐπιφανίου Κύπρου, *Ancoratus* 94, 6, 1. «καὶ Ἰσαὰκ ἀπὸ θανάτου ζῶν παρεδόθη· ὁ γὰρ Θεὸς ἐκ νεκρῶν τῷ πατρὶ τὸν παῖδα παραδιδὸνς ζῶντα ἀναστάσεως ἐλπίδα ἐκήρυττεν». Τοῦ αὐτοῦ, «Homilia in divini corporis sepulturam», *PG*. 43, 452, «Εκεῖ Ἀβραάμ ὁ χριστοπάτωρ θύτης ὁ τὴν ζιφάξιφον ὁμοῦ καὶ θνητάθνητον Θεῷ θύσας θυσίαν πανόλβιον. Ἐκεῖ κάτω δέσμιος Ἰσαὰκ ὁ πάλαι δέσμιος χριστότυπος ὑπὸ Ἀβραάμ γενόμενος ἄνω».

⁴⁶² Ἐπιφανίου Κύπρου, «Homilia in Christi resurrectionem», *PG* 43, 469.

Ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος χαρακτηρίζει τὸν τόπο τῆς θυσίας ὡς «τῆς λειτουργίας τὸν τόπον»,⁴⁶³ ἐνῶ ἀλλαχοῦ μὲ ἄκρα κατανυκτικότητα, ἐστιάζοντας στὴν τυπολογία τῆς ἐπὶ τοῦ ὄρους θυσίας, ὁμιλεῖ περὶ αὐτῆς ὡς ὄντως θείας μυσταγωγίας, κατὰ τὴν ὁποία, ἂν κάποιος ἀξιωνόταν νὰ εἶναι παρὼν, θὰ ἔβλεπε τὸν ἴδιο τὸν πατέρα νὰ γίνεται καὶ ἱερέας – θύτης, τὴν προσφερόμενη θυσία νὰ τελεῖται ἀναίμακτα, χωρὶς τὴν ἀπαραίτητη φωτιά, καὶ νὰ γίνεται ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τύπος θανάτου καὶ ἀναστάσεως. Διότι ὁ Ἀβραάμ καὶ ἔσφαξε τὸν υἱὸν καὶ δὲν τὸν ἔσφαξε. Δὲν τὸν ἔσφαξε μὲ τὸ χέρι, ἀλλὰ μὲ τὴν προθυμία του. Ἄλλωστε καὶ ὁ Θεὸς γι' αὐτὸ ἀπαγόρευσε τὴν ἔκχυση αἵματος, θέλοντας νὰ διαπιστώσει τὴν προαίρεση τοῦ πατριάρχου καὶ νὰ τὸν ἀνακηρύξει ἀθληφόρο σὲ ὅλη τὴν οἰκουμένη, διδάσκοντας περαιτέρω σὺς ἐπερχόμενες γενεές ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὰ τέκνα του, τὴν φύση του, τὰ ὑπάρχοντά του καὶ τὴν ἴδια του τὴν ὑπαρξὴ πρέπει νὰ θέτει σὲ ἀνώτερη μοῖρα τὶς ἐντολὲς καὶ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ.⁴⁶⁴

Καὶ πάλι ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος, ἐρμηνεύοντας τὴν θυσία τοῦ Ἰσαὰκ ἐπὶ τοῦ ὄρους ὡς προτύπωση τοῦ Θείου Πάθους ἐπὶ τοῦ Γολγοθᾶ, καὶ ἀναφερόμενος στοὺς ἐπὶ μέρους συμβολισμοὺς σημειώνει ὅτι ὁ Ἰσαὰκ ἀνερχόταν στὸ ὄρος, γιὰ νὰ θυσιασθεῖ, ὡς ἄκακο ἄρνι, ἔφερε ἐπὶ τῶν ὤμων του τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴν φωτιά τῆς θυσίας ξύλα. Ὁ Σωτὴρας Χριστὸς βαστάζων καὶ ἐκεῖνος ἐπὶ τῶν ὤμων του τὸν σταυρόν, κατευθυνόταν στὸν κρανίου τόπον, γιὰ νὰ θυσιασθεῖ ὑπὲρ τῆς ἀνθρωπότητας. Ὁ βωμὸς συμβολίζει τὸν κρανίου τόπον, ἐνῶ οἱ σχίδακες τὸν σταυρόν.⁴⁶⁵

Ὁ ἴδιος ἐκκλησιαστικὸς πατὴρ διὰ μακρῶν καταδεικνύει ὅτι τὰ δραματικὰ ἐκεῖνα γεγονότα στὸ ὄρος τῆς θυσίας «τύπος ἐγένετο τοῦ σταυροῦ» καὶ καταλήγει ὅτι, ὅπως ἐκεῖ το πρόβατο θυσιάσθηκε ἀντὶ τοῦ Ἰσαὰκ, στὴν περίπτωση τοῦ θείου Πάθους ὁ λογικὸς ἄμνός θυσιάσθηκε ὑπὲρ τῆς ἀνθρωπότητας. Διότι ἔπρεπε ἡ ἀλήθεια νὰ προδιαγραφεῖ τυπολογικῶς.⁴⁶⁶

⁴⁶³ Ἰω. Χρυσόστομος, «Spuria», PG 56, 549.

⁴⁶⁴ Ἰω. Χρυσόστομος, «Περὶ τοῦ Λαζάρου», PG 48, 1024 κέξ. : «Καὶ ἦν ἰδεῖν πατέρα καὶ ἱερέα γινόμενον τὸν αὐτὸν καὶ θυσίαν χωρὶς αἵματος ἀναφερομένην ὀλοκαύτωμα χωρὶς πυρὸς θανάτου καὶ ἀναστάσεως τύπον ἐπὶ τοῦ βωμοῦ γινόμενον. Καὶ γὰρ ἔσφαξε τὸν υἱὸν καὶ οὐκ ἔσφαζεν· οὐκ ἔσφαξε χειρὶ, ἀλλὰ τῇ προθυμίᾳ. Ἐπεὶ καὶ ὁ Θεὸς διὰ τοῦτο ἐκέλευσεν οὐχ αἵματος χύσιν βουλόμενος ἰδεῖν, ἀλλὰ προαίρεσίν σοι δεῖξαι θέλων καὶ τὸν γενναῖον ἐκεῖνον ἐν μέσῳ τῆς οἰκουμένης ἀνακηρύξαι πάσης καὶ παιδεῦσαι τοὺς μετὰ ταῦτα πάντας ὅτι καὶ παίδων καὶ φύσεως καὶ τῶν ὄντων ἀπάντων καὶ αὐτῆς τῆς ψυχῆς τοῦ Θεοῦ τὰ προστάγματα προτιμᾷν χρῆ».

⁴⁶⁵ Ἰω. Χρυσόστομος, «Εἰς τὸν Ἀβραάμ καὶ Ἰσαάκ», PG 56, 540: «Βαστάζων ὁ Ἰσαὰκ τὰ ξύλα ἀνήρχετο εἰς τὸ ὄρος τυθῆναι, ὡς ἄρνιον ἄκακον· βαστάζων καὶ ὁ Σωτὴρ τὸν σταυρόν ἐξήρχετο ἐκ κρανίου τυθῆναι ὡς ἄμνός ὑπὲρ ὑμῶν... τὸν βωμὸν κατανοῶ, σκόπει μοὶ τὸ κρανίον· καὶ τὰς σχίδακας βλέπων, κατανόει τὸν σταυρόν... βλέπε καὶ τὸ πρόβατον ἐκ τῶν δύο κεράτων κρατούμενον ἐν φυτῷ τῷ λεγομένῳ σαβέκ· βλέπε μοὶ καὶ τὸν Χριστόν, τὸν ἄμνον τὸν τοῦ Θεοῦ, ἀπὸ δύο χειρῶν κρατούμενον ἐν τῷ σταυρῷ...».

⁴⁶⁶ Ἰω. Χρυσόστομος, «Εἰς τὴν Γένεσιν», PG 54, σ. 429, II 19 κέξ.: «καθάπερ γὰρ ἐνταῦθα το πρόβατον προσηνέχθη ἀντὶ τοῦ Ἰσαὰκ οὕτως ὁ λογικὸς ἄμνός προσηνέχθη ὑπὲρ τῆς οἰκουμένης. Ἔδει γὰρ ἐν τῇ σκιᾷ προδιαγραφῆναι τὴν ἀλήθειαν».

Καὶ πάλι ἀλλαχοῦ ποιούμενος διάκριση μεταξύ τῆς διὰ πραγμάτων προφητείας καὶ τῆς διὰ λόγου ἢ διὰ ρημάτων προφητείας, καὶ μάλιστα ἀναφορικῶς πρὸς τὴν παροῦσα θυσία, σημειώνει ὡς παράδειγμα τῆς δεύτερης περιπτώσεως τοὺς προφητικὸς λόγους τοῦ Ἡσαΐα «ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν ἤχθη καὶ ὡς ἀμνὸς ἐναντίον τοῦ κείροντος αὐτόν ...», ⁴⁶⁷ τῆς δὲ πρώτης περιπτώσεως τὸ ὀλίγον πρὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαὰκ θεήλατο συμβὰν τῆς αἰφνιδιαστικῆς παρουσίας τοῦ κριοῦ μὲ τὰ κέρατα περιπλεγμένα στὸν παρακείμενο θάμνο, τὸν ὁποῖο ἀντὶ τοῦ υἱοῦ του θυσίασε ὁ Ἀβραάμ ὡς διὰ τῆς πράξεως ἐκείνης νὰ προέλεγε τυπολογικῶς στοὺς μεταγενέστερους τὸ σωτήριο Πάθος τοῦ Κυρίου. ⁴⁶⁸

Τέλος, ὁ Χρυσόστομος, ἀναφερόμενος στὸ ἀτελὲς καὶ ἀνολοκλήρωτο τῆς θυσίας, αἰτιολογεῖ αὐτὸ σημειώνοντας ὅτι αὐτὴ ἔμελλε νὰ εἶναι ἡ προτύπωση ἐκείνης τοῦ Κυρίου. ⁴⁶⁹

Ὁ Ἑφραίμ ὁ Σύρος ἐπὶ τοῦ προκειμένου σημειώνει ὅτι βαστάζων ὁ Ἰσαὰκ τὰ ξύλα ἀνήρχετο εἰς τὸ ὄρος γιὰ νὰ θυσιάσθῃ ὡς ἄκακος ἀμνός, ὅπως στὸ μέλλον καὶ ὁ Σωτήρας τοῦ κόσμου ἀνέβηκε στὸν κρανίου τόπου, φέρων καὶ ἐκεῖνος ἐπὶ τῶν ὤμων, γιὰ νὰ θυσιάσθῃ ὡς ἀμνός ὑπὲρ τῆς ἀνθρωπίνης σωτηρίας ⁴⁷⁰.

Ὁ Θεοδώρητος Κύρου, στοιχώντας πρὸς τὴν διαχρονικὴ χριστιανικὴ παράδοση, σημειώνει ὅτι ἡ ἀκρωνυχία τοῦ ὄρους, δηλαδὴ ἡ κορυφὴ τοῦ γνωστοῦ ὄρους Μωρία ἀξιώθηκε νὰ φιλοξενήσῃ δύο ἱερουργίες, τὴν θυσία τοῦ Ἰσαὰκ, καὶ τὴν σταύρωση τοῦ Κυρίου, θεωρώντας προφανῶς ὅτι τὸ ὕψωμα τοῦ Μωρία καὶ ὁ φρικτὸς Γολγοθὰς ταυτίζονται. ⁴⁷¹ Ἀλλαχοῦ ὁ ἴδιος σημειώνει ὅτι ὁ Ἰσαὰκ ἦταν τύπος τῆς Θεότητος, ⁴⁷² ἐνῶ ὁ κριὸς τύπος τῆς ἀνθρωπότητος. ⁴⁷³

Ὁ Θεολόγος Γρηγόριος σημειώνει ὅτι ὁ Ἀβραάμ τέλεσε θυσία παράδοξη, ἡ ὁποία προτύπωνε τὴν μεγάλη θυσία τοῦ Κυρίου ⁴⁷⁴.

Ὁ Μέγας Βασίλειος σχετικῶς ὑπογραμμίζει ὅτι ὁ Θεὸς τὸν υἱὸν τοῦ μονογενῆς θυσίασε γιὰ τὶς ἁμαρτίες τῶν ἀνθρώπων, διότι καὶ ὁ Ἀβραάμ δὲν λυπήθηκε οὔτε

⁴⁶⁷ Ἡσ. 53:7.

⁴⁶⁸ Ἰω. Χρυσόστομος, «Περὶ μετανοίας», PG 49, 320, II 36 κέξ.: «Τοῦτο δὲ ἦν ὅπερ ἐλέγομεν τί ἔστιν ἢ διὰ τύπου προφητεία· ἢ μὲν διὰ πραγμάτων, ἢ δὲ διὰ ρημάτων. Εἶπω σοὶ διὰ πράγματος προφητεία καὶ διὰ ρήματος εἰς αὐτόν; Ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν ἤχθη καὶ ὡς ἀμνὸς ἐναντίον τοῦ κείροντος αὐτόν. Τοῦτο διὰ ρήματος προφητεία. Ὅτε γὰρ τὸν Ἰσαὰκ ἀνήνεγκεν ὁ Ἀβραάμ, τότε πρόβατον ἰδὼν ἐκκρεμάμενον ἐκ τῶν κεράτων πρὸς θυσίαν ἤγαγεν ἔργω καθάπερ ἐν τύπῳ προαναφωνῶν ἡμῖν τὸ σωτήριον πάθος».

⁴⁶⁹ Ἰω. Χρυσόστομος, «Εἰς ἅγιον Εὐστάθιον τὸν Ἀντιοχέα», PG 50, 601 κέξ.: «Διὰ τοῦτο καὶ ἐκείνη ἡ θυσία (sc. ἡ τοῦ Ἰσαὰκ) χωρὶς αἵματος ἐγένετο, ἐπειδὴ ταύτης (sc. τῆς τοῦ Κυρίου) ἔμελλεν ἔσσεσθαι τύπος».

⁴⁷⁰ Ν. Θεοτόκη, *Σειρὰ ἐνὸς καὶ πεντήκοντα ὑπομνηματιστῶν εἰς τὴν Ὀκτάτευχον καὶ τὰ τῶν Βασιλειῶν*, τ. 1, ἐν Λειψία 1872, σ. 280.

⁴⁷¹ Θεοδωρήτου Κυρίου, «Εἰς τὴν Γένεσιν», PG 83, 252: «φασὶ δὲ καὶ τὴν τοῦ ὄρους ἀκρωνυχίαν ἱερουργίας ἐκατέρας ἀξιώθηναι».

⁴⁷² Θεοδωρήτου Κυρίου, «Εἰς τὴν Γένεσιν», PG 80, 184: «τύπος γὰρ τῆς Θεότητος ὁ Ἰσαὰκ».

⁴⁷³ Θεοδωρήτου Κυρίου, *Quaestiones in Octateuchum*, σ. 68, II 10 κέξ.: «τύπος γὰρ τῆς μὲν θεότητος ὁ Ἰσαὰκ, τῆς δὲ ἀνθρωπότητος ὁ κριός».

⁴⁷⁴ Gregori Nazianzeni, *De Theologia*. (Oratio 28), 18, II 4 κέξ.: «Ἀβραάμ δέ... θύει θυσία ξένην καὶ τῆς μεγάλης ἀντίτυπον».

δίστασε νὰ θυσιάσει τὸν δικό του υἱό.⁴⁷⁵ Αὐτὸ ἴσως κατ' ἀρχὴν ἡχεῖ παραδόξως, ἀλλὰ ἡ ἀντιστοιχεῖα εἶναι ἀκριβέστατη. Ὁ Ἰσαὰκ ἦταν πολὺ νέος καὶ πολὺ εὐγενοῦς φύσεως, ὥστε νὰ σφαγιασθεῖ ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου. Καὶ ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς θὰ ἀπεχθανόταν μία τέτοια θυσία καὶ γιὰ αὐτὸ προετοίμασε ἄλλο θύμα, γιὰ νὰ ὑποκαταστήσει τὸν Ἰσαὰκ. Ἔτσι ὁ Ἰσαὰκ καὶ ὁ κριὸς ἀπὸ κοινοῦ συμβολίζουν ἢ προτυπώνουν ὅλες σχεδὸν τῆς πτυχὲς τῆς θυσίας, τὸν θάνατον καὶ τὴν ἀνάστασιν τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος ἐπίσης ἦταν καὶ Υἱὸς τοῦ Ἀνθρώπου⁴⁷⁶.

Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος περὶ τοῦ Ἰσαὰκ σημειώνει ὅτι, ὅταν ἐπρόκειτο νὰ ἀποτεθεῖ ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου, δὲν δάκρυσε, διότι καλῶς γνώριζε ὅτι προεικόνιζε τὸν ἀμνόν, ὁ ὁποῖος ἔμελλε νὰ βαστάσει ἐπὶ τῶν ὧμων του τὴν ἁμαρτία τοῦ κόσμου.⁴⁷⁷

Ὁ ἴδιος ἐκκλησιαστικὸς πατήρ, ἀποκρινόμενος σὲ ἐρώτημα περὶ τοῦ κριοῦ τοῦ κατεχομένου ἐκ τῶν κεράτων του στὸ φυτὸ Σαβέκ, ἐξηγεῖ ὅτι τὸ φυτὸ ἐκεῖνο συμβολίζει τὸν Τίμιον Σταυρὸν, καὶ ὁ κατεχόμενος σὲ αὐτὸν κριός, ποὺ προσήχθη ὡς ἱερεῖο ἀντὶ τοῦ Ἰσαὰκ, προτυπώνει τὸν Χριστόν, ὁ ὁποῖος ὡς ἄμωμο ἱερεῖο θυσιάσθηκε γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος καὶ χάριν αὐτοῦ ὑπέστη τὸν σταυρικὸ θάνατον. Ὁ Ἀθανάσιος μάλιστα παραπέμπει σχετικῶς καὶ στὸ οἰκεῖο χωρίο τοῦ Ἡσαΐα 53:4-5 σύμφωνα, μὲ τὸ ὁποῖο διὰ τῶν μωλώπων τοῦ Κυρίου τὸ ἀνθρώπινον γένος ἰάθη, διότι ὁ ἴδιος ὑπέστη σωματικὰς ὀδύνας, καὶ μάλιστα γιὰ τὶς ἀνθρώπινες ἁμαρτίες ἐκὼν κατεδέξατο σταυρικὸν θάνατον. Περαιτέρω ὁ ἱερὸς πατήρ ἐπισημαίνει ὅτι, ὅπως ἀκριβῶς ὁ κριὸς ἐκεῖνος θυσιάσθηκε ἀντὶ τοῦ Ἰσαὰκ, ἔτσι καὶ ὁ Χριστὸς θυσιάσθηκε ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῆς ἀνθρωπότητος.⁴⁷⁸

Στὸ ἴδιο πνεῦμα κινεῖται καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ Εἰρηναίου, ὅτι δηλαδὴ, ἐφόσον ὁ Ἀβραὰμ προθύμως παρεχώρησε τὸν μονογενῆ καὶ ἀγαπητὸ υἱὸ του ὡς θυσία στὸν Θεόν, ἔτσι καὶ ὁ Θεὸς εὐδόκησε νὰ θυσιάσει τὸν μονογενῆ του γιὰ τὴν λύτρωση ὅλου τοῦ ἀνθρωπίνου γένους.⁴⁷⁹

Ὁ Ἀμφιλόχιος Ἰκονίου μετὰ πολλῆς ἐμβριθείας ἀποφαίνεται ὅτι τὸ ἀβραμιαῖο μυστήριον τελέσθηκε ὡς προεικόνισι τῶν Παθῶν τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Ἰσαὰκ

⁴⁷⁵ Βασιλείου Καισαρείας, «Περὶ Ἁγίου Πνεύματος» XIV 32, 1 κέξ. : «(Θεὸς) τὸν μονογενῆ υἱὸν ἔδωκεν ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν· ἐπειδὴ καὶ Ἀβραὰμ τοῦ ἰδίου υἱοῦ οὐκ ἐφείσατο».

⁴⁷⁶ C. F. Cook, *Genesis. The Holy Bible*, 1871.

⁴⁷⁷ M. Athanasi, *Homilia in sanctos et prophetas*, τ. 28, σ. 1064 II 12 κέξ.: «Ἰσαὰκ ἀναφερόμενος ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον οὐκ ἀπεδάκρυσε, εἰδὼς ὅτι εἰκονίζει τὸν ἀμνὸν τὸν μέλλοντα αἶρειν τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου».

⁴⁷⁸ M. Athanasi, «Quaestiones in Scripturam sanctam», PG 28, σ. 740, II 26 κέξ.: «Φυτὸν Σαβέκ ὁ τίμιός ἐστι σταυρός ... ὁ δὲ ἐν τῷ Σαβέκ τῷ φυτῷ κατεχόμενος κριός, ὅστις καὶ εἰς θυσίαν προσήχθη ἀντὶ Ἰσαὰκ, τὸν Χριστὸν προετύπου, τὸν προσενεχθέντα ὑπὲρ ἡμῶν ἁμωμον ἱερεῖον καὶ ἐν τῷ σταυρῷ θάνατον ὑποστάντα ἕνεκεν ἡμῶν. Τῷ γὰρ μώλωπι αὐτοῦ ἡμεῖς πάντες ἰάθημεν, φησὶν Ἡσαΐας, καὶ ὑπὲρ ἡμῶν ὀδυνάται καὶ ἐτραυματίσθη διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν. Ὡς περ ὁ κριὸς ἐκεῖνος οὖν προσήχθη ἀντὶ Ἰσαὰκ, οὕτω καὶ ὁ Χριστὸς προσήχθη ὑπὲρ ἡμῶν ἀπάντων».

⁴⁷⁹ Εἰρηναίου, *Adversus haereses*, fr. 3, II 1 κέξ.: «Δικαίως καὶ ἡμεῖς τὴν αὐτὴν τῷ Ἀβραὰμ πίστιν ἔχοντες, ἄραντες τὸν σταυρόν, ὡς καὶ ὁ Ἰσαὰκ τὸ ξύλον, ἀκολουθοῦμεν αὐτῷ. Αὐτὸς δὲ προθύμως τὸν ἴδιον μονογενῆ καὶ ἀγαπητὸν παραχωρήσας, θυσίαν τῷ Θεῷ, ἵνα καὶ ὁ Θεὸς εὐδοκήσῃ ὑπὲρ τοῦ σπέρματος αὐτοῦ παντὸς τοῦ ἰδίου καὶ μονογενῆ υἱὸν παρασχεῖν εἰς λύτρωσιν τῶν ἡμετέρων».

«συνεποδίζετο» στὸ θυσιαστήριο καὶ ὡς ἄμνός ὁ Κύριος ὑπὲρ τῶν ἀνθρώπων⁴⁸⁰ κατὰ σάρκα σταυρωνόταν, ἀλλὰ παρὰ τὰ Πάθη τοῦ σώματος αὐτοῦ, ἡ θεότητά του οὐδόλως ἔπαθε. Ἔτσι τὸ ἱστίο τοῦ σταυροῦ ὑψώθηκε στὸ πλοῖο τοῦ κόσμου καὶ ὁ κόσμος γλίτωσε τὸ ναυάγιο. Μὲ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ἱστίο τοῦ σταυροῦ, τὸ προτυπωθὲν διὰ τοῦ Ἰσαὰκ στὸ ὄρος τῆς θυσίας, ὅποιος πλέει στὴν θάλασσα τοῦ παρόντος βίου ὄχι μόνο δὲν γνωρίζει θάνατο, ἀλλὰ καὶ πλέει προσανατολισμένος πρὸς τοὺς οὐρανούς.

Ὁ Ἰουστίνος ἐξάλλου ἐναργέστατα σημειώνει ὅτι ἡ θυσία, τὴν ὁποία ἀξίωσε ὁ Θεὸς ἀπὸ τὸν Ἀβραάμ οὐδόλως ὑποδήλωνε τέρψη καὶ εὐχαρίστηση ἐκ μέρους του ἀπὸ τέτοιες προσφορές, ἀλλὰ τὴν πρόθεσή του νὰ προμηνύσει καὶ νὰ προεικονίσει τὰ μελλοντικὰ σχέδια τῆς Οἰκονομίας του.⁴⁸¹

Ὁ ἱερὸς Φώτιος εἶναι ἐξίσου σαφὴς ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ἐπισημαίνοντας «ἐν παραβολῇ τὸ κοινόν», ὅτι δηλαδὴ ὁ Ἀβραάμ ὑπῆρξε ὁ τύπος τοῦ Πατρός, ὁ ὁποῖος προθύμως θυσίασε τὸν υἱόν του, ὁ δὲ Ἰσαὰκ ὁ τύπος τοῦ Υἱοῦ τοῦ αὐτοβούλως θυσιασθέντος.⁴⁸²

Ἀλλὰ καὶ ὁ Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς κατὰ μοναδικὸ τρόπο διὰ τῶν στίχων τοῦ περιγράφει τὴν ὅλη προτύπωση τῆς θυσίας τοῦ Κυρίου διὰ τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαὰκ χάρι καὶ στὴν ἄνευ προηγουμένου προθυμία τοῦ πατριάρχῃ Ἀβραάμ. Ὅπως δηλαδὴ ὁ τελευταῖος γιὰ χάρι τοῦ Κυρίου δὲν λυπήθηκε οὔτε δίστασε νὰ θυσιάσει τὸν υἱόν του, ἔτσι καὶ ὁ Θεὸς γιὰ χάρι πάντων προθύμως θὰ θυσιάσει τὸν υἱό του. Ὅπως ὁ υἱὸς τοῦ Ἀβραάμ ἔφερε ἐπὶ τῶν ὤμων του τὰ ξύλα γιὰ τὴν φωτιά τῆς θυσίας, ἔτσι καὶ ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ ἔφερε τὸν σταυρὸν ἐπὶ τῶν ὤμων του. Ἡ φιλόστοργη ἀφοσίωση τοῦ πατριάρχῃ πρὸς τὸν Θεὸ συνετέλεσε στὴν προδιατύπωση τῶν μελλοντικῶν μυστηρίων τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Ἀκόμη καὶ τὰ κέρατα τοῦ ἄμνου ἔχουν τὸν συμβολισμό τούτος, ἀφοῦ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰ ἐκτεταμένα ἐπὶ τοῦ σταυροῦ χέρια τοῦ Χριστοῦ.⁴⁸³

⁴⁸⁰ Ἀμφιλοχίου, *De recens Bartizatis*, oratio 7, II 85 κέξ.: «Ὁ μυστηρίου Ἀβρααμίου ἐν Χριστῷ τελουμένου Ἰσαὰκ ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον συνεποδίζετο καὶ ἄμνος καὶ τῇ σαρκὶ ὑπὲρ ἡμῶν ἐσταυροῦτο καὶ πάσχουσα ἡ σὰρξ ἢ θεότης οὐκ ἔπασχεν. Ἔστι τὸ ἱστίον τοῦ σταυροῦ ἐν τῷ πλοίῳ τοῦ κόσμου καὶ ὁ κόσμος ἀνανάγητος ἔμεινε· τούτῳ τῷ ἱστίῳ τοῦ σταυροῦ ὁ πλέων ναυάγιον θανάτου οὐκ οἶδεν, ἀλλὰ εἰς οὐρανὸν ἀναπλέει».

⁴⁸¹ Ἰουστίνου μάρτυρος, *Ερωτήσεις καὶ ἀπαντήσεις πρὸς Ὀρθοδόξους*, σ. 441d, 9 κέξ. (Morel): «ἀ δὲ προσέταξεν (sc. ὁ Θεός) τῷ Ἀβραάμ, λαβεῖν ζῶα τριετίζοντα, ὡσαύτως δὲ καὶ κριόν, ὃν ὑπὲρ (-ἀντὶ) τοῦ Ἰσαὰκ προσήνεγκεν θῆσαι, οὐχ ὡς ταῖς τούτου θυσίαις ἠδόμενος, ἀλλὰ χρεῖας προμηνυτικῆς τῶν ἐσομένων».

⁴⁸² Φωτίου, *Fragmenta in Epistulam πρὸς Ἑβραίους*, σ. 650, II 15 κέξ.: «εἰ δὲ τὸ ἐν παραβολῇ κοινὸν ἐκλάβοις τοῦ τε Ἀβραάμ καὶ τοῦ Ἰσαὰκ, ὅτι ὁ μὲν εἰς τύπον πατρός καὶ εἰς ἡ παραβολὴ καὶ ὁμοίωσιν διὰ τῆς προσαγωγῆς τοῦ παιδὸς ἐχρημάτισεν, ὁ δὲ Ἰσαὰκ εἰς τύπον υἱοῦ, καὶ οὕτω ἡ προειρημένη εὐδοῦται διάνοια».

⁴⁸³ Ρωμανοῦ Μελωδοῦ, *Cantica*, "Ὕμνος 3: Κοντάκιον ψαλλόμενον τὴν Κυριακὴν τῆς δ' ἐβδομάδος τῶν νηστειῶν: «τούτου γὰρ χάριν ἔνθα σε ἀνήγαγον τοῦ δεῖξαί σοι. Ὡσπερ οὖν οὐκ ἐφείσω δι' ἐμέ τοῦ υἱοῦ σου κἀγὼ διὰ πάντας οὐ φείσομαι τοῦ υἱοῦ μου· ὑπὲρ κόσμου δὲ σφαγῆναι δίδωμι. Οὕτως δ' ὡς βάσταξε ξύλα τοῖς ὤμοις ὁ σὸς Ἰσαὰκ ἐπ' ὤμων φέρει ὁ ἐμὸς υἱὸς τὸν σταυρόν· ὁ πόθος ὁ πολὺς σοι ἔδειξε καὶ τὰ μέλλοντα. Βλέπον ἄρτι καὶ κριὸν τὸν ἐν ξύλῳ πόθεν κρατεῖται βλέπων καταμάνθανε τὸ

Ἀλλαχοῦ πάλι ὁ Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς διακηρύσσει ὅτι ὁ Ἰσαὰκ στὸ ὄρος τῆς θυσίας ἔγινε τύπος τοῦ Χριστοῦ. Ἀντικαταστάθηκε διὰ τοῦ θυσιασθέντος ἀμνοῦ καὶ ἐπέστρεψε ζωντανός, ὅπως καὶ ὁ σωτήρας μας Κύριος ἀνέστη, ὥστε ὁ Ἀδὰμ καὶ ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ ὅλη ἡ ἀνθρωπότητα νὰ σκιρτᾷ καὶ χορεύει χαίρουσα καὶ ἀγαλλομένη.⁴⁸⁴

Ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων καὶ συγγραφέων τῆς Δύσεως ὁ Ἰσίδωρος Σεβίλλης, ἐπιγραμματικῶς, ἀλλὰ μὲ ἀκριβολογία ἀποφαίνεται σχετικῶς ὅτι ὁ Ἀβραὰμ ἐνσάρκωνε τὸν τύπο τοῦ Θεοῦ Πατρός, ὁ ὁποῖος τὸν υἱὸν τοῦ ἀγαπητοῦ παρέδωσε πρὸς θυσίαν ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου σωτηρίας.⁴⁸⁵

Ἐξάλλου ὁ Μάξιμος, ἐπίσκοπος Τουρίνου, ἀναγνωρίζει στὴν θυσία τοῦ Ἀβραὰμ προτύπωση τῆς Σταυρώσεως τοῦ Χριστοῦ, ἐξηγώντας ὅτι ὁ μακάριος Ἀβραὰμ ὑπῆρξε τύπος τοῦ Θεοῦ πατρός, ὁ ὁποῖος ἔμελλε νὰ θυσιάσει τὸν μονογενῆ υἱὸν του, ἐνῶ ὁ Ἰσαὰκ ὑπῆρξε τύπος τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος προθύμως, ὑπεύκοντος στὸ θέλημα τοῦ πατρός, ἀπεδέχθη τὴν θυσία τοῦ Σταυροῦ. Περαιτέρω ὁ Μάξιμος ἐπισημαίνει ὅτι τὸ φυτὸ σαβέκ, στὸ ὁποῖο «κατείχετο» ὁ κριός, συμβολίζει τὸ πλῆθος ἀμαρτιῶν, ἐνῶ τὰ κέρατα τοῦ κριοῦ συμβολίζουν τὶς κεραῖες τοῦ σταυροῦ, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου προσηλώθηκε ὁ Χριστός.⁴⁸⁶

Τέλος, στὸ ἴδιο πνεῦμα κινεῖται καὶ ἡ προσέγγιση τοῦ Τερτυλλιανοῦ, ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι, ὅταν ὁ Ἰσαὰκ ὁδηγεῖτο ὑπὸ τοῦ πατρός του στὸ ὄρος τῆς θυσίας, μεταφέροντας ὁ ἴδιος τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὸ ὀλοκαύτωμα ξύλα, ἤδη προεικόνιζε τὸ τέλος τῆς ἐπιγείας ζωῆς τοῦ Χριστοῦ, παραχωρηθέντος ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ὡς σφάγιο-ιερεῖο καὶ βαστάζοντος ἐπὶ τῶν ὤμων τὸ ξύλο τοῦ πάθους.⁴⁸⁷

Δ. Αναφορικῶς πρὸς τὸν τρόπο ἀναγνωρίσεως τοῦ τόπου τῆς θυσίας

Ἐπ’ αὐτοῦ ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρείας ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ἀβραὰμ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πορείας «δι’ ἀγγέλου προσεχῶς μυσταγωγεῖται», εἶχε δηλαδὴ ἀγγέλων φύλακα καὶ ὁδηγόν.⁴⁸⁸

μυστήριον· τοῖς κέρασιν τοῦτον τὰ δεσμὰ περιέχει τὰ κέρατα χείρας τοῦ υἱοῦ μου σημαίνει· καὶ σφάζον μοι τὸν σὸν υἱὸν φυλάττω σοί...».

⁴⁸⁴ Ρωμανοῦ Μελωδοῦ, *Cantica*, "Ὑμνος 36, 19 : «οὗ (sc. τοῦ Χριστοῦ) καὶ τύπος ὁ πατήρ Ἰσαὰκ ἐγένετο ἐν τῷ ὄρει· ἐσφάγη ἐν ἀρνίῳ καὶ ζῶν κατηνέχθη, ὡς ὁ σωτήρ μου, ἵνα χορεύῃ ὁ Ἀδὰμ».

⁴⁸⁵ S. Isidori, Hispalensis episcopi, «Allegoriae 20», PL 83, 104: «Abraham Dei patris gestavit typum, qui filium suum dilectum pro mundi salute tradidit immolandum».

⁴⁸⁶ S. Maximi, episcopi Taurensis, «Hom. LV, in festo Paschae», PL 57, 356: «Hic idem dominus in novissima senescentis aetate per figuram beati Abrahae longaevis patris offertur: quo tempore dum usicut loquitur sermo divinus...Inter vepres, id est, in multitudine circumstantium peccatorum: haerentem cornibus, id est, ad crucis corona clavorum confixione pendendum...».

⁴⁸⁷ Tertulliani, *Adversus Iudaeos*, 10,1, PL II 626: «Isaac, cum a patre hostia duceretur lignumque ipse portaret, Christi exitum iam tunc denotabat, in victimam concessi a Patre lignum passionis sibi baiulantis». Τὰ ἴδια λέγει ὁ Τερτυλλιανὸς καὶ στὸν λόγο τοῦ *Adversus Marcionem* III 17,4, Tertulliani Opera, Pars. I [*Corpus Christianorum, Series Latina*].

⁴⁸⁸ Κλήμεντος Ἀλεξανδρείας, *Στρωματεῖς* V 8, 73,4, Leipzig 1905, τ. 1, σ. 375.

Ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος σημειώνει ὅτι ὁ Ἀβραὰμ πόρρωθεν εἶδε τὸν τόπο καὶ βεβαιώθηκε ὅτι ἐπρόκειτο περὶ αὐτοῦ κατόπιν ἐσωτερικῆς πληροφόρησης, κατόπιν δηλαδὴ φωτισμοῦ καρδίας καὶ πνεύματος, ὁ ὁποῖος ἐπέλαμψε καὶ ὡς ἀόρατο χερί καθοδήγησε τὸν πατριάρχη στὸν τόπο ἐκτελέσεως τοῦ ὑψηλοῦ του καθήκοντος.⁴⁸⁹

Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας σημειώνει ὅτι ὁ Ἀβραάμ, ὡς προφῆτης, διήνυσε τόση πορεία, ὥσπου τὸ ἐντὸς αὐτοῦ ἐνοικοῦν πνεῦμα τοῦ Θεοῦ διὰ νεύματος ἐπληροφόρησε αὐτὸν ὅτι μέχρι ἐκεῖ ἔπρεπε νὰ πορευθεῖ καὶ ἐκεῖ νὰ σταθεῖ, διότι ἐκεῖνος ἦταν ὁ τόπος, τὸν ὁποῖον ἐννοῦσε ὁ Θεός.⁴⁹⁰

Ὁ Εὐσέβιος Ἑμέσης ἐξάλλου διασώζει τὴν παράδοση διὰ στόματος κάποιου Ἑβραίου, ὁ ὁποῖος ἔλεγε ὅτι ὁ Ἀβραάμ, ὁδοιπορώντας πρὸς τὸ ὄρος τῆς θυσίας, εἶδε ἕναν ἀστέρα, ποὺ τὸν κατεύθυνε, ὅπως ἀκριβῶς τοὺς Μάγους κατὰ τὴν γέννηση τοῦ Κυρίου.⁴⁹¹

Ἀλλὰ καὶ ὁ Ρωμανὸς ὁ Μελωδός, στὸ ἴδιο πνεῦμα κινούμενος, ἀναφέρει ὅτι ὁ πρεσβύτερος Ἀβραάμ, ἂν καὶ ἀρχικὰ ἀγνοοῦσε τὸ σημεῖο τοῦ τελικοῦ προορισμοῦ του, ἐσπευσμένα ὅδευε πρὸς τὸ ὄρος ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ Θεοῦ, στοῦ ὁποῖου τὴν κλήση προθύμως ἀνταποκρίθηκε.⁴⁹²

Σὲ κάθε περίπτωση, γιὰ πρώτη φορὰ παρατηρεῖται στὸ βιβλικὸ κείμενο τὸ φαινόμενο καθοδηγήσεως, ἐφεξῆς ὅμως ἀπαντοῦν, πλεῖστες ὅσες περιπτώσεις μὲ ἐνδεικτικότερη ἐκείνην στὴν ἔρημο, κατὰ τὴν ἔξοδο τοῦ ἰσραηλικοῦ λαοῦ ἐξ Αἰγύπτου, ὅταν ὁ Θεὸς κατηύθυνε αὐτοὺς μὲ τὴν πυριφλεγὴ στήλη κατὰ τὴν νύχτα καὶ τὴν στήλη νεφέλης κατὰ τὴν ἡμέρα⁴⁹³. Ἴσως καὶ ἐν προκειμένῳ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ Θεὸς κατηύθυνε καὶ τὸν Ἀβραάμ κατὰ τὴν πρὸς τὸ ἄγνωστον ὁδοιπορία του.

Ε. Ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ὀνοματοδοσία τοῦ τόπου τῆς θυσίας

Σὲ σχόλιο Ἀνωνύμου συγγραφέως ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ὀνοματοδοσία τοῦ τόπου τῆς θυσίας (Γεν. 22:14) σημειώνεται ὅτι ὁ Ἀβραάμ δὲν εἶδε τὸν Κύριον, ἀλλὰ διὰ τῶν λεγομένων του κατέστη προφῆτης τῶν μελλόντων, δηλαδὴ γιὰ νὰ λέγουν οἱ

⁴⁸⁹ Ἰω. Χρυσόστομος, «*Spuria*», PG 56, 549: «Ὁρᾷ λοιπὸν ὁ μακάριος (sc. Ἀβραάμ) πόρρωθεν τῆς λειτουργίας τὸν τόπον ἀρρήτου φωνῆς προσδειξάσης αὐτῷ...». Ἄλλωστε στὴν Παλαιὰ Διαθήκη πλεῖστες ὑπάρχουν ἀναφορές, κατὰ τὶς ὁποῖες ἀξιώθηκαν θείας ἐμπνεύσεως πρόσωπα θεοφιλεῖ. Βλ. *Αριθ.* 3:26, *Κριτ.* 3:10, *Α΄ Βασ.* (=Α΄ Σαμ.) 10:10, 19:23, *Β΄ Βασ.* (=Β΄ Σαμ.) 23:2, *Γ΄ Βασ.* 18:12, *Β΄ Χρον.* (=Β΄ Παραλ.) 15:1, 20:14, *Ἰεζ.* 3:24, 11:1, 24, 37:1.

⁴⁹⁰ *Catena Graeca in Genesim et in Exodum*. 1. *Catena Sinaitica* (ed. F. Petit), Brepols-Turnhout 1977, σ. 159, γ. 165 [=Corpus Christianorum Series Graeca 2]: «Ἀβραάμ ὡς προφῆτης ἐπὶ τοσοῦτον ἔμεινεν ὁδεύων, ἕως οὐ διένυξεν αὐτὸν τὸ ἐν αὐτῷ πνεῦμα, ὅτι ἕως τοῦδε τοῦ τόπου δεῖ ἀπελθεῖν κακεῖ στήναι. Εἰς γὰρ ἐκεῖνον, φησί, ἦλθε τὸν τόπον, ὃν εἶπεν αὐτῷ ὁ Θεός».

⁴⁹¹ Εὐσεβίου Ἑμέσης, *Catena Graeca in Genesim et in Exodum*. 1. *Catena Sinaitica* (ed. F. Petit), Brepols-Turnhout 1977, σ. 160, γ. 167 [=Corpus Christianorum Series Graeca 2]: : «*Εβραῖος ἔλεγέ τις ὅτι δὴ ἀστέρα εἶδεν* (sc. Ἀβραάμ) *ἐκεῖ ἰστάμενον, ᾧ προσέχων ὥδενεν κατὰ τὸ γεγονός ἐπὶ τῶν μάγων ἐν τῇ τοῦ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ λόγου γεννήσει τῇ ἐκ Παρθένου*». Βλ. καὶ *Ματθ.* 2:1, 2, 7, 9-10.

⁴⁹² Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ, *Cantica, Hymn*. 3: «*Ἦγνόμε* (sc. ὁ Ἀβραάμ) *τὸν τόπον καὶ ἀπῆει τῷ τρόπῳ ὁδηγοῦντος αὐτὸν τοῦ καλέσαντος...*».

⁴⁹³ *Εξ.* 13:21, 14:19, 24, 19:9, 33:9-10, *Αριθ.* 12:5, 14:14, *Λευτ.* 35:15.

μεταγενέστερες γενεές ότι «σήμερον ὤφθη», σήμερον ἐδῶ ἐγένετο ὁρατός, φανερώθηκε ὁ μονογενὴς υἱὸς τοῦ Θεοῦ.⁴⁹⁴

Σχετικῶς ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἀβραάμ, ἐπιθυμώντας νὰ ἀποτυπώσει, ὅπως ἀκριβῶς σὲ χάλκινη στήλη, στὸν τόπο ἐκεῖνο τὴν παρουσία τοῦ Θεοῦ, τὴν Θεοφάνεια δηλαδή, ὀνόμασε αὐτὸν «Κύριος εἶδε».⁴⁹⁵

Συμπερασματικά, φαίνεται ὅτι ὁ φρικτὸς Γολγοθὰς κατὰ τὴν πατερικὴ παράδοση συνδέεται διαχρονικῶς μὲ ὅλα τα συνταραχτικὰ ἐκεῖνα γεγονότα, τὰ ὁποῖα σηματοδοτοῦν τὴν παρέμβαση τοῦ Θεοῦ στὴν ἱστορία καὶ διὰ τῶν ὁποίων κατάδηλο γίνεται τὸ σχέδιο τῆς θείας Οἰκονομίας. Τὸ περιώνυμο αὐτὸ ὄρος, ὁ λόφος Μωρία, ποὺ κατὰ τοὺς Χριστιανοὺς δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Γολγοθὰ γίνεται πλεόν πόλος ἔλξεως τῶν χριστιανικῶν αὐτῶν παραδόσεων, ὅπως τὸ ὄρος Σιών τῶν ἀντίστοιχων ἰουδαϊκῶν, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι στὶς χριστιανικὲς παραδόσεις ὑπάρχει σχεδὸν ἀπόλυτη ὁμοφωνία (*consensus partum*).

⁴⁹⁴ Νικηφόρου Θεοτόκη, *Σειρὰ ἐνὸς καὶ πενήκοντα ὑπομνηματιστῶν εἰς τὴν Ὀκτάτευχον καὶ τὰ τῶν Βασιλειῶν*, τ. 1, ἐν Λειψία 1872, σ. 284: «καὶ μὴν οὐκ εἶδε Κύριον, ἀλλὰ τῶν μελλόντων ἦν προφήτης. Ἵνα εἴπωσιν οἱ μέλλοντες ὅτι σήμερον ὤφθη ὁ μονογενὴς υἱὸς τοῦ Θεοῦ».

⁴⁹⁵ «Ὅρα τοῦ δικαίου τὴν φιλόθεον γνώμην (=ἐκ φιλοθέου γνώμης κινούμενος), πῶς ἐκάστοτε ἐκ τῶν συμβαινόντων τὰς προσηγορίας τοῖς τόποις ἐπιτίθησι. Τὴν γὰρ παρὰ τοῦ Θεοῦ γενομένην ἐπίσκεψιν βουλόμενος, καθάπερ ἐν στήλῃ χαλκῇ, ἐναποθέσθαι τῷ τόπῳ διὰ τῆς προσηγορίας, φησί, καὶ ἐκάλεσε τὸν τόπον...Κύριος εἶδεν...». Ἰω. Χρυσόστομος, Ὁμιλίες εἰς τὴν Γένεσιν. Ὁμιλία ΜΖ', PG 54, 433 «Καὶ ἐκάλεσεν Ἀβραάμ τὸ ὄνομα, τοῦ τόπου ἐκεῖνου, Κύριος εἶδεν, ἵνα εἴπωσι σήμερον ἐν τῷ ὄρει Κύριος ὤφθη...».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΓΗ ΜΩΡΙΑ –ΟΡΟΣ ΜΩΡΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Γενικά

Μετά την κατάκτηση της Ἱερουσαλήμ ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους (1099) συντελεῖται αἰφνίδια ἀλλαγὴ στὴν θέση, τὴν ὁποία κατεῖχε τὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ στὴν ἱερὴ γεωγραφία τῶν Ἱεροσολύμων. Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ἐντυπωσιακότερα, ἂν καὶ λιγότερο γνωστό, ἀποτελέσματα τῆς κατακτίσεως αὐτῆς. Ἔτσι τὸ ὄρος ἔγινε σχεδὸν ἐν μιᾷ νυκτὶ ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα κέντρα τῆς ἱερότητας τῆς πόλεως καὶ κατ' ἐπέκταση ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐμφανέστερους καὶ ἐπισημότερους ἱεροὺς τόπους στὴν ὁδὸ τῶν προσκυνητῶν πρὸς τὴν πρωτεύουσα τῶν Σταυροφόρων. Καὶ αὐτὸ χάρις στὶς πολυπληθεῖς ἱερὲς παραδόσεις, ποὺ ἐπικεντρώνονταν ἐκεῖ.⁴⁹⁶

Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ ἀναφορικὰ πρὸς τὸν σεβασμὸ, μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιμετωπιζόταν τὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ διατελεῖ σὲ ἰσχυρὴ ἀντίθεση μὲ τὶς διαθέσεις τῶν Χριστιανῶν πρὸς αὐτὸ κατὰ τὴν βυζαντινὴ περίοδο. Τὰ ἐπὶ τοῦ ὄρους οἰκοδομήματα τότε ἦταν κατερειπωμένα, ὥσάν νὰ συμβόλιζαν τὴν νίκη τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπὶ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ ἢ τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ τῆς Συναγωγῆς.⁴⁹⁷

Ἱστορικὴ ἀναδρομὴ

Πρώτοι χριστιανικοὶ χρόνοι

Ἦδη περὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ. (408-410) ὁ ἅγιος Ἱερώνυμος, ἀναφερόταν σὲ αὐτά, τὰ χαρακτήριζε σωρὸ κοπριάς τῆς νέας χριστιανικῆς Ἱερουσαλήμ, ποὺ ἀναδύθηκε περὶ τὸν Πανάγιο Τάφο ἐπὶ Κωνσταντίνου, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του χαιρετιζόταν ὡς « ὁ πλέον εἰρηνικὸς Σολομών, ὁ ὁποῖος ἔκτισε αὐτὸν τὸν Ναὸ ».

Τὸ ὄρος ἐξέφραζε ὁρατὰ τὴν ἐκπλήρωση τῆς κατάρας τοῦ Ἰησοῦ: « καὶ οὐκ ἀφήσουσι λίθον ἐπὶ λίθου ἐν σοὶ » (Λουκ. 19: 41-44. Ματθ. 24: 2).

⁴⁹⁶ S. Schein, «Between Mount Moriah and the Holy Sepulchre: The Changing traditions of the Temple Mount in the central middle ages», *Traditio* 40 (1984) 175 (ἐφεξῆς S. Schein, «Between Mount Moriah... »).

⁴⁹⁷ Αὐτόθι, σ. 175.

Κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδο ὡς «ὁ τόπος, στὸν ὁποῖο φωλιάζουν οἱ κουκουβάγιες» ἐξαφανίσθηκε ἀπὸ τὸν χάρτη τῶν ἱερῶν τόπων τῆς Ἱερουσαλήμ.

Ὅταν ὁ λεγόμενος « προσκυνητὴς τοῦ Μπορντῶ »⁴⁹⁸ ἐπισκέφθηκε τὰ Ἱεροσόλυμα περὶ τὸ 333, εὐθὺς ἀμέσως κατευθύνθηκε στὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ, ὅπου ἔγινε θεατὴς τῶν χώρων ἐνὸς συγκροτήματος παραδόσεων τῆς Π. καὶ τῆς Κ. Διαθήκης.⁴⁹⁹

Παρὰ ταῦτα, πενήντα περίπου ἔτη ἀργότερα, οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς παραδόσεις αὐτὲς εἶχαν ἤδη μεταφερθεῖ ἀπὸ τὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ σὲ διάφορους χώρους τῆς πόλεως, καὶ κατεзоχὴν στὸ νέο της κέντρο, στὸν Πανάγιο Τάφο. Ἐτσι ἡ Αἰθερία (Egeria), ἡ ὁποία μεταξὺ τῶν ἐτῶν 381 καὶ 384 ἔμεινε στὴν Ἱερουσαλήμ, εἶδε στὸν Γολγοθὰ ὅχι μόνον τὸν Τίμιο Σταυρό, ἀλλὰ καὶ τὰ δακτυλίδια τοῦ Σολομῶντος, τὶς κεράτινες σάλπιγγες τῆς ἀνακήρυξης τῶν βασιλέων τῆς Ἰουδαίας καὶ τὸν τόπο τῆς Ὑπαπαντῆς τοῦ Χριστοῦ στὸν Ναό.⁵⁰⁰

Περὶ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. ἡ μετατόπιση αὐτὴ τοῦ Ναοῦ μακριὰ ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ χῶρο, τὸ ὄρος Μωρία, εἶχε ἤδη ὀλοκληρωθεῖ. Στὴν καταγραφὴ τῶν ἱερῶν χώρων τῆς Ἱερουσαλήμ ἡ πραγματεία ἡ γνωστὴ ὡς *Breviarius de Hierosolyma*, τοποθετοῦσε στὸν Γολγοθὰ τὶς κεράτινες σάλπιγγες, μὲ τὶς ὁποῖες ὁ Δαυὶδ καὶ ὁ Σολομῶν ἀνακηρύχθηκαν βασιλεῖς, ἀλλὰ καὶ τὸ δακτυλίδι, μὲ τὸ ὁποῖο ὁ τελευταῖος σφράγισε τοὺς δαίμονες. Ἐκεῖ τοποθετοῦσε ἐπίσης τὸν χῶρο, ὅπου δημιουργήθηκε ὁ

⁴⁹⁸ Τὸ Ὁδοιπορικὸ τοῦ Μπορντῶ (*Itinerarium Bordeaux ἢ Itenerarium Burdigalensis*) εἶναι καταγραφὴ προσκυνηματικοῦ ταξιδιοῦ στὴν Ἱερουσαλήμ, ἀνώνυμου χριστιανοῦ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. Τὸ ἔτος 333 ἀνώνυμος χριστιανὸς ἀπὸ τὸ Μπορντῶ τῆς Γαλλίας ἐπισκεπτόμενος τὰ Ἱεροσόλυμα, κατέγραφε πληροφορίες γιὰ τοὺς τόπους, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους διερχόταν. Στὰ τέλη Μαΐου τοῦ ἔτους ἐκείνου βρισκόταν στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἀργότερα, ὡς τὸν Δεκέμβριο τοῦ ἰδίου ἔτους, στὰ Ἱεροσόλυμα. Τὸ ὁδοιπορικὸ εἶναι γραμμένο στὰ λατινικά. Πρόσφατη ἀπόπειρα προσδιορισμοῦ τοῦ φύλου τοῦ συντάκτη καὶ προσκυνητῆ, μὲ βάση τὴν ἀπὸ μέρους τοῦ ἐπίσκεψι τοποθεσιῶν, οἱ ὁποῖες σχετίζονταν μὲ γυναικεῖα πρόσωπα, εἰδικά τῆς Ἀγίας Γραφῆς, καὶ ἡ ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ γυναῖκα ὑπῆρξε ἀνεπιτυχής. Θεωρεῖται ὡς τὸ ἀρχαιότερο Ὁδοιπορικόν. Ἐνα μεγάλο μέρος τοῦ κειμένου ἀποτελεῖται ἀπὸ κατάλογο σταθμῶν ἀλλαγῆς ἀλόγων καὶ τόπων διανυκτέρευσης, ὅπου ἀναφέρονταν οἱ μεταξὺ τους ἀποστάσεις, καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ καθιστὰ περισσότερο ἐνδιαφέρον γιὰ ὅσους μελετοῦν τὰ τοπωνύμια καὶ τὸ ὁδικὸ δίκτυο τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας. Εἶναι πιθανὸν νὰ στηρίχθηκε σὲ παλαιότερο γεωγραφικὸ ὑλικό, ποὺ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τὶς ρωμαϊκὲς λεγεῶνες. Ἡ ἐνασχόλησή του μὲ τὶς ἀποστάσεις, ποὺ δίνονται σὲ ρωμαϊκὰ μίλια, μπορεῖ νὰ σημαίνει ὅτι ὁ συγγραφέας ἀποσκοποῦσε σὲ κάποιον πρακτικὸ σκοπὸ: νὰ δώσει χρήσιμες πληροφορίες σὲ μελλοντικούς ὁδοιπόρους θρησκευτικούς προσκυνητές. Ὅταν φθάνει στὴν Παλαιστίνη, δίνει πλουσιότερες πληροφορίες. Οἱ τοποθεσίαι, ποὺ ἀναφέρονται στὴν Π. Διαθήκη, πλεονάζουν σὲ σχέση μὲ ἐκεῖνες τῆς Κ. Διαθήκης καὶ ἴσως αὐτὸ εἶναι ἐνδειξὴ ὅτι τὸ χριστιανικὸ προσκυνηματικὸ ρεῦμα ἀκολούθησε ἀντίστοιχο ἐβραϊκόν. Βλ. Στυλ. Παπαδόπουλου, *Πατρολογία*, τ. Β', Ἀθήνα 1999, σ. 109². Α. Ντ. Λή, *Παγανιστὲς καὶ Χριστιανοὶ στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα*. Ἐνα ἀνθολόγιο πηγῶν, (μετφρ. Χαρίκλεια Τσαλιγοπούλου, ἔκδ. Ἐνάλιος), Ἀθήνα 2009, σσ. 428-429, ἀπόσπασμα τοῦ κειμένου σὲ νεοελληνικὴ ἀπόδοση: σσ. 429-437. S. Weingarten, «Was the Pilgrim from Bordeaux a Woman? A Reply to Laurie Daglass», *Journal of Early Christian Studies*, 7 (1999), 291-297.

⁴⁹⁹ «*Itinerarium Burdigalense*», *Itinera Hierosolymitana saeculi IV-VII*, (ἔκδ. P. Geyer, Leipzig 1898, ἐφεξῆς *Itinera*) 21-22.

⁵⁰⁰ «S. Silviae quae fertur Peregrinato ad Loca Sancta», *Itinera*, σ. 77, 88, 100. Πρβλ. J. Wikinson, *Egeria's Travels to the Holy Land*, Jerusalem 1981, σσ. 36-38, 298-310.

Ἀδὰμ καὶ ὅπου ὁ Ἀβραὰμ ἦταν ἔτοιμος νὰ θυσιάσει τὸν υἱὸν τοῦ τὸν Ἰσαάκ.⁵⁰¹ Ὡς ἐκ τούτου, ὅπως ἔχει πρόσφατα παρατηρηθεῖ, «οἱ χριστιανοὶ κατέλαβαν τὴν σημασία ἐνὸς χώρου χωρὶς νὰ καταλάβουν τὸν ἴδιο τὸν χώρο».⁵⁰² Ὁ Γολγοθὰς καὶ ὁ Πανάγιος Τάφος ἀντικατέστησαν τὸ ὄρος Μωρία ὅχι μόνον ὡς τὸ νέο ἱερό της χριστιανοσύνης, ἀλλὰ καὶ ὡς ἡ τοποθεσία τῶν παραδόσεων τοῦ ἰουδαϊκοῦ Ναοῦ. Καί, καθὼς ὁ Ναὸς μεταφερόταν στὸ περίπυστο οἰκοδόμημα τοῦ Κωνσταντίνου, στὸν Γολγοθὰ καὶ στὴν Ἀνάσταση, τὸ ὄρος Μωρία προοδευτικὰ ἀφανίζοταν ἀπὸ τὴν ἱερὴ γεωγραφία τῶν Ἱεροσολύμων.⁵⁰³

Μουσουλμανικὴ κατάκτηση

Στὸ μεταξύ τὸ κατεστραμμένο ἱερό των Ἑβραίων καὶ ἡ πτώση του σηματοδότησαν νέα ἀποκάλυψη. Ἦδη στὴν δεκαετία τοῦ 620, ὅταν ὁ Μωάμεθ ἱδρυσε τὴν νέα θρησκεία, ἀρχικὰ υἰοθέτησε ἑβραϊκὲς παραδόσεις. Προσευχόταν στραμμένος πρὸς τὴν Ἱερουσαλήμ, ὑποληπτόταν καὶ σεβόταν τοὺς ἑβραίους προφῆτες, διότι δῆθεν ἡ καταστροφή τοῦ Ναοῦ ἀποδείκνυε ὅτι ὁ Θεὸς εἶχε πλέον ἀποσύρει τὴν εὐλογία του ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους καὶ τὴν εἶχε δώσει στὸ Ἰσλάμ. Ὁ Μωάμεθ ὅχι μόνον προσέγγισε τὸ Γεν. 22:1-19, ἀλλὰ καὶ διαμόρφωσε μάλιστα ἰδιαίτερη σχετικὴ παράδοση. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὴν ἰσλαμικὴ παράδοση, στὸν λόφο Μωρία ὁ Ἀβραὰμ εἶχε ὀδηγήσει πρὸς θυσία ὅχι τὸν Ἰσαάκ, ἀλλὰ τὸν Ἰσμαήλ, τὸν υἱὸ τῆς παιδίσκης Ἀγάρ, ἀφοῦ ὁ τελευταῖος θεωρεῖται ὡς γενάρχης τῶν Ἀγαρηνῶν. Τότε ὅμως ὁ διάβολος παρακίνησε τὸν Ἰσμαήλ νὰ δραπετεύσει, ἐκεῖνος ὅμως λιθοβόλησε τὸν πειραστή. Σὲ ἀνάμνηση μάλιστα τοῦ περιστατικοῦ αὐτοῦ οἱ μουσουλμάνοι υἰοθέτησαν διάφορα ἀραβικὰ ἔθιμα, στὰ ὁποῖα μάλιστα προσέδωσαν καὶ βιβλικὲς συναρτήσεις. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι κατὰ τὴν δεκάτη ἡμέρα τοῦ δωδεκάτου μηνός, ὡς ἐπιστέγασμα τοῦ προσκυνήματος, προσφέρουν στὸν Θεὸ θυσία ζώου ὑπὲρ ὅλης τῆς μουσουλμανικῆς κοινότητος σὲ ἀνάμνηση τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραὰμ (Id al-Aqha ἢ Id al-Kabir). Ἐπίσης, ὅταν ἐπισκέπτονται τὸν τάφο τοῦ Μωάμεθ στὴν Μεδίνα, προμηθεύονται νερὸ ἀπὸ τὸ ἱερό τους φρέαρ, τὸ ὁποῖο ἡ παράδοσή τους συνδέει μὲ τὴν προσευχὴ τῆς Ἀγάρ. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τύχη τοῦ Ἰσμαήλ, ἡ ἴδια παράδοση δέχεται ὅτι αὐτός, διωγμένος ἀπὸ τὸν πατέρα του, ἐγκαταστάθηκε στὴν περιοχὴ τῆς μετέπειτα Μέκκας, ὅπου χτύπησε τὴν ἄμμο καὶ ἀμέσως ἀνέβλυσε νερό. Οἱ ἀπόγονοί του, ἐξαπλωμένοι στὴν ἀραβικὴ χερσόνησο, ἐπιχειροῦσαν συχνὰς ἀποδημίες στὴν Μέκκα, ὅπου ὑπῆρχε τὸ κεντρικὸ ἱερό τῆς ἀραβικῆς φυλῆς, ἡ Kabah. Τὸ ἱερό αὐτό, σύμφωνα μὲ κάποιες μουσουλμανικὲς

⁵⁰¹ «Breviarius de Hierosolyma», *Itinera*, σσ. 153-154.

⁵⁰² J. Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims before the Crusades*, Jerusalem 1977, σ. 36.

⁵⁰³ S. Schein, «Between Mount Moriah and the Holy Sepulchre: The Changing traditions of the Temple Mount in the central middle ages», *Traditio* 40 (1984) 177.

παραδόσεις, είχε ανεγερθεί από τον Αβραάμ, ενώ, σύμφωνα με άλλες, από τον Αδάμ κατά το οὐράνιο πρότυπό του παραδείσου, και αργότερα διαδοχικά διαμορφώθηκε από τον Αβραάμ, τον Ίσμαήλ και τον Μωάμεθ. Περαιτέρω, πάντοτε κατά την μουσουλμανική αντίληψη, στον χώρο της θυσίας του Αβραάμ υπάρχει βράχος, επί του οποίου πατώντας ο Μωάμεθ ανέλήφθη στους ουρανούς. Έκεῖθεν ἐξηγοῦνται και οἱ διαφιλονικίες τῶν μουσουλμάνων γιὰ τὸν ἱερὸ ἐκεῖνο χῶρο καὶ ἡ προσπάθειά τους νὰ οἰκιοποιηθοῦν αὐτόν.⁵⁰⁴

Ἔτσι κατὰ τραγικὴ εἰρωνεία ἡ ἀπόφαση τοῦ Τίτου νὰ καταστρέψει τὴν Ἱερουσαλὴμ (70 μ.Χ), συνετέλεσε στὸ νὰ καταστεῖ ἡ πόλη κέντρο ἱερότητας καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους δύο Λαοὺς τῆς Βίβλου.⁵⁰⁵ Κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὴν κορυφὴ τοῦ ὄρους Μωρία ὑπῆρχε μικρὸ δῶμα υπέρτατης ἀγιότητας, τὸ ὁποῖο, ἂν καὶ δὲν περιεῖχε ἀπόλυτως τίποτε, ἦταν τὸ κέντρο τῆς ἐβραϊκῆς κοινότητας, τὰ Ἅγια τῶν Ἀγίων καὶ ἡ κατοικία τοῦ ἴδιου τοῦ Θεοῦ⁵⁰⁶.

Ἡ μουσουλμανικὴ κατάκτηση τῆς πόλεως (638) καὶ ἡ ἀνέγερση τῶν μεγάλων μουσουλμανικῶν ἱερῶν στὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ, ὁ Θόλος τοῦ Βράχου καὶ τὸ Τέμενος τοῦ al-Aqsa δὲν ἐπηρέασε τὴν χριστιανικὴ γεωγραφία τῆς Ἱερουσαλὴμ. Καὶ παρ' ὅλο πὺν ὁ πατριάρχης Σωφρόνιος, βλέποντας τοὺς νέους κυρίαρχοὺς τῆς πόλης νὰ καταλαμβάνουν τὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ ἐξανέστη λέγοντας: «Αὐτὸ ἀσφαλῶς εἶναι τὸ βδέλυγμα τῆς ἐξαφάνισης τοῦ Ναοῦ, τὸ ὁποῖο εἶχε προφητεύσει ὁ Δανιήλ»,⁵⁰⁷ παρὰ ταῦτα οἱ ἱερὲς παραδόσεις τοῦ ὄρους τοῦ Ναοῦ παρέμεναν ἐγκατεστημένες ἄλλοι.⁵⁰⁸

Ἐπὶ Σταυροφόρων

Ἡ κυριότερη ἀλλαγὴ στὴν ἀντίληψη τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς πρὸς τὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ συντελέσθηκε μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους. Τότε τὸ ὄρος κατέστη ἀποδεκτὸ ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς ἱεροὺς χώρους τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ ὡς τὸ κέντρο προσκυνήματος ὑποδεέστερο σὲ σημαντικότητα μόνον ἀπὸ τὸν Πανάγιο Τάφο. Ὁ τρόπος ὅμως, μετὰ τὸν ὁποῖο προέκυψε ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ, οὐδέποτε ἔχει συζητηθεῖ καὶ πάντως ἐλάχιστα ἔχει ἐπισημανθεῖ.⁵⁰⁹ Ὁ Nibley, τοῦ ὁποῖου ἡ σχετικὴ μελέτη γιὰ τὸν φθόνο τῶν χριστιανῶν πρὸς τὸν Ναὸ καταδεικνύει ὅτι ἡ ἐμμονὴ τοῦ

⁵⁰⁴ Αναστασίου Γιαννουλάτου (ἀρχιεπ. Τυράνων), *Ἰσλάμ. Θρησκευτολογικὴ ἐπισκόπησις*, Ἀθῆναι (ἄ.χ.), σσ. 184-187.

⁵⁰⁵ Σάμιον Σ. Μοντεφιόρε, *Ἱερουσαλὴμ. Ἡ βιογραφία*, (μετφρ. Ρ. Χάτκοντ, ἑκδ. Ὠκεανίδα), Ἀθήνα 2014, σ. 49.

⁵⁰⁶ Σάμιον Μοντεφιόρε, *Ἱερουσαλὴμ. Ἡ βιογραφία*, σ. 40.

⁵⁰⁷ *Λαν. 11:31*. Βλ. H. Nibley, «Christian Envy of the Temple», *Jewish Quarterly Review* 50 (1959-1960) 119-120.

⁵⁰⁸ Βλ. Bedae, *Liber de Locis Sanctis* 702-703, *Itinera* 303-305, 307.

⁵⁰⁹ S. Schein, «Between Mount Moriah and the Holy Sepulchre: The Changing traditions of the Temple Mount in the central middle ages», *Traditio* 40 (1984) 177.

χριστιανικοῦ κόσμου μὲ τὸ «φάντασμα τοῦ Ναοῦ, ἀπέτυχε νὰ παρατηρήσει τὴν ἀλλαγὴ, ποὺ ἐπῆλθε στὴν τοποθεσίᾳ τοῦ ὄρους τοῦ Ναοῦ μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους».⁵¹⁰

Ο Prawer, ὁ ὁποῖος παρατήρησε τὸ φαινόμενο, ἐπιχείρησε νὰ τὸ ἐξηγήσει, ἐπικαλούμενος τὴν ἰδιαίτερη εὐλάβεια τῶν Σταυροφόρων, καὶ εἰδικότερα τὴν ταύτισή τους μὲ τοὺς βιβλικοὺς υἱοὺς τοῦ Ἰσραήλ. Ἐπιπλέον ὑποστηρίζει ὅτι οἱ Σταυροφόροι, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς Βυζαντινοὺς, δὲν εἶχαν κανένα λόγο νὰ αἰσθάνονται ὅτι ἀπειλοῦνται ἀπὸ τὸν ἰουδαϊσμὸ καὶ ἀπὸ τὸ ἐβραϊκὸ παρελθὸν τῆς Ἱερουσαλήμ, γιὰ τὸ ὅποιο τὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ ἦταν τὸ πλέον ἀξιοσημείωτο σύμβολο.⁵¹¹

Ο Busse κάνει λόγο γιὰ τὴν ἀλλαγὴ, ποὺ συντελέσθηκε μετὰ τὴν κατάκτηση τῶν Σταυροφόρων στὴν θέση τοῦ Θόλου τοῦ Βράχου, ὑποστηρίζοντας ὅτι ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰ. τὸ σταυροφορικὸ *Templum Domini* (=ὁ Ναὸς τοῦ Κυρίου) ἀνταγωνίζεται τὸν Πανάγιο Τάφο.⁵¹² Ἐξηγεῖ μάλιστα αὐτὸ ὡς ἀποτέλεσμα τῆς πολιτικῆς τῶν ἱερέων, καθὼς καὶ τῆς ἐπιρροῆς τῶν μουσουλμανικῶν παραδόσεων, οἱ ὁποῖες ἀπὸ τοὺς ἐντόπιους χριστιανοὺς τῆς Ἀνατολῆς πέρασαν στοὺς Φράγκους μὲ ἀποτέλεσμα τὸ *Templum Domini* νὰ καταλήξει νὰ θεωρεῖται κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Σταυροφοριῶν κυρίως ὡς ναὸς τῆς Παναγίας.⁵¹³

Ἡ ἐξήγηση αὐτῇ, ἂν καὶ σημαντικὴ, εἶναι ἀτελής, διότι ἡ ἐπαναστατικὴ ἀλλαγὴ στὴν θέση τοῦ ὄρους τοῦ Ναοῦ πρέπει νὰ ἐξηγηθεῖ ὄχι μόνον ὑπὸ ὄρους κοσμικοὺς, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῶν θρησκευτικῶν συνθηκῶν. Ἀμέσως μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς πόλης, τὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ μὲ τὰ δύο μαγευτικὰ μουσουλμανικὰ ἱερὰ καὶ σημαντικὸ ἀριθμὸ ὀλιγότερων σημαντικῶν χώρων, ἐνσωματώθηκε στὸν ἀστικὸ χῶρο τῶν Ἱεροσολύμων. Ἔτσι κατέστη τὸ κέντρο τῆς διοίκησης τόσο τῆς πρωτεύουσας, ὅσο καὶ ὀλοκλήρου τοῦ βασιλείου. Κατὰ τὴν διάρκεια μάλιστα τῶν δύο πρώτων δεκαετιῶν τῆς ἐξουσίας τῶν Σταυροφόρων, ἡ ὁποία συνέπεσε μὲ τὴν περίοδο τῆς διαμόρφωσης τῆς νέας ἱερῆς γεωγραφίας τῆς Ἱερουσαλήμ, τὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ ἀπετέλεσε τὴν ἔδρα τῆς βασιλικῆς ἀρχῆς.⁵¹⁴

⁵¹⁰ H. Nibley, «Christian Envy of the Temple», *Jewish Quarterly Review* 50 (1959-1960) 97-125, 229-240.

⁵¹¹ J. Prawer, «Jerusalem in the Cristian and Jewish Prespectives of the Early Middle Ages», *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull' alto medioevo*, XXVI. *Gli Ebrei nell' alto medioevo* (Spoleto 1980) (ἐφεξῆς *Jerusalem*), 739-782.

⁵¹² Μὲ τὸν ὅρο *Templum Domini* ὑπονοοῦσαν τὸ τέμενος al Aqsa, τὸ ὁποῖο προφανῶς οἱ Σταυροφόροι χρησιμοποίησαν ὡς ναό, ἀφοῦ ὁ ναὸς τοῦ Κυρίου, τὸν ὁποῖο εἶχε οἰκοδομήσει ὁ Σολομὼν καὶ ἀνοικοδομήσει ὁ Ζοροβάβελ, εἶχε ἤδη καταστραφεῖ ἐπὶ Τίτου.

⁵¹³ H. Busse, *Von Felsendom zum Templum Domini*, Das heilige Land im Mittelalter: Begegnungsraum zwischen Orient und Okzident (ἐκδ. Fischer κ.α.), Neustadt 1982, σσ. 19-31. Δεδομένου ὅμως ὅτι ὁ Θεοδώριχος ἦταν ὁ μόνος προσκυνητὴς τοῦ 12ου αἰ., ὁ ὁποῖος σημειώνει αὐτό, ἡ πληροφορία δὲν γίνεται ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὴν Schein, «Between Mount Moriah and the Holy Sepulchre: The Chaning traditions of the Temple Mount in the cental middle ages», *Traditio* 40 (1984) 178, ὑπόσημ. 11.

⁵¹⁴ Σημειωτέον ὅτι ὁ Ναὸς τοῦ Κυρίου ὑπῆρξε ἀρχικῶς ἔδρα ἐπισκοπῆς. Βλ. «The Treaty of Tell- 'Ajul-Jaffa (1229)», *Histoire de l'ile de Chypre* (ἐκδ. M.L. de Mas-Latrie), Paris 1855, τ. 3, σ. 628.

Αὐτὸ λοιπὸν εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀμοιβαία ἐπίδραση τῶν δύο ρόλων τοῦ ὄρους ὡς κυβερνητικῆς ἔδρας καὶ ὡς προσκυνηματικοῦ κέντρου. Αὐτὴ μάλιστα ἡ ἀλληλεπίδραση μεταξύ τῶν πολιτικῶν παραγόντων καὶ τῶν ἱερῶν παραδόσεων, μεταξύ τῆς κοσμικῆς καὶ τῆς πνευματικῆς σφαίρας, ἔχει σημασία, ἡ ὁποία ἐπεκτείνεται πέρα ἀπὸ τὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ, διότι συμβάλλει στὴν κατανόηση τῶν προβλημάτων, ποὺ συνδέονται μὲ τὴν ἐμφάνιση, τὴν πτώση καὶ τὴν ἐξαφάνιση τῶν ἱερῶν παραδόσεων κατὰ τὸν Μεσαίωνα ἐν γένει στὸ βασίλειο τῶν Σταυροφόρων.⁵¹⁵

Οἱ Σταυροφόροι εἶδαν γιὰ πρώτη φορὰ τὸν στόχο τῆς τρίχρονης διαδρομῆς τους τὴν Ἁγία Πόλη τῆς Ἱερουσαλὴμ ἀπὸ τὸν μικρὸ λόφο τοῦ προφήτη Σαμουήλ, τὸν ὁποῖο ὀνόμασαν Mons Gaudii ἢ Montjoie. Πίσω ἀπὸ τὴν γραμμὴ τῶν τειχῶν εἶδαν τρία μνημεῖα, τὴν ἀκρόπολη, τὴν ὁποία ὀνόμασαν Πύργο τοῦ Δαυΐδ καὶ τοὺς δύο θόλους τῶν τεμένων στὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ, τὸ al – Aqsa καὶ τὸν Θόλο τοῦ Βράχου.⁵¹⁶

Ἡ χρῆση τῶν δύο ὑπέροχων μουσουλμανικῶν ἱερῶν ὡς δημοσίων κτηρίων ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους ὀφειλόταν μᾶλλον σὲ ὑλικοὺς παρὰ σὲ θρησκευτικοὺς προβληματισμούς. Ἡ ἄλλοτε ἀνθοῦσα καὶ πολυπληθὴς μεγαλούπολη, μετὰ τὴν κατάληψή της, ποὺ προκάλεσε τὸν πλήρη ἀφανισμό τῶν μὴ χριστιανῶν κατοίκων της, κατάντησε πλέον μικρὴ πόλη, τῆς ὁποίας ὁ πληθυσμὸς δὲν ὑπερέβαινε πιθανῶς μερικὲς ἑκατοντάδες. Γιὰ λόγους ἀσφάλειας καὶ εὐκολίας ὁ πληθυσμὸς συγκεντρώθηκε στὸ βορειοδυτικὸ τεταρτημόριο τῆς πόλης, περὶ τὸν Πανάγιο Τάφο. Ἡ περιοχὴ μάλιστα αὐτὴ ἐπεκτάθηκε πρὸς τὰ δυτικά, ὥστε νὰ συμπεριλάβει καὶ τὴν περὶ τὸ πύργο περιοχὴ. Νοτιότερα περιελάμβανε ἐντὸς τῶν τειχῶν τὴν περιοχὴ τοῦ ὄρους Σιών καὶ ἀνατολικά τὴν περιοχὴ τοῦ Ναοῦ.

Ἡ κατάσταση αὐτὴ ἐπικράτησε, καθὼς φαίνεται, κατὰ τὰ πρῶτα εἴκοσι ἔτη τῆς διοίκησης τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους. Καὶ κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ἐμπόλεμης αὐτῆς περιόδου, ὅποτε τὸ οἰκονομικὰ ἐξαθλιωμένο βασίλειο ἔδινε ἀγῶνα γιὰ τὴν ἴδια του τὴν ὑπαρξή, ἡ ἀνοικοδόμησις εἶχε περιορισθεῖ σὲ ὀχυρωματικὰ ἔργα μὲ παράλληλη ἀνακαίνισις ἢ ἐπισκευὴ τῶν ὑπαρχόντων κτισμάτων.

Πολλὰ τεμένη καὶ ἀνάκτορα κατέστησαν ναοὶ καὶ κατοικίες τῶν κατακτητῶν.⁵¹⁷ Ἔτσι τὸ τέμενος τοῦ al – Aqsa μετατράπηκε σὲ ἀνάκτορο τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἱερουσαλὴμ. Αὐτὸ μάλιστα ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους ταυτίσθηκε μὲ τὴν βασιλεία τοῦ Σολομῶντος καὶ ἀναφερόταν ὡς Ναὸς τοῦ Σολομῶντος (Templum Solomonis) ἢ ἀνάκτορο τοῦ Σολομῶντος (Palatium Solomonis). Ὡς ἐκ τούτου ἦταν καὶ μεταφορικὰ καὶ συμβολικὰ κατάλληλο, ὥστε νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς κατοικία τῶν

⁵¹⁵ Ἔτσι π.χ. κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ 13ου αἰ. σὲ διαφόρους χώρους τῆς ἀρχῆς τοῦ βασιλείου τῶν Σταυροφόρων ἀποδόθηκαν νέες ἱερὲς παραδόσεις, ὅπως σημειώνεται σὲ γαλλικὸ κείμενο περὶ τὸ 1280 γνωστὸ ὡς «Pelrinages et Pardouns de Acre», *Itinéraires a Jerusalem et descriptions de la Terre Sainte* (ἔκδ. H.Micheiant - G. Raynaud), Paris 1882 (ἐφεξῆς *Itinéraires*), σ. 229.

⁵¹⁶ J. Prawer, *Histoire du royaume latin de Jerusalem*, Paris 1969, I σ. 222.

⁵¹⁷ J. Prawer, «The Settlement of the Latins in Jerusalem», *Speculum* 27 (1952) 490-497. B. Hamilton, «Rebuilding Sion: The Holy Places of Jerusalem in the Twelfth Century», *Studies in Church History* 14 (1977) 105-116.

σταυροφόρων ἡγεμόνων, οἱ ὅποιοι, ἀναγόμενοι στὸ παρελθόν, ἔβλεπαν τοὺς βασιλεῖς τοῦ Ἰσραὴλ ὡς προγόνους τους, καὶ γι' αὐτὸ ἐνίστε ἀποκαλοῦσαν τὸ βασίλειό τους *regnum David*.⁵¹⁸

Ἐπὶ τῶν τριῶν πρώτων σταυροφόρων ἡγεμόνων τῆς Ἱερουσαλὴμ, τοῦ Γοδεφρείδου τῆς Μπουγιὸν (1099-1100), τοῦ Βαλδουΐνου Α' (110-1118) καὶ τοῦ Βαλδουΐνου Β' (1118-1131) τὸ *al – Aqsa* ἦταν τὸ βασιλικὸ ἀνάκτορο καὶ τὸ κέντρο διοίκησης τοῦ βασιλείου, ὅπως συνέβαινε καὶ παντοῦ στὸν δυτικὸ χριστιανικὸ κόσμος. Ἐκεῖ πιθανότατα συγκαλοῦνταν τὸ ἀνώτατο δικαστήριον καὶ ἄλλες συνελεύσεις, ὅπως ἐκείνη, ποὺ ἀναφέρεται στὸ *Gesta Francorum*, ἡ ὁποία καθαίρεσε τὸν πατριάρχη Arnulf καὶ ἐξέλεξε τὸν Daimbert τῆς Πίζας.

Παρὰ ταῦτα τὸ ἀπομονωμένο, ἀλλὰ καταπληκτικὸ αὐτὸ τέμενος μειονεκτοῦσε, καὶ γι' αὐτὸ τὸ ἀνάκτορον ἐπὶ Βαλδουΐνου Β' μεταφέρθηκε σὲ ἄλλο κτήριο πλησίον τῆς ἀκροπόλεως. Ἡ μεταφορὰ αὐτὴ ἐγένετο χάριν τῇ βελτίωσιν τῶν οἰκονομικῶν τοῦ βασιλείου, ἡ ὁποία ἔδωσε τὴν δυνατότητα στὸν Βαλδουΐνον Β' νὰ ἀνεγείρῃ νέον ἀνάκτορον ἢ τουλάχιστον νὰ ἀνακαινίσῃ καὶ νὰ προσαρμόσῃ ὅ,τι ἦταν πιθανῶς ἢ ἄλλοτε κατοικία τοῦ πολιτικοῦ ἢ στρατιωτικοῦ διοικητῆ τῶν Φατιμιδῶν τῇ πόλει. Ἡ γειτονία τῆς ἀκρόπολης ἦταν γιὰ μίαν σχεδὸν χιλιετίαν ἡ παραδοσιακὴ κατοικία τῶν ἡγεμόνων τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ τὸ γεγονὸς αὐτὸ προφανῶς ἐπηρέασε τὴν ἀπόφασιν τοῦ σταυροφόρου ἡγεμόνα. Ἔτσι, ἐνῶ οἱ περιστάσεις, ἀλλὰ καὶ ἡ μεγαλοπρέπεια τοῦ χώρου τοῦ Ναοῦ, ὁδήγησαν τοὺς πρώτους ἡγεμόνες τῆς Ἱερουσαλὴμ νὰ ἐγκαταστήσουν τὴν κατοικίαν τους ἐκεῖ, ἀργότερα μεταφέρθηκαν στὸ παλαιὸ διοικητικὸ κέντρο τῆς πόλεως.⁵¹⁹

Ὁ Ναὸς τοῦ Κυρίου, ὅταν ἀκόμη ἦταν ἀνάκτορον βασιλικόν, ἐκπλήρωνε καὶ μίαν ἀκόμη λειτουργίαν. Τὸ 1119 ὁ Βαλδουΐνος Β' παραχώρησε τὸ νοτιότερον μέρος τοῦ σὲ μίαν μικρὴν κοινότητα ἱπποτῶν μὲ ἐπικεφαλὴν τὸν Οὐγὸ ντὲ Παῖν (Hugh of Payens). Ἐννέα ἔτη ἀργότερα, ὅταν ἡ κοινότητα αὐτὴ ἀναγνωρίσθηκε ὡς στρατιωτικὴ τάξις καὶ ὁ βασιλεὺς ἀπὸ τὸ *al–Aqsa* μετακόμισε τὴν νέα του κατοικία, τὸ κτήριο μεταβλήθηκε σὲ ἀρχιερεῖο μιᾶς διεθνοῦς στρατιωτικῆς τάξεως, ἡ ὁποία τιμοῦσε τὴν καταγωγὴν τῆς μὲ τὸν ἐπίσημον τίτλον *Pauperes commilitones Christi Templique Solomonici*,⁵²⁰ ἥτοι οἱ πτωχοὶ στρατιῶτες τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Ναοῦ τοῦ Σολομώντος.

⁵¹⁸ Alberti Aquensis, «*Historia Hierosolymitana*», *Recueil des Historiens des Croisades. Historiens Occidentaux* (ἐφεξῆς *RHC Hocc*), V 480, Johannis Wirzburgensis, «*Descriptio Terrae Sanctae*», *Descriptiones Terrae Sanctae* (ἐκδ. T. Tobler), Leipzig 1874, (ἐφεξῆς *Descriptiones*) 129. Bernard of Clairvaux, *Liber ad Milites Templi: De lande novae militiae*, S. Bernardi, Opera (ἐκδ. J. Leclercq and H.M. Rochais), Rome 1963, III 222-224.

⁵¹⁹ «*Gesta Francorum et atiorum Hierosolymitanorum*», *RHC HOcc*, III 519. Βλ. ἐπίσης M. de Vogue, *Les Eglises de la Terre Sainte*, Paris 1860 (ἀνατ. Jerusalem 1973), σ. 281 καὶ σήμ. 2. J. Prawer, *The Latin Kingdom of Jerusalem: European Colonialism in the Middle Ages*, London 1972, σσ. 110-111 καὶ σήμ. 2.

⁵²⁰ W. Turenensis, «*Historia rerum in portibus transmarinis gestarum*» 20.7 (*RHC HOcc*, I 520). M.L. Bulst-Thiele, *Sacrae domus militiae Templi Hierosolymitani magistri*, Gottingen 1974, 19-21.

Κατὰ τὸν Fulcher of Chartres, κάτοικο τῆς Ἱερουσαλὴμ μεταξύ τῶν ἐτῶν 1100 καὶ 1127, ὁ ὁποῖος διητέλεσε ἱερέας τοῦ Βαλδουΐνου Α΄ καὶ ἔγραψε τὴν ἱστορία τῆς Α΄ Σταυροφορίας καὶ τοῦ σταυροφορικοῦ βασιλείου τὸ ἔτος 1127, τὸ κτήριο, κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἦταν σὲ εὐρεία ἑκτασὴ ἐρειπωμένο. Κατὰ τὴν κατάκτηση μάλιστα λεηλατήθηκε καὶ ἡ οἰκονομικὴ δυσχέρεια τῶν πρώτων βασιλέων τῆς πόλης ὅχι μόνον δὲν ἐπέτρεψε τὴν ἀναστήλωσίν του, ἀλλὰ καὶ ἀνάγκασε τὸν Βαλδουΐνο Α΄ νὰ ἀφαιρέσει τὸν μὺλνυδο ἀπὸ τὸν θόλο καὶ νὰ προβεῖ στὴν πώλησίν του.⁵²¹

Ἀλλὰ ὁ αὐξανόμενος πλοῦτος τῶν νέων κυρίων τοῦ Ναοῦ ἐκείνου, τῶν Ναϊτῶν, ἔδωσε σὲ αὐτοὺς τὴν δυνατότητα νὰ προβοῦν στὴν ἀνακατασκευὴ του. Ὁ γερμανὸς προσκυνητὴς Θεοδώριχος, ὁ ὁποῖος ἔμεινε στὴν Ἱερουσαλὴμ κατὰ τὸ 1172, περιέγραψε τὰ μεγαλεῖα τοῦ χώρου. Οἱ Ναῖτες κάλυψαν ὁλόκληρὴ τὴν περιοχὴ τοῦ al – Aqsa, τὴν νότια περιοχὴ τοῦ ὅρους τοῦ Ναοῦ, μὲ νέα κτήρια. Στὴν δυτικὴ πλευρὰ ἔκτισαν νέο ἀββαεῖο καὶ νέα προαύλια, προθαλάμους καὶ βεστιάρια, δεξαμενὲς βρόχινου νεροῦ καὶ ἀποθήκες, βαλανεῖα καὶ σιταποθήκες. Ἀκόμη ἔθεσαν τὰ θεμέλια νέου ναοῦ, θαυμασίου μεγέθους καὶ δεξιοτεχνίας, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ὁλοκληρώθηκε ποτέ. Ἐπίσης οἱ ἱππότες τοῦ Ναοῦ ἐπισκεύασαν τὰ ὑπόγεια μέρη τοῦ al – Aqsa, τοὺς λεγόμενους «σταύλους τοῦ Σολομῶντος». Σύμφωνα μάλιστα μὲ αὐτόπτες μάρτυρες τοῦ 12ου αἰ. οἱ σταῦλοι αὐτοὶ μπορούσαν νὰ στεγάσουν ἀπὸ δύο ὡς δέκα χιλιάδες ἵππους μὲ τοῦ ἱπποκόμους τοὺς ἢ χίλιες πεντακόσιες καμήλες.⁵²²

Μετὰ τὴν κατάκτηση ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους ἄλλο ἓνα μουσουλμανικὸ κτήριο ἄρχισε νὰ διαδραματίζει σημαντικὸ ρόλο στὴν ζωὴ τῶν κυριάρχων τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ τοῦ βασιλείου, ὁ Θόλος τοῦ Βράχου. Οἱ Σταυροφόροι ταύτισαν αὐτὸ μὲ τὸν ἀρχαῖο βιβλικὸ Ναὸ ἢ τουλάχιστον μὲ τὴν θέση του καὶ τὸν ὀνόμασαν Templum Domini (= Ναὸ τοῦ Κυρίου). Κάποιοι μάλιστα πίστευαν ὅτι τὸ μουσουλμανικὸ κτήριο τοῦ 7ου αἰ. ἦταν ἡ ἐκκλησία, πού ἀνεγέρθηκε ἀπὸ τὴν αὐτοκράτειρα Ἑλένη καὶ τὸν υἱό της, τὸν Μ. Κωνσταντῖνο (ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸ ἢ ἀπὸ τὸν Ἡράκλειο) πρὸς τιμὴν τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παρθένου, τὴν ὁποία ἀργότερα οἱ μουσουλμάνοι μετέτρεψαν σὲ τέμενος. Ὁ Achard τῆς Arrouaise, προτοῦ γίνεи κύριος τοῦ Ναοῦ μεταξύ τῶν ἐτῶν 1118-1131, συγγραφέας ἑμμετρῆς ἱστορίας τοῦ Ναοῦ, ἀφιερωμένης στὸν Βαλδουΐνο, ἔγραψε: «Κάποιοι νομίζουν ὅτι αὐτὸς οἰκοδομήθηκε ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανό, τὸν αὐτοκράτορα τῶν Ρωμαίων, κάποιοι τὸν ἀποδίδουν στὴν Ἑλένη, μητέρα τοῦ Κωνσταντίνου, ἡ ὁποία ἀναζητοῦσε τὸν Τίμιο Σταυρὸ καὶ τὸ

⁵²¹ *Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolimitana*, (ἔκδ. H. Hagenmayer), Heidelberg 1913, σσ. 291-292 καὶ ὑποσημ. 30.

⁵²² Theodoricus, *Libellus de Locis Sanctis*, (ἔκδ. M.L.-W. Bulst), Heidelberg 1976, σσ. 22-23, 26-27. John of Wurzburg 129-130. *The Travels of Benjamin of Tubela* (ca. 1170), (ἔκδ. W.Adler), London 1907, σ. 36. M. de Vogue, *Les Eglises de la Terre Sainte*, Paris 1860 (ἀνατ. Jerusalem 1973), σσ.288-290. B.Mazar, *The Mountain of the Lord, The Claustrum Salomonis appears in a nuber twelfth - century Crusader maps of Jerusalem*, New York 1975, σσ. 274-275. Βλ. R. Rohricht, «Karten und Plane zur Palastinakunde aus dem 7. bis 16. Jahrhundert», *Zeitschrift des Deutschen Palastinaverains* (ἐφεξῆς ZDPV) 15 (1982), χάρτ. 1-5.

σημεῖο τοῦ Γολγοθᾶ καὶ ἀνοικοδόμησε τὸν Ναὸ στὴν σημερινή του μορφή, ἐνῶ κάποιοι ὑποστηρίζουν ὅτι ἀνεγέρθηκε ἀπὸ τὸν Ἡράκλειο, ὅταν ἐπανάφερε τὸν Σταυρό, ἀφοῦ κατανίκησε τὸν Χοσρόη. Ὅποιος καὶ ἂν ἀνήγειρε τὸν Ναὸ τοῦ Κυρίου, αὐτὸς θὰ παραμείνει, ὅπως ἔχει σήμερα».⁵²³

Ἀμέσως μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς Ἱερουσαλὴμ, ὁ μαγευτικὸς Θόλος τοῦ Βράχου μετατράπηκε σὲ «Ναὸ τοῦ Κυρίου», γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ κοινότητα αὐγουστίνων ἱερέων, τῆς ὁποίας ἡ ἵδρυση ἀποδίδεται στὸν Γοδεφρείδο τῆς Μπουγιόν. Οἱ ἱερεῖς, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ 12ου αἰ. ἔλαβαν σημαντικὲς δωρεὲς καὶ ἀπολαβὲς παντοῦ στὴν Ἑγγὺς Ἀνατολή καὶ στὴν Δυτικὴ Εὐρώπη, εἶχαν τὰ μοναστικά τους κτήρια πλησίον τῆς βόρειας περιμέτρου τοῦ Θόλου. Τὰ παλαιότερα μάλιστα στοιχεῖα παρουσίας ἱερέων ἐκεῖ ἀνάγονται στὸ ἔτος 1112.⁵²⁴

Πηγὴ τοῦ 13ου αἰ. ἀναφέρει ὅτι ὁ Ναὸς τοῦ Κυρίου ἢ κάποιο γειτονικὸ κτήριο ἦταν ἡ πρώτη κατοικία τοῦ πατριάρχη καὶ ἡ ἄλλοτε ἔδρα ἐπισκοπῆς, ὅπως ἦδη σημειώθηκε. Ἔτσι, ἀμέσως μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους, ὁ πατριάρχης διέμενε στὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ, ἐνῶ ἀργότερα μετακόμισε σὲ νέα κατοικία στὸ λεγόμενον Πατριαρχικὸ Τετράγωνο πλησίον τοῦ Παναγίου Τάφου.⁵²⁵

Παρὰ ταῦτα παλαιότερη καὶ ἴσως ἀξιοπιστότερη πηγὴ, ὁ Raymond τοῦ Aquilers (μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1099-1105) ἐντοπίζει τὴν πατριαρχικὴ κατοικία στὴν γειτονιὰ τοῦ Παναγίου Τάφου, καὶ πιθανότατα στὴν ἄλλοτε κατοικία τοῦ Ἑλλήνα πατριάρχη τῶν Ἱεροσολύμων.⁵²⁶

Ἄν μάλιστα ἐπιβεβαιώνεται ἡ ἔνδειξη, ὅτι γιὰ κάποιο διάστημα ὁ πατριάρχης ἐπέλεξε νὰ ζεῖ στὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ καὶ ὄχι στὴν κατοικία τῶν ἐλλήνων πατριαρχῶν, αὐτὸ ἴσως ἀποτελοῦσε σκόπιμη πολιτικὴ κίνηση τοῦ λατίνου πατριάρχη, ποὺ ὑποδήλωνε τὴν διεκδίκηση κάποιου εἶδους ἰσότητος μὲ τὴν ἐξουσία τοῦ βασιλιά.⁵²⁷

Οἱ λεγόμενοι Ναοὶ τοῦ Κυρίου δεινοπάθησαν κατὰ τὴν διάρκεια τῆς κατάκτησης καὶ οἱ θησαυροὶ τους λεηλατήθηκαν ἀπὸ τὸν Tancred. Κάποια στιγμή ἀργότερα ὁ Achars τῆς Arrouaise μὲ λύπη θὰ σημειώσει: «ἐνῶ οἱ ἄπιστοι κράτησαν τοὺς θησαυροὺς τοῦ Ναοῦ, ὅπως φαίνεται ἐντὸς τῶν κτηρίων, διότι τέτοιας

⁵²³ Achardus de Arroasia, «Tractatus super Templo Salomonis», *Corona, Festgabe Karl Strecker*, (ἔκδ. P. Lehman), *Schriften der Monumenta Germaniae Historia* 6, Leipzig 1941, σ. 329. Ο Achard σημειώνει ἀκόμη ὅτι γνώριζε κάποιους, οἱ ὁποῖοι κατεῖχαν συλημένους θησαυροὺς κατὰ τὴν περίοδο τῆς κατάκτησης. Αὐτὸ ἀνάγεται πιθανότερα στὴν περίοδο τοῦ Βαλδουΐνου Α΄ παρὰ ἐκείνη τοῦ διαδόχου τοῦ Βαλδουΐνου Β΄. Αὐτόθι, σσ. 307-320.

⁵²⁴ Βλ. H. E. Mayer, *Bistumer, Kloster und Stifte im Konigreich Jerusalem*, *Schriften der Monumenta Germaniae Historica* 26, Stuttgart 1977, σσ. 222-229. B. Hamilton, *The Latin Church in the Crusader States. The Secular Church*, London 1980, σσ. 96-97, 147.

⁵²⁵ Περὶ πατριαρχικοῦ τετραγώνου βλ. J. Prawer, «The Patriarch's Lordship in Jerusalem», στὸ ἔργο τοῦ ἴδιου, *Crusader Institutions*, Oxford 1980, 296-314.

⁵²⁶ *Le 'Liber' de Raymond d'Aquilers* (ἔκδ. J.H.-L.L. Hill), *Documents relatifs a l'histoire des Croisades* publiés par l'Academie des Inscriptions et Belles-Lettres 9, Paris 1969, σ. 153.

⁵²⁷ Περὶ τοῦ πρώτου πατριάρχη τῆς Ἱερουσαλὴμ βλ. J. Prawer, *The Patriarch's Lordship*, σσ. 298-299. B. Hamilton, *The Latin Church in the Crusader States. The Secular Church*, London 1980, σσ. 52-72.

σπουδαιότητας έργα δὲν θὰ εἶχαν ἐκτελεσθεῖ σὲ μωσαϊκὸ καὶ μάρμαρο ἐντὸς καὶ ἐκτὸς, ἂν δὲν εἶχαν οἰκονομικὴ εὐχέρεια οἱ χριστιανοί, οἱ ὅποιοι ἔπρεπε νὰ τὸν ἔχουν διακοσμήσει περισσότερο, λεηλάτησαν τοὺς θησαυροὺς του.»⁵²⁸

Ἀργότερα ὅμως, ἴσως ἐξαιτίας τῶν διαμαρτυριῶν τοῦ Archardo ὁ Ναὸς τοῦ Κυρίου χρηματοδοτήθηκε γενναιόδωρα ἀπὸ τοὺς βασιλεῖς τῆς Ἱερουσαλήμ⁵²⁹ καὶ ἤδη ἀπὸ τὸ 1115 εἶχε ἀρχίσει ἡ ἀναστήλωσή του.⁵³⁰

Κατὰ τὴν ἐπόμενη ἐικοσαετία τὸ μνημεῖο εἶχε ἐν μέρει ἀνοικοδομηθεῖ, ὥστε νὰ προσαρμοσθεῖ στὴν νέα του λειτουργία. Ὁ ἱερὸς βράχος, θεωρούμενος ὡς Ἅγιο τῶν Ἀγίων, καλύφθηκε μὲ μαρμάρινη θήκη καὶ μετατράπηκε σὲ Ἁγία Τράπεζα διακοσμημένη μὲ σταυρό. Πέριξ αὐτῆς τοποθετήθηκε ὀκταγωνικὸ μεταλλικὸ κιγκλίδωμα, ὥστε νὰ εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀγγίσει κάποιος τὸν Ἱερὸ Βράχο ἢ ἔστω νὰ εἶναι ὁρατός, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν βόρεια πλευρά του. Αὐτὸ ἀπέβλεπε στὸ νὰ ἀποτρέψει τὴν συνήθη πρακτικὴ των ἱερέων νὰ ἀποσποῦν τεμάχια καὶ νὰ πωλοῦν αὐτὰ ὡς ἱερὰ φυλακτά. Ἔτσι ἀκόμη καὶ τὸ 1117 ὁ λόρδος Arnold τοῦ Guines ἔλαβε ἓνα τέτοιο τεμάχιο ὡς ἐνθύμιό του προσκυνήματος ἀπὸ τὸ βράχο, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἱστάμενος ὁ Ἰησοῦς ἀνέβηκε στὸν οὐρανό. Κατὰ τὴν διάρκεια τῶν ἐργασιῶν γιὰ τὴν ἀναστήλωση οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ κτηρίου σοβατίσθηκαν καὶ ἐπικαλύφθηκαν μὲ τοιχογραφίες καὶ ἐπιγραφές, πὺ ἀναπαριστάνουν τὴν ἱστορία τοῦ Ναοῦ. Εἰσερχόμενοι στὸν Ναὸ ὁ Ἰωάννης τοῦ Wurzburg (1165) καὶ ὁ Θεοδώριχος (1172) ἀντίκρισαν τοιχογραφία τοῦ Χριστοῦ, πὺ ἔφερε τὴν ἐπιγραφή: «Haec domus mea domus orationis vocabitur» (= ὁ Οἶκος μου οὗτος Οἶκος προσευχῆς κληθήσεται),⁵³¹ τοιχογραφία τοῦ ἀγγέλου τοῦ ἀπευθυνομένου πρὸς τὸν Ζαχαρία καὶ λέγοντας «Ne timeas Zacharia, exaudita est oratio tua» (=Μὴ φοβοῦ, Ζαχαρία, εἰσηκούσθη ἡ δέησίς σου)⁵³² καὶ ἐπίσης τοιχογραφίες τοῦ Δαυΐδ, τοῦ Σολομῶντος, καθὼς καὶ τοῦ Ἰακώβ καὶ τοῦ Συμεὼν νὰ μεταφέρουν τὸν Χριστό. Ἡ ἀναστήλωση τῶν κτηρίων ὀλοκληρώθηκε μὲ τὴν τοποθέτηση χρυσοῦ σταυροῦ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ Θόλου. Ὁ νέος ναὸς καθιερώθηκε τὴν 9η Ἀπριλίου 1141 παρόντων

⁵²⁸ Acardus de Arroasia 329. Fulcher of Chartes 301-303. *Cartulaire de l'église du St. Sepulchre de Jersaem* (ἔκδ. E. de Poziere), Paris 1849, ὑπόσημ. 4. H. E. Mayer, *Bistumer, Kloster und Stifte im Konigreich Jerusalem, Schriften der Monumenta Germaniae Historica* 26, Stuttgart 1977, σσ. 222-229. Γιὰ τὴν λεηλασία τοῦ Ναοῦ τοῦ Κυρίου βλ. Albert of Aix 479. Ralf of Caen, «Gesta Tancredi in Expedition Hierosolymina (1096-1106)», *RHC HOcc*, III 695-696.

⁵²⁹ *Regesta Hierosolymitani* (ἔκδ. R. Rohricht), Innsbruck 1893-1904, ὑπόσημ. 422a. Mayer 172, 181-196, 222-229. A. Linder, «An Unpublished Charter of Geoffrey, Abbot of the Temple in Jerusalem», ἐν *Outremer: Studies in the History of the Crusading Kingdom of Jerusalem* (ἔκδ. B.Z. Kedar κ.α.), Jerusalem 1982, σσ. 119-129.

⁵³⁰ William of Tyre 8.3 (*RHC HOcc*, I 326-327). M. de Vogue, *Les Eglises de la Terre Sainte*, Paris 1860 (ἀνατ. Jerusalem 1973) 28.

⁵³¹ *Ἦσ.* 56:7. *Ματθ.* 21:13.

⁵³² *Λουκ.* 1:13.

τοῦ παπικοῦ λεγάτου Alberic τῆς Ostia, τοῦ πατριάρχῃ τῆς Ἱερουσαλήμ, καθὼς καὶ ἐπισκόπων καὶ κροίσων ἀπὸ τὸ βασίλειο καὶ ὁλόκληρη τὴν χριστιανικὴ Δύση.⁵³³

Ἡ μεταμόρφωση τοῦ πνευματικοῦ καθεστῶτος τοῦ ὅρους τοῦ Ναοῦ συντελέσθηκε σχεδὸν ἀμέσως μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς Ἱερουσαλήμ. Πρώιμα στοιχεῖα τῆς προσφάτως δημιουργηθείσας κατάστασης ἀπαντοῦν σὲ περιστατικό, τὸ ὁποῖο συνδέεται μὲ μία ἰδιαίτερη γιὰ τὴν Ἱερουσαλήμ τελετὴ, καὶ ἀσφαλῶς τὴν γνωστότερη, ἐκείνη τῆς ἱερῆς φλόγας κατὰ τὸ Μ. Σάββατο. Τὸ γεγονὸς συνέβη τὸ 1101 καὶ καταγράφεται ἤδη στὴν ἔκδοση τῆς *Historia Hierosolymitana*, ἔργου τοῦ Fulcher τοῦ Chartres, ποὺ χρονολογεῖται πρὸ τοῦ 1109, καὶ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Bartolf τῆς Nangis.⁵³⁴

Κατὰ τὴν διάρκεια τῆς τελετῆς, «ὅταν ὁλόκληρος ὁ ναὸς ἦταν γεμάτος ἀπὸ ἀμέτρητο πλῆθος, ποὺ ἀνέμενε τὴν ἱεροπραξία τῆς θείας χάριτος», ἡ φλόγα δὲν ἐμφανίσθηκε παρὰ τὶς παρατεταμένες προσευχὲς καὶ δεήσεις. Ἐνωρὶς τὴν πρωία τοῦ Πάσχα, ὅταν πρὸς ἀπογοήτευση καὶ ἀνησυχία «ὅλων ἐκείνων, ποὺ ἀνέμεναν τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ συγκεντρωμένοι στὸν Ναὸ», τὸ φῶς δὲν εἶχε ἀκόμη ἐμφανισθεῖ καὶ ὁ πατριάρχης Daimbert διέταξε μία πομπή καὶ «ὁ κλῆρος τῶν Λατίνων μὲ τὸν βασιλιά, τὴν ἀκολουθίαν του καὶ τὴν κοσμοσυρροή κατευθύνθηκαν ἀνυπόδητοι ἐν πομπῇ πρὸς τὸν Ναὸ τοῦ Κυρίου, ὅπου ὁ Θεὸς εἶχε ὑποσχεθεῖ στὸν Σολομώντα ὅτι θὰ ἀκούει τὶς προσευχὲς του.⁵³⁵ Ἐκεῖ προσευχήθηκαν στὸν Παντοδύναμο νὰ στείλει τὸ Ἅγιο Φῶς». Καθὼς οἱ Λατίνοι ἐπέστρεφαν, ὁ πατριάρχης ἐνημερώθηκε ὅτι τὸ μετὰ πόθου ἀναμενόμενο φῶς εἶχε τελικὰ ἐμφανισθεῖ σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ καντήλια τοῦ Παναγίου Τάφου. «Μετὰ τὴν Θεία Λειτουργία, στὴν ὁποία βοήθησε καὶ ὁ βασιλιάς, φορώντας κατὰ τὸ ἔθιμο τὸ στέμμα στὴν κεφαλὴ του, ὁ Βαλδουῖνος Α΄ παρέθεσε μεγάλο γεῦμα στὸ ἀνάκτορό του, στὸν Ναὸ τοῦ Κυρίου. Καί, ἐνῶ τὸ γεῦμα ἦταν σὲ ἐξέλιξη, ἀνακοινώθηκε ὅτι τὸ Ἱερὸ Φῶς ἐμφανίσθηκε καὶ πάλι σὲ δύο ἀπὸ τὰ καντήλια τὰ ἀναρτημένα στὸν Πανάγιο Τάφο, καὶ τότε ὁ βασιλιάς μὲ τοὺς προσκεκλημένους του ἔσπευσε στὸν Ναὸ ἐκεῖνο, γιὰ νὰ παρακολουθήσουν τὸ νέο θέαμα».⁵³⁶

⁵³³ John of Wurzburg 119-129. Theodoric 22-24. William of Tyre 15, 18, *RHC HOcc* I 687. M. de Vogue, Achard d' Arrouaise, *Poeme sur le Templum Domini*, *Archives de l' Orient Latin* I (1881) 564. M. de Vogue, *Les Eglises de la Terre Sainte*, Paris 1860 (ἀνατ. Jerusalem 1973), σσ. 282-288. H. Mayer, Bistumer, *Kloster und Stifte im Konigreich Jerusalem*, *Schriften der Monumenta Germaniae Historica* 26, Stuttgart 1977, σσ. 223-224. H. Adolf, «Cristendom and Istam in the Middle Ages», *Speculum* 32 (1957) 111. Γιὰ τὴν ἡμέρα τῆς τελετῆς τῶν ἐγκαινίων βλ. B. Hamilton, *The Latin Church*, Appendix 371-372.

⁵³⁴ S. Schein, «Between Mount Moriah and the Holy Sepulchre: The Chaning traditions of the Temple Mount in the cental middle ages», *Traditio* 40 (1984) 183.

⁵³⁵ *A' Βασ.* (= *A' Σαμ.*) 8:29. *B' Χρον.* (= *B' Παραλ.*) 6:25-40.

⁵³⁶ *RHC HOcc* II 386-387. Βλ. Ἐπίσης *Palestine Pilgrims Texts Society* (ἐφεξῆς *PPTS*) 4, Appendix V 106-108. B. McGinn, «Iter Sancti Sepulchri: The Piety of the First Crusaders», *Essays in Medieval Civilization*. The Walter Prescott Webb Memorial Lectures 12, Austin - London 1978, σσ. 33-71, κυρίως 33-38.

Ὅπως ἀποκαλύπτει τὸ περιστατικὸ τῆς Ἀγίας Φλόγας τοῦ ἔτους 1101, τὰ δύο κτίσματα τοῦ ὄρους τοῦ Ναοῦ, ἥδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ βασιλείου, διαδραμάτιζαν ἓνα τελετουργικὸ ρόλο στὴν θρησκευτικὴ καὶ στὴν δημόσια ζωὴ του. Ἡ σημαντικότερη ὁμως ἐκδήλωση στὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ ἦταν ἡ τελετὴ τῆς στέψης. Ἡ ἴδια ἡ στέψη γινόταν καὶ στὸν Πανάγιο Τάφο. Ἀκολούθως ἡ πομπὴ προχωροῦσε στὸν Ναὸ τοῦ Κυρίου, ὅπου ὁ βασιλιάς τοποθετοῦσε στὴν Ἀγία Τράπεζα τὸ στέμμα, τὸ ὁποῖο προηγουμένως εἶχε ἀποτεθεῖ στὴν κεφαλὴ του, τιμώντας ἔτσι συμβολικὰ τὴν βρεφικὴ ἐμφάνιση τοῦ Ἰησοῦ στὸν Συμεών.⁵³⁷ Ἀπὸ τὸν Ναὸ τοῦ Κυρίου ἡ πομπὴ διέσχισε τὴν πλατεία πρὸς τὸν χῶρο τοῦ ἄλλοτε Ναοῦ τοῦ Σολομῶντος, ὅπου παρετίθετο γεῦμα ἀπὸ τοὺς πολιτικούς ἄρχοντες τῆς Ἱερουσαλήμ.⁵³⁸

Οἱ μεγάλες ἡμέρες τῆς Ἱεροσολυμιτικῆς Ἐκκλησίας ἐορτάζονταν, ὅπως οἱ τελετὲς τῆς στέψεως μὲ τὶς ἱερὲς πομπὲς στοὺς διαφόρους ναοὺς τῆς πόλης. Μεταξὺ αὐτῶν τῶν ναῶν τὸ ἱερὸ ὄρος Μωρία κατεῖχε ἐξίσου σημαντικὴ θέση μὲ τὸν Πανάγιο Τάφο. Αὐτὸ καταφαίνεται ἀπὸ τὸ τελετουργικὸ μιᾶς ἀπὸ τὶς μεγάλες ἐορτές, ποὺ τελοῦνταν στὰ Ἱεροσόλυμα κατὰ τὴν 15ῃ Ἰουλίου πρὸς τιμὴν δύο σημαντικῶν γεγονότων γιὰ τὴν ἱστορία τῆς πόλεως, τῆς κατακτῆσεώς της κατὰ τὴν Α΄ Σταυροφορία (1099) καὶ τοῦ καθαγιασμοῦ τοῦ σταυροφορικοῦ Ναοῦ τοῦ Παναγίου Τάφου (1149). Τὴν καθορισμένη ἡμέρα ὁ πατριάρχης ἡγεῖτο τῆς ἱερᾶς πομπῆς ἀπὸ τὸν Πανάγιο Τάφο στὸν Ναὸ τοῦ Κυρίου. Ἐκεῖ, στὴν νότια εἴσοδο ἀνεπέμποντο προσευχὲς καὶ ἀκολούθως ἡ πομπὴ διέσχισε τὸν ὑπαίθριον χῶρο ἔξω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος, ποὺ ἦταν τὸ τεῖχος τόσο τοῦ ἀνοικτοῦ ὑπαιθρίου χώρου, ὅσο καὶ τῆς πόλης, πρὸς τὸ νεκροταφεῖο τῶν Σταυροφόρων, οἱ ὁποῖοι εἶχαν φονευθεῖ κατὰ τὴν κατάκτηση τῆς πόλης.⁵³⁹

Μεταξὺ τῶν μεγάλων ἐορτῶν τῆς Χριστιανοσύνης, οἱ ὁποῖες κατὰ τὴν περίοδο τῶν Σταυροφόρων στὰ Ἱεροσόλυμα συνδέθηκαν μὲ τὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ, συγκαταλέγονται ἡ Κυριακὴ τῶν Βαΐων, ἡ Ὑπαπαντὴ καὶ ἡ Ὑψώση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ. Ἡ λιτανεὶα κατὰ τὴν Κυριακὴ τῶν Βαΐων, ποὺ μαρτυρεῖται στὰ Ἱεροσόλυμα ἥδη ἀπὸ τὸν 4ο αἰ., γινόταν μὲ ἰδιαίτερη ἐπισημότητα κατὰ τὴν περίοδο αὐτή. Πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου λατίνοι ἱερεῖς τῆς πόλης κατευθύνονταν ἐν πομπῇ ἀπὸ τὸν Πανάγιο Τάφο πρὸς τὴν Βηθανία κρατώντας τὸν Τίμιον Σταυρό. Στὸ μεταξὺ ἄλλη λιτανεὶα ξεκινοῦσε ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Ναοῦ τοῦ Κυρίου μὲ κατεύθυνση τὴν κοιλάδα τοῦ Ἰωσαφάτ, ὅπου συναντοῦσε τὴν ἄλλη λιτανεὶα, ποὺ

⁵³⁷ Λουκ. 2:22-39.

⁵³⁸ «Livre de Jean d' Ibelim», *RHC Lois* 31. J.Prawer, «The Latin Kingdom, Jerusalem in the Cristian and Jewish Prespectives of the Early Middle Ages», *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull' alto medioevo*, XXVI. *Gli Ebrei nell' alto medioevo* (Spoleto 1980) 111-115.

⁵³⁹ C. Kohler, «Un rituel et un breviaire du Saint-Sepulchre de Jerusalem (XII-XIII siecle)», *Melanges pour server a l' histoire de l' Orient latin et des croisades*, Paris 1906, II 330-340. John of Wurzburg 190-191. J. Prawer, «The Latin Kingdom, Jerusalem in the Cristian and Jewish Prespectives of the Early Middle Ages», *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull' alto medioevo*, XXVI. *Gli Ebrei nell' alto medioevo* (Spoleto 1980) 185.

έρχόταν από την Βηθανία. Ἐνιαία πλέον ἡ λιτανεία ἀνέβαινε στο ὄρος καὶ εἰσερχόταν στὴν περιοχή τοῦ Ναοῦ διὰ τῆς Χρυσῆς Πύλης. Ἀφοῦ διέγραφε κύκλο περίξ του χώρου, ὅπου ἄλλοτε ὑψωνόταν ὁ Ναὸς τοῦ Σολομῶντος, κατακλειόταν μὲ προσευχὲς στὸν περίβολο τοῦ Ναοῦ τοῦ Κυρίου.

Κατὰ τὴν ἐορτὴν τῆς Ὑπαπαντῆς τοῦ Κυρίου (2 Φεβρουαρίου) γινόταν λιτανεία, ἡ ὁποία ἐκκινοῦσε ἀπὸ τὸν Πανάγιο Τάφο μὲ κατεύθυνση τὸν Ναὸ τοῦ Κυρίου καί, ἀφοῦ διέγραφε κύκλο περίξ του Ναοῦ, κατέληγε πλησίον τῆς νότιας πύλης, ὅπου ὁ πατριάρχης ἐκφωνοῦσε κήρυγμα. Κατὰ τὴν ἐορτὴν τῆς Ὑψώσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, ἡ Χρυσὴ Πύλη, ποὺ καθ' ὅλο το ἔτος παρέμενε κλειστή, ἦταν, ὅπως καὶ τὴν Κυριακὴ τῶν Βαΐων, ἀνοικτὴ, ἐπιτρέποντας ἔτσι καὶ τὴν εἴσοδο τοῦ κόσμου καὶ τὴν συμμετοχὴ του στὴν λιτανεία. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο προφανῶς ἐτιμᾶτο *in situ* καὶ ἡ ἐπέτειος τῆς εἰσόδου τοῦ αὐτοκράτορα Ἡρακλείου ἀπὸ τὴν Πύλη αὐτὴ μὲ τὸν Τίμιον Σταυρό, τὸν ὁποῖο εἶχε ἀνακτήσει ἀπὸ τοὺς Πέρσες.⁵⁴⁰

Ἐχει πάντως ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον καὶ προκαλεῖ ἰδιαίτερη ἐντύπωση τὸ γεγονός, ὅτι οἱ λιτανεῖες αὐτὲς στὰ Ἱεροσόλυμα κατευθύνονταν ἀπὸ τὸ Ναὸ τοῦ Παναγίου Τάφου στο ὄρος τοῦ Ναοῦ. Αὐτὸ μάλιστα ἦταν καθιερωμένο καὶ στο *ordo peregrinationis* (=τάξις τῆς ἱερῆς ἀποδημίας) τῆς Ἱερουσαλήμ, ἀφοῦ οἱ χιλιάδες τῶν προσκυνητῶν, ποὺ κατ' ἔτος ἐπισκέπτονταν τὰ ἱερὰ προσκυνήματα, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀναχώρησιν ἀπὸ τὸν Πανάγιο Τάφο, κατευθύνονταν πρὸς τὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ. Ἡ ἀλληλουχία τῶν λιτανειῶν καὶ προσκυνημάτων ἀναπτύχθηκε στὴν διάρκεια τῶν δύο πρώτων δεκαετιῶν τῆς κυριαρχίας τῶν Σταυροφόρων στὰ Ἱεροσόλυμα, ὅπου το ὄρος τοῦ Ναοῦ ἐξακολουθοῦσε νὰ λειτουργεῖ ὡς διοικητικὸ κέντρο τῆς πρωτεύουσας καὶ τοῦ βασιλείου.⁵⁴¹

Μὲ τὴν διαρκῶς αὐξανόμενη σπουδαιότητα, ποὺ ἀπέκτησε ὁ Ναὸς τοῦ Κυρίου στὴν θρησκευτικὴ ζωὴ τοῦ βασιλείου τῶν Σταυροφόρων μὲ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ προαυλίου, μὲ τὴν ἐπισκευὴ καὶ τὴν διακόσμησίν του, ἀρχαῖες παραδόσεις συνδεδεμένες μὲ τὸν Ναό, οἱ ὁποῖες κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους εἶχαν ἀποσυνδεθεῖ ἀπὸ τὸν Πανάγιο Τάφο καὶ τὸν Γολγοθὰ, ἀποκαταστάθηκαν πλέον στὴν ἀρχικὴ τους θέσιν. Τὸ ὄρος Μωρία ὑψώθηκε καὶ πάλι ὡς τὸ ἱερό των ἱερῶν ἰδίῳ δικαιώματι. Καὶ αὐτὸ διαφαίνεται τόσο στὰ Χρονικά, ὅσο καὶ στὰ *Itineraria*. Ὁ Ραϊμόνδος τοῦ Σαιν-Ζίλ (Provençal Raymond of Aquilers), ὁ ὁποῖος μετεἶχε στὴν Α' Σταυροφορία, στὸν κατάλογό του, ποὺ καταγράφει τοὺς ναοὺς τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ

⁵⁴⁰ C. Kohler, «Un rituel et un breviaire du Saint-Sepulchre de Jerusalem (XII-XIII siecle)», *Melanges pour servir a l'histoire de l'Orient latin et des croisades*, Paris 1906, σσ. 312-313, 315-317, 328. John of Wurzburg 128-129, 190-191. Ἡ λιτανεία τῆς Κυριακῆς τῶν Βαΐων ἐξακολούθησε νὰ γίνεται στὴν Ἱερουσαλήμ καὶ μετὰ τὸ τέλος τῆς κυριαρχίας τῶν Σταυροφόρων, ἀλλὰ μὲ ἀλλαγὴ τῆς ἀκολουθούμενης πορείας. Niccolo da Poggibonsi, *Libro d' Oltra mare (1346-1350)* (ἐκδ. P. B. Bagatti), Jerusalem 1945, σ. 29. F. Faber, «Evagatorium (1480-1483)», *PPTS* 7/8, 460-461.

⁵⁴¹ Περὶ τῆς τάξεως τῆς ἱερῆς ἀποδημίας βλ. «De situ Urbis Jerusalem», M. de Vogue, *Les Eglises de la Terre Sainte*, Paris 1860 (ἀνατ. Jerusalem 1973), σσ. 412-413.

χρονολογείται μεταξύ των ετών 1099-1105, δὲν ἀναφέρει τὸν Ναὸ τοῦ Κυρίου,⁵⁴² ἐνῶ ὁ σύγχρονός του ἀνώνυμος συγγραφέας τοῦ ἔργου *Gesta Francorum* ἀναφέρεται στὸ ὅρος τοῦ Ναοῦ ὡς πρὸς τὸ μέρος τοῦ Ναοῦ τοῦ Σολομῶντος καὶ τῆς Παρουσίας τοῦ Χριστοῦ.⁵⁴³ Οἱ χρονικογράφοι ὁμως, οἱ ὁποῖοι ἔγραψαν κάποια ἔτη ἀργότερα, ἀποτύπωσαν τὴν ἀλλαγὴ, ποὺ συντελέσθηκε στὴν περιοχὴ. Κατὰ τὴν ἄποψή τους, ἀπὸ ὁμιλία τοῦ πάπα Οὐρβανοῦ Β΄ στὴν Κλερμόν φαίνεται ὅτι ἓνας ἀπὸ τοὺς στόχους τῶν Σταυροφόρων ἦταν ἡ ἀνάκαμψη τοῦ Ναοῦ τοῦ Θεοῦ μαζὶ μὲ ἐκεῖνη τοῦ Παναγίου Τάφου. Ἔτσι ὁ Balderic, ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Dol, ὁ ὁποῖος ὁλοκλήρωσε τὴν *Historia Jerosolimitana* (περὶ τὸ 1108), ἀναφέρει τὸν Ναὸ τοῦ Σολομῶντος (ἐννοώντας τὸν Ναὸ τοῦ Κυρίου ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Σταυροφόρων) ὡς «ναὸς, ἐντὸς τοῦ ὁποῖου, κατὰ τὶς παραμονὲς τῆς πρώτης Σταυροφορίας, τὰ βαρβαρικὰ φύλα λάτρευαν τὰ εἰδῶλα τῶν θεῶν τους, τὰ ὁποῖα εἶχαν τοποθετήσει ἐκεῖ παράνομα».⁵⁴⁴ Ἐπίσης ὁ Ekkehard τοῦ Aura περὶ τὸ 1101, καταθέτοντας τὴν δική του ἐκδοχὴ περὶ τῆς ὁμιλίας τοῦ Οὐρβανοῦ Β΄, σημειώνει ὅτι ὁ «περίφημος Ναὸς τοῦ Κυρίου», ποὺ εἶχε βεβηλωθεῖ ἀπὸ τοὺς Σαρακηνούς,⁵⁴⁵ ἦταν χριστιανικὸ ἱερό.

Κατὰ τὰ ἔτη 1102-1103 ὁ ἀγγλοσάξων μοναχὸς Saewulf συσχέτισε πλῆθος παραδόσεων ἀπὸ τὴν Π. καὶ τὴν Κ. Διαθήκη μὲ τὸν Ναὸ τοῦ Κυρίου. Καὶ ἀποδέχθηκε τὶς ἤδη ὑπάρχουσες αὐτὲς παραδόσεις, ἀφοῦ ὡς μὴ εἰδικὸς δὲν διέθετε ἐπαρκῆ μόρφωση, ὥστε νὰ τὶς ἐπινοήσῃ. Ρητῶς μάλιστα μνημονεύει τὴν παράδοση, ὅτι ἐπὶ τοῦ Κρανίου ὄρους ὁ πατριάρχης Ἀβραὰμ κατ' ἐντολὴ τοῦ Θεοῦ ἵδρυσε θυσιαστήριον καὶ θέλησε νὰ θυσιάσῃ ἐπ' αὐτοῦ τὸν υἱό του. Τὰ γεγονότα, ποὺ συσχέτισε μὲ τὸν Ναὸ, ἦταν ἤδη μέρος μιᾶς παράδοσης, τὴν ὁποία συνέδεαν μὲ τὸν Ναὸ τοῦ Κυρίου. Ἐδῶ τοποθέτησε τὴν ἀρχαία Βαιθήλ, τὸν οἶκο τοῦ Θεοῦ, ἐδῶ θεώρησε ὅτι ὁ Ἰακώβ ἀναπαύθηκε καὶ εἶδε τὴν κλίμακα στὸ ὄνειρό του.⁵⁴⁶ Ἐδῶ κατόπιν θείας ἐμπνεύσεως ὁ Σολομὼν ἔκτισε τὸν ναὸ του, στοῦ ὁποῖου τὸ κέντρο ἦταν ἓνας λίθος, τὰ Ἅγια των Ἀγίων. Ἐδῶ ὁ Σολομὼν τοποθέτησε τὴν κιβωτὸ τῆς Διαθήκης μὲ τὸ μάννα καὶ τὴν ράβδο τοῦ Ἀαρών, ποὺ ἀνθῆσε, βλάστησε καὶ ἔκανε ἀμύγδαλα. Ἐδῶ ἐπίσης ὁ Σολομὼν τοποθέτησε τὶς δύο πλάκες τοῦ Νόμου. Ἐδῶ ὁ Χριστός, κατάκοπος ἀπὸ τὶς διενέξεις του μὲ τοὺς Ἰουδαίους, συνήθιζε νὰ ἀναπαύεται. Ἐδῶ ἦταν ὁ τόπος ὁμολογίας, ὅπου οἱ μαθητὲς δίδασκαν ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἦταν ὁ Μεσσίας.⁵⁴⁷ Ἐκεῖ ὁ ἀρχάγγελος Γαβριὴλ ἐμφανίσθηκε στὸν ἱερέα Ζαχαρίαν⁵⁴⁸ καὶ ἐκεῖ, πρὸ τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ θυσιαστηρίου, ὁ ἴδιος ὁ Ζαχαρίας, υἱὸς τοῦ Βαραχία,

⁵⁴² *Le 'Liber' de Raymond d' Aguilers*, σσ.150-151.

⁵⁴³ *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum* (ἔκδ. R. Hill), London 1962, σ. 99.

⁵⁴⁴ «Baldrici Dolensis Historia Jerusalem», *RHC HOcc* 4.11.

⁵⁴⁵ «Ekkehard Abbatis Uraugiensis Hierosolymata», *RHC HOcc* 5,14.

⁵⁴⁶ *Γεν.* 28:10-22.

⁵⁴⁷ *Πράξ.* 3:11-16. 5: 2-32.

⁵⁴⁸ *Λουκ.* 1:13.

σφαγιασθηκε. Ἐκεῖ ὁ μικρὸς Χριστὸς περιτμήθηκε τὴν ὄγδοη ἡμέρα καὶ ὀνομάσθηκε Ἰησοῦς, δηλαδὴ Σωτήρας. Ἐκεῖ κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς Ὑπαπαντῆς ὁ δίκαιος Συμεὼν δέχθηκε στὶς ἀγκάλες τοῦ τὸν Ἰησοῦ.⁵⁴⁹ Ἐκεῖ ὁ Ἰησοῦς δωδεκαετῆς βρέθηκε καθήμενος ἀνάμεσα στοὺς νομοδιδασκάλους.⁵⁵⁰ Ἀπὸ ἐκεῖ ἀργότερα ἐκδίωξε ὅλους τοὺς ἐμπόρους ἀπὸ τὸ Ναό.⁵⁵¹ Ἐκεῖ εἶπε στοὺς Ἰουδαίους «κατεδαφίστε αὐτὸ τὸν Ναὸ καὶ ἐγὼ σὲ τρεῖς ἡμέρες θὰ τὸν ἀνοικοδομήσω».⁵⁵² Ἐκεῖ ὁδήγησαν ἐνώπιόν του τὴν γυναῖκα, ποὺ εἶχαν συλλάβει νὰ διαπράττει μοιχεία,⁵⁵³ καὶ ἐκεῖ εἶναι ἀκόμη ὁρατὰ ἐπάνω στὸν λίθο τὰ ἴχνη ἀπὸ τὰ πέλματα τοῦ Κυρίου, ὅταν κρύφθηκε καὶ ἔφυγε ἀπὸ τὸ Ναό, γιὰ νὰ ἀποφύγει τὸν λιθοβολισμό ἀπὸ τοὺς Ἰουδαίους.⁵⁵⁴

Ἄλλος προσκυνητὴς, ὁ ὁποῖος ἐπισκέφθηκε τὰ Ἱεροσόλυμα λίγο μετὰ τὸν Saewulf (1106), ἦταν ὁ Ρῶσος μοναχὸς Δανιήλ, ὁ ὁποῖος βρῆκε καὶ ἄλλες παλαιοδιαθηκικὲς παραδόσεις σχετιζόμενες μὲ τὸν ἱερὸ λίθο. Ἐδῶ, «ἐπάνω στὸν ἴδιο λίθο» σημειώνει ὁ Δανιήλ, «ὁ προφητὰναξ Δαυὶδ εἶδε ἕναν ἄγγελο νὰ στέκεται μὲ ἀνεσπασμένο τὸ σπαθί του, θανατώνοντας τὸν λαὸ τοῦ Ἰσραὴλ καί, ἀφοῦ εἰσῆλθε στὸ σπήλαιο αὐτό, ἔκλαψε καὶ προσευχήθηκε στὸν Θεό, λέγοντας: Ἰδοὺ ἐγὼ εἰμί, ἡδίκησα καὶ ἐγὼ εἰμί ὁ ποιμὴν, ἐκακοποίησα, καὶ οὗτοι τὰ πρόβατα τί ἐποίησαν;».⁵⁵⁵

Ἐπίσης ὁ Δανιήλ ἐπισημαίνει ὅτι γιὰ τοὺς εἰσερχομένους στὴν πόλη διὰ τῆς πύλης τοῦ Δαυὶδ⁵⁵⁶ «ὕπῃρχε δρόμος, ὁ ὁποῖος πρὸς τὰ δεξιὰ ὁδηγεῖ στὸ Ἅγιό τῶν Ἀγίων καὶ πρὸς τὰ ἀριστερὰ στὸν Ναὸ τῆς Ἀναστάσεως καὶ τοῦ Παναγίου Τάφου». Ἄρα περὶ τὸ 1106, κατὰ τὴν ἐποχὴ δηλαδὴ τῶν Σταυροφόρων στὴν Ἱερουσαλήμ, τὸ ὅρος τοῦ Ναοῦ σχεδὸν κατατάσσεται στὰ Ἅγια τῶν Ἀγίων.⁵⁵⁷

Ὁ Fulcher ὁμοῦς τοῦ Chartres διατυπώνει διαφορετικὴ ἄποψη. Ὡς ἱερέας τοῦ Βαλδουΐνου Α΄ θὰ ἔζησε ἐντὸς ἢ πλησίον τοῦ Ναοῦ τοῦ Σολομῶντος, καί, ὡς γνώστης τῆς περιοχῆς, ἀπέρριψε κάποιες ἀπὸ τὶς παραδόσεις, ποὺ συνδέονταν μὲ τὸν ἱερὸ λίθο. Ἡ παράδοση, ποὺ ταύτιζε τὸν λίθο μὲ τὸν τόπο ἀπόθεσης τῆς κιβωτοῦ καὶ μὲ τὴν παράδοση τῶν πλακῶν τῆς Διαθήκης, κατὰ τὴν ἄποψή του, διατελοῦσε

⁵⁴⁹ Λουκ. 2:28.

⁵⁵⁰ Λουκ. 2:46.

⁵⁵¹ Ματθ. 21:12-13.

⁵⁵² Ἰω. 2:19.

⁵⁵³ Ἰω. 8:3.

⁵⁵⁴ Ἰω. 8:5. Βλ. καὶ «Peregrinatio Saewulfi ad Hierosolimam et Terram Sanctam», *PPTS* 4:40-42. Περὶ τῆς ἱερότητας τοῦ λίθου βλ. καὶ Albert of Aix, 480, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει αὐτὸν ὡς *sancta sanctorum* (ἅγια τῶν ἁγίων) τοῦ Ναοῦ τοῦ Κυρίου. Περὶ τῆς παραδόσεως τοῦ εὐαγγελισμοῦ τοῦ Ζαχαρία βλ. καὶ *De situ Urbis Jerusalem*, 413. Περὶ τοῦ ἱεροῦ λίθου ὡς χώρου ἀποθέσεως τῆς Κιβωτοῦ τῆς Διαθήκης, τοῦ μάννα, τῆς ράβδου τοῦ Ἀarών, ἢ ὡς σημείου τοῦ ὄνειρου τοῦ Ἰακώβ, τοῦ θανάτου τοῦ Ζαχαρία. Βλ. ἐπίσης «Qualiter sita est Civitas Jerusalem», *Itinera Hierosolymitana* (ἐκδ. A. Cartellieri - W. Stechele). Leipzig - Paris 1909, 43-44.

⁵⁵⁵ *B' Βασ. (B' Σαμ.)* 4:17.

⁵⁵⁶ Τῆς σημερινῆς πύλης τῆς Jaffa.

⁵⁵⁷ «The Pilgrimage of the Russian Abbot Daniel in the Holy Land 1106-1107 A.D.», *PPTS* 4:11, 20.

σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ βιβλία τῶν Μακκαβαίων, ὅπου ρητῶς σημειώνεται ὅτι ἡ θέσις αὐτῶν θὰ εἶναι ἄγνωστη ὡς τὶς ἔσχατες ἡμέρες.⁵⁵⁸ Ὁ Fulcher ἀντιμετώπισε μὲ τὴν ἴδια καχυποψία τὴν παράδοση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ ἱερὸς λίθος ταυτιζόταν μὲ τὴν τοποθεσία, ὅπου ἐμφανίσθηκε ὁ ἄγγελος τοῦ Θεοῦ στὸ ἄλωνι τοῦ Ὁρνᾶ τοῦ Ἰεβουσαίου.⁵⁵⁹

Οἱ ἐνδοιασμοὶ τοῦ Fulcher εἶναι κατανοητοί. Οἱ περισσότερες παραδόσεις, οἱ ὁποῖες συνδέονται μὲ τὸ Ναὸ τοῦ Κυρίου καὶ τὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ εἶναι καινούργιες. Πρὶν ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους, ὁ Γολγοθὰς ταυτίσθηκε μὲ τὸν τόπο, ὅπου ὁ Ζαχαρίας, υἱὸς τοῦ Βαραχία σφαγιάσθηκε, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν τόπο τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαάκ. Κατὰ τὴν διάρκεια ὅμως τοῦ 13ου αἰ. καὶ οἱ δύο τοποθεσίες συνδέθηκαν μὲ τὸν ἱερὸ λίθο τοῦ Ναοῦ τοῦ Κυρίου.⁵⁶⁰

Ἐπειδὴ τέτοιες παραδόσεις ἐξακολούθησαν νὰ ὑφίστανται κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, εἶναι πιθανὸν κάποιες ἀπὸ αὐτὲς νὰ συνδέονται μὲ δύο προσκυνήματα. Συνεπῶς ὁ umbilicus mundi (= ὀμφαλὸς τῆς γῆς) κατὰ τὸν 12ο αἰ. ἐντοπιζόταν καὶ στὸν λόφο τοῦ Γολγοθὰ καὶ στὸν Ναὸ τοῦ Κυρίου.⁵⁶¹

Σταδιακὰ διαδόθηκαν νέες παραδόσεις περὶ ὅλης τῆς περιοχῆς τοῦ αὐλείου χώρου τοῦ Ναοῦ. Σχεδὸν κάθε φυσικὸ γνῶρισμα, κτίσμα, ἀψίδα, πύλη, τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ὁποίων ἦταν μουσουλμανικῆς προέλευσης, συνδέθηκε μὲ τὴν χριστιανικὴ παράδοση. Ὁ Θόλος τῆς Ἀλυσίδας ἐγίνε τὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἀγ. Ἰακώβου, ὁ ὁποῖος πρῶτος ἐνταφιάσθηκε στὴν κοιλάδα τοῦ Ἰωσαφάτ, καὶ γι' αὐτὸ τὸ παρεκκλήσιο ἀργότερα ὀνομάσθηκε ἔτσι. Ἡ παρακείμενη δεξαμενὴ ταυτίσθηκε μὲ τὰ νερά, πού ὁ Ἰεζεκιὴλ εἶδε νὰ ρέουν κάτω ἀπὸ τὸν Ναό.⁵⁶²

Ἐνα κτίσμα πλησίον τῆς νότιας γωνίας τοῦ τείχους ἐγίνε ἡ «ὁ ναὸς τοῦ Λουτροῦ» ἢ «ἡ φάτνη τοῦ Κυρίου». Ὁ Ἰωάννης τοῦ Wurzburg περιέγραψε τὸν ναὸ ὡς οἶκο τοῦ Συμεὼν τοῦ Δικαίου, ὅπου λέγεται ὅτι παρέλαβε τὴν εὐλογημένη Παρθένο Μαρία καὶ τὴν φιλοξένησε, δίνοντάς της τροφὴ καὶ φροντίζοντας αὐτήν. Ὁ Ἰωάννης ἐκεῖνος τοποθετεῖ ἐκεῖ τὸν τάφο τοῦ Συμεὼν καὶ σημειώνει ὅτι κάτω ἀπὸ

⁵⁵⁸ Β' Μακκ. 4:4-5.

⁵⁵⁹ Β' Βασ. (Β' Σάμ.) 24:18-25. Β' Χρον. (=Β' Παραλ.) 3:1. Βλ. Fulcher of Chartres, σσ. 285-290.

⁵⁶⁰ Βλ. S. Shein, «Between Mount Moriah and the Holy Sepulchre: The Changing traditions of the Temple Mount in the central middle ages», *Traditio* 40 (1984) 188. *Περὶ τῆς παραδόσεως τοῦ θανάτου τοῦ Ζαχαρία στὸν Γολγοθὰ*. βλ. *Breviarius de Hjerosolyma*, 154. Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims*, σσ. 60, 65, 83, 97. Περὶ τῆς παραδόσεως, πού σχετίζεται μὲ τὸν Ναὸ τοῦ Κυρίου βλ. *Itinerarium Burdigalense*, 22. «Petri Diaconi, Liber de Locis Sanctis», *Itinera*, 108. Περὶ τῆς παραδόσεως τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαάκ στὸν Γολγοθὰ βλ. Theodosius, Antonius Placentinus, Arculf, *Itinera*, σσ. 140, 154, 172.

⁵⁶¹ Ὁ Θεοδώριχος παρουσίαζε τὸν χώρο πλησίον τῆς ἀνατολικῆς πύλης τοῦ Ναοῦ τοῦ Κυρίου, ἀριστερά του παρεκκλησίου τοῦ Ἀγ. Ἰακώβου τοῦ Αποστόλου. Ἡ ταύτιση αὕτη προφανῶς προήλθε ἀπὸ ἀπόκρυφη παράδοση, πού ἔχει τὶς ρίζες της σὲ ἰουδαϊκὲς παραδόσεις; Theodoric 25. I Περὶ τοῦ umbilicus mundi γιὰ τὸ ὄρος Μωρία βλ. καὶ J. K. Wright, *The Geographical Lore of the Time of the Crusades*, New York 1925, σσ. 251-261. Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims* 99 καὶ ὑπόσημ. 27. Διαφορετικὴ γνώμη ἀναφορικῶς πρὸς τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς ιερότητος τοῦ Ναοῦ τοῦ Κυρίου ὡς ἱεροῦ τῆς Παρθένου Μαρίας βλ. Busse, σσ. 22-24.

⁵⁶² *Ιεζ.* 47:1-2. Theodoric 24-25.

αυτά, ἐντὸς κρύπτης «σώζεται ἀκόμη τὸ λίκνο τοῦ Χριστοῦ, τὸ ὁποῖο ἐπιδείκνυναν μὲ εὐσέβεια».⁵⁶³ Ἡ μουσουλμανικὴ παράδοση, τὴν ὁποία ἀνέπτυξαν ἀκόμα περισσότερο οἱ σταυροφόροι, δέχεται ὅτι ὁ Ἰησοῦς μεγάλωσε στὸ παρεκκλήσιο κάτω ἀπὸ τὸ al – Aqsa, στὸ Λίκνο τοῦ Χριστοῦ⁵⁶⁴. Πλησίον τοῦ Ναοῦ, στὴν νότια γωνία τοῦ ὄρους, ἦταν τὸ πτερύγιο τοῦ Ναοῦ (pinnaculum Templi), ἀπὸ ὅπου ὁ ἅγ. Ἰάκωβος, ὁ ἀπόστολος καὶ ὁ ἀδελφός τοῦ Χριστοῦ, κατακρημνίσθηκε. Στὸ ἴδιο σημεῖο ὁ Χριστὸς ὁδηγήθηκε καὶ ἐπειράσθη ἀπὸ τὸν διάβολο διὰ τῶν λόγων: «Εἰ υἱὸς εἶ τοῦ Θεοῦ, βάλε σεαυτὸν κάτω».⁵⁶⁵

Οἱ περὶ τῶν πυλῶν παραδόσεις σὲ ἀντίθεση μὲ ἐκεῖνες περὶ τοῦ αὐλείου χώρου τοῦ Ναοῦ συνδέονται μὲ τὴν Καινὴ κυρίως Διαθήκη. Ἡ γνωστότερη Πύλη, ἡ Χρυσή (porta aurea) ἢ ἡ Πύλη τοῦ Ἑλέους στὸ ἀνατολικὸ τείχος, κατὰ τὸν Δανιὴλ καὶ τὸν Ἰωάννη τοῦ Wurzburg, εἶχε κατασκευασθεῖ ἀπὸ τὸν Δαυὶδ καὶ μαζί μὲ τὸν πύργο τοῦ Δαυὶδ ἦταν ὅ,τι ἀπέμεινε ἀπὸ τὴν ἀρχαία πόλη. Δι' αὐτῆς ὁ Χριστὸς εἰσῆλθε στὴν πόλη τὴν Κυριακὴ τῶν Βαΐων, ὅταν ἐκεῖνη ἄνοιξε μὲ θαυματουργικὸ τρόπο κατὰ τὴν διάβασή του. Στὸ μέρος αὐτὸ κτίσθηκε εἰδικὸ παρεκκλήσιο, ὅπου φυλασσόταν ὑπόλειμμα τῆς κλειδαριᾶς τῆς πόλης.⁵⁶⁶

Κατὰ τὸν 12ο αἰ. ἡ Χρυσὴ Πύλη ταυτίσθηκε μὲ τὸ σημεῖο συνάντησης τῶν ἁγίων Ἰωακείμ καὶ Ἄννης.⁵⁶⁷

Ὅπως μάλιστα χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν πανηγυρικὴ εἴσοδο τοῦ Χριστοῦ στὴν Ἱερουσαλήμ, ἔτσι ἡ Χρυσὴ Πύλη συνδέθηκε καὶ μὲ τὸ τείχος τῆς ἱστορίας. Ἐνδεχομένως ὑπὸ τὴν ἐπίδραση ἰουδαϊκῶν ἀποκαλυπτικῶν παραδόσεων κατέληξε νὰ θεωρεῖται ὡς ἡ πύλη, διὰ τῆς ὁποίας μέλλει νὰ εἰσέλθει καὶ πάλι ὁ Χριστὸς στὴν ἴδια πόλη κατὰ τὸ τέλος τοῦ κόσμου.⁵⁶⁸

Πάντως ἡ Χρυσὴ Πύλη δευτερεύουσα σημασία εἶχε στὴν ζωὴ τῆς πόλης. Ἄνοιγε, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, μόνον κατὰ τὴν Κυριακὴ τῶν Βαΐων καὶ κατὰ τὴν ἑορτὴ τῆς Ὑψώσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ.⁵⁶⁹ Συνήθως εἰσέρχονταν στὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ διὰ τῆς Ὁραίας Πύλης (porta speciosa), τῆς Πύλης τῆς Ἀλυσίδας, ὅπως ὀνομαζόταν κατὰ τὴν μουσουλμανικὴ περίοδο. Κατὰ τοὺς πρώιμους Μέσους Χρόνους ἡ πύλη συνδέθηκε μὲ τοὺς ἁγίους Πέτρο καὶ Ἰωάννη. Ταυτίσθηκε ἀκόμη μὲ τὴν πύλη, διὰ τῆς ὁποίας οἱ Ἀπόστολοι διῆλθαν καὶ συνάντησαν τὸν χολὸ ἄνδρα,

⁵⁶³ John of Wurzburg, σσ. 130-131.

⁵⁶⁴ Σ. Μοντεφιόρε, *Ιερουσαλήμ. Ἡ βιογραφία*, σ. 153.

⁵⁶⁵ *Ματθ. 4:5-6. Λουκ. 4:9-10.* John of Wurzburg, σσ. 120-124. Ἡ παράδοση περὶ τοῦ pinnaculum Templi ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Theodosius (518) καὶ ἀπαντᾷ καὶ στὸ *Breviarius* (ca. 550, *Itinera* 142,155. L. Vincent and F.M. Abel, *Jerusalem nouvelle*, Paris 1914-1926, σσ. 841-845.

⁵⁶⁶ Saewulf, σσ. 41-42. Daniel 21. John of Wurzburg, σσ. 128-129. Theodoric 29. *Chronicon universal Anonymi Laudunensis* 42. C. Kohler 412. L. Vincent - Abel, ἐνθ' ἅν., σσ. 836-841.

⁵⁶⁷ Saewulf 41-42. Ἡ παράδοση αὐτὴ ἀνάγεται στὸν 6ο αἰ. σύμφωνα μὲ τὸ κατὰ τὸ ψευδο-Ματθαῖον Εὐαγγέλιο-Ἐπιστολή, ἐν *Evangelia Apocrypha* (ἐκδ. C. von Tischendorf), Leipzig 1876, σ. 60.

⁵⁶⁸ *Enchiridion locorum sanctorum*, σ. 545.

⁵⁶⁹ Περὶ τῆς Κυριακῆς τῶν Βαΐων βλ. Albert of Aix, σσ. 708-709. Περὶ τῆς ἑορτῆς τῆς Ὑψώσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ βλ. «Le Continuateur Anonyme de Guillaume de Tur», *Itinéraires*, σ.152.

ὁ ὁποῖος ζητοῦσε ἐλεημοσύνη.⁵⁷⁰ Ὁ ρῶσος ἡγούμενος Δανιὴλ περιέγραψε αὐτὴν ὡς «πλούσια καὶ ἀριστοτεχνικὰ καλυμμένη μὲ κασσίτερο καὶ διακοσμημένη μὲ μωσαϊκὸ καὶ ἐπιχρυσωμένο χαλκόν», στὸ ὁποῖο γεγονός ὀφείλει τὸ ὄνομά της.⁵⁷¹

Καθὼς οἱ παραδόσεις, ποὺ συνδέονταν μὲ τὸν Ναὸ ἄλλαξαν σὲ σημαντικὸ βαθμὸ μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς Ἱερουσαλὴμ ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους, κατὰ τὴν ἴδια περίοδο προσδόθηκε σὲ αὐτὸν ἕνας νέος χαρακτήρας μὲ ἀποκαλυπτικὲς ὁράσεις περὶ τοῦ τέλους τοῦ κόσμου. Μάλιστα σὲ μία ἀπὸ τὶς δημοφιλέστερες καὶ εὐρέως γνωστὲς στὴν Δύση ἀπὸ τὸν 12ο αἰ., κεντρικὸ πρόσωπο εἶναι ὁ αὐτοκράτορας. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ μία πρώιμη ἐκδοχή, ὁ δυτικὸς αὐτοκράτορας θὰ μεταβεῖ στὴν Ἱερουσαλήμ, ὅπου θὰ ἀποθέσει τὸ στέμμα καὶ τὸ σκῆπτρο τοῦ στὸν Ναὸ ἢ στὸν Γολγοθὰ. Αὐτὸ ἀκριβῶς θὰ ἀποτελέσει τὴν ἀπαρχὴ τῆς Δευτέρας Παρουσίας. Ταυτόχρονα ὁ Ἀντίχριστος ἀπὸ τὴν Βαβυλώνα θὰ ἐγκατασταθεῖ στὸν Ναό, τὸν ὁποῖο θὰ ἀνοικοδομήσει στὸ ὄρος Μωρία. Κατὰ τὶς ἐκδοχὲς τοῦ 12ου αἰ., ὁ τελευταῖος αὐτοκράτορας ἐξακολουθεῖ νὰ ἐμφανίζεται, ἀλλὰ ὁ Ἀντίχριστος δὲν συνδέεται μὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς ναοὺς τοῦ ὄρους. Στὸ *Ludus de Antichristo*, ποὺ ἐγγράφη στὴν αὐλὴ τοῦ Φρειδερίκου Μπαρμπαρόσσα περὶ τὸ 1160, ὁ αὐτοκράτορας ἀποθέτει τὰ διακριτικὰ τοῦ ἀξιωματὸς του ὅχι στὸν Γολγοθὰ ἢ στὸ ὄρος τῶν Ἑλαιῶν, ἀλλὰ πρὸ τοῦ βωμοῦ τοῦ Ναοῦ.⁵⁷²

Ἔτσι τὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ θεωρήθηκε ὡς ὁ τόπος, στὸν ὁποῖο ἡ χριστιανικὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία θὰ φθάσει στὸ τέλος της, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐκεῖνος, στὸν ὁποῖο ὁ Χριστὸς θὰ κάνει τὴν τελικὴ καὶ θριαμβευτικὴ εἴσοδό του στὴν πόλη τῆς Ἱερουσαλὴμ.

Ἡ μεταβολὴ τῆς καταστάσεως τοῦ ὄρους τοῦ Ναοῦ ἐμφανῶς ἀντικατοπτρίζεται στὶς σφραγίδες τοῦ λατινικοῦ βασιλείου καὶ σὲ χάρτες τῆς ἐποχῆς. Σὲ κάποιους μάλιστα στρογγυλοὺς χάρτες τῆς πόλης τοῦ 12ου αἰ., τὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ καλύπτει ὁλόκληρο τὸ ἄνω μέρος τους - ποὺ σύμφωνα μὲ μεσαιωνικὴ παρόδοση κεῖται ἀνατολικά -, ἐνῶ τὸ κάτω μέρος εἶναι μοιρασμένο μεταξὺ τεταρτημορίου τοῦ Παναγίου Τάφου καὶ ἐκείνου τοῦ Τάγματος τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ παραδοξότερες ἀναπαραστάσεις. Ἔτσι ὁ χάρτης τοῦ Matthew Paris (περὶ τὸ 1250) δείχνει τὸν πύργο τοῦ Δαυὶδ καὶ τοὺς Ναοὺς τοῦ Κυρίου καὶ τοῦ λεγόμενου τοῦ Σολομῶντος, ἀλλὰ ὅλως ἀπροσδοκῆτως ὅχι καὶ τὸν Πανάγιο Τάφο.⁵⁷³ Οἱ

⁵⁷⁰ Πράξ. 3:1-8.

⁵⁷¹ Antoninus, σ. 170-171. Beda, σ. 392. Saewulf, σ. 40. Daniel, σ. 21. Petrus Diaconus, σ. 108. L. Vincent and Abel, ἐνθ' ἂν., σσ. 832-836.

⁵⁷² To *Ludus de Antichristo* ἐξαρτᾶται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ προγενέστερες ἐκδόσεις τῆς ὁράσεως, ἀπὸ τὸν ψευδο-Μεθόδιο καὶ τὸν Adso τοῦ Montier-en-Der. Βλ. C. Ersman, «Endkaiserglaube und Kreuzzugsgedanke im. 11. Jahrhundert», *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 51 (1932) 384- 414. P. J. Alexander, «Byzantium and the Migration of Literary Works and Motifs: The Legend of the Last Roman Emperor», *Medievalia et Humanistica* 2 (1971) 47-68. B. McGinn, *Visions of the End: Apocalyptic Traditions in the Middle Ages*, New York 1979, σσ. 117-221.

⁵⁷³ C. R. Bealey, *The Dawn of Modern Geography*, New York 1949, σσ. 584-890.

σφραγίδες τῶν σταυροφόρων βασιλέων τῆς Ἱερουσαλήμ ἀπεικόνιζαν τὸν τροῦλο τοῦ Ναοῦ τοῦ Κυρίου, πὺν κορυφώνεται στὸν περίφημο ἐπίχρυσο σταυρό, τὸν πύργο τοῦ Δαυὶδ καὶ τὸν Ναὸ τοῦ Παναγίου Τάφου.⁵⁷⁴ Ὁ Ναὸς τοῦ Κυρίου ἐμφανίζεται ἐπίσης μαζί μὲ τὸν Πανάγιο Τάφο καὶ τὸ βασιλικὸ ἀνάκτορο στὴν πρόσοψη σταυροφορικῆς στήλης σήμερα στὴν εἴσοδο τοῦ τζαμιοῦ τοῦ Σουλτάνου Χασάν ιμπν α Νάσιρ στὸ Κάιρο.⁵⁷⁵

Ἐτσι ὁ Ναὸς τοῦ Κυρίου κατέστη ἓνα ἀπὸ τὰ ὀρόσημα τῆς Ἱερουσαλήμ. Τὸν 14ο αἰ. ὁ βασιλεὺς Βαλδουῖνος Α΄ ἀναφέρεται ἀκόμη ὡς Βαλδουῖνος τοῦ Ναοῦ τοῦ Σολομώντος.⁵⁷⁶

Κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ 12^{ου} αἰ. ὁ ναὸς τοῦ Κυρίου ὑπῆρξε ἐπίσης σύμβολο τῶν Ναϊτῶν Ἱπποτῶν. Παρ' ὅλο πού, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, οἱ Ναῖτες ἔδρευαν στὸν Ναὸ τοῦ Σολομώντος, ὡς ἐμβλημα τους ἐπέλεξαν τὸ ἄλλο ἱερό, ἴσως διότι ὁ ὅρος Templum (=Ναὸς) ἀποδιδόταν καὶ στὰ δύο κύρια μνημεῖα τοῦ ὅρους. Ἀνεξαρτήτως πάντως τοῦ λόγου αὐτῆς τῆς ἐπιλογῆς, ἡ σφραγίδα τοῦ τάγματος αὐτοῦ φέρει τὴν εἰκόνα τοῦ Ναοῦ τοῦ Κυρίου καὶ τὴν ἐπιγραφή Sigillum Militum de Templo Christi (= σφραγὶς τῶν στρατιωτῶν ἐκ τοῦ Ναοῦ τοῦ Χριστοῦ).⁵⁷⁷

Ἡ εὐλάβεια πρὸς τὸ ὅρος τοῦ Ναοῦ, ἡ ὁποία ἀναπτύχθηκε κατὰ τὴν διάρκεια τῆς κατοχῆς καὶ κυριαρχίας τῆς Ἱερουσαλήμ ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους, ἐξηγεῖ τὴν συνεχιζόμενη σημασία του στὴν ἱερὴ γεωγραφία, ἀκόμη καὶ ὅταν ἡ πόλη εἶχε χαθεῖ καὶ παραδοθεῖ στὶς μουσουλμανικὲς δυνάμεις τῶν Ἀγιοβιδῶν καὶ τῶν Μαμελούκων (1187-1516). Τότε μάλιστα στοὺς Χριστιανοὺς καὶ στοὺς Ἑβραίους ἦταν ἀπαγορευμένη ἡ εἴσοδος στὴν αὐλὴ τοῦ Ναοῦ. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅμως, ὅτι οἱ Χριστιανοὶμποροῦσαν νὰ δοῦν τὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ μόνον ἀπὸ τὸ ὄρος τῶν Ἐλαιῶν ἢ ἀπὸ τὸ ὄρος Σιών, ἐξακολουθοῦσε νὰ περιλαμβάνεται στὴν διαδρομὴ προσκυνήματος (circulus sanctus) τῆς πόλης. Ἐπιπροσθέτως, ἂν καὶ ἡ μουσουλμανικὴ νομοθεσία ἀπέιλησε μὲ θάνατο τοὺς χριστιανούς, πὺν θὰ τολμοῦσαν νὰ εἰσέλθουν στὴν περιοχὴ, ἓνα ἀπὸ τὰ ἱερά, στὰ ὁποῖα παρατηρήθηκε συρροὴ προσκυνητῶν, ἦταν ὁ Θόλος τοῦ Βράχου.⁵⁷⁸

Κάποιοι μάλιστα ἐξ αὐτῶν εἰσῆλθαν στὸν ἱερό περίβολο, ἀγνοώντας τὴν ἀπειλή. Ἄλλοι, ὅπως ὁ Ἰσπανὸς Pero Tafur (1435-1439) καὶ ὁ γερμανὸς ἱππότης Arnold von harff, εἶχαν τὴν τύχη νὰ μὴν γίνουν ἀντιληπτοὶ καὶ νὰ διαφύγουν. Ἄλλοι ὅμως,

⁵⁷⁴ M. de Vogue, «Monuments representes sur les mannales et sceaux des rois latins de Jerusalem», στὸ ἔργο τοῦ ἰδίου, *Les Eglises de la Terre Sainte*, Paris 1860 (ἀνατ. Jerusalem 1973), σσ. 453-454.

⁵⁷⁵ Z. Jacoby, «Crusader Scrlpture in Cairo: Additionnal Evidence on the Temple Area Workshop of Jerusalem», *Crusader Art in the Twelfth Century* (ἐκδ. J. Folda), Oxford 1982, σσ. 121-138.

⁵⁷⁶ R. Cook- L. S. Christ, *Le deuxième cycle de la croisade*, Geneva 1972, σσ. 96, 108.

⁵⁷⁷ M. L. de Mas-Latric, *Sur les sceaux de l' ordre du Temple*. Bibliotheque de l' Ecole des Chartes 9, σσ. 385-404. M. de Vogue, *Les Eglises de la Terre Sainte*, Paris 1860 (ἀνατ. Jerusalem 1973), σ. 290.

⁵⁷⁸ Βλ. E.G., B. Dansette, «Les pelerinages occidentaux en Terre Sancte: une pratique de la Devotion modern, a la fin du moyen age. Relation inedited d' un pelerinage effectue en 1846», *Archivum Franciscanum Historicum* 72 (1979) 342-343.

ὀλιγοτερο τυχεροί, συνελήφθησαν καὶ τιμωρήθηκαν μὲ θάνατο, πλὴν ἐκείνων ποὺ ἀσπάζονταν τὸ Ἰσλάμ.⁵⁷⁹

Περαιτέρω, ἂν καὶ τὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ ἐξακολούθησε νὰ κατέχει δεσπόζουσα θέση ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἱερά της Ἱερουσαλήμ, προοδευτικὰ συντελεῖτο μία μεταμόρφωση στὸν χαρακτήρα τῆς ἱερότητάς του. Ἐνῶ μετὰ τὴν λήξη τῆς κυριαρχίας τῶν Σταυροφόρων οἱ ἱερεῖς παροδόσεις τῆς περιόδου αὐτῆς παρέμειναν ἀμετάβλητες,⁵⁸⁰ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰ. ἀντικαταστάθηκαν μὲ νέες. Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ προέκυψε κυρίως ἀπὸ τὴν ἴδρυση τῆς Custodia Terrae Sanctae (=Φρουρᾶς τῆς Ἀγίας Γῆς) κατὰ τὸ ἔτος 1333.

Ἐπρόκειτο γιὰ Φραγκισκανούς, ποὺ, ὡς λατίνοι θεματοφύλακες τῆς ἱερῆς πόλης καὶ ἀποκλειστικοὶ ἀντιπρόσωποι τῆς Δύσης, ἐνεργοῦσαν καὶ ὡς ἐπίσημοι ὁδηγοὶ τῶν πολυαρίθμων προσκυνητῶν, οἱ ὁποῖοι σύχναζαν στὴν πόλη. Ἡ *ordo peregrinationis* τῆς Ἱερουσαλήμ, ὅπως αὐτὴ διαμορφώθηκε ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴ τῶν μοναχῶν τοῦ ἁγίου Φραγκίσκου κατὰ τοὺς 14ο καὶ 15ο αἰ., ἔλαβε νέα μορφή. Ἔτσι ἐπικεντρώθηκε πλέον σὲ τόπους τῆς Καινῆς Διαθήκης, ποὺ συνδέονται μὲ τὴν ζωὴ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου, καὶ κατεξοχὴν μὲ τὰ Πάθη τοῦ Χριστοῦ. Ἡ Ἱερουσαλήμ παρουσιάσθηκε ὡς Ἱερουσαλήμ τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ ὡς ἡ σκηνὴ τῶν Παθῶν τοῦ Κυρίου κατὰ τὶς τελευταῖες ἡμέρες τοῦ στὴν γῆ.⁵⁸¹

Τὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ ὑπέστη καὶ αὐτὸ τὴν ἴδια μεταμόρφωση καὶ οἱ παραδόσεις τῆς Π. Διαθήκης σταδιακὰ λησμονήθηκαν καὶ ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ νέες, ἀπόκρυφες κυρίως, παραδόσεις, ποὺ συνδέθηκαν μὲ τὴν Θεοτόκο. Μία μάλιστα ἀπὸ τὶς πλέον ἐνδιαφέρουσες νέες παραδόσεις μετέφερε τὸν σταυροφορικὸ ναὸ τοῦ Νιπτῆρος ἢ τῆς Φάτνης τοῦ Κυρίου σὲ Σχολὴ τῆς Θεοτόκου. Ἄν καὶ ἤδη ἀπὸ τὸν προσκυνητὴ Θεοδώριχο (1172) καταγράφεται στὴν αὐλὴ τοῦ Ναοῦ τοῦ Κυρίου, κατὰ κάποιον τρόπο ἐξαφανίσθηκε καὶ ἐπανεμφανίσθηκε περὶ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰ..⁵⁸² Αὐτὸ ἴσως ἐξηγεῖται καλύτερα, περιέργως ὅμως, ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴ παλαιᾶς ἐβραϊκῆς παραδόσεως, ποὺ ταύτιζε τὸ τέμενος τοῦ al-Aqsa μὲ τὸ Μιντράς τοῦ Σολομῶντος, τὸ Σχολεῖο ἢ τὴν Ἀκαδημία τοῦ σοφοῦ βασιλέως.⁵⁸³

Καὶ φανταστικὴ ἀφήγησις περὶ ἐνὸς προσκυνήματος στοὺς Ἁγίους Τόπους, ποὺ καταχωρίζεται στὸ βιβλίον τοῦ Sir John Mandeville (μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1322-1356) τοποθετεῖ τὴν Σχολὴ τῆς Θεοτόκου στὸν λεγόμενο ναὸ τοῦ Σολομῶντος.⁵⁸⁴

⁵⁷⁹ Pero Tafur, *Travels and Adventures 1435-1439* (ἔκδ. M. Letts), London 1926, σσ. 61-62.

⁵⁸⁰ S. Schein, «Between Mount Moriah and the Holy Sepulchre: The Changing traditions of the Temple Mount in the central middle ages», *Traditio* 40 (1984) 192.

⁵⁸¹ Βλ. Dansette, «Les pelerinages occidentaux en Terre Sancte: une pratique de la Devotion modern, a la fin du moyen age. Relation inedited d' un pelerinage effectue en 1846», *Archivum Franciscanum Historicum* 72 (1979) 106-122.

⁵⁸² Theodorici 23. Thomas Brygg, «The Itinerery in the Holy Land», *Western Pilgrims* (ἔκδ. E. Hoade), Jerusalem 1952, σ. 81.

⁵⁸³ Βλ. σχετικῶς A. Ya'ari, *Iggroth Eretz-Ispael*, Tel-Aviv 1977, σσ. 97, 124.

⁵⁸⁴ «The Book of Sir John Mandeville», *Early Travels in Palestine* (ἔκδ. T. Wright), London 1848, σ. 172.

Ἡ δημοτικότητα τῆς παραδόσεως αὐτῆς κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ ἐπόμενου αἰώνα εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδοθεῖ καὶ στὴν ἵδρυση μουσουλμανικῶν «μεντρεσέδων ἢ θεολογικῶν σχολῶν σὲ ὅλη τὴν Ἱερουσαλήμ, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ὄρους τοῦ Ναοῦ».⁵⁸⁵

Μὲ τὸν Sir John Mandevill οἱ ἱερὲς παραδόσεις ἄρχισαν νὰ ἐπικεντρώνονται στὸν λεγόμενο ναὸ τοῦ Σολομῶντος. Κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ 15ου αἰ. ὁ Ναὸς συνδέθηκε μὲ τὸ γεγονὸς τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, γεγονὸς πού, κατὰ τὴν διακυβέρνηση τῶν Σταυροφόρων, εἶχε συνδεθεῖ μὲ τὸν Ναὸ τοῦ Κυρίου. Ἔτσι ὁ Francesco Suriano, πὺν ὑπῆρέτησε ὡς Custos Terrae Sanctae κατὰ τὰ ἔτη 1493-1495 καὶ τὸ 1512-1515, περιέγραψε τὸ τέμενος ὡς τὸ ναὸ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου.⁵⁸⁶ Ὀλίγα ἔτη ἐνωρίτερα ὁ Bernhardt von Breitenbach, ὁ ὁποῖος εἶχε μεταβεῖ ὡς προσκυνητὴς στὰ Ἱεροσόλυμα (1483), σημειώνει: «Στὴν Ἱερουσαλήμ ὑπάρχει ὁ ναὸς τοῦ Σολομῶντος, πὺν εἶναι ὑπὸ τὴν ἐξουσία καὶ τὴν χρῆση τῶν Σαρακηνῶν. Παραπλεύρως αὐτοῦ οἱ Σαρακηνοὶ κατέχουν ἕναν ἀκόμη, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀφιερωμένος στὴν Παρθένο Μαρία...Τοὺς δύο αὐτοὺς ναοὺς τόσο πολὺ σέβονται καὶ τιμοῦν, ὥστε δὲν ἐπιτρέπουν σὲ κανέναν Ἰουδαῖο ἢ Χριστιανὸ νὰ εἰσέλθει». Ὁ Breitenbach, ὅπως καὶ ἄλλοι προσκυνητές, χρησιμοποιεῖ τὸ ὄνομα «Ναὸς τοῦ Σολομῶντος», ὅταν ἀναφέρεται στὸν σταυροφορικὸ Ναὸ τοῦ Κυρίου ἢ στὸ τέμενος τοῦ Βράχου, ἐνῶ τὸν ἄλλο ναό, τὸ τέμενος al-Aqsa, ὀνομάζει ναὸ τῆς Παναγίας.⁵⁸⁷

Ἀργότερα τὸ τέμενος al -Aqsa συνδέθηκε μὲ χριστιανικὲς παραδόσεις, ἐνῶ ὁ ἄλλος ναός, τὸ τέμενος τοῦ Βράχου, ὁ σταυροφορικὸς ναὸς τοῦ Κυρίου, ἐγινε ὁ χῶρος τοῦ γάμου τῆς Θεοτόκου μὲ τὸν Ἰωσήφ.⁵⁸⁸

Τὸ σημεῖο τοῦ ἰουδαϊκοῦ παρελθόντος γιὰ μία ἀκόμη φορά, ὅπως καὶ πρὸ τῆς Α΄ Σταυροφορίας, λησμονήθηκε ἐντελῶς. Οἱ παραδόσεις τῆς Π. Διαθήκης μετατοπίσθηκαν ἀπὸ τὸ ὅρος Μωρία στὸν ἄλλο ναό, ἐκεῖνον τοῦ Παναγίου Τάφου. Τὸ σημεῖο συνάντησης μεταξὺ Ἀβραὰμ καὶ Μελχισεδέκ,⁵⁸⁹ ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ,⁵⁹⁰ καὶ ἡ παράδοση τοῦ ὀνείρου τοῦ Ἰακώβ,⁵⁹¹ ὅλες μετακινήθηκαν στὸ σημεῖο τῆς Σταυρώσεως καὶ στὸν Ἅγιο Τάφο. Καὶ ὁ Γάλλος προσκυνητὴς Pierre Barbatre, ὁ

⁵⁸⁵ J. Drory, *Jerusalem in the Mameluk period, Jerusalem in the Minddle Ages: Selected Papers*, (ἔκδ. B.Z.Kedar), Jerusalem 1979, σσ. 161-164.

⁵⁸⁶ Francesco Suriano, *Il Trattato di Terra Sancta e delle Oriente* 44 (ἔκδ. G. Golubovich), Milan 1900, σ. 98, ὑποσημ. 2.

⁵⁸⁷ Bernhardt von Breitenbach, *Reyss ins Heilige Landt*, Wiesbaden 1971, σ. 149. Γιὰ τὶς παραδόσεις αὐτὲς βλ. καὶ «The Travels of Martin Baumgarten», *Collection of Voyages and Travels*, (ἔκδ. A. Churchill), London 1744-46, τ. I, σ. 463. Denis Possot, *Le voyage de la Terre Sancte* (ἔκδ. C. Scheffer), Paris 1890, σσ. 166-167. R. Rohricht, «Die Jerusalemfahrt des Kanonikus Ulrich Brummer von Haugstift in Wurzburg», *ZDPV* 29 (1926) 37.

⁵⁸⁸ Ulrich Brummer, 35-36. Ghillebert de Lannoy, *Oeuvres*, (ἔκδ. C. Potvin), Louvain 1878. Τὸν 15ο αἰ. ὁ Jean Fouquet προσδιόρισε τὸν γάμο τῆς Παρθένου Μαρίας στὸν Ναὸ τοῦ Κυρίου στὶς ἀπεικονίσεις του γιὰ τὸν Ἰώσηφ: P. Durrieu, «Le Temple de Jerusalem dans l'art francais et flamant du xv siecle», *Melanges offerts a M. Gustave Sehlumberger*, Paris 1924, I 513.

⁵⁸⁹ Γεν. 14:18-20.

⁵⁹⁰ Γεν. 22:1-19.

⁵⁹¹ Γεν. 28:11-17.

όποιος επισκέφθηκε την Ιερουσαλήμ τὸ 1480, περιέγραψε τὸ ὄρος τοῦ Γολγοθᾶ ὡς τὸ σημεῖο τῆς προσφορᾶς ἄρτου καὶ οἴνου ἀπὸ τὸν Μελχισεδέκ στὸν Ἀβραάμ, ἀλλὰ καὶ τῆς θυσίας τοῦ υἱοῦ τοῦ τελευταίου.⁵⁹²

Ὀλίγα ἔτη ἀργότερα ὁ Francesco Suriano τοποθέτησε στὸ ὄρος τοῦ Γολγοθᾶ τὸ σημεῖο, ὅπου ὁ Ἰακώβ εἶδε τὴν κλίμακα, ὅπου ὁ ἄγγελος πάλευσε μὲ αὐτὸν καὶ ὅπου αὐτὸς εἶπε: «ὁ τόπος εἶναι ἱερὸς ... καὶ ἡ Πύλη τοῦ οὐρανοῦ»,⁵⁹³ ὅπου ὁ Μελχισεδέκ προσέφερε στὸν Ἀβραάμ ἄρτο καὶ οἶνο,⁵⁹⁴ ὅπου συντελέσθηκε ἡ θυσία τοῦ Ἰσαάκ,⁵⁹⁵ καὶ ὅπου ὁ προφήτης Ἠλίας ἔφαγε τὸν οὐράνιο ἄρτο καὶ ἤπιε τὸ νερό, τὸ ὁποῖο προετοιμάσθηκε ἀπὸ τὸν ἄγγελο.⁵⁹⁶

Ἡ μεταμόρφωση αὐτὴ τῆς ιερότητος τοῦ ὄρους τοῦ Ναοῦ ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς πολιτικῆς τῶν Φραγκισκανῶν τῆς Κουστωδίας. Ἀποτελοῦσε, σὲ ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο, μία δογματικὴ πολιτικὴ, ποὺ ἀποσκοποῦσε στὴν ἑξάρση, προβολὴ καὶ ἀνάδειξη τοῦ χριστιανικοῦ χαρακτήρα τῆς ἱερῆς πόλης. Δὲν ἀπέφυγε πάντως οὔτε ἀντισλαμικὰ οὔτε ἀντιϊουδαϊκὰ στοιχεῖα.⁵⁹⁷

Αὐτὴ ἡ πολιτικὴ, ἡ ὁποία μεταμόρφωσε τὴν ιερότητα τοῦ ὄρους τοῦ Ναοῦ, ἀντιτίθεται πρὸς τὶς ιδέες τῆς προηγηθείσας σταυροφορικῆς περιόδου, ὅταν οἱ χριστιανοὶ ἀσπάσθηκαν τὶς ἰουδαϊκὲς παραδόσεις κατὰ τὴν διάρκεια τῆς κατάκτησης ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους καὶ τῆς κατοχῆς τῆς πόλης ἀπὸ αὐτούς. Κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη ἡ μεταφορικὴ ταύτιση τοῦ Verus Israel μὲ τοὺς ἀρχαίους Ἑβραίους ὁδήγησε τοὺς ἡγέτες τοῦ ὄρους τοῦ Ναοῦ νὰ διατηρήσουν τὶς ἰουδαϊκὲς τοὺς παραδόσεις. Ἄλλοι Φραγκισκανοὶ τῆς Κουστωδίας, υἱοθέτησαν μία ἐντελῶς διαφορετικὴ πολιτικὴ, ἡ ὁποία, ὅπως καὶ ἐκείνη τῶν βυζαντινῶν κυριάρχων τῆς πόλης, ἦταν κατὰ βάση ἀντιϊουδαϊκὴ καὶ προῆλθε ἀπὸ τὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 15ου αἰ. καὶ εἶχε ὡς βάση τὶς παπικὲς διακηρύξεις περὶ ἀπαγορεύσεως καὶ ἀποκλεισμοῦ κατὰ τῶν ἰουδαίων προσκυνητῶν καὶ τοῦ ἐπαναπατρισμοῦ ἀπὸ τὴν Δύση στὴν Ἱερουσαλήμ.⁵⁹⁸

Ἔτσι ἡ ιερότητα τοῦ ὄρους τοῦ Ναοῦ κατὰ τὴν διάρκεια τῆς περιόδου τῶν Σταυροφόρων εἶναι δυνατόν νὰ ἐκτιμηθεῖ μὲ ὄρους διαφορετικοὺς ἀπὸ ἐκείνους, ποὺ

⁵⁹² P. Tucoc-Chala - N. Pinzati, «Le Voyage de Pierre Barbatre a Jerusalem en 1480», *Annuaire Bultetin de la Societe de l'Histoire de France* (1972-1973), Paris 1974, σσ.134-135.Βλ. ἐπίσης Johannis Poloner, «Descriptio Terre Sanctae», *Descriptiones*, σ. 275.

⁵⁹³ Γεν. 23:4. 27:17.

⁵⁹⁴ Γεν. 14:18.

⁵⁹⁵ Γεν. 22:19.

⁵⁹⁶ Γ' Βασ. 19:8. Βλ. καὶ Francesco Suriano, *Il Trattato di Terra Sancta e delle Oriente* 44 (ἔκδ. G. Golubovich), Milan 1900, σσ. 22, 63-64.

⁵⁹⁷ Βλ. Dansette, «Les pelerinages occidentaux en Terre Sancte: une pratique de la Devotion modern, a la fin du moyen age. Relation inedite d' un pelerinage effectue en 1846», *Archivum Franciscanum Historicum* 72 (1979) 106? ,122. Πρβλ. ἐπίσης S. Schein, «La Custodia Terrae Sanctae franciscane et les Juifs de Jerusalem a la fin du moyen-age», *Revue des Etudes Juives* 161 (1982) 369-377.

⁵⁹⁸ Βλ. τὴν λεπτομερῆ μελέτη τοῦ J. Prawer, «The Friars of Mt. Zion and the Jews of Jerusalem in the Fifteenth Century», *Bulletin of the Jewish Palestine Exploretion Society* 14 (1948-1949) 15-24. Περισσότερα γιὰ τὴν συμπεριφορὰ πρὸς τοὺς Ἑβραίους καὶ τὸν φόβο ἀπὸ τὶς ἰουδαϊκὲς μεσσιανικὲς προσδοκίες στὰ μέσα του 15ου αἰ. βλ. S. Schein, «La Custodia Terrae Sanctae franciscane et les Juifs de Jerusalem a la fin du moyen-age», *Revue des Etudes Juives* 161 (1982) 369-377.

ἐπικρατοῦσαν ἐπὶ τῶν βυζαντινῶν καὶ τῶν μουσουλμάνων, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν Μαμελούκων. Ἦταν κατὰ τὸν πρῶμο Μεσαίωνα τὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ, ὅταν αὐτὸ ἐμφανίσθηκε στὶς χριστιανικὲς πηγές, ἦταν βασικά το ὄρος τῆς Κ. Διαθήκης, τὸ σκηνικὸ τῶν δραστηριοτήτων τοῦ Χριστοῦ, τῆς Παρθένου Μαρίας καὶ τῶν Ἀποστόλων. Μετὰ τὴν κατάκτηση ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους ἐπῆλθε ἀλλαγὴ. Ἡ κατάρα τοῦ Χριστοῦ γιὰ τὸν ναὸ περιῆλθε σὲ λήθη. Οἱ Σταυροφόροι ἡγέτες τῆς Ἱερουσαλὴμ κατέστησαν τὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ ὡς κέντρο τῆς πρωτεύουσάς τους. Τὴν ἴδια ἐποχὴ οἱ παραδόσεις τῆς Π. Διαθήκης μεταφέρθηκαν ἀπὸ τὸν Γολγοθὰ καὶ τὸν Πανάγιο Τάφο στὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ, ὅπου δικαιολογήθηκε ἡ θέση τοῦ ἱεροῦ ὄρους τῆς Π. καὶ τῆς Κ. Διαθήκης. Ὁ ἰδιαίτερος αὐτὸς χαρακτήρας τῆς ἀγιότητος τοῦ ὄρους τοῦ Ναοῦ ἐπὶ τῶν Σταυροφόρων μεταβλήθηκε κατὰ τὴν περίοδο τῶν Μαμελούκων.

Ὑστερος Μεσαίωνας

Στοὺς τελευταίους αἰῶνες τοῦ Μεσαίωνα τὸ ὄρος διατηροῦσε ἀκόμη σημαντικὴ θέση στὴν ἱερὴ γεωγραφία τῆς Ἱερουσαλὴμ. Ἀλλὰ ὁ χαρακτήρας τῶν παραδόσεων ὑπέστη μία ἀκόμη ριζικὴ μεταμόρφωση. Οἱ παραδόσεις τῆς Π. Διαθήκης ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ παραδόσεις, ποὺ συνδέθηκαν κυρίως μὲ τὴν Κ. Διαθήκη καὶ τὰ ἀπόκρυφα ἔργα. Αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ νὰ γίνῃ τὸ σκηνικὸ διαφόρων γεγονότων ἀπὸ τὴν ζωὴ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου. Ἐνα ὁλόκληρο σύνολο παλαιοδιαθηκικῶν καὶ καινοδιαθηκικῶν παραδόσεων γιὰ μία ἀκόμη φορὰ μετατοπίσθηκαν ἀπὸ τὸ ὄρος Μωρία.⁵⁹⁹

⁵⁹⁹ S. Schein, «Between Mount Moriah and the Holy Sepulchre: The Changing traditions of the Temple Mount in the central middle ages», *Traditio* 40 (1984) 194-195.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

ΓΗ ΜΩΡΙΑ –ΟΡΟΣ ΜΩΡΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΤΕΧΝΗ

Γενικά

Αρχικά ή τέχνη μέσα στην ιστορία φαίνεται ότι υπηρετεί την θρησκεία, εκφράζει δηλαδή το περιεχόμενο της θρησκείας. Κατά την αρχική μάλιστα περίοδο ή τέχνη διαπνέεται από την γενική θρησκευτική συνείδηση και ο καλλιτέχνης ερμηνεύει το γενικό θρησκευτικό συναίσθημα με την μορφή, που δίνει στην ύλη. Καί, επειδή ο κοινός άνθρωπος αδυνατεί να δώσει μορφή στο θρησκευτικό συναίσθημα, στις μυστικές τάσεις της ψυχής του και στους μεταφυσικούς πόθους, ο καλλιτέχνης κατορθώνει να εκφράσει αυτά με το έργο της τέχνης. Η τέχνη όμως έχει ανάγκη από δεδομένο υλικό.⁶⁰⁰

Ειδικότερα ή χριστιανική τέχνη της Χριστιανικής Ανατολής αποτέλεσε αναπόσπαστο συστατικό της ορθοδόξου πίστεως και λατρείας, καθώς και έκφραση της παραδόσεως από τους πρώτους ήδη αιώνες του χριστιανισμού.⁶⁰¹ Ωστόσο, προ του 3ου αι., πενιχρότατα μόνο ίχνη της τέχνης αυτής απαντούν και αυτό οφείλεται όχι μόνο στο γεγονός, ότι ή νέα θρησκεία τελούσε υπό άπληνεις διωγμούς, αλλά και στις διαφορετικές θεολογικές προσεγγίσεις των πρώτων χριστιανών πατέρων αναφορικώς προς την απεικόνιση του θείου και άλλων θρησκευτικών μορφών. Γι' αυτό και ή τέχνη των πρώτων αυτών αιώνων συνίσταται σε άνεικονικές συνθέσεις. Η χριστιανική ζωγραφική, ή οποία κάνει την εμφάνιση της κατά τον 3ο αι., περιορίζεται κυρίως σε διακοσμήσεις κατακομβών. Αλλά δια του διατάγματος των

⁶⁰⁰ Γω. Θεοδοωρακοπούλου, *Τέχνη και Φιλοσοφία. Φιλοσοφία και ζωή. Μικρά φιλοσοφικά κείμενα*, Αθήνα 1967, σσ. 338-39 και 350.

⁶⁰¹ Γενικώς περί της χριστιανικής τέχνης βλ. Γ. Άντουράκη, *Χριστιανική Τέχνη Δύσεως. Μέσοι και Νεώτεροι Χρόνοι*, Αθήνα 1996. Τοῦ ἰδίου : *Χριστιανική Τέχνη Δύσεως. Περίγραμμα Ἱστορίας τῆς Τέχνης καὶ Ὁρολογία*, Αθήνα 2002. Τοῦ ἰδίου, *Εἰσαγωγή στὴν Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογία. Μετάβαση ἀπὸ τὴν ἀρχαία τέχνη στὴν χριστιανική*, τεύχ. Α', Αθήνα, 2005. Α. Παλιούρα, *Εἰσαγωγή στὴ Βυζαντινὴ Τέχνη*, Ἰωάννινα 2000. Τοῦ ἰδίου, *Εἰσαγωγή στὴ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, Ἰωάννινα, 2004. Ἰ. Στουφὴ-Πουλημένου, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία καὶ Τέχνη*, Αθήνα, 2011. G Schiller, *Ikongraphie der christichen Kunst, II. Iconography of Cristiaan Art*, (μετφρ. ὑπὸ J. Seligman), Νέα Ὑόρκη, 1971. A. Grabar, *L' art du Moyen Age: en Europe Orientale*, Παρίσι, 1968. Τοῦ ἰδίου, *L'art de la fin de l' antiquit? Et du Moyen ?* Παρίσι, 1968 . Τοῦ ἰδίου, *Cristian Iconography: A Study of the Origins*, Πρίνστον, 1969. Τοῦ ἰδίου, *Martyrium, recherch? Sur le culte des reliques et l' art chretien antique*, Λονδίνο, 1972. Τοῦ ἰδίου, *La Peinture Byzantine: ude Historique et Critique*, Γενεύη, 1979. Τοῦ ἰδίου, *L' art su Moyen Age en Occident Influences Byzantines et Orientales*, Λονδίνο, 1980. M. Chatzidakis - A. Grabar, *Byzantine nd Early Medieval Painting*, Λονδίνο, 1965. E. Hulme, *Symbolism in Cristian Art*, Blandfort Press, 1976. P. Brown, *Art of the Mediterranean World, A.D. 100 ἔως 1400*, Οὐάσιγκτον DC 1983. J. Lowden, *Early Cristian and Byzantine Art*, Λονδίνο, 1997 (μετφρ. Αθήνα, 1999).

Μεδιολάνων (313), διὰ τῆς παύσεως τῶν διωγμῶν καὶ διὰ τῆς ἐπίσημης καθιέρωσης τοῦ χριστιανισμοῦ οἱ πιστοὶ ἀποκτοῦν ἐλευθερίᾳ ἔκφρασης καὶ λατρείας, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀλματώδη ἀνάπτυξη τῆς χριστιανικῆς τέχνης στὴν δημόσια καὶ τὴν ιδιωτικὴ λατρεία. Κύρια θέματα, τὰ ὁποῖα ἀποδόθηκαν εἰκαστικὰ εἶναι σκηνὲς διηγήσεων τῆς Π. Διαθήκης, γεγονότα τῶν εὐαγγελικῶν διηγήσεων, περιστατικὰ ἀπὸ τὸν βίον τῆς Θεοτόκου, ἀπὸ τοὺς βίους ἁγίων καὶ ὁσίων, ἀλλὰ καὶ ἄλλων μορφῶν τῆς χριστιανικῆς πίστεως.

Ἡ ἐξάπλωση τῆς χριστιανικῆς τέχνης γίνεται φανερὴ ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ ὑλικῶν στὰ ὁποῖα αὐτὴ ἀποτυπώνεται, ἀφοῦ, ἐκτός τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς, ὑπάρχουν μικρογραφίες χειρογράφων, ἐλεφαντοστά, στεατίτες, γλυπτὰ καὶ ἔργα τῆς μεταλλοτεχνίας καὶ τῆς χρυσοκεντητικῆς.

Στὴν διαχρονικὴ πορεία τῆς ἡ χριστιανικῆ τέχνη γνώρισε εἰκονογραφικὲς καὶ τεχνοτροπικὲς ιδιομορφίες, ποὺ ὑπαγορεύονταν ἀπὸ τὶς κατὰ καιροὺς πολιτιστικὲς, καλλιτεχνικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθήκες. Γιὰ τὴν εἰκονογράφιση τῶν γεγονότων οἱ χριστιανοὶ καλλιτέχνες, ἐκτός τῶν στοιχείων, ποὺ ἀντλοῦν ἀπὸ τὶς βιβλικὲς διηγήσεις, σὲ πολλὰς περιπτώσεις ἔλαβαν ὑπόψη πατερικὰ σχόλια καὶ ἀναφορὲς ὑμνογραφικῶν κειμένων. Παρὰ τὴν κατὰ καιροὺς χρῆση διαφορετικῆς τεχνοτροπίας καὶ τὶς εἰκονογραφικὲς ιδιαιτερότητες, οἱ ὁποῖες ἐνδεχομένως ὀφείλονταν καὶ στοὺς παραγγελιοδότας τῶν ἔργων, ἐντούτοις ἡ σταθερότητα στὴν διατύπωση τοῦ ὀρθόδοξου δόγματος καὶ στὴν ποιότητα τῶν ἀπεικονιζόμενων γεγονότων καὶ ἡ ἀπόλυτη προσήλωση στὴν παράδοση χαρακτήρισαν τὴν χριστιανικὴ τέχνη σὲ ὅλες τὶς φάσεις τῆς διαδρομῆς της. Καὶ αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ πιστότητα καὶ ἡ θεολογικὴ ἐμβρίθεια συνδυάζεται πάντοτε μὲ τὴν προσπάθεια ἀνάδειξης τοῦ ὑπερβατικοῦ χαρακτήρα τῆς τέχνης αὐτῆς.

Ὅπως καὶ στὶς ἄλλες περιπτώσεις, ἔτσι καὶ στὸ γεγονὸς τῆς Σταυρώσεως οἱ ὀρθόδοξοι καλλιτέχνες ἐργάζονται στοιχώντας ἐπὶ τῆς διαχρονικῆς καὶ ἀπαρασάλευτης χριστιανικῆς παραδόσεως καὶ αὐτὴν ἀποτυπώνουν στὴν τέχνη τους.

Ἀδὰμ καὶ Γολγοθὰς

Ἐνα ἀπὸ τὰ κοινὰ τεχνοτροπικὰ χαρακτηριστικά τῆς εἰκονογράφησης τῆς Σταυρώσεως, τὸ ὁποῖο ἔχει ἀπόλυτη συνάφεια πρὸς τὸ ὑπὸ ἐξέταση θέμα, εἶναι καὶ ἡ παρουσία τοῦ κρανίου τοῦ Ἀδὰμ ἐντὸς κοιλότητος ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ Σταυροῦ. Αὐτὸ ὄχι μόνον ἀπηχεῖ καὶ συνάδει μὲ τὴν διαχρονικὴ χριστιανικὴ παράδοση, ἀλλὰ καὶ καταγράφεται σὲ ἔργα ἐκκλησιαστικῶν πατέρων καὶ συγγραφέων.

Ἦδη ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. μεταξύ των χριστιανῶν τῆς Ἱερουσαλὴμ εἶχε διαμορφωθεῖ καὶ διαδιδόταν ὁ θρύλος, ὅτι ὁ τάφος τοῦ Ἀδὰμ ἔκειτο στὸν Γολγοθὰ.⁶⁰² Κατὰ τὴν Ἀποκάλυψιν Μωυσέως, ὁ Ἀδὰμ τάφηκε στὴν χώρα τοῦ παραδείσου, ἐκεῖ δηλαδὴ ὅπου ὁ Θεὸς ἔλαβε χοῦν καὶ ἔπλασε τὸν ἄνθρωπο.⁶⁰³ Κατὰ τὴν Διαθήκη τοῦ Ἀδὰμ ὁ Σὴθ φέρεται νὰ λέει: «μετὰ τὸν θάνατο τοῦ πατέρα μου ἐγὼ καὶ ὁ ἀδελφός μου ἐνταφιάσαμε αὐτὸν πρὸς ἀνατολὰς τοῦ παραδείσου, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν πόλιν τοῦ Ἐνὼχ, τὴν πρώτη πού κτίσθηκε στὴν γῆ..., καὶ σφραγίσσαμε αὐτὴν τὴν διαθήκη καὶ τὴν ἀποθέσαμε στὸ σπήλαιον τῶν θησαυρῶν, ὅπου διέμενε μέχρι σήμερα μαζί μὲ τοὺς θησαυρούς, πού ὁ Ἀδὰμ ἔλαβε ἐκ τοῦ παραδείσου, χρυσό, λίβανο καὶ σμύρνα».⁶⁰⁴ Πάντως οἱ περὶ Ἀδὰμ, Ἀβραὰμ καὶ Νῶε παραδόσεις ἔχουν ὡς κύριες πηγές τους τὴν Ταργκουμικὴ καὶ τὴν Ραββινικὴ Γραμματεία, ὅπως ἤδη σημειώθηκε στὰ οἰκεῖα κεφάλαια.

Κατ' ἄλλην γνώμην, τὴν ὁποία εἰσηγήθηκε ὁ Ἱερώνυμος, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χωρίου Ι. Ναυὴ 14:15 στὴν Βουλγάτα, ὁ Ἀδὰμ ἐτάφη στὴν Χεβρώνα.⁶⁰⁵ Ἡ γνώμη αὕτη διαδόθηκε στὴν δύση καὶ υἰοθετήθηκε ἀπὸ τὸν Ἰσίδωρο Σεβίλλης,⁶⁰⁶ τὸν Βέδα⁶⁰⁷ καὶ

⁶⁰² V. Couasnon, *The Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem*, London 1974, σ. 40. Σ. Ἀγουρίδου, *Τὰ ἀπόκρυφα κείμενα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, Ἰωβηλαῖα*, τ. Α', Ἀθήνα 2004², κεφ. 4, § 29, σ. 67: «ὁ Ἀδὰμ ἀπέθανε καὶ πάντες οἱ υἱοὶ τοῦ ἔθαψαν αὐτὸν ἐν τῇ γῇ τῆς δημιουργίας του καὶ ἦτο ὁ πρῶτος ταφεὶς ἐν τῇ γῇ». «Vita Adae ei Evae. Βιβλίον τοῦ Σὴθ». Σ. Ἀγουρίδου, *Τὰ ἀπόκρυφα κείμενα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, τ. Β', Ἀθήνα 2004, κεφ. 48, §6, σ. 197: «Καὶ οἱ ἄγγελοι Μιχαὴλ καὶ Οὐριήλ ἔθαψαν τὸν Ἀδὰμ καὶ τὸν Ἀβελ εἰς τὰ μέρη τοῦ παραδείσου, πρὸ ὀφθαλμῶν τοῦ Σὴθ καὶ τῆς μητρὸς του».

⁶⁰³ C. Tischendorf, *Apocalypses apocryphae. Apocalypsis Mosis*, Leipzig 1866, κεφ.40, σ. 21. Βλ. καὶ «Ἀποκάλυψιν Μωυσέως» §40. Σ. Ἀγουρίδου, *Τὰ ἀπόκρυφα κείμενα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, τ. Β', Ἀθήνα 2004², σ. 182 : «καὶ ἀμφότεροι (ὁ Ἀδὰμ καὶ ὁ Ἀβελ) ἐτάφησαν κατὰ πρόσταξιν Θεοῦ εἰς τὰ μέρη τοῦ παραδείσου, εἰς τὸν τόπον, ἐν ᾧ εὗρε τὸν χοῦν ὁ Θεός».

⁶⁰⁴ Περὶ τοῦ βίου τοῦ Ἀδὰμ διασώθηκαν διάφορα ἔργα, τὰ ὁποῖα, ἂν καὶ ἔχουν χαρακτῆρα χριστιανικῆς προελεύσεως, θεμελιώνονται ἐπὶ ἰουδαϊκῶν παραδόσεων. Στὸ Ταλμουδ ἀναφέρεται ἀπολεσθὲν βιβλίον περὶ τοῦ Ἀδὰμ. Ἀργότερα ὁ προπάτορας συνδέεται μὲ τὴν Ἱερουσαλὴμ ἀπὸ τὸν ἐπιφανῆ διδάσκαλο Rabbi Moses ben Maimon (12ος αἰ.), ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι τὸ θυσιαστήριον τοῦ Ναοῦ κεῖται στὸ σημεῖον ὅπου ὁ Θεὸς ἔλαβε χῶμα καὶ ἔπλασε τὸν Ἀδὰμ, καὶ ὅπου ὁ πρῶτος ἄνθρωπος ἔκτισε θυσιαστήριον καὶ ἐθυσίασε γιὰ πρώτη φορά. Ἐκεῖ καὶ ὁ Νῶε, μετὰ τὴν ἐξοδὸν τοῦ ἀπὸ τὴν Κιβωτόν, τέλεσε θυσία, ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀβραὰμ ἔστησε θυσιαστήριον, γιὰ νὰ θυσιάσει τὸν Ἰσαάκ. Βλ. Τιμοθέου Θέμελη, *Ἡ Ἱερουσαλὴμ...*, τόμ. Α', σσ. 483-484.

⁶⁰⁵ *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem* (R.Weber – R.Gryson), Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart. Βλ. καὶ Hieronymi, «De situ et de montibus Hebraicis», PL 23, 862 καὶ «Questiones in Genesim», PL 23,972: «nomen Hebron antea vocabatur Cariafth-Arbe Adam maximus ibi inter Enacim (=Γίγαντες) situs est». Πάντως ὁ ἴδιος ὁ Ἱερώνυμος φαίνεται ὅτι γνωρίζει καὶ τὴν περὶ ταφῆς τοῦ Ἀδὰμ στὸν Γολγοθὰ παράδοση, ἀφοῦ ἀλλαχοῦ σημειώνει: «*audivi quendam exposuisse Calvariae locum, in quo sepultus est Adam, et ideo sic appellatum esse, quia ibi antiqui hominis sit conditum caput, et hoc esse quod Apostolus dicat: surge qui dormis, et exsurge a mortuis, illuminabit te Christus*» [= ἔγειρε ὁ καθεύδων, καὶ ἀνάστα ἐκ τῶν νεκρῶν, καὶ ἐπιφάσει σοὶ ὁ Χριστός, Ἐφ. 5,14]. Βλ. καὶ Hieronymi, «*Commentariorum in Evangelium Matthaei*», PL 26, 209, 33.

⁶⁰⁶ S.Isidori Hispalensis, «De ortu et obitu Patrum», PL 83, 181: «*Sepultus est autem in loco Arbee, qui locus nomen a numero sumpsit, hoc est quattuor; nam tres patriarchae ibidem sunt sepulti, et hic quartus Adam. Distat autem locus ispe non procul ad Hebron, metropolis urbe Allophylorum, in qua fertur quondam fuisse habitatio gigantum, ubi etiam et David postea unclus est in regem*».

⁶⁰⁷ Bedae (Venerabilis), «In Matthaei Evangelium exposito lib. 4», PL 92, 123: «*et venerunt in locum, qui dicitur Golgotha. Golgotha namquae Syrum nomen est, et interpretatur Calvariae. Est autem ipse locus in Aelia tunc extra urbem ad septentrionalem plagam montis Sion, et Calvariae non ob calvitium primi hominis, quem ibi quidam errantes sepultum frustra suspicantur, sed ob*

τὸν Ἀδριχόμιο.⁶⁰⁸ Πάντως, παρὰ τὸ γεγονὸς, ὅτι τὸ γραφικὸ ἐκεῖνο χωρίο προφανῶς προήλθε ἀπὸ παρερμηνεία, πολλοὶ Ἰουδαῖοι ἀποδέχθηκαν τὴν Χεβρώνα ὡς τόπο ταφῆς τοῦ Ἀδάμ.⁶⁰⁹ Πάντως ἡ παράδοση αὕτη δὲν ἀναιρεῖ τὴν προηγούμενη, ἀφοῦ καὶ οἱ δύο δικαιολογοῦνται ἀπὸ ἄλλη παράδοση, κατὰ τὴν ὁποία καὶ οἱ δύο τόποι εἶναι δυνατὸν νὰ θεωροῦνται ὡς τάφοι τοῦ πρωτοπλάστου.⁶¹⁰

Κατὰ τὸν 10ο αἰ. ὁ Μωυσῆς Βαρ-Κηφὰ στὸ περὶ παραδείσου ὑπόμνημά του⁶¹¹, καθὼς καὶ ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Εὐτύχιος⁶¹² παρέχουν τὴν μαρτυρία, ὅτι οἱ προπάτορες, μετὰ τὴν ἔξωση ἐγκαταστάθηκαν στὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ γηίνου παραδείσου, ἐντὸς τοῦ σπηλαίου τῶν θησαυρῶν, ὅπου καὶ ἐτάφησαν. Καὶ οἱ δύο μάλιστα διασώζουν τὴν παράδοση, ὅπως αὕτη ὑφίσταται στὸ περὶ Ἀδάμ ἀπόκρυφο βιβλίο.

Ἀπὸ τὸν 15ο αἰ. καὶ ἐξῆς ἡ περὶ τῆς ταφῆς τοῦ Ἀδάμ στὸν Γολγοθὰ ἀντίληψη ἐπικρατεῖ κυρίως στὴν Δύση. Στὸν Γολγοθὰ ἐντοπίζουν τὸ σημεῖο τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ ὁ συντάκτης τοῦ Breviarius⁶¹³ καὶ ὁ Θεοδόσιος⁶¹⁴, ἐνῶ οἱ Εὐσέβιος καὶ Κύριλλος Ἱεροσολύμων, ἀλλὰ καὶ οἱ ἱστορικοὶ Θεοδώρητος, Σωζομενὸς καὶ Σωκράτης δὲν μνημονεύουν τὴν σχετικὴ παράδοση. Εἰδικῶς μάλιστα ἡ σιωπὴ τοῦ Κυρίλλου ἐξηγήθηκε ἀπὸ τὴν τάση του νὰ ἀποφεύγει τὶς παραπομπὲς σὲ ἰουδαϊκὲς παραδόσεις καὶ ἀπὸ τὴν ἄγνοια τῆς παραδόσεως αὐτῆς στὴν Ἱερουσαλήμ. Ἀπὸ τὸ γεγονὸς αὐτὸ εἰκάσθηκε ὅτι πρόκειται γιὰ παράδοση χριστιανικῆς προελεύσεως, ἡ ὁποία πιθανότατα ἐμφανίσθηκε στὴν Σχολὴ τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ ὀφείλετο στὴν τάση γιὰ ἐξήγηση τῆς εὐαγγελικῆς φράσεως «κρανίου τόπος». Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ σύνταξη τοῦ ἀποκρύφου βιβλίου περὶ ταφῆς τοῦ Ἀδάμ ὑπὸ τοῦ Σῆμ καὶ τοῦ Μελχισεδέκ στὸν λόφο τοῦ Γολγοθᾶ.⁶¹⁵ Τὶς ὅποιες πάντως ἐπιφυλάξεις ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐξ ἀφορμῆς τῆς σιωπῆς τοῦ Κυρίλλου⁶¹⁶, ἀναιρεῖ ὁ Ὠριγένης, ὁ ὁποῖος πρῶτος διασώζει τὴν σχετικὴ πανάρχαια παράδοση, ποὺ συνδέει τὸν Γολγοθὰ μὲ τὸν Ἀδάμ.

decollationem reorum atque damnatorum dicitur; et propterea ibi crucifixus est Dominus, et ubi prius area damnatorum erigerentur vexilla martyrii.

⁶⁰⁸ Adrihomi, *Theatrum Terrae Sanctae*, 1590, σσ. 49, 202.

⁶⁰⁹ *Jewish Encyclopaedia* I 180 (ἐν λ. Ἀδάμ).

⁶¹⁰ J. Nicolai, *De sepulcris Hebraeorum*, σ. 118.

⁶¹¹ *PL*, 111, 498.

⁶¹² *PG*, 111, 901 καὶ 914-918.

⁶¹³ «Ubi obtulit Abraham Isaac filium suum in sacrificium». D. Baldi, *Enchiridion locorum sanctorum*, Jerusalem 1982, σ. 636. «Ibi Abraham orbulit hococaustum, et quia mons perteus est, in ipso monte, hoc est ad pedem montis ipsius, fecit Abraam altarium...», αὐτόθι, σ. 637.

⁶¹⁴ «Ibi Abraham orbulit holocaustum, et quia mons petreus est, in ipso monte, hoc est ad pedem montis ipsius, fecit Abraam altarium...», αὐτόθι, σ. 637.

⁶¹⁵ Τ. Θέμελη, *Ἡ Ἱερουσαλήμ ...*, τ. Α', σ. 483, ὅπου καὶ παραπομπὴ στὴν Ν. Σιών, Ζ' 745.

⁶¹⁶ Ὁ λόγιος πατριάρχης θεωρεῖ ὅτι ὁ λεγόμενος κρανίου τόπος δὲν σχετίζεται μὲ τὸν Ἀδάμ, ἀλλὰ ἀποτελεῖ οἶονε προφητικὴ ὀνομασία τοῦ Γολγοθᾶ, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἡ ἀληθὴς κεφαλὴ, ὁ Χριστὸς, τοῦ σταυροῦ ὑπέμεινε. Βλ. Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, «Κατηχήσεις XIII 2», *PG* 33,81: «Τίνες ἄρα οἱ προφητικῶς τὸν τόπον τοῦ Γολγοθᾶ τοῦτον ὀνομάσαντες, ἐν ᾧ ἡ ἀληθὴς κεφαλὴ Χριστὸς τὸν σταυρὸν ὑπέμεινε;».

Σύμφωνα λοιπόν με αυτήν, στὸν λεγόμενο «κρανίου τόπον», καὶ εἰδικότερα κάτω ἀπὸ τὴν βραχὴ κορυφή του, ἐντὸς σπηλαίου, ἀπέκειτο τὸ κρανίον τοῦ Ἀδάμ, ὁ ὁποῖος ἐκεῖ πέθανε καὶ ἐκεῖ ἐνταφιάσθηκε. Ἡ γνώμη τοῦ μάλιστα ἔχει ἀσφαλῶς βαρύνουσα σημασία, διότι ὁ Ὠριγένης ἔζησε εἴκοσι περίπου ἔτη στὴν Παλαιστίνη.⁶¹⁷ Ἀναφορικῶς πάλι πρὸς τὴν προέλευση τῆς τοιαύτης παραδόσεως, ἂν δηλαδὴ εἶναι χριστιανικὴ ἢ ἰουδαϊκὴ, ὁ Βασίλειος Σελευκείας ἀπεριστρόφως ἐπιμαρτυρεῖ ὅτι στὸν Γολγοθὰ ἀνευρέθη τὸ κρανίον τοῦ Ἀδάμ κατὰ τὶς ἰουδαϊκὰς παραδόσεις, καὶ μάλιστα ὅτι τὴν διάγνωση ἔκανε ὁ ἴδιος ὁ Σολομών μετὰ τὴν διακρίνουσα αὐτὸν θεοσοφία.⁶¹⁸ Ἡ παράδοση αὕτη μάλιστα καταχωρίζεται στὸ ἀγνώστου συγγραφέως βιβλίον ὑπὸ τὸν τίτλο «Τὸ σπήλαιον τῶν θησαυρῶν», τὸ ὁποῖο συντάχθηκε στὴν Μεσοποταμία ἢ στὴν Αἴγυπτον τὸ ἀργότερον μέχρι τὸν 6ο αἰ. Σύμφωνα μετὰ τὸ βιβλίον αὐτό, ὅταν ὁ Ἀδάμ ἐκδιώχθηκε ἀπὸ τὸν παράδεισον, ἀποσύρθηκε σὲ κάποιον ὄρον, ὅπου ἔκρυψε τοὺς θησαυροὺς του. Οἱ ἐπίγονοί του μάλιστα θεωροῦσαν τὸ σπήλαιον αὐτὸ ἱερὸ καὶ τὸ χρησιμοποιοῦσαν ὡς κοιμητήριον μέχρι τὸν κατακλυσμὸν. Πρὸ τοῦ κατακλυσμοῦ ὁ Νῶε μετέφερε τὰ λείψανα τοῦ Ἀδάμ καὶ τοὺς θησαυροὺς στὴν Κιβωτόν. Μετὰ τὸν κατακλυσμὸν καὶ τὸν θάνατον τοῦ Νῶε, ὁ Σὴμ καὶ ὁ Μελχισεδέκ, ὑπὸ ἀγγέλου ὁδηγούμενοι, ἀπέκρυσαν τὰ λείψανα αὐτὰ στὸ κέντρο τῆς γῆς, ὅπου ἐνώνονται τὰ τέσσερα μέρη τοῦ σύμπαντος, δηλαδὴ στὸν Γολγοθὰ,⁶¹⁹ ὅπου, κατὰ τὸν προφητὰνακτα «ὁ Θεὸς βασιλεὺς ἡμῶν πρὸ αἰῶνος εἰργάσατο σωτηρίαν ἐν μέσῳ τῆς γῆς».⁶²⁰ Ἐξάλλου σύμφωνα μετὰ τὸ ἀπόκρυφον ἰουδαϊκὸν βιβλίον ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ Μικρὰ Γένεσις» ἢ «Ἰωβηλαῖα», ποὺ συντάχθηκε κατὰ τὶς πρῶτες ἡμέρας τῆς ἐπίγειας παρουσίας τοῦ Κυρίου ἢ ἓναν αἰῶνα ἐνωρίτερα, ὡς τόπος διαμονῆς τοῦ Ἀδάμ μετὰ τὴν ἐξορίαν, σημειώνεται ἡ γῆ τοῦ Ἑλλάδ, ὅπου εἶχε δημιουργηθεῖ, ἐνῶ ὁ τάφος τοῦ τοποθετεῖται στὸ σημεῖον, ὅπου εἶχε πλασθεῖ, τὸ ὁποῖον σημεῖον περιλαμβάνει τὸ ὄρος Σιών, τὸ κέντρο τῆς γῆς.⁶²¹

Ἡ παράδοση, ποὺ συνδέει, τὸν Ἀδάμ μετὰ τὸν Γολγοθὰ, βρῆκε σύμφωνα τις ἀρχὰς τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως σημειώνει ὁ Ἱερώνυμος περὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ.⁶²² Μετὰ τὸν 5ο αἰ. ἡ παράδοση περὶ ταφῆς τοῦ Ἀδάμ στὸν Γολγοθὰ εἰσάγεται στὴν Συρίαν, στὴν

⁶¹⁷ Ὠριγένης, «Commentariorum series in evangelium Matthaei», (Ματθ. 27:33), PG 13, 1777. E. Klosterman, «Origenes werke», τ. 11, Λειψία 1933, σ. 265, (BEΠΕΣ 14, 390): «περὶ τοῦ κρανίου τόπου ἦλθεν εἰς ἐμέ, ὅτι Ἑβραῖοι παραδιδόασιν τὸ σῶμα τοῦ Ἀδάμ ἐκεῖ τετάφθαι, «ὅτι ἐπεὶ ἐν τῷ Ἀδάμ πάντες ἀποθνήσκουμεν, ἀναστῆ μὲν ὁ Ἀδάμ, ἐν Χριστῷ δὲ πάντες ζωοποιηθῶμεν».

⁶¹⁸ PG 85, 409.

⁶¹⁹ Τ. Θέμελη, Ἡ Ἱερουσαλὴμ ..., τ. Α', σ. 485, ὅπου καὶ παραπομπὴ στὸν R. Duval, Anciennes Litteratures Chretiennes, Paris 19002, σ. 91. Περὶ τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ χώρου ὡς κέντρου-ὀμφαλοῦ τῆς γῆς ἐπὶ τοῦ ὄρους Μωρία βλ. J. K.Wright, The geographical Lore of the Time of the Crusades, New York 1925, σσ. 259-261 καὶ Τ. Θέμελη, Ἡ Ἱερουσαλὴμ ..., τ. Α', σσ. 500-505, οἱ ὁποῖοι θεμελιώνουν τὰ λεγόμενά τους ἐπὶ χωρίων τοῦ προφήτου Ἰεζεκιήλ (5:5 καὶ 38:12) καὶ μεταγενέστερων πατέρων καὶ συγγραφέων.

⁶²⁰ Ψαλμ. 73 (74):12. Περὶ τοῦ Γολγοθὰ ὡς κέντρου τῆς γῆς (umbilicus mundi ἢ terrae) βλ. J.K. Wright, The Geographical Lore of the Time of the Crusades, New York 1925, σσ. 259-261.

⁶²¹ Ἰωβηλαῖα, κεφ. Γ', Δ' καὶ Η'.

⁶²² Hieronymi, «Epistula XLVI 3», PL 22, 490: «In hoc loco dicitur mortuus esse Adam».

Αἴγυπτο καὶ στὴν Αἰθιοπία μὲ πολλοὺς καὶ σημαντικοὺς ἐκπροσώπους, ἀλλὰ πάντοτε ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται τὸ ζήτημα τῆς προελεύσεως τῆς παράδοσης, ἂν δηλαδὴ πρόκειται γιὰ ἰουδαϊκὴ ἢ χριστιανικὴ.⁶²³

Περαιτέρω πολλοὶ πατέρες υἰοθέτησαν τὴν ἄποψη αὐτή, κυρίως ἐξαιτίας τοῦ συμβολισμοῦ καὶ τῆς θεολογικῆς συναφείας, ἐφόσον τὸ κρανίον τοῦ πρωτοπλάστου, ὑπὸ τὴν ἔννοια τοῦ ὅλου Ἀδὰμ καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἀποπλύθηκε καὶ καθαρίσθηκε ἀπὸ τὴν ἁμαρτία τῆς παρακοῆς διὰ τοῦ αἵματος τοῦ λυτρωτή. Ἔτσι ὁ Μ. Ἀθανάσιος, ποιούμενος λόγον περὶ τοῦ Πάθους καὶ τοῦ Σταυροῦ τοῦ Κυρίου, σημειώνει ὅτι ὁ Χριστὸς ἔπαθε στὸν «τόπον τοῦ Κρανίου», «ὃν οἱ Ἑβραῖοι διδάσκαλοί φασι τοῦ Ἀδὰμ εἶναι τάφον».⁶²⁴

Ὁ Ἐπιφάνιος Κύπρου παρέχει σαφεῖς καὶ ἀναλυτικὲς πληροφορίες περὶ τοῦ Γολγοθᾶ, καὶ μάλιστα σὲ συνάφεια πρὸς τὸ ζήτημα τοῦ τόπου ταφῆς τοῦ πρωτοπλάστου.⁶²⁵

Ἐξάλλου ὁ Βασίλειος Καισαρείας διασώζει τὴν προφορικὴ παράδοση, ὅτι ὁ Ἀδὰμ, ὁ πρῶτος κάτοικος τῆς Ἰουδαίας, μετὰ τὴν ἔξωσή του ἐκ τοῦ παραδείσου, ἐγκαταστάθηκε ἐκεῖ, παρηγορούμενος γιὰ τὴν ἀπώλεια τῆς Ἑδέμ. Ἡ Ἰουδαία λοιπὸν πρώτη δέχθηκε στὰ σπάλχνα τῆς νεκρὸ ἀνθρώπο, ἀφοῦ ἐκεῖ ὁ Ἀδὰμ ἐξεπλήρωσε τὸ κοινὸ χρέος. Στούς ἀνθρώπους μάλιστα τῆς τότε ἐποχῆς τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἐφάνη καινοφανές. Καὶ ἀφοῦ πλέον τὸ κρανίον εἶχε ἀποβάλλει τὴν σάρκα, ἀπέθεσαν αὐτὸ στὸν τόπο ἐκεῖνο, τὸν ὁποῖο ὀνόμασαν «κρανίου τόπον». Εὐλογον δὲ εἶναι καὶ ὁ Νῶε, ὁ γενάρχης ὅλων των ἀνθρώπων, νὰ μὴν ἀγνοεῖ τὸν τάφο, ὥστε μετὰ τὸν κατακλυσμὸν νὰ διαδοθεῖ ἀπὸ αὐτὸν ἡ σχετικὴ φήμη.⁶²⁶

⁶²³ Τ. Θέμελη, *Ἡ Ἱερουσαλὴμ ...*, τ. Α', σ. 483.

⁶²⁴ Μ. Ἀθανασίου, «Εἰς τὸ Πάθος τοῦ Κυρίου καὶ εἰς τὸν Σταυρόν», PG 28, 208: «Ὅθεν οὐδὲ ἀλλαχοῦ πάσχει, οὐδὲ εἰς ἄλλον τόπον σταυροῦται, ἢ εἰς τὸν Κρανίου τόπον, ὃν Ἑβραίων οἱ διδάσκαλοί φασι τοῦ Ἀδὰμ εἶναι τάφον. Ἐκεῖ γὰρ αὐτὸν μετὰ τὴν κατάραν τεθάρθαι διαβεβαιοῦνται. Ὅπερ εἰ οὕτως ἔχει, θαυμάζω τοῦ τόπου τὴν οἰκειότητα. Ἔδει γὰρ τὸν Κύριον, ἀνανεῶσαι θέλοντα τὸν πρῶτον Ἀδὰμ, ἐν ἐκείνῳ τῷ τόπῳ παθεῖν, ἵνα, ἐκείνου λύων τὴν ἁμαρτίαν, ἀπὸ παντὸς αὐτὴν ἄρῃ τοῦ γένους».

⁶²⁵ Ἐπιφανίου Κύπρου, «Κατὰ αἱρέσεων ὀγδοήκοντα, τὸ ἐπικληθὲν Πανάριον ἦτ' οὖν Κιβώτιον, Ἐπιστολὴ 26η, Κατὰ Τατιανοῦ», PG 41, 484, 485: «Διὸ καὶ θαυμάσαι ἐστὶ τὸν εἶδόντα, ὡς καὶ ἐν βίβλοις ἠρρήκαμεν, τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν ἐν τῷ Γολγοθᾷ ἐσταυρῶσθαι, οὐκ ἄλλη που ἄλλ' ἢ ἔνθα ἔκειτο τὸ τοῦ Ἀδὰμ σῶμα. Ἐξελθὼν γὰρ ἐκ τοῦ παραδείσου καὶ καταρκηκὼς κατέναντι αὐτοῦ πολλῷ τῷ χρόνῳ, καὶ διὰ πολλῶν τῶν ἡμερῶν διελθὼν, ὕστερον ἦλθεν καὶ ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ Ἱεροσολύμων δὲ φημί, τὸ χρέος ἀποδεδωκὼς καὶ ἐκεῖσε ἐτάφη ἐν τῷ τόπῳ Γολγοθᾶ. Ὅθεν εἰκότως τὸ ἐπώνυμον ὁ τόπος ἔσχε, κρανίου ἐρμηνευόμενος τόπος, ἧς ὀνομασίας τὸ σχῆμα τοῦ τόπου ἐμφερείαν τινὸς οὐχ ὑποδείκνυσιν... Ἀλλ' ἐπειδὴ τοῦ πρωτοπλάστου ἀνθρώπου ἐκεῖ τὸ κρανίον εὑρίθαι, καὶ ἐκεῖ τὸ λείψανον ἐναπέκειτο, τούτου ἕνεκα κρανίου τόπος ἐπεκέκλητο· ἐφ' οὗ σταυρωθεὶς ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς διὰ τοῦ ρεύσαντος ἀπ' αὐτοῦ ὕδατος καὶ αἵματος διὰ τῆς νυχθείσης αὐτοῦ πλευρᾶς αἰνιγματωδῶς ἔδειξε τὴν ἡμῶν σωτηρίαν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ φυράματος ἀρξάμενος ραντίζειν τὰ λείψανα τοῦ προπάτορος».

⁶²⁶ Βασιλείου Καισαρείας, «Ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἡσαΐαν», PG 30, 348: «Λόγος δὲ τίς ἐστὶ καὶ τοιόσδε κατὰ τὴν ἄγραφον μνήμην ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ διασφύζομενος· ὡς ἄρα πρῶτον ἡ Ἰουδαία ἔσχεν οἰκήτορα τὸν Ἀδὰμ, μετὰ τὸ ἐκβληθῆναι ἐκ τοῦ Παραδείσου ἐν ταύτῃ καθιρρυθέντα, εἰς παραμυθίαν, ὃν ἐστερήθη. Πρῶτῃ οὖν καὶ νεκρὸν ἐδέξατο ἀνθρώπον, ἐκεῖ τοῦ Ἀδὰμ τὴν καταδίκην πληρώσαντος. Καινὸν οὖν ἐδόκει εἶναι τοὺς τότε θέαμα, ὅστέον κεφαλῆς, τῆς σαρκὸς περιρρυείσης, καὶ ἀποθέμενοι τὸ κρανίον ἐν τῷ τόπῳ, κρανίου τόπον ὠνόμασαν. Εἰκὸς δὲ μηδὲ τοῦ Νῶε τοῦ ἀρχηγοῦ πάντων ἀνθρώπων ἀγνοῆσαι τὸν τάφον, ὡς μετὰ τὸν κατακλυσμὸν ἀπ' αὐτοῦ διαδοθῆναι τὴν φήμην».

Τὴν ἴδια ἐκδοχὴ καταγράφει καὶ ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἐπιχειρεῖ θεολογικὴ ἐρμηνεία αὐτῆς. Σημειώνει δηλαδή ὅτι, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, ἐκεῖ πέθανε καὶ τάφηκε ὁ Ἀδάμ, ἀλλὰ καὶ ὁ Ἰησοῦς στὸν ἴδιο τόπο, ὅπου ὁ θάνατος βασίλευε, ἐκεῖ ἀκριβῶς ἔστησε καὶ τὸ τρόπαιο κατὰ τοῦ θανάτου. Διότι ἐξερχόμενος καὶ ἀνεβαίνοντας στὸν Γολγοθᾶ, βάσταζε ἐπὶ τῶν ὤμων τοῦ τὸν σταυρὸ ὡς τρόπαιο κατὰ τῆς τυραννίδας τοῦ θανάτου. Ἔτσι τὸ αἷμα τοῦ Κυρίου καθαίρει καὶ ἀποπλύνει τὶς ἁμαρτίες τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, τοῦ ὁποῖου γενάρχης ὑπῆρξε ὁ Ἀδάμ.⁶²⁷ Κατὰ τὸν εὐστοχο ἀντιθετικὸ παραλληλισμὸ περὶ πρώτου καὶ δευτέρου Ἀδάμ, τοῦ πνευματικοῦ, ἐκ τοῦ ὁποῖου ἀπορρέει ἡ χάρις καὶ ἡ δικαιοσύνη, καὶ ὁ ὁποῖος ἦλθε στὴ γῆ, γιὰ νὰ θεραπεύσει τὸ πταῖσμα τοῦ πρώτου, τοῦ παλαιοῦ Ἀδάμ, τὸ ὁποῖο ἐγίνε παραίτιο τῆς φθορᾶς καὶ τοῦ αἰώνιου πνευματικοῦ θανάτου γιὰ τοὺς ἀνθρώπους.⁶²⁸

Ὡς πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ Γενάρχη, ὅπως τουλάχιστον γράφεται μὲ ἑλληνικὰ στοιχεῖα, ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος ἐξηγεῖ ὅτι αὐτὸ περιέχει τὰ ἀρχικά τῶν σημείων τοῦ ὀρίζοντα (Ἀνατολὴ – Δύση - Ἄρκτος - Μεσημβρία), γεγονὸς ποὺ δηλώνει ὅτι ὁ Προπάτορας ἐκροσωπεῖ τὸ ὅλον ἀνθρώπινο γένος ἀνὰ τοὺς αἰῶνες, καὶ γι' αὐτὸ πρῶτος ἐκεῖνος δέχεται τὸ λυτρωτικὸ Αἷμα τοῦ Χριστοῦ, τὸ ὁποῖο ἀφορᾷ σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους.⁶²⁹

Στὸ αὐτὸ πνεῦμα κινοῦνται ὁ Βασίλειος Σελευκείας,⁶³⁰ ὁ ὁποῖος μάλιστα παρέχει καὶ τὴν ἐπὶ μέρους παράδοση, ὅτι τὴν διάγνωση, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ τοῦ κρανίου τοῦ

⁶²⁷ Ἰω. Χρυσόστομος, «Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην. Ὁμιλία πε'», PG 59, 459, 55 (Ἄπαντα τῶν Ἀγίων Πατέρων, 75, 373): «Τινες φασιν ἐκεῖ τὸν Ἀδὰμ τετελευτηκέναι καὶ κεῖσθαι, καὶ τὸν Ἰησοῦν ἐν τῇ τόπῳ, ἔνθα ὁ θάνατος ἐβασίλευσεν, ἐκεῖ καὶ τὸ τρόπαιον στήσαι. Καὶ γὰρ τρόπαιον ἐξήκει τὸν σταυρὸν κατὰ τῆς τοῦ θανάτου τυραννίδος· καὶ καθάπερ οἱ νικηταί, οὕτω καὶ αὐτὸς ἐπὶ τῶν ὤμων ἔφερε τὸ τῆς νίκης σύμβολον».

⁶²⁸ Α. Θεοδώρου, *Ἱστορία τῶν Δογμάτων*, τ. Α'1, ἐν Ἀθῆναις 1963, σσ. 195-218.

⁶²⁹ Αὐγουστίνου, «In evangelium Ioannis tractatus 10, 12» PL 35, 1473-1474: «Interim ipse Adam quia per totum orbem terrarum est, audistis iam hesterno die in quatuor litteris graecis quatuor verborum graecorum. Si enim ista verba quatuor scribas sub invicem, id est, nomina quatuor partium mundi, Orientis, Occidentis, Aquilonis et Meridiani, quod est totus orbis (unde dicit Dominus a quatuor ventis collectum se electos suos, cum venerit ad iudicium. Marc. Xiii 27): si enim facias ista quatuor nomina graeca ἀνατολή quod est Oriens· δύσις, quod est Occidens· ἄρκτος, quod est Septentrio· μεσημβρία, quod est Meridies: Anatole, dysis, arctos, mesembria, capita verborum Adam habent». Βλ. καὶ Κ. Καλοκύρη, «Εορταὶ δώδεκα», *ΘΗΕ*, 5, 752.

⁶³⁰ Βασιλείου Σελευκείας, «Ἀπόδειξις κατὰ Ἰουδαίων περὶ τῆς τοῦ Σωτῆρος παρουσίας», PG 85, 409: «κατὰ δὲ τῶν Ἰουδαίων παραδόσεις, ὡς φασιν, τὸ κρανίον τοῦ Ἀδάμ ἐκεῖσε εὑρεθῆναι· καὶ τοῦτο διεγνωσκέναι τὸν Σολομῶντα διὰ τῆς ὑπερβαλούσης αὐτῷ σοφίας. Τοῦτου χάριν, φασί, καὶ κρανίου τόπος ἐκλήθη ὁ τόπος ἐκεῖνος». Τὴν γνώμη τοῦ Βασιλείου Σελευκείας, ὅτι δηλαδή στὸν Γολγοθᾶ ἀνευρέθη τὸ κρανίον τοῦ Ἀδάμ κατὰ τὴν διάγνωση τοῦ θεοσόφου Σολομῶντος, υἱοθέτησαν ὑστερογενῶς ὡς καθαρῶς ἰουδαϊκὴ πολλοὶ πατέρες, καὶ ἔτσι αὕτη καθιερώθηκε καὶ στὴν χριστιανικὴ συνείδηση ἴσως καὶ ἐκ τῶν λόγων τοῦ ἀποστόλου Παύλου: «ὥσπερ γὰρ ἐν τῇ Ἀδὰμ πάντες ἀποθνήσκουσιν, οὕτω καὶ ἐν τῇ Χριστῷ πάντες ζωοποιηθήσονται» (Α' Κορ. 15:22) καὶ «ἐγένετο ὁ πρῶτος ἄνθρωπος Ἀδὰμ εἰς ψυχὴν ζῶσαν, ὁ ἔσχατος εἰς πνεῦμα ζωοποιοῦν» (Α' Κορ. 15:45), οἱ ὁποῖοι ὑπαινίσσονται τὴν περὶ ταφῆς τοῦ Ἀδάμ στὸν Γολγοθᾶ παράδοση.

Ἀδάμ, ἔκανε ὁ Σολομών μετὰ τὴν διακρίνουσα αὐτὸν θεοσοφία, ὅπως καὶ ὁ Νόννος ὁ Πανοπολίτης.⁶³¹

Κατὰ τὸν Ἀναστάσιο τὸν Σιναΐτη, ἐπὶ τοῦ Γολγοθᾶ ὑπῆρχε κήπος, ὅπου ὁ Ἀδὰμ ἔκειτο νεκρός.⁶³² Ὁ Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως σημειώνει ὅτι ἡ σωζόμενη αὐτὴ παράδοση τῶν Πατέρων εἶναι πανάρχαια καὶ ἀληθινή, πασίγνωστη καὶ ἀδιαμφισβήτητη,⁶³³ ἐνῶ ὁ μοναχὸς Ἐπιφάνιος (9ος αἰ.) ἀναφέρει τάφο καὶ ἐκκλησία τοῦ Ἀδὰμ ἐπὶ τοῦ Γολγοθᾶ.⁶³⁴

Μετὰ τὴν ἴδια γνώμη συντάσσονται καὶ ὁ Συμεὼν ὁ Μεταφραστής,⁶³⁵ ὁ Θεοφύλακτος Βουλγαρίας,⁶³⁶ ὁ Εὐθύμιος Ζιγαβηνός⁶³⁷ καὶ ὁ Θεοφάνης ὁ Κεραμεύς.⁶³⁸

Ἐξάλλου ὁ Κεδρηνὸς στὸ Χρονογράφημά του καταγράφει τὴν παράδοση, ὅτι ὁ Νῶε παρέλαβε στὴν Κιβωτὸ καὶ τὰ ὀστᾶ τοῦ προπάτορος Ἀδὰμ, τὰ ὅποια, πρὸ τοῦ

⁶³¹ Νόννου Πανοπολίτου, «Μεταβολὴ τοῦ κατὰ Ἰωάννην Ἀγίου Εὐαγγελίου», PG 43, 901: «Καὶ σταυρὸν ἔχον ἐν αὐτοῖς Ἰησοῦς / εἰς μόνον ἀπτόητος ἐκούσιον εἶχε πορίην / εἰσέκε χάρον ἵκανε φατιζομένον κρανίον Ἀδὰμ / προτογόνοιο φερώνυμον ἄντγι κόρησης».

⁶³² Ἀναστασίου Σιναΐτου, «De iis, quae fuerunt post sextum diem», PG 89, 943-944: «*Has autem omnes vespere sextae horae facit Christus, propter illum hominem, qui in paradiso eversus fuerat in illa vespera in illo paradiso. Nam propter protoplastum Adam in ortum Golgotha seu Calvariae vespere et sexta hora in crucem ascendit sexto die saeculi, in sexta hora ejusdem milenarii et septima hora hebdomada... Unde hortus fuit in Calvaria, ubi Adam iacebat mortuus*».

⁶³³ Γερμανοῦ Κωνσταντινουπόλεως, «Λόγος εἰς τὴν θεόσωμον ταφὴν τοῦ Κυρίου καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ῥηθεὶς ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ Μ. Σαββάτου», PG 98, 256: «Κἄν ἐγὼ σιωπήσω, οἱ λίθοι κεκράζονται· λίθοι ὧν κάτωθεν κατορύσσεται τὸ τοῦ πρωτοπλάστου κρανίον, ὡς ἡ ἀληθὴς καὶ ἀρχαῖον των πατέρων ἔχει παράδοσις».

⁶³⁴ Ἐπιφανίου μοναχοῦ «Διήγησις εἰς τύπον περιηγητοῦ περὶ τῆς Συρίας καὶ τῆς Ἀγίας Πόλεως καὶ τῶν ἐν αὐτῇ ἁγίων τόπων», PG 120, 260: «μέσον δὲ τῆς Ἀγίας Πόλεως ἐστὶν ὁ ἅγιος Τάφος τοῦ Κυρίου καὶ πλησίον τοῦ τάφου ἐστὶν ὁ τόπος τοῦ Κρανίου, ἐνθα ἐσταυρώθη ὁ Χριστός, ἔχων τὸ ὕψος βαθμούς, ἥτοι σκαλία λστ', τῆς δὲ σταυρώσεως ἐστὶν ἐκκλησία τοῦ Ἀδὰμ καὶ Ἀδὰμ ὁ τάφος».

⁶³⁵ Συμεὼν τοῦ Μεταφραστοῦ, «Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Θεοδοσίου τοῦ Κοινοβιάρχου», PG 114, 477-480: «Καὶ γὰρ ἐκεῖνος (sc. Θεοδόσιος) ἐν τινὶ τῶν αὐτοῦ λογίων (δεῖ γὰρ καὶ ταῦτα ὡς ἡδυμὰ τε προθεῖναι τῷ λόγῳ) παράδοσιν ἡμῖν ἄγραφον ἐξηγουμένους. Ἀδὰμ, φησιν, ὁ προπάτωρ ἡμῶν, ἐν τῷδε τῷ καλουμένῳ κρανίῳ τόπῳ ταφῆναι λέγεται, ἐνθα δὴ καὶ ἐμὸς Χριστὸς τὸν ὑπὲρ ἡμῶν σταυρὸν τε καὶ θάνατον διὰ φιланθρωπίαν ἄρατον κατεδέξατο».

⁶³⁶ Θεοφύλακτος Βουλγαρίας, «Ἑρμηνεία εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον», PG 123, 468: «Κρανίου τόπος ἐλέγετο, διότι φασὶν οἱ ἐκ παραδόσεως πατέρων παραλαβόντες, ὅτι ὁ Ἀδὰμ ἐκεῖ τέθαιπται· ὥσπερ γὰρ πάντες ἐν τῷ Ἀδὰμ ἀπεθάνομεν, οὕτως ἐν τῷ Χριστῷ ζωοποιηθῆναι ἡμᾶς ἔδει», καὶ «Ἑρμηνεία εἰς τὸ κατὰ Μάρκον Εὐαγγέλιον», PG 123, 668: «Παράδοσις ἐστὶν εἰς ἡμᾶς φθάνουσα ἐξ ἁγίων πατέρων, ὅτι ὁ Ἀδὰμ ἐκεῖ ἐτάφη. Ὁ τοίνυν τὸ πτῶμα καὶ τὸν θάνατον τοῦ Ἀδὰμ ἰώμενος Κύριος ἐκεῖ σταυροῦται, ἵνα, ἐνθα ἡ ἀρχὴ τοῦ θανάτου, ἐκεῖ καὶ ἡ τοῦ θανάτου κατάλυσις». «Ἑρμηνεία εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον», PG 124, 273: «Κρανίου δὲ τόπον ἔλεγον τὸν τόπον. Καὶ γὰρ λόγος κατεῖχεν ὅτι ἐκεῖ τέθαιπται ὁ Ἀδὰμ, ἵνα, ὅπου ἡ ἀρχὴ τοῦ θανάτου, ἐκεῖ καὶ ἡ πτώσις αὐτοῦ γένηται. Παράδοσις γὰρ ἐκκλησιαστικὴ ἐστὶν, ὅτι πρώτη ἡ Ἰουδαία, μετὰ τὸ ἐκβληθῆναι τὸν ἄνθρωπον ἐκ τοῦ παραδείσου, οἰκήτορα ἔσχεν εἰς παραμυθίαν τῶν ἐν τῷ παραδείσῳ καλῶν, δοθεῖσα αὐτῷ ὡς τῶν ἄλλων πασῶν χωρῶν κρείττων καὶ πίων· διότι καὶ πρώτη νεκρὸν ἐδέξατο ἄνθρωπον. Οἱ τοίνυν τότε ἄνθρωποι θαῦμα ποιοῦμενοι νεκρὸν κρανίον, τοῦ δέρματος αὐτῷ περιρρύνεντος, ἐν τόπῳ καταθέντες, ἀπ' αὐτοῦ τὸν τόπον ὠνόμασαν, καὶ μετὰ τὸν κατακλυσμὸν ὑπὸ τοῦ Νῶε διαδεδοσθαι τὴν φήμην εἰς πάντας· διὸ καὶ ὁ Κύριος, ἐνθα ἡ πηγὴ τοῦ θανάτου, ἐκεῖ θανατοῦται, ἵνα ταύτην ξηράνη».

⁶³⁷ Ε. Ζιγαβηνού, «Τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον», PG 129, 720: «Φασὶ δὲ τινες ἐκεῖ τὸν Ἀδὰμ τετελετηκέναι καὶ κεῖσθαι, καὶ ὠκονομήθη, ἵνα, ὅπου ὁ παλαιὸς Ἀδὰμ ἔπεσεν ὑπὸ τοῦ θανάτου, ἐκεῖ καὶ τὸ τοῦ νέου Ἀδὰμ τρόπαιον στή κατὰ τοῦ θανάτου δὴ τὸν Σταυρόν».

⁶³⁸ Θεοφάνους Κεραμέως, «Εἰς τὸ Τίμιον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ Πάθος», PG 132, 581-584: «Σταυροῦται γοῦν αὐτὸν ἐν τῷ Γολγοθᾷ, ἐν ᾧ καὶ τεθάφθαι λέγεται τὸ σῶμα τοῦ Ἀδὰμ, ὡς ἂν τῷ πάθει τοῦ νέου Ἀδὰμ, ὁ παλαιὸς ἀναστῇ παλιγγενής».

θανάτου του, διένειμε στα τρία τέκνα του. Καὶ τὸ μὲν κρανίον δόθηκε στὸν Σήμ, τὸν μεγαλύτερο υἱὸν του, τὰ ὅσῃ τοῦ σώματός του στὸν Ἰάφεθ καὶ τὰ πόδια του στὸν Χάμ. Σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια παράδοση, ὁ Νῶε τὰ εἶχε κληρονομήσει ἀπὸ τὸν Μαθουσάλα, ἐνῶ ἡ διανομή τους στα τέκνα του ἀπέβλεπε στὸ νὰ ἔχουν πάντοτε τὴν μνήμη τοῦ θανάτου. Διότι, ἐὰν σκέπτονται τὸν θάνατο, θὰ λυτρωθοῦν ἀπὸ αὐτόν, ἂν ὅμως τὸν λησμονήσουν, θὰ πεθάνουν πραγματικά. Περαιτέρω ὁ Σήμ, ὅταν ἔλαβε τὴν γῆ τῆς Παλαιστίνης, ἔθαψε τὸ κρανίον τοῦ Ἀδὰμ (καὶ τῆς Εὕας) στὸν λόφο τοῦ Γολγοθᾶ, ὅπου ἀργότερα ἔμελλε νὰ σταυρωθεῖ ὁ Κύριος.⁶³⁹

Ἡ ἐλκυστικὴ αὐτὴ παράδοση διαιωνισθεῖσα ἀποτελεῖ καὶ κατὰ τοὺς μεταγενέστερους αἰῶνες, ἀκόμη καὶ σήμερα, κοινὴ παραδοχὴ καὶ ἀπηχεῖ στὴν συνείδηση τῶν Ὁρθοδόξων Χριστιανῶν, γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ Ἀδάμ, κατὰ θεολογουμένην γνώμην, ἐτάφη στὸν Γολγοθᾶ.⁶⁴⁰

Πρὸς πιστοποίηση λοιπὸν τῶν ἀνωτέρω σημειωθέντων ἐπιχειρεῖται ἐνταῦθα περιγραφὴ τῆς εἰκονογραφήσεως τῆς Σταυρώσεως μὲ τοὺς κοινούς τόπους, ποὺ χαρακτηρίζουν αὐτήν, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ ἡ ἐξεικόνιση τοῦ κρανίου τοῦ Ἀδὰμ ἐπὶ κοιλώματος στὴν βάση τοῦ σταυροῦ, ὡς ἔκφραση τῆς σχετικῆς παραδόσεως, ἡ ὁποία, ἀποκρυσταλλωθεῖσα καὶ παγιωθείσα, καταγράφηκε στὰ περιπυστα ἔργα τῶν Διονυσίου ἐκ Φουρνᾶ⁶⁴¹ καὶ Φωτίου Κόντογλου.⁶⁴²

Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι ἡ παράσταση τῆς Σταυρώσεως τοῦ Χριστοῦ⁶⁴³ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα εἰκονογραφικὰ θέματα τῆς χριστιανικῆς τέχνης, καὶ δὴ τῆς βυζαντινῆς, ἀνευρίσκεται σὲ μία πληθώρα ἔργων, ὅπως ψηφιδωτά, τοιχογραφίες, φορητὲς εἰκόνες, ἑλεφαντοστά, στεατίτες, προϊόντα μεταλλοτεχνίας καὶ χυμευτικῆς κ.ἄ., γεγονόςς τὸ ὁποῖον ἐπιμαρτυρεῖ ὅτι ἡ περὶ τοῦ κρανίου τοῦ Ἀδὰμ στὸν Γολγοθᾶ παράδοση ἐπέδρασεν στὴν τέχνη, καὶ τοιοῦτοτρόπως ἐπικράτησε, ὥστε οἱ

⁶³⁹ Γ. Κεδρηνοῦ, «Σύνοψις ἱστοριῶν ἀρχομένη ἀπὸ κτίσεως κόσμου καὶ μέχρι τῆς βασιλείας Ἰσαακίου τοῦ Κομνηνοῦ», PG 121, 819-820 (ὅπου ἐπαναλαμβάνει τοὺς σχετικούς λόγους τοῦ Μ. Ἀθανασίου) καὶ 618 (ὅπου καταγράφει τὴν μαρτυρία τοῦ Ἰωσήπου περὶ ταφῆς τοῦ Ἀδὰμ στὴν Ἱερουσαλήμ).

⁶⁴⁰ Βλ. ἐνδεικτικῶς Ἀ. Μαυροκορδάτου, Ἱστορία Ἱερά, ἥτοι τὰ Ἰουδαϊκά, ἐν Βουκουρεστίῳ 1716, σσ. γ-δ : «παρὰ δὲ τῶν ἱερῶν Πατέρων ἐν τῇ ὁρεὶ τοῦ Γολγοθᾶ, ἐνθα ὁ Κύριος ἐσταυρώθη, ταφῆναι τὸν Ἀδὰμ ἐδιδάχθημεν. Ἦ ἄρα τὰ ὅσῃ τῶν προπατόρων πρὸ τοῦ κατακλυσμοῦ ἐκ Χεβρῶν εἰς Γολγοθᾶ μετεκομίσθη». Γ. Λαμπάκη, Ἡ Μονὴ τοῦ Δαφνίου, ἐν Ἀθήναις 1899, σ. 34. Ν. Δαμαλά, Ἑρμηνεῖα εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην, ἐν Ἀθήναις 1892, σ. 687. Σ. Εὐστρατιάδου (Μητρ. Λεοντοπόλεως), Λεξικὸν τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1909, σσ. 176 καὶ 453 (λ. Γολγοθᾶς καὶ Κρανίου).

⁶⁴¹ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεῖα τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, Ἅγιον Ὅρος 2007, σ. 155: «κάτωθι δὲ τοῦ σταυροῦ μικρὸν σπήλαιον καὶ ἐν αὐτῷ ἡ κάρα τοῦ Ἀδὰμ καὶ ἄλλα δύο κόκκαλα ραντιζόμενα ἀπὸ τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ, ὅπου ἐχύνετο ἀπὸ τὰς πληγὰς τῶν ποδῶν του».

⁶⁴² Φ. Κόντογλου, Ἑκφράσεις τῆς Ὁρθοδόξου Εἰκονογραφίας. Τεχνολογικὸν καὶ Εἰκονογραφικόν, τ. Α', Ἀθήνα 1960, σ. 177: «ὁ σταυρὸς εἶναι ἐμπεπηγμένος ἐπάνω εἰς ἓνα βράχον, ὅπου ἔχει κατωθεν μικρὸν σπήλαιον, καὶ μέσα εἰς αὐτὸ φαίνεται τὸ κρανίον τοῦ Ἀδὰμ καὶ τὰ δύο κόκκαλά του, ἐπάνω εἰς τὰ ὁποῖα στάζει τὸ αἷμα ἀπὸ τοὺς πόδας τοῦ Λυτρωτοῦ, σημεῖον ὅτι ὁ Ἀδὰμ καὶ τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων ἐλυτρώθη ἀπὸ τὴν κατάραν καὶ ἀπὸ τὸν θάνατον τῇ τιμίῳ αἵματι τοῦ Χριστοῦ».

⁶⁴³ G. Millet, *Recherches sur l' iconographie de l' Evangile aux XIVe, XVe et XVIe siecles d' apres des monuments de Mistra, de la Macedoine et du Mont-Athos*, Paris 1916, σσ. 396 κέξ. G. Schiller, *Iconographie der Cristlichen Kunst, I-IV*, Gutersloh 1966-1980, II, σ. 98 κέξ. K. Wessel, *Die Ktreuzigung*, Reckilinghausen, 1966.

καλλιτέχνες να εικονογραφοῦν παρὰ τοὺς πόδες τοῦ Χριστοῦ τὸ κρανίον τοῦ προπάτορος.⁶⁴⁴

Παρὰ τὶς ὅποιες τεχνοτροπικὲς διαφορὲς καὶ εἰκονογραφικὲς προσθήκες, ποὺ σημειώνονται στὴν παράσταση τῆς Σταυρώσεως διὰ μέσου των αἰώνων, ὁ βασικὸς πυρήνας τῆς συνθέσεως παραμένει ἀμετάβλητος. Στὸ κέντρο δεσπόζει φωτοστεφανωμένος ὁ Κύριος καὶ κρεμáμενος ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ. Ἀπὸ τὰ χέρια καὶ τὰ πόδια του, τὰ ὁποῖα εἶναι προσηλωμένα ἐπάνω σε ὑποπόδιο, ρέει τὸ αἷμα του, ἐνῶ ἀπὸ τὴν πλευρά του ἐκπηδᾷ αἷμα καὶ ὕδωρ, γεγονὸς ποὺ ὑπαινίσσεται τὴν νύξη ἀπὸ τὴν λόγχη τοῦ ρωμαίου στρατιώτη. Ὡς τὴν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας (726-843) ἡ συνήθης εἰκονογραφικὴ πρακτικὴ εἶναι ὁ Χριστὸς νὰ φέρει μακρὺν βασιλικὸ χιτῶνα μὲ χρυσοὺς κατακόρυφους ποταμοὺς (clavii), τὸ ἐπονομαζόμενον κολόβιον. Ἐπίσης τὸ σῶμα του εἶναι εὐθυτενὲς καὶ τὰ μάτια του εἶναι ἀνοικτά. Μὲ τὰ προαναφερθέντα χαρακτηριστικὰ ἀποτυπώνεται ἡ προσπάθεια νὰ ἀποδοθεῖ ἡ θεία φύση τοῦ Κυρίου. Ἀντίθετα μετὰ τὴν λήξη τῶν εἰκονομαχικῶν ἐρίδων, συντελεῖται σταδιακὰ καὶ τελικὰ καθιερώνεται ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Χριστοῦ μὲ περίζωμα περὶ τὴν ὀσφύ, μὲ κλειστὰ μάτια καὶ κλίση τοῦ σώματος καὶ τῆς κεφαλῆς, ὥστε νὰ καταδειχθεῖ ἡ πάσχουσα ἀνθρώπινη φύση τοῦ Θεανθρώπου. Στὴν κατακόρυφη ἀπόληξη τοῦ Σταυροῦ εἰκονίζεται πινακίδα παραπέμποντας στὴν ἐπιγραφή του, ἡ ὁποία τοποθετήθηκε κατ' ἐντολὴν τοῦ Πιλάτου. Οἱ ἐπιγραφές, τὶς ὁποῖες συνηθίζουν νὰ προσθέτουν οἱ καλλιτέχνες, εἶναι IC XC ἢ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΗΣ ΔΟΞΗΣ, χωρὶς ὅστόσο νὰ ἐλλείπουν οἱ περιπτώσεις ὑπάρξεως καὶ τῶν δύο ἐπιγραφῶν.

Ὁ Σταυρὸς εἰκονογραφεῖται πεπηγμένος σὲ ὑψηλὸ ἔξαρμα βράχου, τὸ ὁποῖο ἀντιπροσωπεύει τὸν Γολγοθὰ ἢ τὸν καλούμενον Κρανίου τόπον. Στὴν βάση τοῦ ἐξάρματος, ἐντὸς ὁπῆς, εἰκονογραφεῖται τὸ κρανίον τοῦ πρωτοπλάστου Ἀδάμ, τὸ ὁποῖο ἀποπλύνεται ἀπὸ τοὺς κρουνοὺς τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου, ποὺ ρέει ἀπὸ τὰ πόδια του. Ἡ ὁπῆ, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἐμφανίζεται τὸ κρανίον τοῦ Ἀδάμ,⁶⁴⁵ ἀποτελεῖ

⁶⁴⁴ Βλ. Τ. Θέμελη, *Ἡ Ἱερουσαλήμ...*, τ. Α', σ. 486, ὑποσημ. 2, ὅπου παρέχεται καὶ ἡ ἐξαιρετικοῦ ενδιαφέροντος πληροφορία, ὅτι στὴν Βιβλιοθήκη τῶν Παρισίων ἀπόκειται χειρόγραφο, ποὺ περιέχει διάλογο μετὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Ἀδάμ.

⁶⁴⁵ Ἡ παρουσία τοῦ προπάτορος ὑπὸ τοὺς πόδας τοῦ Κυρίου ἀποτελεῖ σχεδὸν κατὰ κανόνα κοινὸν τύπο στὴν Ὁρθόδοξη τέχνη τῆς Χριστιανικῆς Ανατολῆς καὶ εἶναι ἀπόλυτα ἐκφραστικὴ τῆς ἀπαραχάρακτης διαχρονικῆς παραδόσεως σὲ τοιχογραφίες, σὲ φορητὲς εἰκόνες καὶ σὲ ἀντικείμενα μικροτεχνίας. Βλ. ἐνδεικτικῶς: *Ἱερὰ Μονὴ Σινὰ* (ἔκδ. Ι.Μ. Σινὰ-Ε.Τζαφέρη), 1985, εἰκόνες ὑπ' ἀριθ. 106, 130 καὶ 133. *Οἱ Θεσαυροὶ τῆς Μονῆς Πάτμου* (ἔκδ. Ἀθηνῶν), 1988, σσ. 136, 210, 263, 266 καὶ 269. Σινά. *Οἱ Θεσαυροὶ τῆς Ἱ.Μονῆς τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης* (ἔκδ. Ἀθηνῶν), 1990, σσ. 141, 158, 184, 188, 193, 197 καὶ 291. Α. Παπαγεωργίου, *Ἱ. Μητρόπολις Πάφου. Ἱστορία καὶ Τέχνη*, Λευκωσία, 1996, σσ. 45, 161, 166, 193, 215 καὶ 225. *Μυστήριον Μέγα καὶ Παράδοξον* (ἔκδ. Ι. Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος), Ἀθήνα 2002, σσ. 53, 55, 314, 316, 322, 325, 332 καὶ 337. Μητρ. Θιβῶν καὶ Λεβαδείας Ἱερωνύμου, *Χριστιανικὴ Βοιωτία*, (ἔκδ. Κέντρου Ἀρχαιολογικῶν, Ἱστορικῶν καὶ Θεολογικῶν Μελετῶν), Λιβαδειά 2005, σσ. 99, 161, 134, 154, 214, 215 καὶ 323. *Συναϊτικά Μετόχια σὲ Κρήτη καὶ Κύπρο* (ἔκδ. Ι.Μ. Σινά), σσ. 215 καὶ 235. Κάποιες μάλιστα ἀπὸ αὐτές, οἱ πλέον ἐνδεικτικὲς καὶ ἀντιπροσωπευτικὲς, καταχωρίζονται στὸ φωτογραφικὸ παράρτημα στὸ τέλος τῆς παρούσης.

τὴν εἰκαστικὴ νύξη καὶ ἀπόδοση τῆς στιγμῆς, ὅπου «ἡ γῆ ἐσεισθῆ καὶ αἱ πέτραι ἐσχίσθησαν», ὅταν ὁ Κύριος παρέδωσε τὸ πνεῦμα του.⁶⁴⁶

Ἐκατέρωθεν τῆς βάσεως τοῦ Σταυροῦ παραστέκουν ἡ Θεοτόκος καὶ ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, ὁ ἀγαπημένος Μαθητής. Οἱ δύο μορφές ἐκφράζουν τὴν ὁδύνη τους μὲ συγκρατημένο τρόπο μέσω τῆς λυπημένης ἐκφράσεως τῶν προσώπων τους καὶ τῶν ἡρεμῶν κινήσεών τους. Ἡ Παναγία ὑψώνει τὸ δεξί της χέρι πρὸς τὸν Ἐσταυρωμένο, ἐνῶ ὁ Ἰωάννης ἐμφανίζεται συχνὰ νὰ φέρει τὸ χέρι καὶ νὰ ἀκουμπᾷ τὴν παρειὰ του. Κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ (1204-1453) καὶ μεταβυζαντινὴ (1453-τέλη 18ου αἰ.) περίοδο, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δύο μορφές, τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Ἰωάννη, προστίθενται συχνὰ ὁ ἐκατόνταρχος Λογγίνος ὀπισθεν τοῦ Ἰωάννη καὶ ἡ Μαρία ἡ Μαγδαληνὴ ἢ καὶ οἱ ὑπόλοιπες γυναῖκες, τῶν ὁποίων ἡ παρουσία ἀναφέρεται στὶς εὐαγγελικὲς περικοπές.

Ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ἀπόδοση τοῦ βάθους, στὶς πρωιμότερες παραστάσεις τῆς Σταυρώσεως εἴτε δὲν ὑπάρχει κάποιος προσδιορισμὸς αὐτοῦ εἴτε τὸ κεντρικὸ τμῆμα τοῦ θέματος πλαισιώνεται ἀπὸ δύο λόφους. Ἐντούτοις στὶς μεταγενέστερες συνθέσεις, κυρίως ἀπὸ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο εἰκονίζονται τὰ τεῖχη καὶ οἱ ἐπάλξεις τῆς Ἱερουσαλὴμ οὕτως, ὥστε νὰ καταδειχθεῖ σαφέστατα ἡ ὑπαρξὴ τοῦ Γολγοθᾶ ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη, ἀφοῦ ὁ Κύριος «ἔξω τῆς πύλης ἔπαθεν».⁶⁴⁷

Οἱ καταγραφεῖσες παρατηρήσεις σκιαγραφοῦν ἐν συντομίᾳ τὸ βασικὸ συνθετικὸ σχῆμα τῆς παραστάσεως τῆς Σταυρώσεως. Περιστασιακὰ στὸν πυρήνα αὐτὸν προστίθενται καὶ κάποιες εἰκονογραφικὲς ἰδιομορφίες. Οἱ κυριότερες εἶναι οἱ ἑξῆς: Δύο ἱπτάμενοι ἄγγελοι ἐκατέρωθεν τῆς κεραίας τοῦ Σταυροῦ, οἱ ὁποῖοι μὲ τὶς χειρονομίες τους φρίττουν καὶ ἐκφράζουν τὴν ἐκπληξή τους ἐμπρὸς στὴν θυσία τοῦ Θεανθρώπου. Σὲ ὀρισμένα παραδείγματα οἱ ἄγγελοι εἰκονίζονται κάτω ἀπὸ τὴν ὀριζόντια κεραία, ὁ μὲν ἓνας νὰ ἀπομακρύνει τὴν προσωποποίηση τῆς Συναγωγῆς καὶ ὁ ἄλλος νὰ κατευθύνει πρὸς τὸν Κύριον τὴν προσωποποίηση τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπίσης δὲν ἐλλείπουν καὶ οἱ περιπτώσεις, ὅπου παριστάνονται οἱ δύο σταυρωθέντες μὲ τὸν Χριστὸ ληστὲς ἢ οἱ στρατιῶτες στὴν βάση τοῦ Σταυροῦ, οἱ ὁποῖοι διαμοιράζονται τὰ ἱμάτια τοῦ Χριστοῦ.

Τὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἀδάμ

Ἐνταῦθα ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι πλησίον τοῦ προσκυνήματος τοῦ Ἀβραάμ, κάτω ἀπὸ τὸ βόρειο τμῆμα τοῦ Γολγοθᾶ, ὑπάρχει μικρὸ προσκύνημα, τὸ ὁποῖο παλαιότερα ἦταν γνωστὸ ὡς «Κρανίου Τόπος» ἢ «Ἅγιον Κρανίον» ἢ «παρεκκλήσιο τοῦ Μελχισεδέκ καὶ τοῦ Τιμίου Προδρόμου», σήμερα δὲ φέρει τὴν ὀνομασία «παρεκκλήσιο τοῦ Ἀδάμ». Τὸ παρεκκλήσιο αὐτὸ εἶναι μονόχωρο μὲ ἡμικυκλική

⁶⁴⁶ *Ματθ. 27:51.*

⁶⁴⁷ *Εβρ. 13:12.*

ἀψίδα στὰ ἀνατολικά, στὴν ὁποία ὑπάρχει ἑκκεντρα μικρὸ ἄνοιγμα, ὥστε νὰ εἶναι ὁρατὸ τὸ τμήμα τοῦ βράχου μὲ τὴν γνωστὴ σχισμὴ, ποὺ προκλήθηκε κατὰ τὴν στιγμή τοῦ σταυρικοῦ θανάτου τοῦ Κυρίου. Πάντως δὲν εἶναι γνωστὸ τὸ ἀκριβὲς πᾶχος τῆς τοιχοποιίας τῆς ἀψίδας αὐτῆς, μᾶλλον ὅμως εἶναι κτισμένη ἔξω ἀπὸ τὸ σημεῖο τοῦ ἀνοιγματος σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν βράχο. Ὅσον ἀφορᾷ στὸν χρόνον ἀνεγέρσεώς του, ἐπικρατεῖ ἡ ἄποψη ὅτι τὸ μικρὸ παρεκκλήσιο ἀνεγέρθηκε πρὸ τοῦ βράχου ἐπὶ Πατριάρχου Μοδέστου (632-634) κατὰ τὶς τότε γενόμενες ἀναγκαῖες ἐπεμβάσεις.⁶⁴⁸

Τὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἀδὰμ ἔλαβε τὸ ὄνομά του ἀπὸ πανάρχαια παράδοση, ἡ ὁποία διαμορφώθηκε καὶ ἄρχισε νὰ διαδίδεται τὸν 2ο αἰ. μεταξύ τῶν χριστιανῶν τῆς Ἱερουσαλήμ, ὅτι δηλαδὴ ὁ τάφος τοῦ Ἀδὰμ ἔκειτο στὸν Γολγοθᾶ.

Τὸ παρεκκλήσιο αὐτὸ μνημονεύεται ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ., ἐνῶ κατὰ τὸν 9ο αἰ. ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν μοναχὸ Ἐπιφάνιο.⁶⁴⁹ Ἐξάλλου τὸ 1106 ὁ ρῶσος προσκυνητὴς ἡγούμενος Δανιὴλ στὴν περιγραφὴ τῶν ἁγίων τόπων σημειώνει ὅτι τὸ μικρὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἀδὰμ κεῖται κάτω ἀπὸ τὸν τόπο τῆς Σταυρώσεως⁶⁵⁰. Στὸ σημεῖο αὐτό, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, κατὰ τὴν παράδοση, εἶχαν ἀποτεθεῖ τὸ κρανίον καὶ τὰ ὀστᾶ τοῦ Ἀδὰμ, τὰ ὁποία ἀπέπλυνε ἀπὸ τὸν ρύπον τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος τὸ αἷμα τοῦ σταυρωθέντος Χριστοῦ. Ἔτσι ὁ Πρῶτος Ἀδὰμ συνδέεται μὲ τὸν δεῦτερο, γεγονὸς τὸ ὁποῖο συμβολίζεται εἰκαστικὰ στὴν σκηνὴ τῆς Σταυρώσεως διὰ τῆς ἀπεικονίσεως μικροῦ σπηλαίου μὲ τὰ ὀστᾶ τοῦ πρωτοπλάστου Ἀδὰμ ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ Σταυροῦ. Στὸ βάθος μάλιστα τοῦ παρεκκλησίου, ὀπισθεν τῆς Ἀγίας Τραπέζης, ἔχει διαμορφωθεῖ ἐπὶ τοῦ βράχου μικρὸ κοίλωμα, ὅπου καταλήγει ἡ ρωγμὴ, ἡ ὁποία ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ὀπὴ τῆς βάσεως τοῦ σταυροῦ στὸν Γολγοθᾶ.⁶⁵¹

Κατὰ τὴν δεκαετία τοῦ 1960, μετὰ τὶς ἀνασκαφικὰς τομὰς, ποὺ διενεργήθηκαν στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ σημερινοῦ Γολγοθᾶ, ἦλθε στὸ φῶς ἓνα κοίλωμα. Τὴν περιοχὴ αὐτὴ μελέτησε διεξοδικῶς καὶ ἐπισταμένως ὁ ἀρχαιολόγος F. Diez Fernandez, ὁ ὁποῖος κατέληξε στὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ σημεῖο ἐκεῖνο, ὅπου ἐντοπίσθηκε τὸ κοίλωμα, ὑπῆρξε τόπος ἄσκησης λατρείας, πρὸ τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης ἀπὸ τὸν Ἀδριανό. Εἰκάζεται ἐπομένως ὅτι ἡ ἀνέγερση αὐτὴ τοῦ

⁶⁴⁸ Σ. Ταμπάκη, Ὁ Γολγοθᾶς καὶ τὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἀδὰμ στὸν Πανίερο Ναὸ τῆς Ἀναστάσεως Ἱεροσολύμων, *Βυζαντινὰ* 21(2000), 496, 501-502.

⁶⁴⁹ Ἐπιφανίου μοναχοῦ, «Διήγησις εἰς τύπον περιηγητοῦ περὶ τῆς Συρίας καὶ τῆς Ἀγίας Πόλεως καὶ τῶν ἐν αὐτῇ ἁγίων τόπων», *PG* 120, 260: «μέσον δὲ τῆς Ἀγίας Πόλεως ἐστὶν ὁ Ἅγιος Τάφος τοῦ Κυρίου καὶ πλησίον τοῦ τάφου ἐστὶν ὁ τόπος τοῦ Κρανίου, ἐνθα ἐσταυρώθη ὁ Χριστός, ἔχων τὸ ὕψος βαθμούς, ἥτοι σκαλίᾳ λστ', τῆς δὲ σταυρώσεως ἐστὶν ἐκκλησία τοῦ Ἀδὰμ καὶ Ἀδὰμ ὁ τάφος».

⁶⁵⁰ Τ. Θέμελη, *Ἡ Ἱερουσαλήμ...*, τ. Β', σ. 789.

⁶⁵¹ Βλ. Βενιαμὴν Ἰωαννίδου, *Τοῦ Προσκυνηταρίου τῆς Ἀγίας Γῆς*, τευχ. Α'. *Ἡ Ἀγία Πόλις Ἱερουσαλήμ καὶ τὰ περίχωρα αὐτῆς*, Ἱεροσόλυμα 1877, σσ. 195-196. Φιλοθέου (Ζερβάκου), *Μέγα καὶ θαυμαστὸν προσκόνημα εἰς Παλαιστίνην καὶ Σινά*, Ἀθῆναι 1974⁴, σσ. 42 καὶ 81. Β. Τζαφέρη, *Ἅγιοι Τόποι*, Ἀθήνα 1992³, σσ. 65, 73, 75. Κ. Καλοκύρη, *Τὸ ἀρχιτεκτονικὸ συγκρότημα τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως Ἱεροσολύμων καὶ τὸ θέμα τοῦ ἁγίου Φωτός*, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 95-96. Ν. Ὀλυμπίου, *Τερὰ Κειμήλια τοῦ Παναγίου Τάφου* (ἔκδ. Ἀλληλεγγύη), τ. Α', *Χρυσοκέντητα*, Ἀθήνα 2006, σ. 115.

Αδριανού, συνδέεται με την ύπαρξη προσκυνηματικού χώρου των πρώτων χριστιανών, το οποίο ο αυτοκράτορας ήθελε να αποκρύψει ή να καταργήσει, αποστερώντας έτσι από τους όπαδους της νέας θρησκείας σημαντικό τοπογραφικό σημείο αναφοράς της πίστης τους. Η επίχωση αυτή του Αδριανού προφανώς έκρυψε την κοιλότητα, το σήμερα λεγόμενο Σπήλαιο του Αδάμ, που ήλθε στο φως χάρη στις μετα το 1960 δεκαετίες. Ο Fernandez, εξετάζοντας τα ευρήματα της πλευράς αυτής του Γολγοθά, αποφάνθηκε ότι η προσκύνηση στο χώρο, κατωθεν του σημείου της Σταυρώσεως είχε αρχίσει ήδη τον 1ο μ.Χ. αιώνα. Επάγεται δε ως τεκμήρια του ισχυρισμού του τα υπολείμματα κεραμικής και τα κονιάματα, που βρέθηκαν εντός του σπηλαίου του Αδάμ και χρονοθετούνται κατά τον 1ο μ.Χ. αιώνα. Πρόκειται για ίχνη κονιάματος τσιμέντου και μαρμαροκονίας από το δάπεδο του κοιλώματος με ταινίες διακοσμητικές διαφόρων χρωμάτων (κόκκινου, σέπια, κίτρινου, πράσινου, ὤχρας και λευκού). Όλα αυτά παραπέμπουν σε χώρο διαμορφωμένο για θρησκευτική λειτουργία και λατρεία και όχι για ταφικό μνημείο, που πιθανώς ήταν πρό της Σταυρώσεως.⁶⁵²

Αναφορικώς πρὸς τὰ ευρήματα τῶν ἐρευνῶν στὸ κοίλωμα τοῦ Σπηλαίου τοῦ Αδάμ, τὸ ὁποῖον οὔτε ἐπὶ Μ. Κωνσταντίνου εἶχε ἔλθει στὸ φῶς, ὁ Fernandez διατύπωσε τὴν ὑπόθεση, ὅτι αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν διακοσμητικὴ ἐπένδυση τοῦ χώρου ὡς τόπου προσκυνηματος καὶ ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδοθοῦν στὴν πρόθεση νὰ ἀποκρυβῇ ἡ ἐκ τοῦ σεισμοῦ προκληθεῖσα ρωγμὴ, πὺν διαπερνᾷ τὸν βράχο ὅχι μόνο στὸ σημεῖο αὐτό, ἀλλὰ καὶ στὴν δυτικὴ του πλευρά, ὅπου κεῖται τὸ λεγόμενο Παρεκκλήσιο τοῦ Αδάμ, καὶ μὲ τρόπο ἀκόμη ἐντονότερο καὶ περισσότερο ἐντυπωσιακὸ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ σημείου τῆς σταυρώσεως τοῦ Κυρίου. Ο Fernandez μάλιστα εἰκάζει ὅτι ἡ ρωγμὴ αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μεταγενέστερη τοῦ 1ου μ. Χ. αἰῶνα, λαμβανομένης ὑπόψῃ τῆς κεραμικῆς ἐνὸς μικροῦ στρώματος, πὺν καλύπτει τὴν ἐπιφάνεια τμήματος τοῦ σπηλαίου.

Εἰδικῶς μάλιστα περὶ τῆς κεραμικῆς ὁ Fernandez σημειώνει: «Ἡ κεραμικὴ, πὺν ἀνακαλύφθηκε ἐντὸς τοῦ σπηλαίου, καὶ ἰδιαίτερος στὸ τμήμα ἐκεῖνο, πὺν χρησιμοποιήθηκε, γιὰ νὰ ἐπικαλύψει τὴν βραχώδη σχισμὴ-ρωγμὴ καὶ τὶς ὁπὲς στοὺς τοίχους, καθὼς καὶ τὴν ρωγμὴ, πὺν προκλήθηκε ἀπὸ τὸν σεισμό, εἶναι ὁμογενοποιημένη, δηλαδὴ ἀνήκει στὴν ἴδια κατηγορία καὶ ἀνάγεται στὴν ἀρχαία ρωμαϊκὴ περίοδο, δηλαδὴ τὸν 1ο αἰ. μ. Χ.»

Ἄν ληφθοῦν ὑπόψῃ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ Fernandez, εἶναι πιθανὴ καὶ ἡ ἐλκυστικὴ ὑπόθεση, ὅτι ἐξαρχῆς, δηλαδὴ μετὰ τὴν σταύρωση τοῦ Κυρίου ἐπὶ τοῦ χώρου τοῦ Γολγοθά, καὶ δὴ καὶ ἐντὸς ὑπάρχοντος σπηλαίου-

⁶⁵² Βλ. Γ. Λάββα, *Ὁ Πανίερος Ναὸς τῆς Ἀναστάσεως στὰ Ἱεροσόλυμα*, Ἀθήνα 2009, σσ. 131-132, ὑποσημ. 20, ὅπου ὁ συγγραφέας χρησιμοποίησε τὸ ἀδημοσίευτο τότε χειρόγραφο τοῦ ἰσπανοῦ συγγραφέα F. Diez Fernandez στὴν ἀγγλική, ἐνῶ παράλληλα παραπέμπει καὶ στὸ σχετικὸ ἄρθρο τοῦ ἰδίου : «La recherche archeologique au Saint Sepulcre», *Le Monde de la Bible* 33 (1984) 28-36.

κοιλώματος (πρώην τάφου), υπήρχε χώρος λατρείας του σταυρωθέντος Χριστού. Ο χώρος αυτός πιθανώς χρησιμοποιήθηκε ως το 135 μ.Χ., όποτε επιχωματώθηκε επί Αδριανού για την κατασκευή του τεχνητού επιπέδου με σκοπό την ίδρυση ναού της Αφροδίτης.

Όταν αργότερα ο επίσκοπος Ιεροσολύμων Μακάριος με την Αγία Έλένη έκαναν τις αναγκαίες εργασίες για την απομάκρυνση των επιχώσεων και των κτισμάτων της περιόδου του Αδριανού, προφανώς το σπήλαιο δεν υπέπεσε στην αντίληψή τους, και έτσι έμεινε επιχωματωμένο και άγνωστο από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες, οι οποίοι διαμόρφωσαν το προσκύνημα του Γολγοθά και ίδρυσαν την βασιλική, τα δύο αίθρια και την Ροτόντα, χωρίς να επιχειρήσουν καμμία παρέμβαση στον κλειστό και άγνωστο αυτό λατρευτικό χώρο. Διασωζόταν μόνον ή έβραϊκή παράδοση περι υπάρξεως του τάφου του Αδάμ κάτωθεν του σημείου της σταυρώσεως του Κυρίου, ή οποία συνδέθηκε με το κοίλωμα επί της δυτικής πλευράς του βράχου του Γολγοθά, όπου κείται το λεγόμενο Παρεκκλήσιο του Αδάμ. Το ανατολικό λοιπόν κοίλωμα, το επί αιώνες άγνωστο, θα αποκαλυφθεί μετά το 1960 χάρη στις ανασκαφικές έρευνες. Αλλά ή αποκάλυψή του και ή πιστοποίηση της προσκυνηματικής του λειτουργίας μεταξύ των έτων 33 – 135 μ.Χ. πιστοποιούν και πανηγυρικώς επιμαρτυρούν και την αυθεντικότητα του Γολγοθά και την ύπαρξη του πρώτου χριστιανικού χώρου επί του ιεροτέρου και άγνωτέρου τόπου της χριστιανισμένης, κάτωθεν δηλαδή του σημείου της Σταυρώσεως του Κυρίου. Η όλη διαμόρφωση, ή θέση και ή συσχέτιση του Γολγοθά με τον βράχο, τα εύρηματα της αρχαιολογικής σκαπάνης τα σχετιζόμενα με τα τείχη και τα λοιπά χωροταξικά δεδομένα, μετά τις σύντονες έρευνες και μελέτες των προσφάτων έτων, οδηγούν σε πορίσματα συγκλίνοντα, αφού τα υλικά κατάλοιπα συμφωνούν με τις ιστορικές πηγές, άκομη και με τις ευαγγελικές διηγήσεις, και επιβεβαιώνουν την αυθεντικότητα αυτών.⁶⁵³

Η Μονή του Αβραάμ

Στο Ιεροσολυμιτικό Κανονάριο σημειώνεται ίδρυση και εγκαίνια του θυσιαστηρίου του Αβραάμ, πλησίον του Παρεκκλησίου του Αδάμ, παραπλεύρως των βράχων του Γολγοθά.⁶⁵⁴ Αφού ή θυσία του Αβραάμ κατά την χριστιανική παράδοση ανέκαθεν θεωρήθηκε ως προτύπωση της θυσίας του Χριστού, στον θρυλούμενο τόπο της θυσίας υπήρχε και μικρός βωμός-προσκύνημα του Αβραάμ, ο όποιος μνημονεύεται από τον Αρκουλφο (περί το 680)⁶⁵⁵ και από τον ρώσο

⁶⁵³ Βλ. Γ. Λάββα, *Ο Πανίερος Ναός της Αναστάσεως στα Ιεροσόλυμα*, Αθήνα 2009, σ. 132, ύποσημ. 22.

⁶⁵⁴ Τ. Θέμελη, *Η Ιερουσαλήμ...*, τ. Β', σσ. 1340-1341.

⁶⁵⁵ Arcoulfi, *Itinera*, σ. 234.

ηγούμενο Δανιήλ κατά τις αρχές του 12ου αι.⁶⁵⁶ Ο Θέμελης σημειώνει ότι ο Fabri εκτός των άλλων παρεκκλησίων είχε επισκεφθεῖ καὶ ἐκεῖνο τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ⁶⁵⁷. Σύμφωνα με τὴν μαρτυρία τοῦ φραγκισκανοῦ Lievin ἡ πρώτη μονὴ ιδρύθηκε κατόπιν ἀδείας τοῦ πάπα Γρηγορίου τοῦ Μεγάλου κατὰ τὸ ἔτος 601,⁶⁵⁸ κατεστράφη δὲ ἐκ θεμελίων κατὰ τὴν ἄλωση τῆς Ἱερουσαλὴμ ὑπὸ τῶν Περσῶν τὸ 614. Ταυτίζεται μετὰ τὴν σημερινὴ θέση τῆς Μονῆς τοῦ Ἀβραάμ. Πιθανότατα ἐπὶ πατριάρχου Παΐσιου (1645-1660) ἀγοράσθηκαν καὶ τὰ ἐρείπια νοτιοανατολικῶς τοῦ Γολγοθᾶ, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἡ Μονὴ ἀνακαινίσθηκε τὸ 1700 καί, σύμφωνα με μαρτυρία τοῦ πατριάρχου Δοσιθέου Β΄ (1669-1707), χρησίμευε ὡς σχολεῖο.⁶⁵⁹ Περαιτέρω ἐπισκευάσθηκε μετὰ τὰ δωμάτιά της, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ χώρου τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ.⁶⁶⁰ Τὸ 1835, ἐπὶ Σκευοφύλακος Ἀβραμίου τοῦ ἐξ Ἀνδρου, κατασκευάσθηκε καὶ οἶκος στὴν Μονή.

Καὶ σήμερον ἀκόμη συνεχίζονται οἱ ἀπὸ πενταετίας ἀναληφθεῖσες ἐργασίες με σκοπὸ τὴν ἀνασύστασιν καὶ συντήρησιν τῆς Μονῆς τοῦ Ἀβραάμ μετὰ τὴν φροντίδα καὶ τὴν ἀρωγὴ τοῦ ὑποφαινομένου, ὑπὸ τῆς ιδιότητά του ὡς Σκευοφύλακος τοῦ Παναγίου Τάφου, καὶ κατόπιν εἰδικῆς ἀδείας καὶ εὐλογίας. Τέλος, σημειώνεται ὅτι ἡ Μονὴ αὕτῃ ἀποτελεῖ κεντρικὸ παροικοδόμημα τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως καὶ χρησιμοποιεῖται ὡς μόνιμος χώρος διαμονῆς τοῦ ἐκάστοτε Σκευοφύλακος καὶ τοῦ ἄραβος θυρωροῦ.

⁶⁵⁶ Τ. Θέμελη, *Ἡ Ἱερουσαλήμ...*, τ. Β΄, σ. 789.

⁶⁵⁷ Τ. Θέμελη, *Ἡ Ἱερουσαλήμ...*, τ. Β΄, σ. 826.

⁶⁵⁸ Τ. Θέμελη, ἀντόθι. *Guide de la Terre Sainte*, Ἱεροσόλυμα 1897, σσ. 292-293.

⁶⁵⁹ Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, τ. Β΄, ἐν Πετροπόλει 1894, σ. 297.

⁶⁶⁰ Τοῦ ιδίου, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, τ. Δ΄, ἐν Πετροπόλει 1897, σ. 468.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ εἶναι, μετὰ τὴν θυσία τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἡ δεύτερη καὶ κατανυκτικότερη στὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Τὸ ὅρος τῆς θυσίας κατὰ μὲν τὸ ἐβραϊκὸ κείμενο ἦταν «ἡ γῆ τοῦ Μωρία», κατὰ δὲ τὴν μετάφραση τῶν Ἑβδομήκοντα «ἡ γῆ ἡ ὑψηλή».

Μεταγενέστερη παράδοση, ποὺ καταγράφεται στὸ Β΄ Χρον. (=Β΄ Παραλ.) 3,1, ταυτίζει τὴν γῆ Μωρία, τὸ ὅρος τοῦ Ἀμορία, μὲ τὸ ὅρος τοῦ Ναοῦ. Ἡ παράδοση αὕτη ἐπιδιώκει τὴν σύνδεση τῆς Ἱερουσαλὴμ μὲ τοὺς πατριάρχες καί, ἤδη ἀπὸ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους, ἐνέχει ἔκτακτη σημασία γιὰ τὸν Ἰουδαϊσμό. Περίεργο ὅμως τυγχάνει τὸ γεγονός, ὅτι ἡ λέξη Μωρία, παρὰ τὸ σπουδαιότατο γεγονός, μὲ τὸ ὁποῖο συνδέεται, δὲν ἀναφέρεται πουθενὰ ἄλλοῦ στὸ βιβλικὸ κείμενο. Γι' αὐτὸ καὶ ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς τῆς Βίβλου ἐγράφησαν διαχρονικῶς πολυάριθμες σελίδες καὶ διατυπώθηκαν πολλὲς εἰκασίες καὶ ἀπόψεις ἀλληλοσυγκρουόμενες.

Στὶς θεολογικὲς ἀπόψεις καὶ ἀντιλήψεις τῆς ἐλληνιστικῆς ἰουδαϊκῆς γραμματείας, ὅποτε προβάλλεται μετ' ἐμφάσεως ἡ προσδοκία τῆς ἀνοικοδομήσεως τοῦ Ἁγίου τοῦ Θεοῦ στὴν Ἱερουσαλὴμ, ἐξαίρεται ἰδιαζόντως καὶ τὸ ὅρος Σιών μὲ προφανῆ σκοπὸ τὴν ταύτιση τοῦ ὅρους τῆς θυσίας μὲ τὸν χώρο τοῦ μέλλοντος νὰ οἰκοδομηθεῖ ναοῦ, ὡς τοῦ μόνου κατὰ τὸν Νόμο τόπου τῆς θυσίας καὶ τῆς τελετῆς αἵματος τῶν ἀμνῶν κατὰ τὸ ἰουδαϊκὸ Πάσχα.

Στὴν ταργκουμικὴ γραμματεία ἐπιχειρεῖται ἡ ταύτιση τοῦ ὅρους τῆς θυσίας μὲ τὸ ὅρος, ὅπου ἀργότερα ἐπρόκειτο νὰ ἰδρυθεῖ ὁ Ναός. Ἡ ἀρχικὴ προσπάθεια νὰ περιβληθεῖ μὲ κῦρος ἡ πόλη τῆς Ἱερουσαλὴμ διὰ τῆς συνδέσεώς της μὲ τοὺς πατριάρχες τοῦ Ἰσραήλ, ἐντείνεται περαιτέρω καὶ ἔχει ὡς ἐπιδίωξη ἀφενὸς τὴν ταύτιση τῆς θυσίας ἐκείνης μὲ τὶς θυσίες καὶ τὴν ἐν γένει λατρεία στὸν Ναό, ἡ ὁποία ἔτσι περιβάλλεται καὶ μὲ τὴν ἀναγκαίαν νομιμότητα, καὶ ἀφετέρου τὴν προβολὴ καὶ παγίωση τῆς ἀντίληψης, ὅτι ἡ θυσία τοῦ Ἰσαὰκ θὰ εἶχε τὸν αὐτὸ ἀπολυτρωτικὸ χαρακτήρα μὲ τὶς θυσίες στὸν μελλοντικὸ ναὸ τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ ἐκείνη ὑπῆρξε καὶ τὸ προαιώνιο πρότυπο αὐτῶν. Τὴν ἴδια προφανῶς σκοπιμότητα ὑπηρετεῖ καὶ ἡ ταύτιση τοῦ ὅρους τῆς θυσίας μὲ τὸ ἄγνωστο στὴν Παλαιὰ Διαθήκη θυσιαστήριον τοῦ Ἀδάμ, τὸ ὁποῖο ἀνοικοδόμησε καὶ ὁ Νῶε μετὰ τὸν κατακλυσμό.

Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ραββινικὴ γραμματεία τὸ ὅρος τῆς θυσίας ἀδιαμφισβήτητα συμπίπτει μὲ τὸν χώρον τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ μελλοντικοῦ Ναοῦ. Ἄλλωστε κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς διαμορφώσεως τῶν ποικίλων καὶ παραλλαγμένων μεταξύ τους ραββινικῶν ἐρμηνειῶν, ἔντονη ἦταν ἡ ἐπὶ τῆς ἰουδαϊκῆς σκέψεως ἐπίδραση τοῦ γεγονότος τῆς καταστροφῆς τοῦ Δευτέρου Ναοῦ, καθὼς καὶ ἡ ἀντίληψη ὅτι μόνον ὁ Ναὸς ἦταν ὁ ἐνδεδειγμένος χώρος τέλεσης τῶν θυσιῶν, ὥστε αὐτὲς νὰ εἶναι

εὐάρεστες καὶ ἀποδεκτὲς στὸν Θεό. Ἔτσι ὄχι μόνον προβάλλεται καὶ ἀναδεικνύεται ἡ Ἱερουσαλήμ διὰ τῆς συνδέσεώς της μὲ τοὺς προπάτορες, ἀλλὰ καὶ ἡ θυσία περιβάλλεται μὲ τὴν ἀπαιτούμενη νομιμότητα. Παρὰ ταῦτα, ὅταν οἱ ραββίνοι θεώρησαν τὰ γεγονότα τοῦ Μωρία «ὡς ἀπαρχὴ καὶ ἐχέγγυο τοῦ Ἰσραὴλ εἰς τὸν αἰῶνα», εἶχε ἤδη συντελεσθεῖ στὸν Γολγοθὰ ἡ σταυρικὴ θυσία τοῦ Κυρίου, ἡ ὁποία ἅπαξ διὰ παντὸς προσεφέρθη διὰ τὸν ἐξίλασμό τῶν ἀνθρωπίνων ἁμαρτιῶν, σὲ ἀνάμνηση τῆς ὁποίας ἀκριβῶς ἔκτοτε τελεῖται τὸ Μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας.

Ἐξάλλου οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας μετὰ τῆς διακρινούσης αὐτοὺς θεοπνευστίας, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς, διασώζοντας τὴν σχετικὴ παράδοση, συλλήβδην σχεδὸν ἀποδέχονται ὅτι ἡ θυσία τοῦ Ἀβραὰμ ὑπῆρξε προτύπωση τῆς σταυρικῆς θυσίας τοῦ Κυρίου. Πλεῖστοι δὲ ἐξ αὐτῶν ἐρμηνεύουν συμβολικῶς καὶ ἀλληγορικῶς τὶς παραμέτρους αὐτῆς, δηλαδὴ τὴν τριήμερη πορεία τοῦ πατριάρχου πρὸς «τὴν γῆν τὴν ὑψηλὴν», τὸν τρόπον ἀναγνώρισης τοῦ τελικοῦ προορισμοῦ καὶ τὴν ὀνοματοδοσίαν του ἀπὸ τὸν Ἀβραὰμ προφητικῶς τῷ τρόπῳ, καὶ ἄλλοι ρητῶς καὶ ἀπεριστρόφως ταυτίζουν τὸ ὄρος τῆς ἀρχαίας θυσίας μὲ τὸν φρικτὸ Γολγοθὰ. Ὅλοι πάντως ἀποφεύγουν νὰ χρησιμοποιοῦν τὴν περίεργη λέξη Μωρία.

Ἡ ἱστορία κατέγραψε καὶ διασώζει πληροφορίες, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες ἀπὸ τοὺς πρώτους βυζαντινοὺς χρόνους ὅλες οἱ ἰουδαϊκὲς καὶ χριστιανικὲς παραδόσεις προοδευτικὰ μεταφέρθηκαν στὸν Γολγοθὰ καὶ στὸν Ναὸ τῆς Ἀναστάσεως, καὶ μόνον μετὰ τὴν κατάκτηση καὶ κυριαρχίαν τῶν Ἁγίων Τόπων ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους (τέλη 11ου αἰ.), τὸ ὄρος τοῦ Ναοῦ κατέστη ἐκ νέου περιώνυμο σύμβολο καὶ σημαντικό. Ἀλλὰ καὶ πάλι περὶ τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰῶνα οἱ παλαιοδιαθητικὲς καὶ καινοδιαθητικὲς παραδόσεις μετατοπίσθηκαν ἀπὸ τὸν Μωρία στὸν Γολγοθὰ.

Τέλος, ἡ χριστιανικὴ τέχνη, στοιχώντας ἐπὶ τῆς σχετικῆς παραδόσεως καὶ ἀξιοποιώντας αὐτήν, σμίλευσε συγκεκριμένο εἰκονογραφικὸ τύπο ἀναπαραστάσεως τῆς σταυρώσεως τοῦ Κυρίου, παρὰ τοὺς πόδας τοῦ ὁποίου διαχρονικῶς εἰκονίζει τὸ κρανίον τοῦ Ἀδάμ. Ἔτσι θεμελιώνει τὴν βασιμότητα τῆς παραδόσεως, ὅτι στὸν ἴδιον χώρον κατὰ Θεῖαν Οἰκονομίαν συνετελέσθησαν διαχρονικῶς τὰ θεήλατα γεγονότα, ἡ προσφορὰ δηλαδὴ τῆς θυσίας τοῦ Ἀδάμ καὶ ἡ ταφὴ αὐτοῦ, ἡ προσφορὰ τοῦ Νῶε μετὰ τὸν κατακλυσμὸ, ἡ θυσία τοῦ Ἀβραὰμ καὶ ἡ σταύρωση τοῦ Κυρίου.

Καὶ ἀσφαλῶς τὸ παλαιοδιαθητικὸ ὑπόβαθρον εἶναι ὑπαρκτὸ καὶ στὴν ἰουδαϊκὴ καὶ στὴν χριστιανικὴ παράδοση, ἀλλὰ ὁ τρόπος προσέγγισής του διαφέρει κατὰ πολὺ. Οἱ Ἰουδαῖοι στὴν προσπάθειάν τους νὰ περιχαράκωσουν καὶ νὰ προασπίσουν ὅ,τι θεωροῦσαν ὡς πατρώα θρησκεία, ἀνενδοιάστως παρέλαβαν στοιχεῖα καὶ ἀπὸ τὴν νέα θρησκεία, διὰ τῆς μετασκευῆς τῶν ὁποίων προέκυψε νέον δόγμα, ἄγνωστο στὸν προχριστιανικὸ ἰουδαϊσμό. Καὶ ὄχι μόνον αὐτό, ἀλλὰ καί, ἐπιθυμώντας νὰ ἀσκήσουν πολεμικὴ κατὰ τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ θρησκείας, διέβλεψαν σὲ

αὐτὴν τὸν κίνδυνον τοῦ σφετερισμοῦ καὶ τῆς παραχάραξης τῆς δικῆς τους δῆθεν παραδόσεως.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Λιτανευτικός σταυρός (β' μισό 11ου – πρώιμος 12ος αϊ.). Ἐθνικὸ Μουσεῖο τοῦ Μεσαίωνα καὶ Θέρμες Cluny, Παρίσι.

(Βυζάντιο 330-1453, κατάλογος ἐκθέσεως, ἐπιμ. R. Cormack-Μ. Βασιλάκη, Μουσεῖο Μπενάκη, Ἀθήνα 2009, πίν. 191).

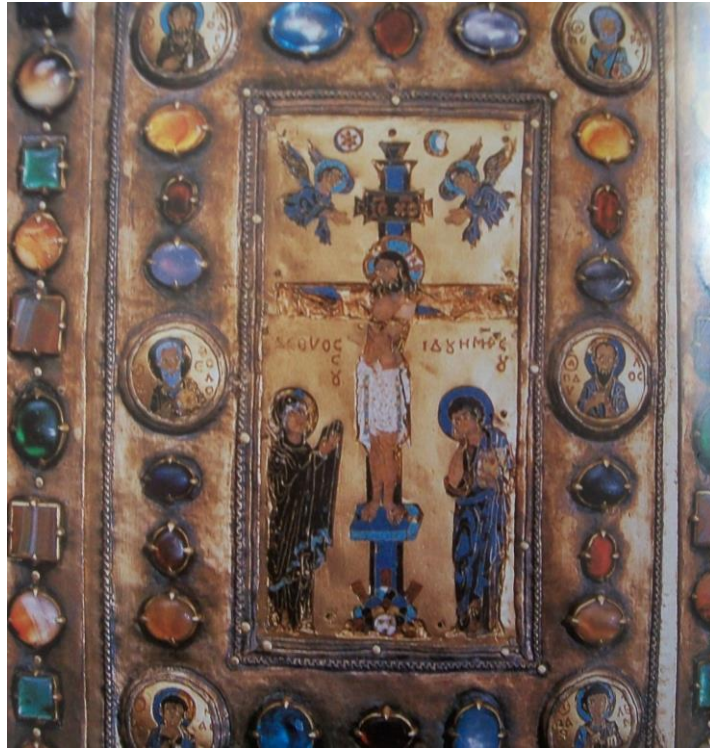
Λεπτομέρεια τοῦ λιτανευτικοῦ σταυροῦ μετὰ τὴν Σταύρωση.

Σταυρός τοῦ Beresford Hope (β' μισό του 9ου αι.). Μουσείο Victoria & Albert, Λονδίνο.
(Βυζάντιο 330-1453, κατάλογος ἐκθέσεως, ἐπιμ. R. Cormack-M. Βασιλάκη, Μουσείο
Μπενάκη, Ἀθήνα 2009, πίν. 54).

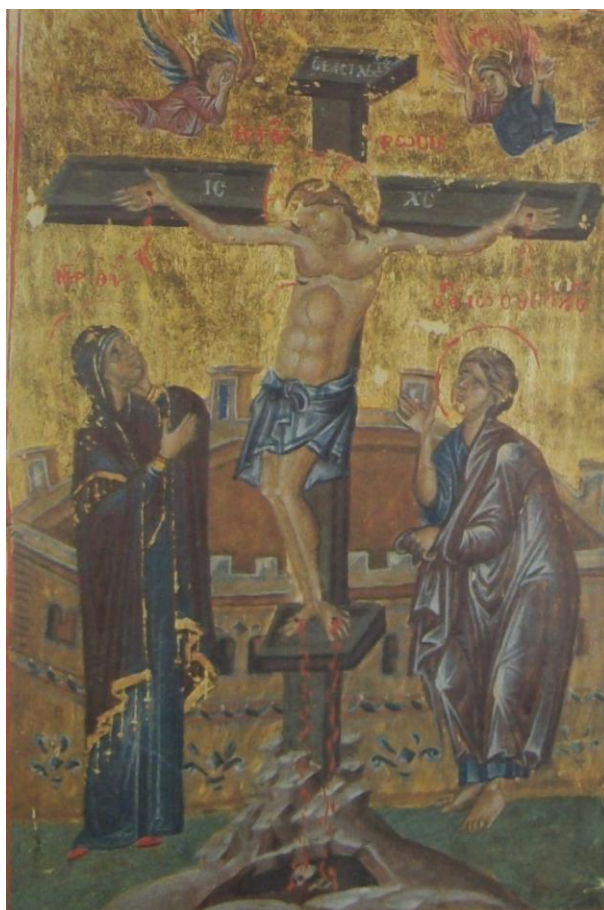
Μικρογραφία Σταυρώσεως ἀπὸ τὸ Ψαλτήριο τοῦ ἡγουμένου Θεοδώρου ἀπὸ τὴν Μονὴ
Ἁγίου Ἰωάννου Προδρόμου τῆς Μονῆς Στουδίου Κωνσταντινουπόλεως (ἔτος 1066).
(Βυζάντιο 330-1453, κατάλογος ἐκθέσεως, ἐπιμ. R. Cormack-M. Βασιλάκη, Μουσείο
Μπενάκη, Ἀθήνα 2009, πίν. 51).

Σταυροθήκη-Λειψανοθήκη (ἔτος 975-1025). Θησαυροφυλάκιο Ἀγίου Μάρκου, Βενετία
(The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843-1261,
κατάλογος ἐκθέσεως, ἐπιμ. H.C.Evans - W.D. Wixom, Μητροπολιτικὸ Μουσεῖο Ν. Ὑόρκης
1997, σσ. 78-79.

Ἐλεφαντοστοῦν (μέσα 10ου αἰ.). Μουσεῖο Λούβρου. (The Glory of Byzantium, Art and
Culture of the Middle Era A.D. 843-1261, κατάλογος ἐκθέσεως, ἐπιμ. H.C.Evans - W.D.
Wixom, Μητροπολιτικὸ Μουσεῖο Ν. Ὑόρκης 1997, σσ. 150-151.

Μικρογραφία ἀπὸ Τετραευάγγελο Μονῆς Βατοπαιδίου (14ος αἰ.) (Π. Χρήστου-Χ.Μαυροπούλου-Τσιούμη-Σ. Καδᾶς-Αἰκ. Καλαμαρτζῆ-Κατσαροῦ, Οἱ Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Εἰκονογραφημένα Χειρόγραφα, Ἀθήνα 1991, εἰκ. 255).

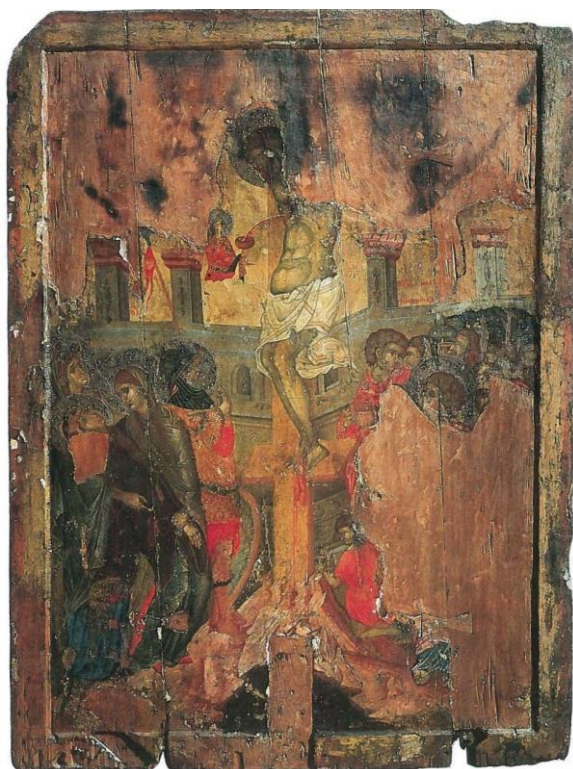
Ὁ Χριστὸς Ἐλκόμενος ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ, τοιχογραφία ἀπὸ τὴν Μονὴ Βατοπαιδίου (ἔτος 1312).

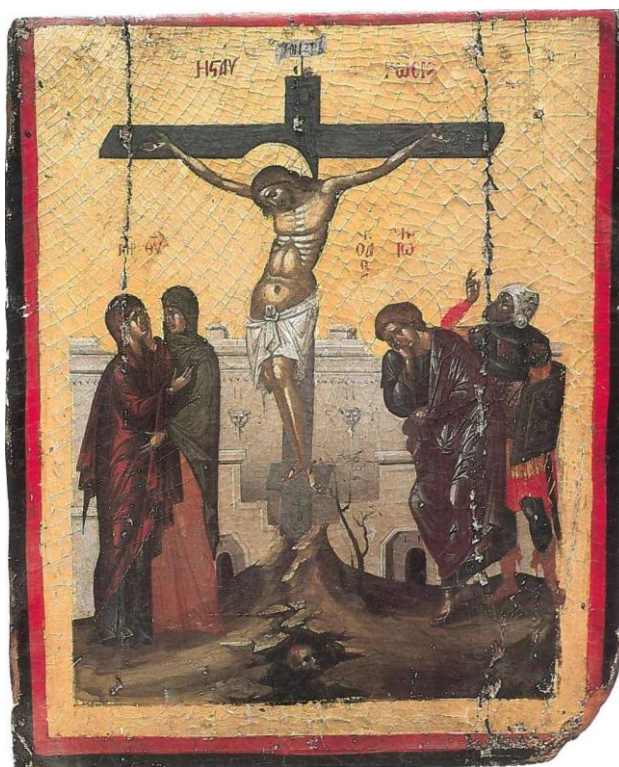
Τοιχογραφία από την Μονή Σταυρονικήτα, έργο Θεοφάνους τοῦ Κρητὸς (ἔτος 1546).

Τοιχογραφία από τὸ Πρωτάτο τοῦ Ἁγίου Ὄρους,
ἔργο τοῦ Μανουὴλ Πανσελήνου (1300 περ.)

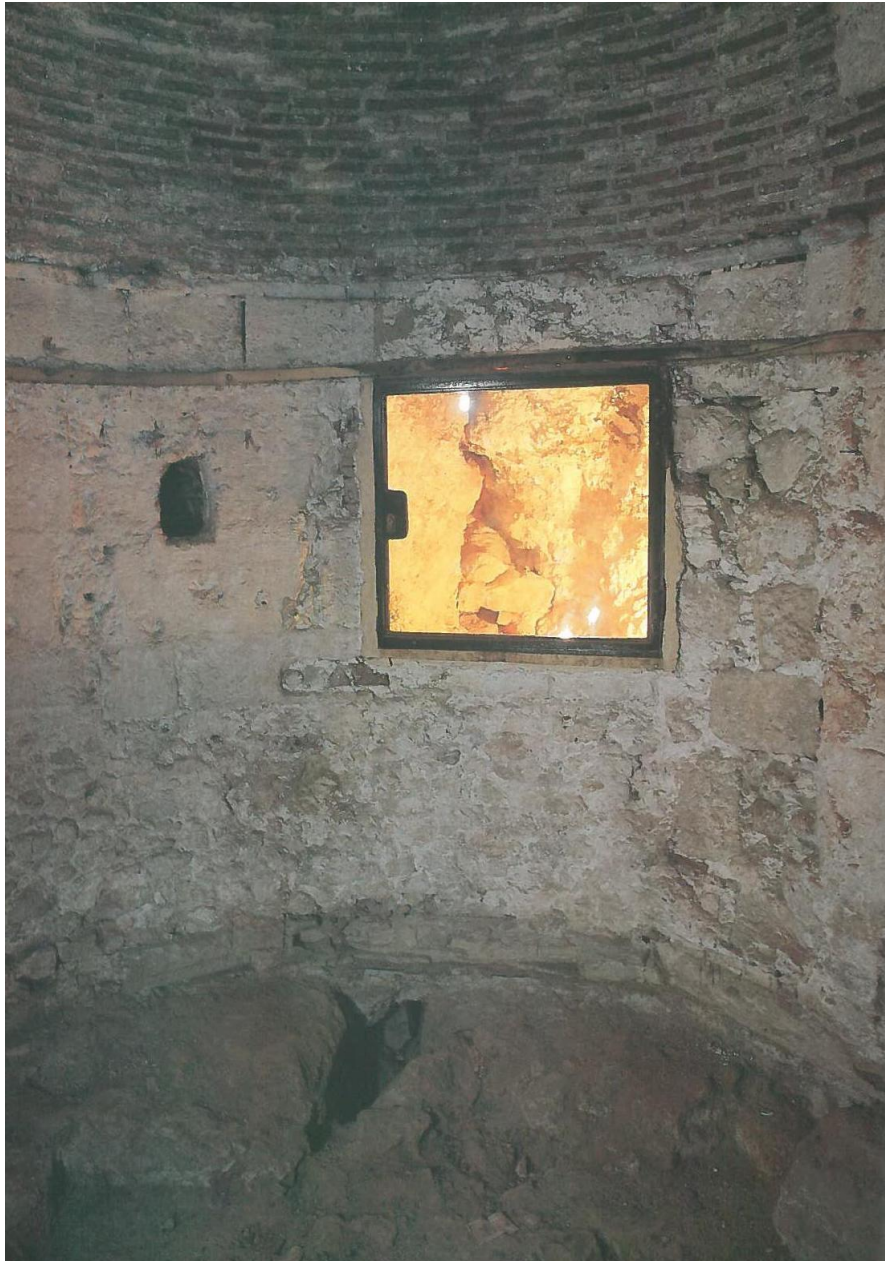
Φορητή εικόνα από τὸν Ναὸ Ἀγ. Παρασκευῆς Γεροσκήπου Πάφου (15 αἰ.)

Φορητή εικόνα ἀπὸ τὸ Καθολικὸ τῆς Μονῆς τοῦ Ἀγ. Νεοφύτου Πάφου (1544)

Ὁ βράχος τοῦ Γολγοθα

Τὸ Παρεκκλήσιο τοῦ Ἀδάμ

ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ

(Εγκυκλοπαιδείες-Περιοδικά-Πηγές-Σειρές)

ANETS: Ancient Near Eastern Texts and Studies, Lewiston – New York.

Angelicum: Angelicum Periodicum trimestre Facultatum Theologiae, Juris Canonici, Philosophiae Pontificii Athanaei «Angelicum», Roma.

An Bib: Analecta Biblica, Rome.

ATD: Das Alte Testament Deutsch, Gottingen.

BibTB: Biblical Theologie Bulletin.

BIS: Biblical Studies

BKG: Bibel – Kirche - Gemeinde, Konstanz.

BOS: Biblical and Oriental Studies, Jerusalem.

BZAW: Beihefte zur Zeitschrift fur die alttestamentliche Wissenschaft, Giessen.

BZNW: Beihefte zur Zeitschrift fur die neutestamentliche Wissenschaft, Giessen-Berlin.

CBQ: The Catholic Biblical Quarterly, Cambridge.

CCL: Corpus Christianorum Latinorum.

ΕΕΘΣΠΑ: Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

EncB: Encyclopedia Biblica, Jerusalem.

EncJ: Encyclopedia Judaica, New York - Jerusalem.

GHAT: Gottinger Handkommentar zum Alten Testament, Gottingen.

HAHWAT: W. Genesius, Hebraisches und Aramaisches Handwörterbuch über das Alte Testament, Berlin – Gottingen – Heidelberg 1962/7.

HALAT: L. Koehler – W. Baumgartner, Hebraisches und Aramaisches Lexicon zum Alten Testament, Leiden 1967-1983.

HALOTIN: W. Baumgartner – J. J. Stamm (ἔκδ.), The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament, The New Koehler- Baumgartner in English, τ.1- 4, Leiden-New York - Köln 1994.

Ha-Shiloah: Ha-Shiloah, Tel-Aviv.

HELOT: F. Brown – S. R. Driver – C. A. Briggs, A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament, Oxford 1951.

HThR: Harvard Theological Review, Cambridge (Mass) – New York.

ΘΗΕ: *Θρησκευτικὴ Ἡθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*.

ICC: *The International Critical Commentary of the Bible*, New York.

JBL: *Society of Biblical Literature*, New York - New Haven Philadelphia.

JJS: *Journal of Jewish Studies*, Oxford.

JSJ: *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic and Roman Period*, Leiden.

JSS: *Journal of Semitic Studies*, Manchester.

JZWL: *Iudische Zeitschrift für Wissenschaft und Leben*, Breslau.

IEJ: *Israel Exploration Journal*, Jerusalem.

KAT: *Kommentar zum Alten Testament*, Leipzig-Gutersloh.

KHAT: *Kurzgefasster exegetisches Handbuch zum Alten Testament*, Leipzig.

KHSAT: *Kurzgefasster Kommentar zu den Heiligen Schriften Altes und Neues Testamentes*. A. Altes Testament, München.

Leshonenu: *Leshonenu, A Journal for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects*, Jerusalem.

MEE: *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία* (Δρανδάκη).

LVTL: : L. Koehler – W. Baumgartner, *Lexicon in Veteri Testament Libros*, Leiden.

NEATC: *Near Eastern Archaeology in the Twentieth Century. Essays in honor of Nelson Glueck*, New York 1970.

NEB: *Die Neue Echter Bibel*, Stuttgart.

PG: J. – P. Migne, *Patrologiae cursus completes. Series Graeca et Orientalia*, Paris.

PL: J. – P. Migne, *Patrologiae cursus completes. Series Latina*, Paris.

PRK: *Pesipta de Rab Kahana*.

RB: *Revue Biblique*, Paris.

RHC HOcc: *Recueil des historiens des croisades Historiens Occidentaux*.

RSB: *Religious Studies Bulletin*.

SBL: *Society of Biblical Literature*, New York.

Tarbiz: *Tarbiz, A Quarterly for Jewish Studies*, Jerusalem.

Trumah: *Trumah, Jahrbuch der Hochschule für Jüdische Studien*, Heidelberg.

WBC: *Word Biblical Commentary*, Dallas-Texas.

WC: *Westminster Commentaries*, London.

WMANT: *Wissenschaftliche Monographien zum Alten und Neuen Testament*, Neukirchen.

VT: *Vetus Testamentum*, Leiden.

ZAW: *Zeitschrift für die Alttestamentlich Wissenschaft*, Gießen – Berlin.

ZBK: *Zürcher Bibelkommentare*, Zürich.

ZDADL: *Zeitschrift für Deutsches Altertum und Deutsche Literatur*, Wiesbaden.

ZDPV: *Zeitschrift des Deutschen Palastina – Vereins*, Leipzig – Stuttgart – Wiesbaden.

ZWL: *Iudisch Zeitschrift für Wissenschaft und Leben*, Breslau.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ:

- Elliger K. – W. Rudolph W., *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Stuttgart 1990
- Rahlfs A., *Septuaginta, id est Vetus Testamentum, graece iuxta LXX interpretes. Duo volumina in uno*, Stuttgart 1979.
- Weber R., *Biblia Sacra iuxta Vulgatam Versionem*, Stuttgart 1994.
- Χαστούπη Α., *Ἡ Αγία Γραφή. Μετάφρασις τῶν Ἑβδομήκοντα – Μετάφρασις διωρθωμένου ἑβραϊκοῦ κειμένου κτλ.*, ἐν Ἀθήναις 1960.
- Τὰ Τερά Γράμματα, ἦτοι ἡ Παλαιὰ καὶ ἡ Νέα Διαθήκη, μεταφρασθέντα ἐκ τῶν θείων ἀρχετύπων* (ὑπὸ Νεοφύτου Βάμβα), Βιβλικὴ Ἑταιρεία, Ἀθῆναι 1965.
- Nestle A. – Aland K., *Novum Testamentum Graece*, Stuttgart 1979.

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ:

- Αγουρίδου Σ., *Τὰ Απόκρυφα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Κείμενα-Εἰσαγωγὰι-Σχόλια*, τ. Α' καὶ Β', Ἀθήνα 2004².
- Αγουρίδου Σ., *Ἑρμηνευτικὴ τῶν ἱερῶν κειμένων. Προβλήματα – Μέθοδοι ἐργασίας στὴν ἐρμηνεία τῶν Γραφῶν*, Ἀθήνα 2000^γ.
- Achardus de Arroasia, «Tractatus super Templo Salomonis», *Corona, Festgabe Karl Strecker*, (ἔκδ. P. Lehman), *Schriften der Monumenta Germaniae Historia* 6, Leipzig 1941.
- Adolf H., «Cristendom and Islam in the Middle Ages», *Speculum* 32 (1957).
- Athanasii M., *Homilia in sanctos et prophetas*, PG 28.
- Ἀθανασίου Μ., *Εἰς τὸ Πάθος τοῦ Κυρίου καὶ εἰς τὸν Σταυρόν*, PG 28.
- Athanasii M., «Quaestiones in Scripturam sanctam», PG 28.
- Albert of Aix 479. Ralf of Caen, «Gesta Tancredi in Expedition Hierosolymina» (1096-1106)», *RHC HOcc*, III.
- Alexander P., «Byzantium and the Migration of Literary Works and Motifs: The Legend of the Last Roman Emperor», *Medievalia et Humanistica* 2 (1971).
- Ἀλεξάνδρου μοναχοῦ, «Λόγος εἰς τὴν εὕρεσιν τοῦ Τιμίου καὶ Ζωοποιοῦ Σταυροῦ», PG 87.
- Alter R., *Genesis. Translation and Commentary*, New York 1996.
- Ἀμφιλόχιου, *De recens Bartizatis, oratio* 7, II 85.
- Ἀναστασίου Σιναΐτου, «De iis, quae fuerunt post sextum diem», PG 89.
- Ἀντουράκη Γ., *Χριστιανικὴ Τέχνη Δύσεως. Μέσοι καὶ Νεώτεροι Χρόνοι*, Ἀθήνα 1996.

- Αντουράκη Γ., *Χριστιανική Τέχνη Δύσεως. Περίγραμμα Ιστορίας της Τέχνης και Όρολογία*, Αθήνα 2002.
- Αντουράκη Γ., *Είσαγωγή στην Χριστιανική Αρχαιολογία. Μετάβαση από την αρχαία τέχνη στην χριστιανική*, τεύχ. Α', Αθήνα 2005.
- Αρβανιτάκη Λ. Γ., «Μωρίας λόφος», *MEE*, τ. 17.
- Αύγουστίνου, *In evangelium Ioannis tractatus* 10, 12 *PL* 35.
- Αωνόμου, «Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum», *RHC HOcc*, III 519.
- Aquensis Alberti, «Historia Hierosolymitana», *Recueil des Historiens des Croisades. Historiens Occidentaux*, V 480.
- Βασιλείου Καισαρείας, Ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἡσαΐαν, *PG* 32.
- Βασιλείου τοῦ Μεγάλου (Καισαρείας), Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, *PG* 32, 124.
- Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, Νόθα Ἀσκητικά, *BEΠΕΣ*, *PG* 57.
- Βασιλείου Καισαρείας, *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος* XIV 32.
- Βασιλείου Σελευκείας, Ἀπόδειξις κατὰ Ἰουδαίων περὶ τῆς τοῦ Σωτῆρος παρουσίας, *PG* 85.
- Bealey C., *The Dawn of Modern Geography*, New York 1949.
- Βέλλα Β., *Εβραϊκή Αρχαιολογία*, Αθήναι 1980.
- Becker J., «Morijsa», *Lexikon Fur Theologie Und Kirche*, (ἐκδ. Herder) Freiburg – Basel – Wien, στ. 475.
- Bedae, *Liber de Locis Sanctis* (702-703, *Itinera* 303-305, 307).
- Bedae (Venerabilis), *In Matthaei Evangelium exposito lib.* 4.
- Bernard of Clairvaux, *Liber ad Milites Templi: De lande novae militae*, Bernardi S., Opera (ἐκδ. J. Leclercq and H.M. Rochais), Rome 1963.
- Baldi D., *Enchiridion Locorum Sanctorum*, Jerusalem 1982.
- Bulst-Thiele M.L., *Sacrae domus militia Templi Hierosolymitani magistri*, Gottingen 1974.
- Burket W., *Αρχαία Ἑλληνική Θρησκεία*, μετφρ. Ν. Μπεζεντάκου – Ἀφρ. Ἀβαγιάνου, Αθήνα 1993.
- Busse H., *Von Felsendom zum Templum Domini*, Das heilige Land im Mittelalter: Begegnungsraum zwischen Orient und Okzident (ἐκδ. Fischer κ.α.), Neustadt 1982.
- Brayford S., *Genesis*, Leiden-Boston 2007.
- Brown P., *Art of the Mediterranean World, A.D. 100 ἕως 1400*, Οὐάσιγκτον DC 1983.
- Brummer Ulrich, 35-36.
- Brygg Thomas, «The Itinerery in the Holy Land», *Western Pelgrims* (ἐκδ. E. Hoade), Jerusalem 1952.
- Γαλίτη Γ., *Ιστορία ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης*, Θεσσαλονίκη 1993.
- Γερμανοῦ Κωνσταντινουπόλεως, «Λόγος εἰς τὴν θεόσωμον ταφὴν τοῦ Κυρίου καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ῥηθεὶς ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ Μ. Σαββάτου».

- Γιαννουλάτου Αναστασίου (ἀρχιεπ. Τυράνων), *Ἰσλάμ. Θρησκευτολογικὴ ἐπισκόπησις*, Ἀθῆναι (ᾠ.χ.).
- Γρηγορίου Θεολόγου, Ἐξαήμερον ἢ Κοσμουργία, PG 38, 354.
- Gregori Nyssen, *De deitate filii et spiritus sancti*, vol.46, p. 569, I 31.
- Carteilieri A. - Stechele W. (ἐκδ.), “Qualiter sita est Civitas Jerusalem”, *Itinera Hierosolymitana*, Leipzig - Paris 1909.
- Cassuto U., «Jerusalem in the Pentateuch», [BOS 1], Jerusalem 1973.
- Charles R., *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament*, τ. 1-2, Oxford 1913.
- Charles R., *The Book of Jubilees or The Little Genesis*, Jerusalem 1972.
- Chatzidakis M.- Grabar A., *Byzantine and Early Medieval Painting*, Λονδίνο, 1965.
- Churchill A. (ἐκδ.), «The Travels of Martin Baumgarten», *Collection of Voyages and Travels*, London 1744-46.
- Clamer A., *La Genese*, τ. 1, Paris 1953.
- Clementis Romani, *Epistula I ad Corinthios*, X6.
- Cogan M., «The city which I have chosen: Jerusalem in Deuteronomistic Literature», *Tarbiz* 55 (1986).
- Cook R. - Christ L., *Le deuxieme cycle de la croisade*, Geneva 1972.
- Cook F., *Genesis. The Holy Bible According to the Authorized Version (A.D. 1611), with an Explanatory and Critical Commentary and a Revision of the Translation, by Bishops and Other Clergy of the Anglican Church*, τ. 1, Genesis-Exodus, London 1871.
- Couasnon V., *The Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem*, London 1974.
- Croiset M., *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας*, ἐν Ἀθήναις 1938.
- Cross F., «The Cave Inscriptions from Khirbet Beit Lei», J. A. Sanders (ἐκδ.), [NEATC].
- Daly R., «The Soteriological Significance of the Sacrifice of Isaac», *CBQ* 39 (1977) 45-47.
- Δαμαλᾶ N., *Ερμηνεία εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην*, ἐν Ἀθήναις 1892.
- Dansette B., «Les pelerinages occidentaux en Terre Sancte: une pratique de la Devotion modern, a la fin du moyen age. Relation inedite d’ un pelerinage effectue en 1846», *Archivum Franciscanum Historicum* 72 (1979).
- Davies P. - Chilton B., «The Aqedah: A Revised Tradition History», *CBQ* 40 (1978).
- Davies P., «The Sacrifice of the Isaac and Passover», *Studie Biblica* 1978.
- Δαμασκηνοῦ Ἰω., *Λόγ. ἡ Ὁμιλ. 1 καὶ 3 Περὶ τῶν Εἰκόνων*.
- D’Aquilers Raymond, *Le ‘Liber’* (ἐκδ. J.H.-L.L. Hill), Documents relatifs a l’ histoire des Croisades publies par l’Academie des Inscriptions et Belles-Lettres 9, Paris 1969.
- De Vogue M., *Les Eglises de la Terre Sainte*, Paris 1860 (ἀνατ. Jerusalem 1973).

De Vogue M., «*Monuments representes sur les mannales et sceaux des rois latins de Jerusalem*».

De Vogue M., *Achard d' Arrouaise, Poeme sur le Templum Domini*, Archives de l' Orient Latin I (1881).

Le Deaut R., La nuit Pascale. Essai sur la signification de la Paque juive a partir du Targum d' Exode XII 42, *AnBib* 22, Institut Biblique Pontifical, Rome 1963.

Le Deaut R., «Targumic Literature and New Testament Interpretation», *Bib TB* (1974).

R.Le Deaut, «The Current State of Targumic Studies» *BibTB* (1974), 3-32.

R.Le Deaut, «Targum du Pentateuque. Traduction des Deux Recensions Palestiniennes completes avec introduction, paralleles, notes et index», τ. 1, Genese, SC 245, Paris 1978.

De Mas-Latrie M., *Sur les sceaux de l' ordre du Temple*. Bibliotheque de l' Ecole des Chartes 9.

Diebner B. G., λ. Moria, ἐν Religion in Gescnicte und Gegenwart, Band 5.

Delitzch F., *Neuer Commentar under die Genesis*, Leipzig 18872.

Diez Macho A., *Neophyti I. Targum Palestinense MS de la Biblioteca Vaticana, Edition Principe, Introduccion General y Version Castellana*, τ. 1-5, Genesis-Deuteronomio, Madrid – Barcelona 1968-1978.

Dillmann A., *Die Genesis* [KHAT], Leipzig 18926.

Διοδώρου Ταρσοῦ, PG 33.

Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης*, Ἅγιον Ὅρος 2007.

Drory J., *Jerusalem in the Mameluk period, Jerusalem in the Minddle Ages: Selected Papers*, (ἐκδ. B.Z.Kedar), Jerusalem 1979.

Driver S., *The Book of Genesis. With Introduction and Notes*, [WC], London 19043.

Durrieu P., «Le Temple de Jerusalem dans l' art francais et flamant du xv siecle», ἐν *Melanges offerts a M. Gustave Sehlumberger*, Paris 1924.

Duval R., *Ancienne W.s Litteratures Chretiennes*, Paris 19002 .

Elliger K. –Rudolph, *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Stuttgart 1990.

Ἐπιφανίου Κύπρου, Κατὰ αἰρέσεων ὀγδοήκοντα, τὸ ἐπικληθὲν Πανάριον ἢ τ' οὖν Κιβώτιον, Ἐπιστολὴ 26η, Κατὰ Τατιανοῦ, PG 41.

Ἐπιφανίου Κύπρου, Ancoratus 94, 6, 1.

Ἐπιφανίου Κύπρου, «Homilia in Christi resurrectionem», PG 43.

Ἐπιφανίου Κύπρου, Περὶ τῶν ἀριθμῶν μυστηρίων, PG 43, 509.

Ἐπιφανίου μοναχοῦ, Διήγησις εἰς τύπον περιηγητοῦ περὶ τῆς Συρίας καὶ τῆς Ἀγίας Πόλεως καὶ τῶν ἐν αὐτῇ ἁγίων τόπων, PG 120, 260.

Eissfeldt O., *Einleitung in das Alte Testament unter Einschluf der Apokryphen und Pseudepigraphen sowie der apokryphen – und pseudepigraphenartigen Qumran-Schriften*, Tubingen 19744.

- Εἰρηναίου, *Adversus haereses*, fr. 3,II.
- Ersmann C., «Endkaiserglaube und Kreuzzugsgedanke im. 11. Jahrhundert», *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 51 (1932).
- Etheridge J., *The Targums of Onkelos and Jonathan Ben Uzziel on the Pentateuch; with the Fragments of the Jerusalem Targum from the Chaldee*, τ. 1-2, London 1862-1865, ἐπανεκδ. σὲ 1 τ., New York 1968.
- Εὐσεβίου, *Praeparatio Evangelica*, IX 19, 4.
- Εὐσεβίου Ἑμέσης, Κείμενα, *ΒΕΠΕΣ* 38, 169.
- Εὐσεβίου Καισαρείας, «Ὑπομνήματα εἰς Ἡσαΐαν» 12, *PG* 24, 245.
- Εὐσταθίου Ἀντιοχείας, Ἀμφιβαλλόμενα, Ὑπόμνημα εἰς τὴν Ἑξαήμερον, *ΒΕΠΕΣ* 18, 355.
- Εὐστρατιάδου Σ. (Μητρ. Λεοντοπόλεως), *Λεξικὸν τῆς Καινῆς Διαθήκης*, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1909.
- Faber F., «Evagatorium (1480-1483)», *PPTS* 7/8.
- Feldman L., «Josephus' Version of the Binding of Isaac», 118th Meeting of the Society of Biblical Literature 1982, [*SBL Seminar Papers* 21], Chico A 1982.
- Fergusson, *An Essay on the Ancient Topography of Jerusalem*, 1847.
- Fichtner J., «Die etymologische Aitiologie in den Namengebungen der geschichtlichen Bücher des Alten Testaments», *VT* 6 (1956).
- Field F., *Origenis Hexaplorum quae supersunt; sive veterum interpretum graecorum in totum Vetus Testamentum fragmenta*, τ.1, *Prolegomena. Genesis- Esther*, Oxonii 1875.
- Foster J., *The Language and the Texte of Codex Neofiti in the Light of Other Palestinian Sources*, Boston 1969.
- Freedman H. – Simon M., *Midrash Rabbah. Genesis. Translated into English with notes glossary indices by Rabbi Dr H. Freedman*, London – Jerusalem - New York 1977.
- Gall von A., *Altisraelitische Kultstätten*, [*BZAW* 3], Giessen 1898.
- Geiger A., «Erbsünde und Versöhnungstod; Deren Versuch in das Judenthum einzudringen», *JZWL* 10 (1872).
- Γερμανοῦ Κωνσταντινουπόλεως, *Λόγος εἰς τὴν θεόσωμον ταφὴν τοῦ Κυρίου καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ῥηθεὶς ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ Μ. Σαββάτου*.
- Γεωργίου μοναχοῦ, *Χρονικόν*, σ. 264, II 6.
- Ζιγαβηνοῦ Ε., «Τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον», *PG* 129, 720.
- von Gall A., *Altisraelitische Kultstätten*, Geisen (1898).
- Ghillebert de Lannoy, *Oeuvres*, (ἐκδ. C. Potvin), Louvain 1878.
- Gibson Sh., *Οἱ τελευταῖες ἡμέρες τοῦ Ἰησοῦ βάσει ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων* (μετάφρ. Σ. Δεσπότη), ἐκδ. Οὐρανός, Ἀθήνα 2010.

- Ginzberg L., *The Legends of the Jews*, τ. 1-7, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1909-1938.
- Glueck N., *Rivers in the Desert: A History of the Negev*, New York 1959.
- Goodenough E., *Jewish Symbols in the Graeco-Romane Period*, τ. 4 : The problem of method Symbols from Jewish Cult, New York 1954.
- Grabar A., *L'art du Moyen Age: en Europe Orientale*, Παρίσι, 1968.
- Grabar A., *L'art de la fin de l'antiquité Et du Moyen ?* Παρίσι, 1968 .
- Grabar A., *Cristian Iconography: A Study of the Origins*, Πρίνστον, 1969.
- Grabar A., *Martyrium, recherch? Sur le culte des reliques et l'art chretien antique*, Λονδίνο, 1972.
- Grabar A., *La Peinture Byzantine: ude Historique et Critique*, Γενεύη, 1979.
- Grabar A., *L'art su Moyen Age en Occident Influences Byzantines et Orientales*, Λονδίνο, 1980.
- Grossfeld B., «Targum Onqelos and Rabbinic Interpretation to Genesis 2:22», *JJS* 24 (1973).
- Grunbaum M., « Bemerkungen zu einigen fruher in dieser Zeitschrift erschienenen Aufsätzen», *ZDPV* 6 (1883) 198.
- Grunbaum M., « Nachtragliches zu Nabulus und Garizim», *ZDPV* 7 (1884) 133.
- Gulielmi Tyri, *Historia*, VIII 3.
- Gunkel H., Genesis. Genesis ubersetzt und erklart, [*GHAT*], Gottingen 1977⁹.
- Hagenmayer H. (έκδ.), *Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolimitana*, Heidelberg 1913.
- Hamilton B., «Rebuilding Sion: The Holy Places of Jerusalem in the Twelfth Century», *Studies in Church Hstory* 14 (1977).
- Hamilton B., *The Latin Chruch in the Crusader States. The Secular Church*, London 1980.
- Hayward C., «The Present State of Research into the Targumic Account of the Sacrifice of Isaac», *JJS* 32 (1981).
- Hayward C., «The Sacrifice of Isaac and Jewish Polemic Against Christianity», *CBQ* 52 (1990).
- Herr M., «Genesis Rabbah», *EncJ* 7: 399-401.
- Hieronymi, De situ et de montibus Hebraicis, *PL* 23, 862. Questiones in Genesim, *PL*.
- Hieronymi, Commentariorum in Evangelium Matthaei, *PL* 26, 209, 33.
- Hieronymi, *Epistula* XLVI 3.
- Hill R. (έκδ.), *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum*, London 1962.
- Holzinger H., *Genesis* [*KHCAT*], Freiburg – Leipzig – Tubingen 1898.
- Hulme E., *Symbolism in Cristian Art*, Blandfort Press, 1976.

John of Wurzburg 129-130. *The Travels of Benjamin of Tubela* (ca. 1170), (ἔκδ. W. Adler), London 1907.

Hunter R., Cassell's Concise. Bible Dictionary, London-New York-Toronto-Melbourne 1909.

J. Jeremias, «Παῖς Θεοῦ», *TWNT* V:700.

Jewish Encyclopaedia I 180.

Ζαχαροπούλου Δ., *Περὶ τῶν Ἰουδαϊκῶν Ἑρμηνευτικῶν Μεθόδων κατὰ τοὺς περὶ τὸν Χριστὸν χρόνους. Συνοπτικὴ Ἑκθεσις*, Ἀθήνα 1999.

Ζάρρα Κ., *Ἱστορία τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης*, Ἀθήνα 2005.

Ζιγαβηνοῦ Ε., «Τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον», *PG* 129, 720.

Θέμελη Τ., *Ἡ Ἱερουσαλὴμ καὶ τὰ μνημεῖα αὐτῆς*, ἐν Ἱεροσολύμοις 1932, τ. Α΄.

Θέμελη Τ., «Αἱ περὶ τῆς σημασίας τοῦ Γολγοθᾶ πατρολογικαὶ καὶ ἐπιστημονικαὶ ἐρμηνεῖαι», *Νέα Σιών* 9 (1909).

Θέμελη Τ., *Guide de la Terre Sainte*, Ἱεροσόλυμα 1897.

Θεοδωρήτου Κύρου, *Quaestiones in Octateuchum*, LXXI 10.

Θεοδωρήτου Κύρου, Ἐπιστολαὶ 47, II 109, *PG* (Collectio Patmansis).

Θεοδωρήτου Κύρου, Διάλογοι, III, *PG* 83, 252.

Θεοδωρήτου Κύρου, Εἰς τὴν Γένεσιν, *PG* 80, 181 καὶ 184.

Θεοδωρήτου Κύρου, *PG* 83, 252 καὶ Ἑρηνιστῆς I.

Θεοδώρου Α., *Ἱστορία τῶν Δογμάτων*, τ. Α΄1, ἐν Ἀθήναις 1963.

Θεοτόκη Νικηφόρου, *Σειρὰ ἐνὸς καὶ πεντήκοντα ὑπομνηματιστῶν εἰς τὴν Ὀκτάτευχον καὶ τὰ τῶν Βασιλειῶν*, τ. 1, ἐν Λειψίᾳ 1872.

Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας, Ἑρμηνεία εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον, *PG* 123, 468.

Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας, Ἑρμηνεία εἰς τὸ κατὰ Μάρκον Εὐαγγέλιον, *PG* 123, 668.

Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας, Ἑρμηνεία εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον, *PG* 124, 273.

Τερά Μονῆ Σινᾶ (ἔκδ. I. Μ. Σινᾶ – Ε. Τζαφέρη), 1985.

Ἱερωνύμου, Μητρ. Θηβῶν καὶ Λεβαδείας, *Χριστιανικὴ Βοιωτία* (ἔκδ. Κέντρου Ἀρχαιολογικῶν, Ἱστορικῶν καὶ Θεολογικῶν Μελετῶν), Λιβαδειὰ 2005.

Ἰουστίνου μάρτυρος, *Ἑρωτήσεις καὶ ἀπαντήσεις πρὸς Ὀρθοδόξους*.

Isidori S. Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum*, *PL* 83.

Itinera, «Petri Diaconi, Liber de Locis Sanctis».

Itinéraires, 152. «Le Continuateur Anonyme de Guillaume de Tur».

Ἰωαννίδου Βενιαμίν, *Τοῦ Προσκυνηταρίου τῆς Ἁγίας Γῆς, τεῦχ. Α΄. Ἡ Ἁγία Πόλις Ἱερουσαλὴμ καὶ τὰ περίχωρα αὐτῆς*, Ἱεροσόλυμα 1877.

Jacoby Z., «Crusader Scripture in Cairo: Additionnal Evidence on the Temple Area Workshop of Jerusalem», *Crusader Art in the Twelfth Century* (ἔκδ. J. Folda), Oxford 1982.

Καϊμάκη Δ., *Ὁ ναὸς τοῦ Σολομώντα. Ἱστορία – Θεολογία*, Θεσσαλονίκη 1980.

Καϊμάκη Δ., *Σιὼν καὶ Ἱερουσαλὴμ στὸν Δευτεροησαΐα*, Θεσσαλονίκη 1990.

Kaiser W., *Archaeological Study Bible*, Grand Rapids, Michigan 2005.

Καλαντζάκη Στ., *Εἰσαγωγή στὴν Παλαιὰ Διαθήκη*, Θεσσαλονίκη 2006.

Kalimi Is., «The Land of Moriah, Mount Moriah, and the site of Solomon's Temple in biblical historiography», *HThR* 83 (1990).

Kalimi I., «Der judisch-samaritanische Streit um den Ort der Opferung Isaaks», *Trumah* 2 (1990).

Kalimi Is., «The Land of Moriah », *HThR* 83 (1990).

Καλοκύρη Κ., Ἑορταὶ δώδεκα, *ΘΗΕ*.

Καλοκύρη Κ., *Τὸ ἀρχιτεκτονικὸ συγκρότημα τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως Ἱεροσολύμων καὶ τὸ θέμα τοῦ Ἁγίου Φωτός*, Θεσσαλονίκη 1999.

Kasher , *Torah Shelemah: Genesis*, Jerusalem 1927.

Kautzsch E. – Socin A., *Die Genesis. Mit ausserer Unterscheidung der Quellschriften*, Freiburg 1891.

Κεδρηνοῦ Γ., Σύνοψις ἱστοριῶν ἀρχομένη ἀπὸ κτίσεως κόσμου καὶ μέχρι τῆς βασιλείας Ἰσαακίου τοῦ Κομνηνοῦ, *PG* 121, 820

Κεραμέως Θεοφάνους, Εἰς τὸ Τίμιόν του Ἰησοῦ Χριστοῦ Πάθος, *PG* 132, 581-584.

Kilian R., *Isaaks Opferung. Zur Überlieferungsgeschichte von Gen 22*, [Stuttgarter Bibel-Studien 44], Stuttgart 1970.

King J., *Genesis. Commentaries of the first book of Moses, called Genesis, by J. Calvin. Translated from the original Latin and compared with French edition by the Rev...*, Edinburg 1847.

Kittel H., «Die Herrlichkeit Gottes », *BZNW* 16 (1934).

Κλήμεντος Ἀλεξανδρείας, «Στρωματεῖς» V 8, 73,4, Leipzig 1905, τ. 1.

Κλήμεντος Ἀλεξανδρείας, «Στρωματεῖς» Ε΄, κεφ. XI, *BEΠΕΣ* 8:142-143 (στ. 33-38).

Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, «Παιδαγωγός», *PG*, 9. *BEΠΕΣ* 7,90. (ἔκδ. Otto Stahlin), Leiptzig 1905.

Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, «Στρωματεῖς», *PG* 8,9. *BEΠΕΣ* 7, 314.

Klosterman E., *Origenes werke*, τ. 11, Λειψία 1933.

Kohler C., «Un rituel et un breviaire du Saint-Sepulchre de Jerusalem (XII-XIII siecle)», *Melanges pour server a l'histoire de l'Orient latin et des croisades*, Paris 1906.

Κόντογλου Φ., *Ἐκφρασις τῆς Ὁρθοδόξου Εἰκονογραφίας. Τεχνολογικὸν καὶ Εἰκονογραφικόν*, τ. Α΄, Ἀθήνα 1960.

- Κοσμά Ἱεροσολυμίτου, Σχόλια εἰς τὰ ἔπη Γρηγορίου Θεολόγου, *ΒΕΠΕΣ* 64,20.
- Kundert L. Die Ophierung/Bindung Isaaks, τ. 1, Gen 22, 1-19 im Alten Testament, im Frühjudentum und in Neuen Testament, τ. 2, Gen 22, 1-19 in fruhen rabbinischen Texten, [WMANT 78-79], Neukirchen Vluyn 1998.
- Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Γλαφυρῶν εἰς Γένεσιν, *PG* 69, 141.
- Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Γλαφυρῶν εἰς τὴν Γένεσιν, *PG* 69, 137.
- Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, Κατηχήσεις XIII 23, *PG* 33,81.
- Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, Κατηχήσεις 13η φωτιζομένων, *PG* 33, 820b.
- Κωνσταντίνου Γ., *Λεξικὸν τῶν Ἀγίων Γραφῶν*, Κωνσταντινούπολις 1890.
- Λάββα Γ., *Ὁ Πανίερος Ναὸς τῆς Ἀναστάσεως στὰ Ἱεροσόλυμα*, Ἀθήνα 2009.
- Λάββα Γ. –Μητροπούλου Θ., «Φρικτὸς Γολγοθὰς. Ἡ ἀποκάλυψις τοῦ σημείου τῆς σταυρώσεως τοῦ θεανθρώπου», *Νέα Σιῶν* 80 (1988).
- Λαμπάκη Γ., *Ἡ Μονὴ τοῦ Δαφνίου*, ἐν Ἀθήναις 1899.
- Lauterbach J., *Mekilta de Rabbi Ishmael*, τ.1, Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1976.
- Lemaire A., «Prices en Temps de Crise: Les inscriptions de Khirbet Beit Lei», *RB* 83 (1976).
- Lesky A., *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας* (μετφρ. Α. Τσοπανάκη), Θεσσαλονίκη 19815.
- Λή Α., *Παганиστὲς καὶ Χριστιανοὶ στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα. Ἕνα ἀνθολόγιο πηγῶν*, (μετφρ. Χαρίκλεια Τσαλιγοπούπου, ἔκδ. Ἐνάλιος) Ἀθήνα 2009.
- Linder A., «An Unpublished Charter of Geoffrey, Abbot of the Temple in Jerusalem», *Outremer: Studies in the History of the Crusading Kingdom of Jerusalem* (ἔκδ. B.Z. Kedar κ.α.), Jerusalem 1982.
- «Livre de Jean d' Ibelim», *RHC Lois* 31.
- Λουβάρεως Π., «Τὰ ἐν Ἱεροσολύμοις Κωνσταντίνεια οἰκοδομήματα καὶ ὁ Γολγοθὰς ἐπὶ μωσαϊκοῦ τοῦ Δ' αἰ. », *Νέα Σιῶν*, 2 (1905).
- Lowndes I., *Λεξικὸν ἐβραϊκῶν-νεοελληνικῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, Μελίτη 1842.
- Lowden J., *Early Cristian and Byzantine Art*, Λονδίνο, 1997 (μετφρ. Ἀθήνα, 1999).
- Loewenstamm S., «Moriah, The Land of Moriah», *EncB* 5:460.
- Mas-Latric M. L., *Sur les sceaux de l' ordre du Temple*. Bibliotheque de l' Ecole des Chartes 9.
- Mayer H., *Bistumer, Kloster und Stifte im Konigreich Jerusalem*, Schriften der Monumenta Germaniae Historica 26, Stuttgart 1977.
- Mazar B., *The Early Biblical Period*, Jerusalem 1986.
- Mazar B., «*The Mountain of the Lord*», New York 1975.
- Μαυροκορδάτου Α., *Ἱστορία Ἱερά, ἥτοι τὰ Ἰουδαϊκά*, ἐν Βουκουρεστίῳ 1716.

- McGinn B., «Iter Sancti Sepulchri: The Piety of the First Crusaders», *Essays in Medieval Civilization*. The Walter Prescott Webb Memorial Lectures 12, Austin - London 1978.
- McGinn B., *Visions of the End: Apocalyptic Traditions in the Middle Ages*, New York 1979.
- Mc Neile A.H., *Hastings' Dictionary of the Bible*.
- McRay G., *Archaeology and the New Testament*, Michigan, 1997².
- Μελίτωνος Σάρδεων, Ἀποσπάσματα XI, PG 5, καὶ BEΠΕΣ 4, 76.
- Μηλιαρᾶ Κ., *Οἱ Ἅγιοι Τόποι ἐν Παλαιστίνῃ καὶ τὰ ἐπ' αὐτῶν δίκαια τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους*, ἐν Ἱεροσολύμοις 1928.
- Millet G., *Recherches sur l' iconographie de l' Evangile aux XIVe, XVe et XVIe siecles d' apres des monuments de Mistra, de la Macedoine et du Mont-Athos*, Paris 1916.
- Μουτσούλα Η.Δ., *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Πατρολογία*, Ἀθήνα 2005.
- Moberly R., «The earliest commentary on the Akedah», VT 38 (1988).
- Moberly R.W.L., *Genesis 12-50*, [OTG], Sheffield 1992.
- Μοντεφιόρε Σάιμον, *Ἱερουσαλήμ. Ἡ βιογραφία*, (μετφρ. Ρ. Χάτκουτ, ἔκδ. Ὠκεανίδα), Ἀθήνα 2014.
- Montgomery J., «Paronomasias on the Name Jerusalem», JBL 49 (1930).
- Μυστήριον Μέγα καὶ Παράδοξον* (ἔκδ. Ι. Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος), Ἀθήνα 2002.
- «Μορία», ΘΗΕ, τ. 9, ἐν Ἀθήναις 1965.
- Μπόνη Κ., *Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἀρχαίαν χριστιανικὴν γραμματείαν (96-325 μ.Χ.)*, Ἀθῆναι 1974.
- Μπρατσιώτου Π., «Σιών», ΜΕΕ, τ. 21.
- Μπρατσιώτου Π., *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην*, ἐν Ἀθήναις 1975.
- Murray, G. *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας* (μετφρ. Σ. Μενάνδρου), Ἀθῆναι 1964.
- Murphy G. J., *A critical and exegetical commentary on the book of Genesis*, 1867.
- Naumann P., [Gen. 22, 1-20. *Isaaks Opferung*]: Targum – Brücke zwischen den Testamenten. Targum – Synopse ausgewählter Texte aus den palastinischen Pentateuch – Targumen, [BKG 34], Konstanz 1991.
- Naveh J., «Old Hebrew Inscriptions in a Burial Cave», IEJ 13 (1963).
- Naveh J., «A Collection of Inscriptions: Canaanite and Hebrew Inscriptions», Leshonenu 30 (1966).
- Nibley H., «Christian Envy of the Temple», Jewish Quarterly Review 50 (1959-1960).
- Nicolai J., *De sepulcris Hebraeorum*.
- Ξανθοπούλου Νικηφόρου Καλλίστου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία VIII, PG 145, 105c.

- Orlik A., «Epische Gesetze der Volksdichtung», *ZDADL* 51 (1909).
- Οικονόμου Η., *Πειρασμοὶ ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ (ὄροι, κείμενα καὶ μορφολογικὴ ἔρευνα)*, Ἀθήνα 1970.
- Ὀλυμπίου Ν., *Προϊσραηλιτικοὶ ἱεροὶ χῶροι καὶ ναοὶ εἰς τὴν Παλαιστίνην. Χῶροι συνεχοῦς ναοδομίας*, Ἀθῆναι 1984.
- Ὀλυμπίου Ν., *Τὸ Βαμὰ ὡς χῶρος λατρείας στὸ ἀρχαῖο Ἰσραήλ*, Ἀθήνα 1991.
- Ὀλυμπίου Ν., *Ἀπὸ τῇ θυσία τοῦ Ἀβραὰμ στὴν Akedah Yitzhak. Τὸ Γεν. 22, 1-19 στὴν Παλαιὰ Διαθήκη καὶ τὸν Πρώιμο Ἰουδαϊσμό*, Ἀθήνα 2000.
- Ὀλυμπίου Ν., «Ἡ ἐρμηνεία τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαὰκ (Γεν. 22,1-19) κατὰ τὸν Φίλωνα τὸν Ἀλεξανδρέα», (ἀνάτ. ἐκ τοῦ ΛΘ' τόμου τῆς *ΕΕΘΣΠΑ*), Ἀθῆναι 2004.
- Ὀλυμπίου Ν., *Ἰερὰ Κειμήλια τοῦ Παναγίου Τάφου* (ἐκδ. Ἀλληλεγγύη), τ. Α', Χρυσοκέντητα, Ἀθήνα 2006.
- Παλιούρα Α., *Εἰσαγωγή στὴ Βυζαντινὴ Τέχνη*, Ἰωάννινα 2000.
- Παλιούρα Α., *Εἰσαγωγή στὴ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, Ἰωάννινα, 2004.
- Πανοπολίτου Νόννου, *Μεταβολὴ τοῦ κατὰ Ἰωάννην Ἀγίου Εὐαγγελίου*.
- Παπαγεωργίου Α., *Ι. Μητρόπολις Πάφου, Ἱστορία καὶ Τέχνη*, Λευκωσία 1996.
- Παπαδοπούλου -Κεραμέως Α., *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, τ. Β', ἐν Πετροπόλει 1894.
- Παπαδοπούλου -Κεραμέως Α., *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, τ. Δ', ἐν Πετροπόλει 1897.
- Παπαδόπουλου Στυλ., *Πατρολογία*, τ. Β', Ἀθήνα 1999.
- Οἱ Θησαυροὶ τῆς Ι. Μονῆς Πάτμου* (ἐκδ. Ἀθηνῶν), Ἀθήνα 1988.
- Palestine Pilgrims Texts Society (ἐφεξῆς *PPTS*) 4, Appendix V 106-108.
- Πλάτ. *Φαῖδρος*, 247 c-e (Oxford).
- Pero Tafur, *Travels and Adventures 1435-1439* (ἐκδ. M. Letts), London 1926.
- Poggibonsi Niccolo, *Libro d' Oltra mare (1346-1350)* (ἐκδ. P. B. Bagatti), Jerusalem 1945.
- Poloner Johannis, «Descriptio Terre Sanctae», *Descriptiones* 275.
- Possot Denis, *Le voyage de la Terre Sancte* (ἐκδ. C. Schefer), Paris 1890.
- PPTS* 4.40-42, «Peregrinatio Saewulfi ad Hierosolymam et Terram Sanctam».
- PPTS* 4.11 «The Pilgrimage of the Russian Abbot Daniel in the Holy Land 1106-1107 A.D.».
- Prawer J., «Jerusalem in the Cristian and Jewish Prespectives of the Early Middle Ages», *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull' alto medioevo, XXVI. Gli Ebrei nell' alto medioevo* (Spoleto 1980) .
- Prawer J., *Histoire du royaume latin de Jerusalem*, Paris 1969.
- Prawer J., «The Settiment of the Latins in Jerusalem», ἐν *Speculum* 27 (1952).
- Prawer J., *The Latin Kingdom of Jerusalem: European Colonialism in the Middle Ages*, London 1972.

- Prawer J., «The Patriarch's Lordship in Jerusalem», London 1972.
- Prawer J., *Crusader Institutions*, Oxford 1980.
- Prawer J., «The Friars of Mt. Zion and the Jews of Jerusalem in the Fifteenth Century», *Bulletin of the Jewish Palestine Exploration Society* 14 (1948-1949).
- Procksch O., Die Genesis übersetzt und erklärt, τ. 1, Die Genesis, [KAT 1], Leipzig – Erlangen 19243.
- Rowley, H., «The Relevance of Apocalyptic». A Study of Jewish and Cristian Apocalypses from Daniel to the Revelation, London 1963β.
- Rad G. von, Das erste Buch Mose.Genesis, [ATD 2/4], Gottingen 197610.
- Rahlfs A., *Septuaginta*, id est Vetus Testamentum, graece iuxta LXX interpretes, Stuttgart 1979.
- Reventlow H., Opfere deinen Sohn. Eine Auslegung von Genesis 22, [BiSt 53], Neukirchen-Vluyn 1968.
- Riesenfeld H., Jesus transfigure.
- RHC HOcc 4.11, «Baldrici Dolensis Historia Jerusalem».
- RHC HOcc 5,14«Ekkehard Abbatis Uraugiensis Hierosolymata».
- Robinson E., *Biblical Reseaurches in Palestine and the adjacent Regions*, τ. 1, Boston 1856.
- Robinson M., «Akedah Jitzchap bas-siphrut ha-ibrit», *Ha-ShiLoah* 25 (1911).
- Rohricht R., «Karten und Plane zur Palastinakunde aus dem 7. bis 16. Jahrhundert».
- Rohricht R., «Die Jerusalemfahrt des Kanonikus Ulrich Brummer von Haugstift in Wurzburg», *ZDPV* 29 (1926).
- Rohricht R. (ἔκδ.), *Regesta Hierosolymitani*, Innsbruck 1893-1904.
- Romilly J., *Ἀρχαία ἐλληνικὴ γραμματολογία*, Ἀθήνα 1988.
- Rouiller G., «*Le sacrifice d' Isaac (Genese 22, 1-19)*». Rouiller G. - F. Bovon – (ἔκδ.), *Exegesis*, Premiere Lecture.
- Ρωμανοῦ Μελωδοῦ, Cantica, Ὕμνος 3,36,19.
- Sabourin L., «Isaac and Jesus in the Targums and the NT» *RSB* 1 (1981).
- Sacks R., A Commentary on the Book of Genesis, [ANETS 6], New York - Ontario-Lampeter 1990.
- Saewulf: «Peregrinatione Saewulfi ad Xierosolymam et Terram Sanctam» PPTS 4. 40-42.
- Sandmel S., *Philo's Place in Judaism. A Study of Conceptions of Abraham in Jewish Literature*, New York 1971.
- Sandmel S., «Philo's Place in Judaism», *HUCA* 26 (1995).
- Sarna N., *Understanding Genesis, Volume I of the Melton Research Center Series. The Heritage of Biblical Israel, The Jewish Theologocal Seminary of Aerica*, New York 1970.

- Scharbert J., Genesis 12-50. Kommentar zum Alten Testament mit der Einheitsubersetzung, [NEB], Stuttgart 19903.
- Schein S., «Between Mount Moriah and the Holy Sepulchre: The Chaning traditions of the Temple Mount in the cental middle ages», *Traditio* 40 (1984).
- Schein S., «La Custodia Terrae Sanctae franciscane et les Juifs de Jerusalem a la fin du moyen-age», *Revue des Etudes Juives* 161 (1982).
- Schiller G, *Ikongraphie der christichen Kunst, II. Iconography of Cristiaan Art*, (μετφρ. ὑπὸ J. Seligman), Νέα Ὑόρκη, 1971.
- Σινά. *Οἱ Θησαυροὶ τῆς Ι. Μονῆς τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης* (ἔκδ. Ἀθηνῶν), 1990.
- Σιναϊτικὰ Μετόχια σὲ Κρήτη καὶ Κύπρο (ἔκδ. Ι. Μ. Σινά).
- Skinner J., A Critical and Exegetical Commentary on Genesis, [ICC], Edinburgh 19944.
- Smith G. A., *The Historical Geography of the Holy Land*, 1966.
- Speiser E., Genesis. Indroduction, Translation and Notes, [*The Anchor Bible I*], New York 16962.
- Spurrell, J. G., *Notes ὄn The Text of The Book ὄf Genesis*, 1896
- Στουφῆ-Πουλημένου Ι., *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία καὶ Τέχνη*, Ἀθήνα, 2011.
- Strack H., Die Genesis ubersetzt und ausgelegt, [*KHSAT 1/1*], Munchen 19052.
- Συμεὼν τοῦ Μεταφραστοῦ, Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ ὀσίου πατρὸς ἡμῶν Θεοδοσίου τοῦ Κοινοβιάρχου, *PG* 114.
- Suriano Francesco, *Il Trattato di Terra Sancta e delle Oriente 44* (ἔκδ. G. Golubovich), Milan 1900.
- Σωζομενοῦ Ἑρμείου, Ἑκκλησιαστικὴ Ἱστορία Β΄ *PG* 67, 932a.
- Swetnam J., «Sacrifice and Revelation in the Epistle to the Hebrews: Observations and Surmises on Hebrews 9, 26», *CBQ* 30 (1968).
- Swetnam J., Jesus and Isaac: A Study of the Epistle to the Hebrews in the Light of the Aqedah, [*AnBib* 94], E. Pontificio Instituto Biblico, Romae 1981.
- Tafur Pero, *Travels and Adventures 1435-1439* (ἔκδ. M. Letts), London 1926.
- Taciti C. P., *Historiae* V 11, (Lipsiae 1927).
- Ταμπάκη Σ., «Ὁ Γολγοθὰς καὶ τὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἀδὰμ στὸν Πανίερο Ναὸ τῆς Ἀναστάσεως Ἱεροσολύμων », *Βυζαντινὰ* 21(2000).
- Tertylliani, Adversus Iudaeos, *PL* II 626.
- Tertylliani, Adversus Marcionem, *CCL* I.
- Τζαφέρη Β., *Ἅγιοι Τόποι*, Ἀθήνα 1992³.
- Tischendorf C., *Apocalypses apocryphae. Apocalypsis Mosis*, Leipzig 1866.
- The Orthodox Study Bible*, USA 2008.
- Theodoricus, *Libellus de Locis Sanctis*, (ἔκδ. M.L.-W. Bulst), Heidelberg 1976.
- Theodoric 22-24.

- Tuch J., *Commentar uber die Genesis*, Halle 18712.
- Tucuo-Chala P. - Pinzati N., «Le Voyage de Pierre Barbatre a Jerusalem en 1480», *Annuaire Bultetin de la Societe de l'Histoire de France* (1972-1973), Paris 1974.
- Turensis W., «Historia rerum in portibus transmarinis gestarum» 20.7 (*RHC HOcc*, I).
- Vanderkam J., *The Book of Jubilees*, Cambridge 1985.
- Vermes G., «Haggadah in the Onkelos Targum», *JSS* 8 (1963).
- Vermes G., «Redemption and Genesis XXII. The Binding of Isaac and the Sacrifice of Jesus. (עקδ. G. Vermes), *Scripture and Tradition in Judaism*. (עקδ. E. Yassif), *The Sacrifice of Isaac*, 1996.
- Yerkes R., «The location », *JBL* 31 (1912).
- Vincent L., «Abraham a Jerusalem», *RB* 58 (1951) .
- Vincent L.- Abel F., *Jerusalem nouvelle*, Paris 1914-1926.
- Von Tischoendorf C. (עקδ.) *Evangelia Apocrypta*, Leipzig 1876.
- Von Breitenbach Bernhardt, *Reyss in Heilige Landt*, Wiesbaden 1971.
- Wikinson J., *Egeria's Travels to the Holy Land*, Jerusalem 1981.
- Wilkinson J., *Jerusalem Pilgrims before the Crusades*, Jerusalem 1977.
- Weber R. – Gryson R., *Biblia Sacra inxta Vulgatam*, versionem Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart.
- Weingarten S., «Was the Pilgrim from Bordeaux a Woman? A Reply to Laurie Daglass», *Journal of Early Christian Studies*, 7(1999).
- Wellhausen J., *Die Composition des Hexateuchs und der historischen Bucher des Alten Testaments*, Berlin 18993.
- Wellhausen J., *Die Composition des Hexateuchs und der historischen Busher des Alten Testaments*, Berlin 1899 (עקδ. Γ').
- Wenham G., *Genesis 16-50*, [WBC 2], Dallas – Texas 1994.
- Westermann C., *Genesis 12 -50. Ertrage der Forschung*, Darmstadt 1975.
- White H., «The Initiation Legent of Isaac», *ZAW* 91 (1979).
- William of Tyre 8, 3 (*RHC Hocc* I).
- William of Tyre 15, 18 (*RHC HOcc* I).
- Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims before the Crusades*, Jerusalem 1977.
- Wirziburgensis Johannis, «Descriptio Terrae Sanctae», *Descriptiones Terrae Sanctae* (עקδ. T. Tobler), Leipzig 1874.
- Weber R., *Biblia Sacra iuxta Vulgatam Versionem*, Stuttgart 1994.
- Wessel K., *Die Ktreuzigung*, Reckilinghausen, 1966.
- Wright J., *The Geographical Lore of the Time of the Crusades*, New York 1925.
- Wright T. (עקδ), «The Book of Sir John Mandeville», *Early Travels in Palestine*, London 1848.
- Ya'ari A., *Iggroth Eretz-Ispael*, Tel-Aviv 1977.

- Zeitschrift, «*Des Deutschen Palastinaverains 15*» (1982).
- Zerafa P., «The Land of Moriah», *Angelicum* 44 (1967).
- Zerafa P., «The Land of Moriah», *HThR* 83 (1990).
- Fernandez F. Diez, «La techerche archeologique au Saint Sepulcre», *Le Monde de la Bible* 33 (1984).
- Fritsch T. C., *The Book of Genesis*, 1959.
- Zimmerli W., 1. Mose 12-25, [ZBK], Zurich 1976.
- Φιλοθέου (Ζερβάκου), *Μέγα καὶ θαυμαστὸν προσκύνημα εἰς Παλαιστίνην καὶ Σινά*, Ἀθῆναι 1974.
- Φίλωνος, Περὶ Ἀβραάμ.
- Φίλωνος, Περὶ τῶν τοῦ δοκησισόφου Κάιν 17-18.
- Φωτίου, *Fragmenta in Epistulam Ad Hebraios*.
- Χαστούπη Ἀθ., *Ἡ Ἀγία Γραφή. Μετάφρασις τῶν Ἑβδομήκοντα–Μετάφρασις διορθωμένον ἑβραϊκοῦ κειμένου κτλ.*, ἐν Ἀθήναις 1960.
- Χαστούπη Ἀθ., *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην*, ἐν Ἀθήναις 1970.
- Χαστούπη Ἀθ., *Κεφάλαια Πατέρων*, Θεσσαλονίκη 1961.
- Χρυσόστομος Ἰω., Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην. Ὁμιλία πε', PG 59, 459, 55 (Ἀπαντὰ τῶν Ἀγίων Πατέρων).
- Χρυσόστομος Ἰω., Λόγος Λ', PG 36.
- Χρυσόστομος Ἰω., Ὁμιλίαι εἰς τὴν Γένεσιν. Ὁμιλία MZ', PG 54.
- Χρυσόστομος Ἰω., Spuria, PG 56, 549.
- Χρυσόστομος Ἰω., Περὶ τοῦ Λαζάρου, PG 48, 1024, II 27.
- Χρυσόστομος Ἰω., Εἰς τὸ μὴ πλησιάζειν θεάτροις, (Spuria) PG 59, 547.
- Χρυσόστομος Ἰω., Περὶ τοῦ μακαρίου Ἀβραάμ, PG 50.
- Χρυσόστομος Ἰω., Εἰς τὸν Ἀβραάμ καὶ Ἰσαάκ, PG 56.
- Χρυσόστομος Ἰω., Περὶ μετανοίας 4, PG 9, 320.
- Χρυσόστομος Ἰω., Εἰς ἅγιον Εὐστάθιον τοῦ Ἀντιοχείου, PG 50.
- Ὠριγένους, *Commentariorum series in evangelium Matthaei*, PG 13, 1777.
- Ὠριγένους, «Εἰς τὴν Γένεσιν», *Ὁμιλία VIII* 4, Leipzig 1820.